

GRÓF VAY PÉTER.

A
KELETI FÉLTEKÉN

GRÓF VAY PÉTER

BUDAPEST, 1918
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

ELŐSZÓ.

A földgömb különböző részei és népei iránt a jelen világháború mindjobban fokozza az érdeklődést. Nevek, melyek mindekkoráig felette közönyösen hangzottak, ösmertekké válnak. Itt harcokat vívnak, ott foglyokat őriznek; ezt a pontot megtámadja az ellenség, amazt a tengeralattjárók bombázzák. Nyugat és kelet felé egyforma figyelemmel fordul a tekintet.

Az elmúlt év folyamán Ázsiában voltam elfoglalva. A vándor munkáspatronage, mely immár a nyugati féltekén megvalósult, a kelet kikötőiben és óceánjain még teljesen hiányzik. A vándor-mozgalom pedig hova-tova kiterjed az egész világra. Ázsia fiai csak úgy, mint Európáé, kenyereket tömegesen keresik tengerentúli világrészekben. Magából Indiából több százezer munkás dolgozik a Csendes-Tenger szigetein, a maláji államokban, vagy Afrikában. Ezen emberek nagyrésze a Malabar partvidékről és a déli tartományokból származik és számosan közülük katolikusok. Hogy a szülőföldtől való elszakadás milyen káros befolyással van vallásos és erkölcsi életükre, az könnyen érthető.

A kelet nagy kikötőiben, hol e vándorelem tömegesen megfordul, szükséges elsősorban a védelem és istápolás intézményét életbeléptetni. Mert ne feledjük, hogy egyes gócpontokon, mint *Port-Saïd*, *Colombo*, *Singapore*, *Hong-Kong* vagy *Shanghai*, évente több százezer munkás, tengerész, halász utazik át és tartózkodik hosszabb-rövidebb ideig. Fájdalom, legnagyobb részök teljesen magára van hagyatva, kitéve minden veszélynek és kísértésnek.

Utam célpontja e kikötők voltak. A helyszínén akartam a helyzetet megösmerni, tanulmányozni. Ha mást nem, legalább a vándor munkáspatronage eszméjét igyekeztem elterjeszteni, népszerűvé tenni. Így kezdtem meg működésemet annak idején Európában és évekkel ezelőtt Amerikában is. Több mint egy évtizede, első fellépésem alkalmával az új gondolatot így óhajtottam megértetni és általánosítani.. Ha egyszer a közvélemény magáévá teszi a fogalmat, a mű mintegy szükségképen létesül.

Szabad óráimban naplót is vezettem; igaz, hogy csak vázlatosan, jegyzetszerűleg, de tekintve, hogy a keleti félteke legérdekesebb pontjait mind érintettem és impresszióimat mindenkor a helyszínén, *India, Ceylon, Malaka-félsziget, Sumatra, Jáva, Slam, Kokinkina, Cambodzsa, Anam, Tonking,, Kína, Japán, Korea, Mandzsúria, Mongolok-földje, Szibéria, Turkesztán, Perzsia, Kaukázus* és a *Krimi-félsziget* hisztorikus földjén írtam, némi közérdekkel is birnak és általános tájékozásul szolgálhatnak mindazoknak, kik a határokon túl fekvő kérdéseket is figyelemmel kísérik.

A világháború előestéjén.

MDCCCCXIV.

Vay.

I.

INDIA FELÉ

Indulás.

Egy órákor oldják el a hajó köteleit. Pontosan indulunk. Mintha nem is Japán felé tartana a hatalmas gőzös. Minden a legnagyobb rendben, sietség, szaladgálás, láрма nélkül történik. Az utasok és legénység sokszor megtehették az utat. Semmi megatottságnak nyoma nem látható. A szomszédos dalmát parti bárka népe sokkal izgatottabb, pedig holnap már otthon lesznek. Végre is minden a megszokás dolga.

A bruxellesi kongresszusról Franciaországon át utaztam. Nyugat-Európa már télies mezt öltött, de a *Karszt* nyergén túl tavasz fogadott. Milyen óriási különbség a hegyeken innen és a hegyeken túl. A változás teljes; nemcsak földrajzi, de népismei szempontból is meglepő. A hegyen túl a jelleg északi és szláv-germán. A hegyen innen olasz. A lakosság kinézése, falvainak építése, minden teljesen latin.

Latin minden tekintetben Trieszt is, hova napsugaras délben érkezem 27 órai vándorlás után. E latin jelleg teszi Triesztet festőivé; ami nem latin benne, az inkább visszatsző. A város másik előnye, hogy nagyobbára a XVIII. században épült. Legtöbb háza, palotája még Mária Terézia ízlésére vall.

Latin a város gondolkozása is. A lakosság heves és fájdalom, nagyrésze irredentista. A hiba sok tekintetben a múltban keresendő. Mind e vidéken nagyon kevés történt a növekvő nemzedékek nevelése, megnyerése, áthasonlítása érdekében. Így a jövőben nem egy kényes kérdés elintézése vár megoldást.

Hajóm csak holnap indul. Így van időm bőven dolgaimat elvégezni. Kimegyek a kivándorlótelepre. Szerény, de elég jól vezetett intézmény. Meglep, milyen sok az orosz muzsik (paraszt). A legtöbb katonaszőkevény. Évenként nagyobb arányban csempészik a hajótársulatok a munkaképes elemet. Eddig a Kárpátok képezték a határt, de újabban áthatolt Galíciából Oroszországba is a mozgalom.

Délután folyamán még látogatást teszek az érseknél és helytartónál, kiket nagyon érdekel a tengeri lelkipásztorkodás és sokat tesznek annak érdekében. Később még a helytartóságra sietek. Dolog lehet elég. Ma is mindenféle csoportosulásokat vert szét a rendőrség. A tüntetések folyton tartanak.

Mint említtem, november 29. délutánján indulok. Az idő páratlanul szép. A tenger csendes, mint egy tó. Az égbolt felhőtlen. Az általános hangulat derült. Mindenki egyaránt örvend. Az egyik, hogy hazatér, a másik, hogy hazulról elutazik.

A közönség tipikusan «fedélzeti». Az Óceánt járó Noébárkák lakói. Sok a koloniális vagy gyarmatos. Hivatalnokok, tiszték, kereskedők és családjaik. Beszélni hallok angolul, németül, franciául, hollandusul, olaszul. A fejek megfélelők» A modor szinte.

A legénység még zagyvább. Dalmátok, indusok, Kina fiai, szerencsenek. Antropológusnak gazdag terület a megfigyelésekre. A megfigyelés kétségkívül szórakoztatóbb, mint az érintkezés, kivált, ha nincsen kedvünk ösmerkedni. Ha sok földet bejártunk, sok helyen tartózkodtunk, elérkezik az időpont, hogy az emberiség csak általánosan bír érdekel. Az egyén mint olyan, mindjobbán elveszíti jelentőségét.

A «Karinthia» a transatlantikai óriáshajók után vajmi kis bárkának tetszik. Szerény a berendezése, de tiszta, a konyhája is elég jó. A kiszolgálás gyengébb, bár úgy látom, a társulat mindent elkövet, hogy angol komfortot nyújtson. De ehhez nincsenek meg se az emberek, se a tradíciók.

A napkelte a dalmát szigetek között ébreszt. Az idő

remek, a levegő lanyha, a tájék festői. Mind e számtalan «Isola» megannyi ország, hogy ne mondjam világ. Mindannyi népének megvan a maga sajátosága, tulajdona és táj-szólása. Dél felé Ragusa előtt gőzölünk. Az éles világításban az épületek világosan látszanak és csaknem fölismerjük a híres *nobilik* palotáit.

Későbbben befordulunk Castelnuovo öblébe. Itt leszáll a pilóta. Addig van időnk a jobbról-balról emelkedő erődítvényeket szemügyre venni. A kis község szépen hat a part szélén, Bosznia és Hercegovinából a szárazon át érkezve, emlékszem, pár év előtt egy napot töltöttem volt itt. Nyáron újabban tengeri fürdőzésre sokan keresik fel a csendes halászfalut.

De mindezt leírtam annak idején* vidéket és viszonyait, a balkánháború kitörésekor a Deutsche Revue, Rundschau, Vasárnapi Újság és egyéb folyóiratokban. Az egész partvidék valóban megérdemli az ismertetést. Elsősorban maga Montenegro, melynek cyklopszerű kőfala alatt épen mostan haladunk. A sziklaóriások itten tornyosulnak előttem és a hóval takart csúcsok felemelkednek magasan a sötét égboltjáig.

A bércék megett a harc még tart. A másfél év óta dúló balkánháború még mindig nem ért teljesen véget. A határkérdések nincsenek eldöntve és épen olyan kevéssé talált megoldást Albánia jövője. Ki legyen a fejedelem? Kit érjen a szerencse, hogy eggyel szaporítsa a balkánuralkodók csoportját?

Az összes lapok épen e hét folyamán közölték a titkos bolgár szövetség tartalmát. Hatalmas bombának szánták az osztrák-bolgár barátság felrobbantására. Épen e pillanatban, midőn Ferdinánd király újabb előnyöket akar Bécsben kijárni, hozzák a vezércikkek, hogy alig adta meg a monarchia beleegyezését, hogy királynak koronáztassa magát, titokban Szerbiával egyezkedett meg.

Az Archipelago mentén.

December elsején a görög szigeteket érjük el. Hajnalban Corfu mellett gőzölünk. A virányos partvidék barátságos képet nyújt. Az egész tájék mosolyog. Értem, hogy Erzsébet királyné annyira megszerette e helyet. Az *Achilleion** még ottan koronázza a dombtetőt. Mennyi álmom foszlott el a bájos oázisban. Mennyi meseszerű emlék fűződik hozzá. Az épület még áll, átalakítva ugyan és gazdát is cserélve. Míg egy napon az eredetiből nem marad meg semmi, csak egy fátyolos emlék úgy a tündérvárról, mint legendaszerű úrnőjéről.

A partvidék mind megragadóbbá válik. A hegyek váratlan körvonalakat írva emelkednek a magasba. Színezésük opálosan halvány. A csúcsokat pedig kristálycsillogású hó fedi. Természetes, ha Hellas egykori költői olyan lelkesedéssel beszéltek szülőföldjük bájáról. Változatosabb földet az *Archifteleagonál* találni nehéz volna. Hegy és völgy, zordon szikla és tropikus lapály tárulnak elénk.

Kiérve a szabad tengerre, erős hullámzást érzünk. Hajónk hányódik-vetődik, mint egy kagyló. Igaz, hogy a *nKarrinthia*» nem valami monumentális alkotmány. Megszokva a transatlantikus óriásokat, a mindössze hétezer tonnás gőzös kicsinynek tetszik. És mintha kiürült volna. Az ebédlőbe alig jött a társaság negyedrésze. A legtöbben rosszul érzik magukat. A fedélzet valóságos kórház képét adja.

Másnap, *Port-Satd-hoz* közeledve, szerencsére a szomorú társaság szerepet cserél. Mindenki örvend, hogy partraszállhat. Legalább egy félnapra. Lesseps hatalmas szobra délfelé tűnik föl. A híres ember ottan áll ércbe öntve művének torkolatánál. A Vörös-tenger vize itten egyesül a Földközi-tengerével.

Lassan, elővigyázattal fordulunk be a sok hajó között. Vannak kicsik és nagyok, gőzösök és vitorlások, egyik úton

* Ez idő szerint szerb-montenegrói katonakórház.

TRIEST A MADÁRTÁVLATHÓL.

AZ ACHILLEION KORFU SZIGETÉN.

Ázsia felé, a másik onnét vissza. A keskeny vízszalagon pezsgő élet folyik. Az egyik bárkát kiürítik, a másikra rakodnak. Csónakok hozzák és viszik az utasokat. Száz és ezer munkás hordja a különböző árút.

A «*Karinthia*» szenet vesz a fedélzetre. Szennyes mester-ség, így mindenki a partra menekszik. Port-Said ugyan nem sok vonzóerővel bír. De van egypár elég jó bolt a főutcában, így vásárolnak időöltésből szükségest és szükségtelent egyaránt. A *post office* képezi azonban a fő vonzóerőt. Angol ember nem lehet anélkül, hogy ne küldjön vagy ne várjon leveleket. A posta elintézése a nap egyik főeseménye.

Engem jobban érdekel az arab város. Még itten megcsontítva, elrontva is milyen sok festői, színes vonása van. Az utca képe valóságos színház. A nép élete ragyogó csillogással folyik nyomora közepett is. Az éghajlat, a légkör mindenért kárpótol és mindenkit meglelégedéssel tölt el — vagy kápráz-tat legalább.

Egyiptom földjének varázsa leírhatatlan és megmagya-rázhatatlan is. Minden időktől kezdve vonzott és lekötött. Olvassuk a klasszikusokat és meglátjuk, hogyan érezték, kik erre jártak. Úgy éreznek máig, akik idekerülnek.

A nap hanyatlóban. Az alkony méltó híréhez. Mint bengáli fényben úszik bíboros tűzben az ég boltja. Mintha lángra gyulladna az egész természet. Még később is, midőn a nap már régen lehanyatlott, minden ég, minden izzik. És e fantasztikus világításban a tárgyak mintha váratlanul más formát ölténének. Mintha minden megnőne, hatalmasabbá lenne.

Éjjel vágunk neki a csatornának. A hold süt, így telje-* sen világos van. Csak a színek változtak. Veresből egyszerre kék lett körülöttem minden. A kétoldalt emelkedő dűnák mintha megváltoztak volna, mióta utoljára vándoroltam erre. Távolabb a mérhetlen sivatagra nyílik helyel-közzel kilátás. Most a holdvilág csalóka sugarainál még rejtelmesebbnek, még sejtelmesebbnek tetszik a Sahara.

Egyiptom éjszakái leírhatatlanok. Ismerni kell, hogy

erről fogalmat alkothassunk. A «Chiaroscuro» szó adja még a legjobb fogalmat. Világos és mégis sötét a táj. Az ég boltja mint tündöklő szafir fénylik. Intenzív kék árnyalatokba van burkolva az egész láthatár. De a kék tónus olyan áttetsző, mint egy becses drágakőé. Csakúgy mint a kobald színe játszik minden tündöklő árnyalatot, olyan káprázatos Egyiptom éjjeli égboltja is,

A Veres-tengeren.

A Veres-tenger az utazók képzeletét, úgy látom, felette lefoglalja. Mindenki tűrhetlen hőségétől félt. Az idő pedig szerencsére eléggé kellemes. Még kis szellő is fű. Az afrikai partok mentén a hegyek ritka szép világításban ragyognak. Minden árnyalat violás, a legvilágosabbtól a legsötétebbig. Az árnyékok pedig kékek, fényesek. Ki merne ennek lefestésebe kezdeni?

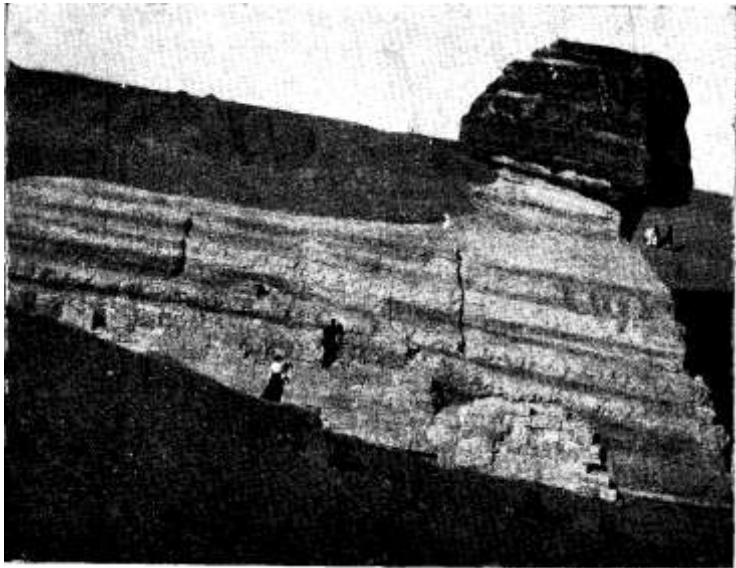
Balra az ázsiai oldalon, Sinai hegye tűnik föl. Uralja a vidéket. Méltóságos alakja tiszteletet keltett mindenkor. Délfelé a kis szigetek mellé kerülünk, ami valóságos esemény számba megy az eseménytelen nap folyamán. A világítótorony magasan kiemelkedik a lapos házak közül. Az élet e tenyérnyi földön olyan lehet, mint egy fészekben. Azzal a nagy hátránnyal, hogy a lakosoknak nincs szárnyuk, hogy kedvük szerint repülhessenek el.

A Veres-tenger déli része felé járunk. El vagyok csodálkozva az idén, milyen kevésbé volt meleg az idő. Mindig kellemes szelek fújtak. Néha majd túlságosan hullámos volt a víz tükre és sokan betegek is lettek. De ez érthető, tekintve, hogy mennyit képesek megenni az emberek, ha ingyen rakják eléjük az eledeleket. Sokan szinte erőszakkal tömik magukba a táplálékot és sajnálni látszanak, hogy nem lehetnek még többet.

Végre feltűnnek *Aden* hegyei. Szébb, váratlanabb képződményeket nem is képzelhetnénk. Csúcs, csúcs felett tornyosul. A sziklák hihetetlen formákban merednek ki a

A SXUK/T CSATORNÁBAN.

A SPHYNX EGYIPTOMBAN.

tenger tükréből. A hajó nagyot kerülve fordul be az öölbe, egészen közel vetve horgonyt a kikötőhöz. Számptalan apró tarka-barka csolnak, tele fekete szerezcsen suhancokkal már készen vár. A hajósok ordítanak, veszekednek és erőszakkal ragadják meg a védtelen utasokat, hogy a partra szállítsák, akarva nem akarva, áldozataikat.

Hogy az angol hatalom, gyarmatosítás még ebből a vulkánból is képes volt lakható helyet képezni, valóban csodálatot érdemel. A molo jól ki van kövezve. A rendet kifogástalan *fekete* rendőrség tartja fenn. Egysorban pedigitűnő automobilon állanak az idegenek rendelkezésére készen. Hozzá mindenfelé a legnagyobb tisztaság és fegyelem. De hiszen épen e téren olyan példás az angol kormányzat. A rendszeresség és önfegyelem érzéke ki vannak fejlesztve a végletekig. Albion politikájának árnyoldalai dacára el kell ismernünk hivatalainak és hivatalnokainak erős oldalait.

Viktoria királynő szobra áll a főtér közepén. Gyenge művészi alkotás. De hiszen ez mellékes is. A lényeg, hogy a nagy uralkodó emléke ott legyen megörökítve látható alakban. Az eszmének elég van téve, a tárgy lehet bárminő. A négerék és az angol helyőrség műismerete nagyon kétséges és lehetőleg hézagos. De ki tudja, nekik talán tetszik is?

Az angol tábor a hegy másik oldalán terül el. *Cantonement*, ahogy azokat Indiából és a gyarmatokból ismerjük. Az épületeket, amennyire lehet a helyi viszonyok között, pár fa és kis kertek környezik. Hogyan is nőjenek fák ezen a vulkánon? *Kövesarábia* nevét valóban megérdemli. De e kopárság dacára is elragadó. Aden minden pusztasága, kisült, elperzselt tája dacára a maga nemében páratlanul szép.

A hajó közönsége a szó szoros értelmében elárasztja a helyet. Ostromolja partjait. Lefoglalja járműveit az ujdonat új automobilonktól a legrozogább tevetaligáig. A szárazra szabadult utasok, lehetnek matrózok vagy turisták, egyaránt elvesztik fejüket. Mint vakációs gyermekcsereg, mindent akarnak látni és mindent szeretnének megpróbálni. Széles jókedvükben szórják is a pénzt a lakosok nagy örömére.

Néger a népesség nagy része. Jobbára Abessiniából jönnek át. Itt több a kereset. Egyik evez, a másik terhet hord. A folyton jövőmenő gőzösök adnak bőven munkát. Vannak arabokon kívül perzsák és sok zsidó kereskedő. És a nép ma csak olyan vegyes és tarka, mint a minő Marco Polo idejében, ki visszatérőben Kínából járt erre és élénk tollával részletesen ismertette az itteni viszonyokat.

India.

December tizenötödikén *Bombayban* ébredek föl. A nap teljes pompájával, fényével emelkedik ki a *Ghat-hegység* láncai mögül. Fényárban ragyog a következő pillanatban az egész páratlan szépségű öböl. *Elefanta* szigete mesebeli emlékeivel ottan úszik a tenger csendes tükrén, mint ezüstbe foglalt gemma. Szembe pedig a pazar város palotasora, kupolái, tornyai vetődnek, mint káprázat az áttetsző égboltra.

Egy óra múlva a város központjában találok magam. Harmadszor életemben. Először 1901. őszén kötöttem ki Indiában. *Bombayban* tartottam a bevezető állomást. Itten tártul föl e csodálatos világ egész tarkaságában, színpompájában és teljes szemfényvesztésével. Milyen más, mennyire különbözik, mindaz, amit tényleg találunk, attól, amit képzelünk. Szinte sajnáljuk, hogy mind erről olvastunk előzetesen.

A következő év tavaszán ismét visszatértem. Fönt laktam a híres *Malabar-halmon*, a kormányzó palotájában. Szébb helyet nehéz volna elképzelni. Egyik oldalról ottan terül a város teljes nagyságában, a másik oldalon a tenger végtelen tükre vész el a messzeségben. Ez volt az utolsó impresszióm, mielőtt e csodálatos országot és népét elhagytam volna.

Ma a viszontlátás hangulata teljes közvetlenségével jó kifejezésre. Sietve keresem föl mindazon helyeket, melyekben akkor megfordultam. A St. Xaver intézet, a kormánypalota, a *Sailorshome*, *Viktoria Station*, a bazárok, mind-

mind sorra kerülnek. Örömet szerez, hogy semmit nem feledtem el. Mintha tegnap hagytam volna csak el a helyet, olyan jól emlékezem minden egyes pontra. Bár sok részlet változott, kivált a belső városban, de a főhatások a régiek.

Sőt, mintha Bombay ma még jobban tetszene, mint mikor először láttam volt. A benyomás derültebb. Igaz, hogy akkor a pestis-járvány tetőpontját érte el és az embereket az utcán sokszor mellettem láttam kiszenvetni. A meleg is tűrhetőbb. Az egész napot kint töltöm, de épen nem kellemetlen még délben sem az idő. Össze se hasonlíthatom az elmúlt nyár hőségével Persiában. Itt a tenger mellett mindig fű egy kis szellő.

A növényzetre se emlékszem, hogy valaha teljesebb virágzásban láttam volna. A sétaterek megannyi fűveskert benyomását teszik. A Viktoria-park úgy hat, mint egy valódi éden. És örömmel látom, hogy kevesebb a gyepek és több a virág. Végre az angolok is belátják, hogy India napja kiégeti az éjszokról hozott fanemeket. De meg a gyepek nem is illik a keleti kertek izlésébe. Itten a gyepekfelületeket mindenkori a vízmedencék pótolták. Az egész kert, mintegy kiegészítést képezte az épületnek és csendesen lépcsőzetes terraszekra volt osztva és ballustradokkal környezve.

A belvárosban pár utcát szélesbítettek. Sajnálom. De szerencsére azért épen olyan színesek maradtak, mint voltak. Az épületek tele vannak faragványokkal, díszítésekkel. Az egyik kék, a másik zöld. A szivárvány összes színei itten ragyognak végtelen sorokban. A részleteket nem szabad tekinteni, de az összhatás egyedüli. Igazában nyomorúságos viskók e házak, de egymás mellé helyezve, hosszú kuliszákat képezve, tündér várost alkotnak.

Még az újabbak, az európai minta szerint épített paloták is, mintha e csodálatos éghajlat alatt megváltoznának. Mint ahogyan lesül és megveresedik, ki itten lakik, úgy a homlokzatok is sajátos patinát kapnak. Hozzá a tulajdonosok, de hogy hagynák meg a legjobb tervrajzot is a maga valóságában! Megtoldják azt bőven mindenféle díszítéssel, úgy hogy végre

nem marad egy nyugodt felület vagy egy egyenes vonal. India minden stílust átalakított a saját felfogásának megfelelőleg, hajdan mint ma egyaránt.

És így alakul át maga az ember is, aki itten telepedik le. Pedig jöttek mindenfelől és még jönnek mai napig: malaiadák, radjputok, gurkák, szikek, afgánok, de mindezen ellentétes elem összevegyül, összeolvad, mint egy keleti mozaik vagy tarka szőnyeg életerős színgazdag egésszé. És valóban Bombay utcáinak zagyva tömege a magasból letekintve, azt a benyomást teszi, mintha egy pazar és rikító takaró fedné, melyet a tengeri szellő ringat hullámszába.

Bombay varázsát a lakosság képezi. A közel egy milliányi tömeg egyike a legkáprázatosabbaknak az egész világon. És még fokozza a hatást, hogy úgy összeszorulnak napközben az utcákon, mintha már nem is férnének a házakban. Amerre csak tekintünk, mindenütt zsúfolt helyiségeket látunk. A boltokban, bazároknak szinte egymás hátán vannak az árusok és vevők. A kávéházak, iskolák, állomások, kikötők, srikátorok és tereken mindenütt minden talpalatnyi hely el van foglalva.

A népár adja végre is minden városnak jelentőségét, mondjuk, az kölcsönzi horderejét. Ezért lep meg mindenkit London *City-je*, ez teszi olyan megragadóvá New-Yorkot a *Wall-Street* táján. Ami hat képzeletünkre, az kevésbé az épületek, legyenek bármi nagyszabásúak, mint inkább a járókelők sokasága, a forgalom, az élet mint olyan.

Az élet megnyilatkozása, az élet pezsgése nyújtja Bombaynek elfeledhetetlenül mozgalmas, színes jellegét. És ennek a hatása marad meg emlékünken, mikor már halványodni kezd a többi benyomás. Mikor a kormánypalota hatalmas kupolája elhomályosul és a többi fényes épületek képe elenyészett, mindazt, amit hallottunk, elfeledtük és összes benyomásaink kezdik értéküket, erejüket, élénkségüket veszíteni: Bombayra gondolva az, ami elsősorban fog feléledni emlékeink közepett — az a hindu város áradatszerű hullámszó, zajongó tömege.

India tömege, népessége annyi sok lebilincselő kérdés között is a legérdekesebb, a legkiaknázhatlanabb. Több mint háromszáz millió emberi lény élete, küzdelmei, vágyai vagy eszményei egyaránt bő anyagot nyújtanak a tanulmányozásra. Ki tudná valaha kifürkészni ez emberek gondolatait, belső világát? Ki merne képet alkotni e nép jövőjéről?

Mindekkoráig ez emberek inkább csak szunnyadtak, mint éltek. Kábulatukból csak most kezdenek fölocsudni. Az nagy kérdés, minő leend ébredésök, fognak-e e sötét-színű népek valaha egyesülni titkos álmaik kivitelére. Mert legyenek eszményeik bármi merészek, háromszáz millió ember ha összetart és egyet akar, végcéljok nem ismerhet nehézséget. Az indiai szabadságmozgalom az utolsó években mind nagyobb mérvet ölt. Japán nagyhatalmi állásának egyik legfontosabb és legmesszebb terjedő kihatása Ázsia népeinek ébredése. A jelszó ma mindenfelé, hogy Ázsia az ázsiaiaké.

Este van, mikor a kis gőzbárka visszazállít a Karinthia fedézetére. Bombay büszke körvonalai mindjobban beleolvadnak, elenyésznek az általános derengésbe. A kormánypalota öblös kupolája, a karcsú tornyok, minden elsötétül, elvész nyomtalanul a néma éjszakába.

A ringó hullámokon önkénytelenül álmodom magam vissza. A változatos nap felidéz számtalan régi emléket. Aztán az Indiában töltött év eseményei egymásután élednek fel. Mintha ma történtek volna, olyan világosan állanak előttem. Gyors egymásutánban élem át az elfeledhetetlen események benyomásait.

Visszaemlékezések.

Valóban csodálatos volt az én indiai tartózkodásom. Csodálatos a viszonyok folytán és csodálatos mind az, amit láttam, amit tapasztaltam. Elsősorban az alkirály vendége lévén, mint ilyen, az egyik kormányzó palotájából a másikba kerültem. Így alkalmam volt a központból, a hatalom köz-

vétlen közeléből tekinteni a szövevényes adminisztráció bonyodalmas munkáját.

Az óriási indiai császárság háromszáz millió lakosával, hogy van kormányozva, hogyan tud egy maroknyi fehér ember egy ilyen *világot* vezetni, felette tanulságos a megfigyelésre. Valóban, ilyesmi alig fordult még elő. És mindezt kevésbé a fegyveres hatalom, mint inkább erkölcsi erő által érik el. Csak a ritka kötelességérzet és önfegyelem képes a hivatalos elemet azon a magaslaton tartani, mely előtt a tömeg önkénytelenül meghajol.

Az angol politika ha olyan sok esetben bizonyul is ármányosnak, megbízhatatlannak, kegyetlennek — viszont a hivatalnoki kar rendesen kitűnő. Az utolsó alkalmazott első-sorban igyekszik *gentleman* számba menni és mint ilyen akar cselekedni, fellépni. Fizetésük megengedi a külső fényt is, ami itten szükséges. Ha az angol nemzet olyan magas zsoldot biztosít hivatalnokainak, az első-sorban azért van, hogy a lehető legjobb erőket biztosítsa és hogy minden esetleges kísértés fölé helyezze őket. Így egy-egy kerületi előljáró miniszteri jövedelmet húz, a főkormányzók pedig több százezer koronát kapnak évente.

Lord Curzon valóban udvart tartott, udvart, mely fényesebb volt a londoninál. *Birmatazó* társaságában utazva be, az expedíció szó szoros értelmében a kelet meséinek pompáját, fényét árasztotta. Vagy száz szolga, egy szakasz testőr és öt hadihajó állott rendelkezésünkre. Bárhol tartottunk állomást, a kíséret valóságos városokat rögtönzött a kényelmes, több szobára osztott sátrakból. Mindenfelé a fogadások és ünnepélyek egész sorozata következett. A hűbéres hercegek nagy kísérekkel érkeztek hódolatukat kifejezni Anglia hatalmának képviselője előtt.

Tartózkodásom *Mandalay* királyi palotában csaknem álomszerű volt. Mandalay a merengés-városa. Sehol talán az emberiség nem él ábrándosabb életet, mint itt az örökös elmélkedés székhelyén. A híres *Pongikiangok* (lámák kolostorai) mind zsúfolva vannak. Százával és ezrével élnek

burma fiai a világtól visszavonult elmélkedő életet. Mintha az opálos, fátyolos légkörben rejlene a comtempláció szükése. Ki egyszer Mandalayban járt, sohase felejtí el méla, altató, álmatag hangulatát.

A meseszerű ország főfolyama, a szent *Irrawady*, prizmaszerű színeivel úgy hat a nagy, derengő, fátyolos sík közepett, mint az égboltjáról aláereszkedett szivárvány. Az Irrawadyn úsztak naszádjaink lefelé. *Ava*, *Pagan*, *Pegu* és a többi városok előtt mindig horgonyt vetve néztük meg az egész partvidéket, mely olyan nagy szerepet játszott a nép múltjában. Mindenfelé a legszebb tájképekre és a legérdeke-sebb emlékekre akadtunk. *Pagan* pagodái, tornyai maguk megérdemelnék, hogy Birma választott földjére vándoroljunk.

A Himalaya tövében a legkellemesebb, legegészségesebb a tartózkodás. A levegő edző, erősítő. Délindia, Madras, Andaman szigetek és Malaka félsziget után nagy szükségem volt ismét föllélekzeni. *Dar jelingnél*, hol közel nyolcezer láb magasan a tenger színe felett, e csendes falu határában van Kőrösy Csorna Sándor eltemetve, alkalmasabb helyet: pihenőül nem kereshettem volna. Szemben a világ legmagasabb hegyláncának jégmezei tündökölnék, alattunk a völgyben örök nyár virul.

Művészeti szempontból a hajdani mogul emlékek nyújtják a legközvetlenebb élvezetet. *Deli*, *Lahor*, *Amritsar* és minde-nek felett *Agra* műemlékei az egész világon egyedül állanak. A «Taj-Mahal»* hatása utolérhetlen és a művészet történeté-ben külön fejezetet érdemel. A hindosztan épületek minden nagyszerűségük dacára sokkal kevésbé szólnak kedélyünk-hez. Még *Benaresban* is, ami meglep, nem az egyes emlékek, de inkább az összhatás.

Radjputana India koronája. A Maharadzsák földje a ki-választott nép otthona. Ők képezik a nemzet színét-javát.

* A *Taj-Mahal* India legszebb épülete. A híres Agbar építette családi sírboltnak.

Az utolsó harcos vagy földműves többre becsüli egymást, mint a leggazdagabb idegent. Mindenki úrnak tartja magát e tájon. És a fő, hogy mindenki, mint úr cselekszik és érez. A fejedelmétől az utolsó jobbágyig kivétel nélkül előkelőek.

Mind e tulajdonkép mai napig önálló tartományok uralkodóinak vendége voltam. *Alwar, Jodpur, Jaipur, Udeipur, Bikanir, Bar oda* hatalmas fejedelmeinek vendégszeretete feledhetlenül fog emlékemben élni. E két utóbbit azóta is több ízben láttam és ma őszinte barátság köt hozzájuk.

Indiát és az indusokat ez udvarokban ismertem meg valóban. Sok esetben fehér ember egyáltalában nem is volt e környezetben. Az én saját szolgám is hindu lévén, nem láttam gyakran hetekig európaiat. De csak így élhetjük magunkat némileg bele e nép életébe. Csak így kezdünk világosabb fogalmakat nyerni és így szeretjük meg valóban Indiát.

Az indiai császárság.

A Viktória-korszak, sőt mondhatnánk a XIX. századnak, melyek immár a történelmi múltba hanyatlottak, egyik legszembevetőbb vonása kétségkívül az angolszász nép viláгурalma. Az észak-amerikai Egyesült-Államok nagyhatalommá fejlődése és Anglia imperializmusa a két főfontosságú jelenség.

1877 januárius i-én Viktória királynét a Delhiben összegyűlt rendek India császárnőjévé kiáltják ki. Az új birodalom a földkerekség egyik legszebb, leggazdagabb részét foglalja magába. Meg van áldva bőven minden előnyvel. Földje termékeny, éghajlata változatos. Fekvése úgy politikai, mint geographiai szempontból kiváltságos. Ázsia egyik erődje és annak éden je is. Éjszakon a Himalaya örök hótól fedett láncai határolják. Déli tájain folytonos nyár virít. Kiterjedése az egy és félmillió négy szög mérföldet meghaladja. Lakosainak száma majd háromszáz millió. Van leszármazása négyféle fajnak. Az árja, vagy kiválasztott, a kétszer született nép mellett itten találjuk az őslakókat, továbbá a hin-

dusztán és muzulmán törzseket. Területén többféle nyelvet beszélnek, mint egész Európában és kisebb-nagyobb országok számtalanok. Ahány nemzet, annyiféle szokás, eltérő jellem. A harcias Népal és Shanar elpuhult lakosai közt épen olyan jelentékeny a különbség, mint egy méla scandináv, vagy Calabria heves fia között. Az Afganisztán határán lakó daliás mohammedán távolabbra esik minden tekintetben a Tenasserim apró népétől, mint az aldunai koromfekete hajú oláh a szőke hollanditól. E név, India, több ellentétes fogalmat alig jelölhetne.

Ellentétek lepik meg mindenekelőtt az érkezőt. Amint a hatalmas gőzhajóról Calcutta kikötőjében partra szállunk, az ellentétek hatása a legerősebb. Aki keleti képet vár, mint Tunis vagy Tripolis határaiban, keserűen csalódhatik. A violas bengali égboltot köszénfüst fellegzi. A mecsetek fehér minaretjei mellett gyárak fekete kürtői emelkednek. A tropikus palmaágakhoz villamos sodronyhálózat van erősítve. És ez ellentétek lépésről-lépésre követnek. Egyik táskánkat félmeztelen kuli ragadja el, a másikat valamelyik angol utazó-vállalat közege. A városban mindez ellentéteket fokozódva látjuk. Maïdan mezején londoni divat szerint öltözött hindusztán lakosság sétál és turbánt viselő angol tisztek lovagolnak. A Chauringen átrobogó fényes fogatok cseléd-sége meztlábás. A bazárok festői tömkelegében az ósdi boltok új manchesteri és birminghami gyártmányt árulnak. Később első teendőinket végezve, menjünk a főpostára, pénzváltóintézetbe, tegyük meg első látogatásainkat és lépünk a hivatalos vagy magán világgal érintkezésbe, az antagonizmus folyvást élesebben, világosabban fog kifejezésre jutni. Utazásunk India belsejében ez első ellentétes benyomások igazsága mellett bizonyít. A minduntalan változó tájképpel változik maga a nép, miként életmódja és jellege. Eltérő az éghajlat is. Néha majd megfagyunk, mint Kasmír völgyeiben vagy Sikkim hegységei között. Másszor ismét tropikus a hőség és a Nicobar szigetcsoporton sequatori számokat mutat a hőmérő. India hossza északról délre a

40-iktól a 8-ik fokig terjed. Szélessége Beludsisztántól Khínáig még jelentékenyebb. E rendkívüli területen az utazás a mennyire bonyodalmas, épen annyira sokoldalú és tanulmányos.

Egy alkalommal Bombayből Mandalayba megszakítás nélkül egy hétig vándoroltam és rendeltetési helyem ide még tíznapi karaván járásra feküdt. Vándorlásom alatt ismét a változatok, ellentétek, hogy ne mondjam, ellentmondások leptek meg leginkább.

A császárságon át.

Délben hagyom el Viktória állomást, mely Bombay egyik dísze. Hasonló az amerikai nagy terminusokhoz. El van látva a legújabb közlekedési rendszer kellékeivel. Minden részlet sok fényüzéssel van felszerelve. Mire pár év előtt fölépült, vagy nyolc millió koronájába került a társaságnak. De Bombayban minden fényes. Itt emelkednek a legszebb magánépületek. A Malabar ponton lakik a többször milliomos kereskedővilág, az ismert parsi bankárok. A parsik, e Perziából ideszakadt nap- és tűzimádó nép kezében van a kereskedelem nagy része. Szorgalmas és jótékony. Köznevelési és egyéb philantropikus célokra mesés összegeket áldoz. Szokásaihoz híven ragaszkodik. Festői, hímzett, redőzetes ruházatát máig viseli. Éleszti a szent tüzet, melyet századok előtt hozott volt őshazájából magával. És ha meghal, hulláját kiteszik a híres To ver of Silence, a Csendtornyába, hol a saskeselyűk emésztik el pár pillanat alatt. A nagy város zűrzavarából, túltömött utcái közül minden átmenet nélkül jutunk Salsett mocsaras ingoványai, Irs lagunái közé, este felé pedig már a Ghat-hegység meredeklein füstöl a gőzmozdony. Délután a tájkép még forróföldövi. Bambusz és kókuszokkal benőtt sűrűség. Tele tigrissel és párduccal. Alig egy-két galyból összetákolt, falevéllal fedett gúny hó. Néhány napbarnított alak, ruházatuk egy darab rongy. Kezökben ív és nyilvessző. India, mint aminőnek a képes könyvekből

ismertük volt. Most ellenkezőleg a tájkép alpesi, hegycsúcsok, kősziklák. A növényzet túleveles avagy páfrányféle. A falvak szilárd házakból épülnek. A lakosság meleg szőrkaftánt visel. A völgyben égető forráság mint zsarátnok perzselt. Itt a vízválasztó mentén hideg szél fű és nagyon jól esik a téli takaró. Khan dalában 1350 láb magasan vagyunk a tenger színe fölött. E vasútvonal India mérnökeinek egyik büszkesége. Csupa alagút és viadukt szédítő magasságban. Az építészeti költség angol mérföldenként az egy millió koronát jóval meghaladta. És tekintetbe véve a meredek lejtést, a pályán külön e célra épített kocsik és mozdonyok szolgálnak. Mintha a Rigin — és nem a harcias Maratnak földjén járnék, körültem minden annyira előrehaladt. Az állomások csinos, több helyen nagyszabású épületek. Berendezések kényelmes. A várótermekből fürdő- és öltözőszobák nyílnak. Az étkező helyiségek tiszták és ha más nincs, a nemzeti eledel, a curry, mindig kitűnő. A vasúti személyzetet még több dicséret illeti. Részben angol, részben hindusztán hivatalnokok, kik nevelésüket az úgynevezett vasúti iskolákban nyerték. Úton töltött hosszú napok és hetek alatt mindig a legnagyobb előzékenységgel találkoztam. Használtam legyen ajánlóleveleimet vagy nem, a hivatalos közegek szolgálatkészsége egyaránt kifogástalan volt. Az indiai vasúti hálózat nagyon kevés kivétellel a kormány kezében van, melynek érdeke sokkal inkább az általános forgalom fejlesztése, mint aprólékos megtakarítások, avagy pillanatnyi haszon. Így az úti jegy ára lehetőleg csekély.

Bombaytól Calcutta 1400 mérföldre esik és a 46 órai út ára első helyen 91 rupi és 11 anna, tehát alig 180 korona, a szolgálért pedig csak 16 rupi és 8 anna jár. A 3-ik hely ára kiváltképen alacsony. Csoda-e, hogy utazik boldog boldogtalan. Nincsen állomás, hol tömegesen ne várakoznék a csöcselék. Ki jó, ki megy és ez a csodálatos népvándorlás tart éjjel és nappal a nagy birodalom minden tájkán. A vasúti élet a nagy császárság egyik jellemzetes kifejezése. A gyalogjárón ott találunk képviselve minden osztályt,

minden nemzetiséget. A gazdag egyenruhás sīpahi mellett ott hevernek százával a rongyos kulik és a zsúfolt III. osztályú kocsik szomszédjaul valóságos, kerekeken forgó. Pulman-palotát kapcsolnak. Az első osztály itt jobb az európai szalonkocsiknál, bútorzata kényelmes. Öltözőhelyisége tágas. Mellette fülke a szolgák számára. A bejárat több esetben balkonon át vezet. Az utazó pár napra teljes kényelemmel rendezheti be magát. írhat, olvashat, zavartalanul. Kidolgozhatja kedve szerint megfigyeléseit. Változásképen jő egy-egy állomás. Szóba áll az otlévőkkel, kérdezősködhetik a helyi viszonyok felől. A felelet legtöbb esetben pontos és hasznos. A gyűjtött adatok sok tanulsággal járnak.

Ebédre Poonában állunk meg. A város barátságos képet nyújt. Szépen épült villaszerű házak. Virágos kertek. Az angloindian hivatalos világ egyik kedvenc tartózkodási helye. Mint mondják, nagyon egészséges. De ez állítás alapossága ma alig hihető, tekintetbe véve, hogy egy év óta a döghalál pusztít. Egy közegészségügyi alkalmazott van itt az állomáson. Az utasok üterét vizsgálja. Mint mondja, naponként 25, 30 eset fordul elő. Tekintve, hogy Poona lakosainak száma másfél-százezer, az állapot eléggé aggasztó. De itten, úgy látom, hozzá vannak szokva. A pestis Indiában csak úgy meg látszik honosodni, mint a hólyagos himlő vagy hagymáz.

A sok komoly kérdés között talán egyik sem nagyobb fontosságú, mint épen a közegészségügyi. Az orvoslás annál nehezebb, m rt minduntalan összeütközésbe jő a régi szokások, vallásos hagyományokkal. Hindusztan otthonba férfi nem mehet. Az asszony inkább meghal, mintsem hogy orvost hivatna. Fertőtlenítési rendszabályok így eleve ki vannak zárva. A kormány női orvosok alkalmazásával bizonyos fokig segít, de tekintve a ragályos nyavalyák terjedését, az eredmény csekély. A két év előtti nemzetközi kongresszus működése szintén nem volt sikerebb. Mindössze a bacillusok nemét határozták meg a nélkül, hogy azok kiirtására találtak volna gyógyszert. Az osztrák bizottság munkájáról érdekes kimutatást közölt. A kötet sok rendszerrel van

összeállítva. A tapasztalatok pontosan följegyezve, az illusztrációk kitűnőek és mint olvasmány még a laikusra nézve is érdekes, de tényleges haszonnal nem járt a sínlődökre nézve.

A hindusztán szerencsére türelmes természetű. Vérmérséklete apatikus. Vallása megadásra tanítja. Aki ellentmondás nélkül viseli kasztjainak jármát és egy életen át hordja a szemetet és tudja, hogy mást e földön nem várhat, mint hordani a szemetet, a hogyan azt tették apái és nagyapái és miként követni fogják a példát fiai és azok összes leszármazottjai — arra nézve a halál megváltásként mosolyog. Ha olykor-olykor szüksége van vigaszra, elzarándokol a szomszédos Karliba. A nagy barlang híres búcsújáró hely. Évenként százezer vezeklő is megfordul a Cellákra emlékeztető *viharokban*.

Műtörténelmi szempontból Karli kivált érdekes. India egyik legrégebb és kétségkívül legnagyobbabbb földalatti temploma. Hossza 124, szélessége 45, magassága 46 láb és szabályos boltívű. A bejárat előtt tágas porta, a főhajót oszlopsorok díszítik. A fölfogás a kora keresztény bazilikáéra emlékeztet. Építésének ideje két századdal Krisztus születése előttre tehető. Rendkívül érdekes a részletek díszítése. A kőfaragás mesteri. Az oszlopfőkre helyezett, elefánton lovagló csoportok hatása jellemző. A jain ízlés jut kifejezésre minden ízében. Azon szövevényes csipkefinomságú fűrés-faragás, melynek egyik legérdekesebb példánya Abuban található. Soha kőműves keze ügyesebben nem használta szerszámát. Szinte sajnálom türelmét; kivált ha nem volt gondolat, mit kifejezzon. És így vagyunk a dél pompás építészeti maradványaival. Madura vagy Trichopoly óriási templomai hidegen hagynak, minden csodálkozás és elismerésünk mellett is. A hindusztán ízlés nem volt képes kedélyünkhez, képzeletvilágunkhoz szólni.

A rokonszenves, de megfoghatóbb esztétikai érzeket a mohammedán foglalás terjeszti először. És végre a világ legfinomultabb, legtökéletesebb épületében, a talapzattól

a kupola csúcsáig hófehér márványból épült Taj-Mahalban nyer kifejezést. India műkincseiről lévén szó, nem akarom elmulasztani, hogy megemlékezzem megőrzésökről, fönntartásokról. Ha az előbbi nemzedékek meglehetősen közönyösök maradtak történelmi múltú építmények iránt és a kormányzatok könnyen áldozták föl a régi emlékeket új érdekek kedvéért, a jelen közmunkatanács páratlan buzgalommal folytatja a restaurációt. A jó példával maguk az alkirályok járnak elől, a nevezetes romokat személyesen keresve föl, így ma több közölök kormányköltségen épül föl újra.

Az agrai híres mogul várkastély déli szárnyán sok száz munkás dolgozik. És fölötte érdekes megfigyelni nemcsak a munka haladását, sikerét, de a nagyon kezdetleges módot, amint az folyik. Kivétel nélkül bennszülött napszámosok vannak alkalmazva, kik méretek, minták használata nélkül, hogy úgy mondjam fejből dolgoznak. A hindusztán kézműves ügyessége rendkívüli. Ujjai hajlékonysága csak a kínaiéhoz hasonlítható. Fölfogása villámgyors. És mit egyszer lát, azt meg is tanulja. Saman-Burg, vagy jasmintorony drágakő mozaikja, Austin de Bordeaux világhírű munkája ismét kitűnő állapotban ragyog és l'tunadu-daulah sírja körül csak az emeleti márványkarzat hiányzik.

De mind e munkálatok közt a legérdekesebb Akbar híres városának, Fatehpur-Sikrinek újraépítése. Diadalívek, bástyák, tornyok, mecsetek, paloták és kioszkok művészi tömkelege a régen kihalt, elhagyatott hely, melyet méltán nevezhetnénk az ízlam Pompeiének. A nagy mogul egyik győzelmének emlékéül épült, innét elnevezése Fatehpur-Sikri, diadal városa. A híres hadvezér amilyen kitűnő államférfi és ügyes kormányzó, épen annyira jó építész és nagy művész lehetett. Fatehpur-Sikri nem a legnagyobb, de kétségkívül a világ legharmonikusabb és talán legszebb városa. Egyöntetű művészi terv, hogy úgy mondjam egy varázsütésre épült. A stílus az úgynevezett mogul ízlésre vall, részben muzulmán, részben hindu. Karcsú minaretek és jain oszlopsor, mór kupolák és indus ereszek, sok ízléssel

vegyülnek az összhatás emelésére. Az anyag vörös terméskő kivétel nélkül. Vörös kő a nagy Dargah, vörös kő a bazár, ilyenből van fölépítve Miriam palotája és így vannak kiköveztve a terek és piacok. Fatehpur-Sikrit méltán nevezhetnők véres városnak is, utcáit, falait mintha csak vér locsolta volna, amelynek árán Akbar fölépítette volt. A javításokhoz való anyagot a régi bányákból szállítják. A kőfaragók egy része a hajdani munkások ősunokái. Semmi sem hiányzik, hogy az eredeti hatás teljes legyen. A nagy mogul városa rövid idő múlva ott fog állani teljes fényében, pompájában. Újabban több nyilvános épület igyekszik a pathan ízlést követni és ez Indiában mindenestre sokkal megfelelőbb, mint akár az olasz renaissance, akár az angol-góth stílus. Col-Jakob a jaipuri múzeum és bikaneri nyári palota építője sok sikerrel működik e téren. Befolyása kivált Rajputanában sok műemléket mentett meg a végpusztulástól. De a nagy közönség ízlése is javul, kegyeleme a történeti emlékek iránt fejlődik. Reméljük, hogy hasonló vandalizmus, mint Lahor királyi palotájának laktanyákká alakítása és a delhii serail lerombolása a jövőben nem fordul elő.

Deccan és Madras.

Következő napon a Deccant hasítjuk át. A nagykiterjedésű fennsíkot éjszokról Vindhya hegysége határolja, délen pedig lenyúlik Mysorig. Magassága öt és kétezer láb között váltakozik a tenger színe fölött. Éghajlata kellemes. Földje termékeny. Népe jómódúnak látszik. Viszonyai rendezettek. Később a Nyzam birodalmában vagyunk. Hyderabad független állam. Kevés híján olyan nagy mint egész Anglia. Kiterjedése 98,000 négyszögmértföld. Lakosainak száma 10.450,000. Hajdan a nagy mongol császársághoz tartozott. Alkirályok kormányozták. Majd teljesen elszakadt és függetlenítette magát. Ma angol főnnhatóság alatt áll. Európai helyőrség és egy rezidens képviseli a szuverén hatalmat. Egyébként önkormányzattal bír. Uralkodója a hajdani

Navab-Vazir utóda. India összes nábobjai között ő a leg-gazdagabb. Kincstárában zsákszámra áll az arany és ezüst. Golkonda drágakövei mint országút szélén a kavics vannak fölhalmozva. Gyémánt, rubin, smaragd, saphir ékszerei megszámlálhatatlanok. Ennyi fényes forgó, csillogó násfa, vakító vért, ragyogó boglár egy helyen alig képzelhető és az érték, mely bennök eltemetve hever, kiszámíthatatlan marad.

A Nyzam, mint a bennszülött országok fejedelmei rendszeren, szíves háziúr. Örülnek, hogy a távolról jött idegen fölkeresi udvarukat. Sok készséggel mutatják meg városuk nevezetességeit. Mindent elkövetnek, hogy tartományaik legelőnyösebb oldalát lássuk meg és azok kellemes emlékét vigyük magunkkal. Rajputana maharadszánál tett látogatásaim kétségtelenül a legjobb alkalmat nyújtották India belső viszonyai közé tekinthetni. A nép természeténél fogva zárkózott. A nevelés, szokások, hajdani zsarnok uralom még inkább kifejlesztette e vonást. Idegenre nézve minden közeledés ki van zárva. Cselédeink évekig lakhatnak bungalownkban, anélkül, hogy jobban ismernénk, mint az első napon. És készebb bármelyik éhenhalni, mint hozzá nyúlni ura ételéhez. A kasztja tiltja. Ha azonban az uralkodók vendége vagyunk, helyzetünk kivételes. Az egész lakosság szolgálatunkra áll. Urunk vendége a mi urunk, a mi vendégünk is. Ez a keleti fölfogás. A nehézségek mintegy magoktól szűnnek meg. Az ajtók egymásután tárulnak föl. Kutathatunk könyvtáraikban. Forgathatjuk a brahmanak rejtett iratait. Kérdezősködhetünk a helyi viszonyok, sőt családjaik felől is, mi máskülönben megbocsájthatatlan tévedés. Az így lassan a helyszínen szerzett tapasztalatokból alkothatunk csak egyetemes fogalmat India néperől és életéről.

Éjjel még egy másik, hajdan önálló területet, Arcotot érintjük. Ha másképen nem, Macaulay mesteri tollából ismerjük e félreeső helyet. Clive kapitány hőstetteinek leírása a nagy történetíró legragyogóbb sorai közé tartozik.

Negyvennyolc órai utazás után érem el Madrast, déli India gócpontját. Madras hasonnevű kormányzóság szék-

helye. Fontos katonai állomás. Szent György várának az a híre, hogy bevehetetlen. Látogatott kikötő. Lakosa lehet vagy félmillió. Kiterjedése közel huszonnyolc négy szögmér föld. Egyik utcája, a Mount-Road hét mérföld hosszúságú. Igazságügyi palotája százezer négy szögláb területet foglal el. Épületei egész városrészek. Kupolája olyan magas, hogy világító toronyul szolgál. Ha Bombayban minden gazdag, Madrast mint jelző a nagy illeti. Túlnagyok házai, terei valóságos mezőségek, végtelenek az utcák. Múzeuma díszére válhatna bármely világvárosnak. Nyilvános intézetei, iskolák, kórházak, meglepők.

A kormányzóság épülete pompás fehér oszlopsoros palota. Az utca másik oldalán rozoga viskók. A sétaterek szomszédságában szemétdomb. A fényűzés mellett nyomor. A merre tekintek, a legkevertebb tömeg. A márványküszöbökön éhenhaló koldusok. Az utca porában kerékpározó angój. családok. Ökrös fogatok. Sűrűn lefüggönyözött hordszékek.

Az indusok teljesen elfogadták a mohammedán rendszert. A nőnem elszigetelve, láthatatlanul él a perdar falai mögött. Mentől előkelőbb, annál szigorúbb a fogház. Külvilág reájok nézve nem létezik. Legyen tűzvész vagy pusztítson döghalál, segíteni nem lehet, a *perdar* ajtaja zárva marad. Maga az angol kormány teljesen megbénulva áll a nehéz kérdéssel szemben. A rendszert minden szomorú oldala mellett megváltoztatni alig lehetséges. Százmillió asszonnynak egyik napról a másikra adni szabadságot, önállóságot, kiszámíthatatlan hullámokat verne és következményei előre alig láthatók. A *cast* és *enfof*-rendszer a legbiztosabb morális korlát India óriási tömegeinek fékentartására. A kormány szilárdabb támaszt nem nyerhetne bármilyen egyéb mérvszabályok életbeléptetése által. És így e szomorú intézmények jövője még hosszú időre látszik biztosítva.

Hajó Rangunba este indul. A villamos fényben úszó postagőzős körül egy csoport halászbárka rajzik. Bárka nem

jó szó. Mindössze két, kákafonattal egymás mellé kötött gerenda. Ülni alig, csak állni lehet rajtok és a koromfekete révész egy deszkával lapátolja a hullámokat. Kétségkívül ilyen lehetett az emberiség első vízi járműve. Művelődéstörténeti szempontból érdekes maradvány. A hatalmas csavargózós szomszédságában a jelenség még érdekesebbé lesz. És amint a fedélzetről még egyszer visszapillantok az alkony ködében csak határtalanabbnak tűnő város felé, legerősebb benyomást akkor sem kiterjedése, nagysága okozza, hanem éles ellentétei.

A bengali öböl itt majd másfélezer mérföld széles. A tenger nagyon viharos. Sehol hevesebb cyklonok nem tombolnak. A történelmi hírű 1746-iki zivatarban odaveszett az orleansi herceg egész hajóhada. A Phoenix és Lys ezerkét-száz tengerésszel lett a hullámok áldozata és az öbölben horgonyzó 20 hajó mindannyia elsülyedt. A múlt század kezdetén három ízben tombolt nagy orkán és 1811-ben majd száz hajó pusztult el. Az utóbbi cyklonok közül az 1872-iki volt a legvégzetesebb, mely kilenc európai és húsz helyi hajót tett tönkre.

Az átkelés négy napig tart. Időnk nagyon keserves. Fullasztó forró déli szél. Kellemetlen hullámok. A hajó fenekén összezsúfolt kulik sokat szenvednek. A kapitány azt mondja nem érzik, kasztjok nagyon alacsony. És ezzel a váratlan felelettel a kérdés egyelőre megoldást nyer.

Mindannyian munkát keresnek Birmában. Évenként több ezren vándorolnak át, mert a birmán nem dolgozik. Hosszas változatlan vitorlázásunk alatt csak az Andaman-szigeteket érintjük. Smaragdzöld oázis zafírkék tengeren. Pálma és bambusberkek. Magnolia- és tulipánligetek. Teakertek, mint Ceylonban. A legtéljesebb orchideák itten nyílnak. A legtarkább tollazatú madársereg itten fészkel. A legnagyobb pillangók erre repdesnek. Milyen páratlan paradicsom lenne e kis szigetvilág, ha az indiai kormány nem használná fegyencleplek.

Az egyik kikötőben, Port-Blairben háromemeletes csil-

lagbörtön emelkedik. Távolabb az asszonyok fegyháza. Több dologház és javítóintézet. A rabok száma ezidőszerint tizenegyezer. Nagyjára élethossziglani fogságra vannak ítélve. Csak a nehéz bűnösöket küldik ide. Az Andaman fegyenc-rendszernek több érdekes sajátága van és főtörekvése inkább a javítás, mint egyszerű megbüntetés. Ha a rab jól viseli magát, a gyárakban alkalmazzák. Alig van iparág, mely ne lenne képviselve. A helyi szükséglet mind házilag van előállítva és a tea, fagyártmányok, hímzések jelentékeny kivitelre is találhatnak. Ha úgy akarja, megtakarított pénzéből a fegyenc telket vásárolhat, házat építhet. Többen megnősülnek és ma már egész telepítvényt alkotnak. A rendszer kétségkívül érdekes kísérlet. Az eredmények megfigyelése fölötté fontos. A sajtóban mindezt több ízben megvitatták. Ki az új álláspont mellett, ki ellene emelt fegyvert. C. Temple a jelenlegi kormányzó dolgozatai sok szakismerettel vannak írva. Azokat olvasva világos fogalmat nyerünk az egész nagyszabású intézmény munkájáról.

Az Andaman-sziget kihalóban lévő őslakója nem kevésbé érdekes antropológiai jelenség. A világ egyik legelmaradtabb, legvadabb törzse. Agyrendszere alig fejlettebb a hat-hét éves gyermekénél. Testalkata bár arányos, de nem sokkal magasabb négy lábánál. Életmódja ma is a legkezdetlegesebb. Ruhát nem visel. Rendes lakással nem bír. Eledelel gyümölcs, gyökerek szolgálnak és ami vadat nyilával ejt. Emberevés is fordul elő a legutolsó időkig.

A belső őserdőbe mindekkoráig nem sikerült hatolni. A szökevény rabok bujdosásaik közben többnyire a vadak áldozatául esnek. Egyike a legszomorúbb emlékeknek, mely az Andaman-szigetcsoporthoz fűződik, Lord Mayo halála. Mint India alkirálya a fegyházakat látogatta s orgyilkos oltotta ki életét.

Birma.

Csak a hatodik napon vet hajónk Rangún előtt horgonyt. Azt hihetném, iránytűjét vesztette és Japánba érkéz-

tem. Apró derült ábrázatú lakosság. Metszett szemhéjak, sárgás bőr. Mozdulatuk rhytmikus, taglejtések úgy szólva stilizált. Színes selyemruhát viselnek és még színeőbb legyezőket, napernyőket tartanak kezökben. Mintha csak mindannyian egy régi festett spanyolfalról, avagy művészi kartonról léptek volna a hétköznapi életbe. Soha derültebb várost, soha kedélyesebb lakosságot nem láttam. Semmi a hindusztan szellem árnyékából, semmi lesújtó a brahman kasztrendszerből. Birma népe buddhista. Vallása, a mi értelmünk szerint, nincs. Csupán egy filozófiai irány követője. Gaudamát nem imádja, csak erényei nyomaiba kíván lépni. Nem fohászkodik, mindössze fogadalmakat tesz. Jutalmat saját cselekedeteiben remél. Hogy a kísértések ellen védekezzék, a világtól visszavonul. Szerzeteséletre lép.

Fölületes tekintetre alig érhető, hogy Ázsia legderültebb népe szolgáltassa a legtöbb férfi és női rendházat. Nincsen falu vagy város, melynek határában ne emelkednék egy sor Pungy-Kyaung. Kertektől környezve, terebélyes mangufák árnyéka alatt, a csodálatos csúcsostornyos épületek, a karcsú pagodákkal, Birma tájképének jellemzetes kiegészítői. A hatás festői szempontból kitűnő. A rajz épen annyira változatos, mint a mennyire szokatlan. A két-három egymás felé emelt tetőzet, a hajlott, előre nyúló ereszek körvonala szép foltot vet az áttetsző égboltra. Az épület anyaga fa. Díszítése faragás. Sokszor vörösre van festve, gazdagon bearanyozva. Belsejök mindössze pár teremre oszlik. Egyik az iskola, másik a hálószoza. Bútorzat egy-egy gyékény, melyen nappal ülnek, éjjel pedig nyugalomra hajtják fejüket. Kemény fekhely, de így kívánja aszkétizmusuk. Életmódjuk szigorú. Hajnalban kelnek. Alig fürödtek meg, koldulni indulnak. Pungy pénzt nem fogad el. Csak annyi rizsfőzeléket gyűjt csuprába, amennyi egy napra szükséges. Egyszer étkezik, így kevéssel beéri. Ruházata egy darab szintelen rongy. De a rongyot artisztikusabban redőzi vállal körül, mint a római szenátor. És sáfránlebe mártva azt, aranyos árnyalatot nyer. Szébb csoportokat a sárga tógás

pungyknál alig képzelheténk. Hajnalhasadtakor, midőn a fölkelő nap vakító sugarainál hosszú sorokban koldulni indulnak, mintha megannyi ércszobor állana előttünk. Tartásuk plasztikus. A vállakon keresztbe tett nádrúdról aláfüggő két csillogó rézedény sikerült kiegészítő. Közökbem harang kongása jelenti közeledésüket. Hangulatosabb zene nem kísérhetné a méla menetet. Minden küszöbön ott várják egy darab kenyérral vagy egy kanál levessel. Burma népe sohase tagad meg alamizsnát. A legszegényebb is szívesen osztja meg keresetét. Így oktatta ezt Gautama, — míg végre a jótékonyság második természetükké vált.

Minden gyerek a pungynál tanul. És minden felnőtt ember életének egy részét a szerzetben tölti. Ha tovább nem, pár hétre ölti föl a sáfránysárga köntöst. Teljesen elzárkózik, magába száll és a mester tanáról elmélkedik. A Pungy Kyaung külső képénél annak belső élete nem kevésbé érdekes. A lakók száma váltakozik. Néha vannak pár százan is. Másszor ismét alig lehetnek tízen-húszan együtt. Egyik tanít, a másik tanul. Fele novícius, másik fele vagy sokszor csak egy csekély rész tesz fogadalmat. Szegénységet, erkölcsi tisztaságot, igazságot ígér mindenekelőtt. Ha nincs lelki ereje szavát tartani, bejelenti gyengeségét és visszatér a világba. Teljesen szabadon követheti belső meggyőződésének hangját. Míg a Kyaungban lakik, a míg pungy, csak addig kötelezők a szigorú szabályok. De ez a legtöbbet kielégíti. Kifejezésök olyan nyugodt, olyan boldognak látszanak. Ha mást nem, teljes csendet, háborítatlan nyugalmat élveznek. Életök elméleti, elvök elvont. Az egymás mellé halmozott fakult pálmalevelek sűrűn tele vannak írva a reánk nézve rejtélyes tanokkal. Ott ülnek hosszú sorban a sárga tanulók befirkálva pálmalapot lap után. Egy még hosszabb sor hangosan olvassa e pálmalevelek tartalmát. Több pungy vitatkozni látszik, mások gondolataikba merülnek. A tan érdekes lehet, hogy így le tudja kötni a figyelmet. És a jelenetet megpillantva, önkénytelenül eszünkbe jut Plato iskolája.

Soha se feledem el amint egyik verőfényes délután épen rendkívüli zsinatot tartottak. A Birmában utazó alkirály meghívására összegyűlt az ország valamennyi előkelőbb pungyja. Mindenik hozott magával kisebb-nagyobb számú kíséretet. Lehetek egészbe véve tizenegy vagy tizenkét-ezren. Helyiségül a nagy pagoda díszudvarát választották. Keretül a négyszázötven kisebb pagoda szolgált. Mindannyi egy-egy márványlapra vésett fejezetet őriz Buddha irataiból. E kápolnákat magas kupolák koronázzák. Háttérül a teljesen bearanyozott középső főépület szolgált. A kép művészi tökélye teljes vala. Semmi zavaró részlet, semmi kellemetlen árnyalat. Az óriási tömeg színhatása leírhatatlan. Tizenkétézer aranysárga redőzet, tizenkétézer bearanyozott pálmá-ernyő árnyékában csoportosult előttünk. A jelenet ünnepléességét a komolysága csak emelte. A *thatanabaing*, a főpungy választási módját intézték. Mindenki figyelt, a kérdés fontossága nagy lehetett. Érdekelte valamennyit. A főpapság állása kivételes, hatalma rendkívüli, ő képviseli az összes hajdani hagyományokat, náluk jut kifejezésre az egész régi nemzeti érzület. Thibo király igaz hogy száműzetésbe került, pompás palotája ma klub, a békés fehér elefánt mithikus magaslatáról a Dalhousee-park állatkertjébe került nyugalomba. 1885 óta Birmában sok minden változott, de nem változtak a pungyk és változatlan maradt befo-lyások.

Mandalay a hajdani főváros Ranguntól még huszon-négy órányira esik. De a nap hamar elmúlik, a vasút Ázsia egyik legtermékenyebb részén, az Irravady völgyén át ki-gyózik. Jobbról, balról rengő kalászos rizstáblák terülnek. Itt-ott virító oleander lankás, távolabb sötét tekfa erdők. Aztán minduntalan fölcsillan a lassan hullámozó folyó, a szivárványszínű Irravady. Mennyire értem a költői mondakört, mely hullámairól versel. Milyen természetes, hogy bája va-rázserővel hat a nép képzeletére. Az Irravady a folyók ki-rálynője. A Rajna hozzá képest durva sz'nházi díszlet, a Missisippi színtelen, maga a délibábos Tisza és a hőmpölygő

Nílus sokat veszítenek az összehasonlítás által. Az Irravady vize változatosabb Velence lagúnáinál. Mint az opál játszik minden halvány árnyalatot és miként a kristály tükrözi vissza a nap összes sugarát. A rege jól meséli az Irravady égboltjáról alászállott szivárványt

Minduntalan egy-egy falu vagy város mellett állunk meg. Ugyanazok a bábházakhoz hasonló épületek. Némelyik nem nagyobb jókora falánál. Alapzatul mindössze négy cövek szolgál. Ezekre vannak fölszegezve, mint a galambdúc. Az alacsony házak közül magas pagodák emelkednek. Pagodák közel és távol, minden irányban. Mint a németalföldi rónának a szélmalom, Birma tájképének nélkülözhetetlen, jellemvonása a pagoda. A földi élet legnagyobb érdeme pagodaépítés. Halála előtt így mindenki igyekezik legalább egyet emelni. Van mindenféle és minden ízlésben. Kicsi és nagy, öblös vagy karcsú, hol díszes, hol egyszerű, az építők viszonyainak megfelelően. A Shwe-Dagon mindannyi között a legnagyobbyszerű, leggazdagabb és legmélyebb tiszteletben áll. Csúcsai a fellegeket verik, talpzata körül pedig egész város épült tele apró szentélyekkel, szobrokkal, szárnyetegekből. A virágokat áldozó, illatokat égető zarándokok harmadfélezer év óta keresik föl Indokhína minden részéről. Korán reggel, vagy késő este, forró délben és holdvilágos éjjelen a pagoda előtti térség mindig tele van ájtatosokkal. Egyik rózsalevelekkel hinti be a pallót, a másik jázmin koszorút fűz az oszlopok körül. Többen cédruságakat égetnek; mások Gautama lábnyomaira aranyport öntenek. A fiatalság víg csoportokat alkotva halkan énekel, vagy körbeájlva a csillag jósokat hallgatja. A jelenetek mesteriek. A világítás hatásos. Japán európai művelődése óta ez a népfaj a legesztétikusabb

A fáradságos hosszadalmas vándorlás után végre elérem Mandalayt, Birma arany városát. Ha Rangúban minden színes, Mandalayban minden aranyos. Arany a pagodák tornya, arany a királyi palota, aranyos a házak díszítése, be van aranyozva még a fehér elefánt istállója is. És nap-

lementekor, midőn megaranyosodik maga a láthatár és a hanyatló nap kápráztató sugarai arany záporral fűrésztik az arany tetőket, arany vártornyait, bearanyozva az utcák kavargó porát, a mocsarak gőzölgő páráját, bearanyozva mindent, még a lassan harangozva hazatérő pungyk sáfrán-sárga rongyait is, csodálattal ismételjük a nép száján elterjedt közmondást «Arany város, aranyos lakosok!»

Az arany Kyaungok mellett, sötétre mázolt kaszárnyák emelkednek. Buddha bronz szobrai szomszédságában vaságyúk sorakoznak. A parányi, vidám lakosság között a rendet öles mogorva katonaság tartja fenn. E körülmény juttatja eszembe, mit könnyen feledhettem volna, hogy még mindig az óriási Indian-Empire területén vagyok. Hegyen völgyön, vízen és szárazon, vad sivatagok vagy művelt központokon keresztül, de mindig e meseszerű császárság határain belül maradtam. Mindössze egyik városból a másikba jöttem át. Utazásom végpontja a határig azonban még jó távol esik.

A gyarmatélet egyik nagy előnye, hogy szélesíti a fogalmakat. Mi otthon messze, itten közeinek tűnik. Idő és tér elveszti régi jelentőségét az új viszonyok között. És amint visszatekintek kirándulásomra, emlékezetembe idézve falut, várost, erdőt és mezőt, a sok megragadó látvány, népfajok és szokásaik, természeti báj és műremek, az összes kaleidoszkóp gyorsaságával váltakozó képek, jelenetek között a legmeglepőbb vonás az óriási földterület együttartása, annak kormányzata. India megalakítása, főtartása, állami szervezete történelmi vagy filozófiai szempontból vizsgálva a kérdést, mélyebb tanulmány kiaknázhatatlan forrásául szolgál.

Egymilliónyolcszázhusz négyszög mérföld területet alig hetvenezer angol katona őriz. Kétszázkilencvenötmillió bennszülöttet hatvankilencezer hivatalnok kormányoz. E jelenség teljesen egyedül áll a népek föl jegyzéseiben. A nagy világhódító nemzetek, persák és rómaiak vívmányai, messze maradnak ilyen arányú gyarmatpolitikai eredmény mögött.

A siker nagy része a gyarmat kormányzatát illeti. És fejlett legyen az mai színvonalára százados tapasztalat következtében, a viszonyoknak megfelelőleg, körülményeknek engedve, legyen rendszere bármennyire tökéletes, ereje a közigazgatás szellemében rejlik. India kormányzatának úgy külső szervezete, mint belső szelleme egyformán érdekes. Tájékoztatás-képen vessünk futólagos pillantást államháztartására, nézzük közelebbről polgári és katonai hatóságait, figyeljük meg hivatalos működését, tanulmányozzuk a hivatalokat vagy a hivatalnokodat, mint egyéneket, végezetül igyekezzünk megismerni köznevelését, megfigyelésünk terjedjen egyébként a közigazgatás bármely ágazatára, tárgya kivétel nélkül tanulságos.

Kormányzat.*

Az 1669-ben, kelet-indiai kereskedő társaság tulajdonába jutott Bombay szigetből, 1877 újév napján, India császársága alakul. Az új birodalom térképére tekintve, el fogunk csodálkozni változatos viszonyain és hogy területei mennyire eltérő elnevezésekkel bírnak. Vannak független államok, a közvetlen szomszéd ellenkezőleg a központi igazgatás alatt áll. Több területet ügynökség nevezetével illetnek, máshol ismét kormányzóságokra oszlanak. Összesen tizenhat főbb adminisztrációt számíthatunk. Hivatalos működésök, munkakörük hasonló, bár a forma és osztályozás a helyi viszonyok szerint változó. Madras és Bombay területe főkormányzók alatt van. Bengal, Punjab és az északnyugati tartományok megannyi alkormányzat. A középállamok, Assam, Birma, Beludsisztan főügynökségek. Az úgynevezett független államok hat külön fölügyelet alatt állanak, névszerint Hyderabad, Mysora középindiai

* India kormányzata mellett a legjobb bizonyíték, hogy a világháború alatt elszakadás helyett közelebb csatolódtott a gyarmat-anyaországához. Ha minden gyarmatpolitika terhekkel jár a Brit birodalomé kétségkívül felette sikeres.

tartomány, Baroda, Kasmír és Rajputana. Ez utóbbi országai mint Jodpur, Bikanir, Jaipur, Bopal Udeipur és Kota ismét külön rezidensekkel bírnak. Végre Ajmir, Berar, Kurg és az Andaman szigetcsoport, mint megannyi kerület van a kalkuttai kormány alá sorozva. Pár statisztikai adat följegyzése a tájékozást könnyíteni fogja. A központi angol igazgatás alatt álló tartományok kiterjedése 1.015,000 négyszög a. m. 221.400,000 lakossal. A vegyes terület 408,000 négyszög a. m. és 43.780,000 lélek. Ez utóbbi csoporthoz hozzáadva az autonóm államokat, a föld területe 805,000 négyszög a. m. és lakóinak száma 66.350,000-re nő. Az arány még úgyis elenyésző az első tételhez viszonyítva.

India fokozatos növekvése, évről-évre való gyarapodása folytonos átalakításokat igényeltek kormányrendszerében. Egyéb módosítások a jövőben várhatók. A császárság belső képe, határainak vonala a legutolsó időkig módosul. Nepal, Sikkim, Assam fölött kiterjesztett védnökség és kivált Birma végleges elfoglalása teljesen megváltoztatta a régi helyzetet. Birma földje majdnem nagyobb az Osztrák-Magyar monarchiánál. Határai északon Kína, keleten Siam, délen a Pokchan mentéig nyúlnak. 1885 óta a nép ügyeit egy alkormányzó vezeti. Állása, hatásköre a mi főispánunkéhoz hasonló. Területe több kétszázézer négyszögmérföldnél, nyolc kerület és harmincöt járásra van osztva. Ezzel ellentétben Bombay, melynek csak 125,000 angol négyszögmérföld a kiterjedése, huszonhárom kerülettel, önálló tanáccsal bír. Ügyei élén kormányzó áll. Fényes udvart tart. Fizetése 120,000 rupi, tehát majd háromszázézer korona. És joga van az angol kabinettel közvetlenül érintkezni. Madras hasonló kiváltóságokban részesül. Független kormányzóság még mot is. Huszonegy kerületre van választva. Tanáccsal, főbíróssággal, egyetemmel és külön hadtesttel rendelkezik. E két kormányzóság hajdani jelentősége sok tekintetben hanyatlott. Jelen jogai, előnyei nagyjára a múlt hagyományaiból származnak. A legközelebbi módosítások alkalmával valószínűleg mint Punjab vagy észak-nyugati tartományok, egyszerű alkor-

mányzatokká alakulnak, közvetlen a központi kormány igazgatása alá rendelve.

A császárság kihirdetése és alkirályi képvisellete óta a két főkormányzóság jelentőségét veszítette. Az új rendszer, könnyű közlekedés, kiterjedt távírói összeköttetés életbe léptetésével, állásuk majdnem fölösleges. Az Indian-Office alá tartozó ügyek összpontosítása az utóbbi évek egyik fő-főladatának látszik. A nyugati határállamokban eszközölt reform sok port vert föl az elmúlt évek folyamán, de az elért siker valószínűleg csak újabb hasonlórendű rendeleteket fog maga után vonni. Indiai alkirályának állása teljesen kivételes. Akaratát, határozatait a legtöbb esetben minden megszorítás nélkül érvényesítheti. Hivatalos hatalma korlátlanabb bármely európai uralkodóénál.

A központi kormány mellett a kerületi előjáróságok jönnek tekintetbe. Főtevékenységek az igazságszolgáltatás, rendőrség, köznevelés és adófizetésre terjed, ideértve a vám, erdők, bányászat, opium és só jutalék ellenőrzését. Az ópiumszabadalom öt, a só-illeték nyolc milliót képvisel az évi költségvetésben. A vámok alig jövedelmeznek másfélmilliót. India mindezeidig kizárólagosan agrár nemzet. Földművelése a legrégebbi idők óta mintaszerű volt. Hajdani kiterjedt csatornarendszeréhez hasonló csak Egyiptomban találunk. A nagy medencéken kívül a gazdák mély árokba gyűjtik az esővizét. Kutak, ciszternák megszámlálhatatlanok és egykori vízművek, mint Ajmere Alwar Jodhpurban használatban maradtak. Az angol kormány munkái közül a Ganges és Sirhind csatornák a legnagyobbak. A Ganges csatornarendszer 440 mérföld hosszú, a mellékágak 2614 mérföldet tesznek. Összesen 600,000 hold földet öntöznek. A maga nemében páratlan vízmű három millió rupiba került. A Sirhind csatorna még nagyobb kiterjedésű. A mesterséges módon locsolt föld hús millió holdra tehető és jövőben több újabb terület termékenyítése van kilátásba helyezve. Főjöveldelmi forrása a földadó. A kormány kezébe jutott vasúti hálózat bármennyire kiterjedt légyen, csak az utóbbi időben kezd jövedelmet

szolgáltatni. A kerületi hivatalnok, nevezzük commissioner, vagy collectornak, kivétel nélkül angol. Csak alsóbb közegei, a segítők, írások, hinduk. Székhelye vidéki központ, de évenként egy ízben köteles járását beutazni. Ilyenkor sátor-táborban lakik, faluról falura megáll. A helyzetről személyesen szerez meggyőződést és az adót a helyszínén gyűjti össze. Az indiai hivatalos élet egyik sajátja a nomád lét. Az utazás néha hónapokig is tart. Az administratio teljes felszerelésével vándorol. A berendezés kifogástalan. A sátrak bútorzata kényelmes. Némelyik több szobára oszlik, van iroda, fogadóterem, lakóhelyiségek. A karaván málháját megszámlálhatatlan ökrös taligák szállítják és a teherhordó kulik csapatokban követik. A rendkívüli szervezetet látva, a mozgó hivatalnál annak szelleme nem kevésbé lép meg. A sáortábor legutolsó tagja teljesen át látszik hatva állásának fontosságától. A *sahib*, a főnök nagyon komoly, míg íróasztala előtt ül. Példája ragados. De ha dolgát elvégezte, hirtelen földerül. Szórakozást talál mindenfelé. Az erdőségekben vadász, a mezőn lovagol, egyik faluban jó a halászat, másokban mászhat hegycsúcsokat. Napjait kellemessé tudja tenni. Kiaknázza a helyzet minden előnyét. Ahelyett, hogy zúgolódnék száműzetése miatt, vagy a jövőben építene kártyavárat, a jelenben igyekszik megelégedést találni és környezetében kelteni derült hangulatot.

A kerületi közegek, számvevőségek, adószedők számadásait ellenőrző bizottságok vizsgálják fölül. És mint utolsó tábla a pénzügyi államtitkárság, vagy mondjuk minisztérium elé lesznek terjesztve. Az átlagos költségvetés ötven millió bevétel és ugyanannyi kiadás körül váltakozott az utolsó évtizedben.

A kereskedelem a pénzüggel egy tárca alá van osztva, Ide tartozik a posták kezelése is és az minden tekintetben kitűnő. Utazásom közben nagyon sokszor elhagyatott félreeső helyekre kerültem, de alig találtam községet, melyben az ismerős vörös láda ne lett volna odaakasztva valamelyik kapufélfára vagy egy-egy terebélyes banianfa derekára.

A postahivatal gyakran ugyancsak kezdetleges helyiség. A postamester hivatalos jelvényeinél több ruházatot alig visel. De dolgát elvégzi pontosan, ha néha sok gondot okoz is az angolul írott címezés. Ami fő, levelünket rendeltetési helyére öt fillérért elviszik a nagy birodalom bármelyik pontjára, huszonöt fillér árán pedig a világ legmesszebb fekvő részébe. A távírórendszert tekintve annak egyik saját-sága a háromnemű sürgönyözési mód. Az úgynevezett gyors sürgöny mellett, melynek ára aránylag magas (nyolc szó öt korona), van a rendes és végre az úgynevezett *deferred*. Ez utóbbi mindössze nyolc annába kerül, de sokszor csak huszonnégy óra után kapjuk meg. A távírdarendszer még koránt sincs a postakezelés magaslatán, de tekintve a földrajzi és egyéb nehézségeket, ez könnyen érthető. Vannak vidékek, hol a posta és távírda máig katonai kezelés alá van beosztva. De Indiában a katonai és polgári hivatalos működési kör nagyon közel érinti, sőt sok esetben teljesen fedezi egymás a kiadásokat. A mérnöki, középítészeti hivatalnokok rendszeren katonák. Az egészségügyi tanács tagjai, a kerületi főorvos, törzstisztek. Az alsóbb kormányhivatalokat kiszolgált altisztek kapják. Az elem jól képzett és teljesen megbízható.

Hadsereg.

India hadserege, alig száz éve, Bombayban 2500 angol, 3500 benszülött, Madras kormányzóságban 3000 fehér, 16,000 fekete, Bengalban pedig mindössze 27,500 katonából állott. A nagyobb mérvű terjeszkedés, újabb foglalások hamar növesztették az ezredek számát. És ha a keletindiai társaság eredeti véderejepár száz önkéntesre és néhány tengerészcsapatra szorítkozott a múlt század közepén, India rendes hadserege 280,000 főre emelkedett. Angol katona ebből egy hatod. Az újjászervezés tervezetét maga Lord Wellesley végezte. És jóllehet a híres hadvezér munkássága nagy fontosságú, a katonaság igazi iskolája az évekig tartó Maratha háború és még inkább a szomorú emlékezetű *mutiny*, vagy

belső lázadás vala. Kisebb fölkeléseket nem említve, az első komolyabb lázadás 1764-ben ütött ki.

Az elégedetlen katonaság fizetésjavítást követel. A mozgalmat a legnagyobb eréllyel nyomja el a kormány. Megtagad minden engedményt. A huszonnégy főbujtogató szigorú példaadásképen ágyúk elé állítva semmisül meg. 1806-ban Madras területén üt ki a forradalom. Szálai messzebb ágaznak. Következményei komolyabbak. A rend helyreállítása már sokkal nehezebb. Végre az utolsó forradalom az 1857-iki emlékezetes nagy *mutiny*.

A rettenetes lázadás vérontása még mélyen be van vésődve az idősebb nemzedék emlékezetében. És alig találkozunk öregebb katonával, ki ne tudna gyászos részleteket elmondani a nehéz napok keserves epizódjaiból. Lucknow kormányzói laka, hol olyan sokan estek el, máig romban maradt. Falai tele ágyúgolyó, csupa rés. A cawnporai mélykút parkányzatára pedig friss virágot helyeznek mindekkoráig, az abba bevetett száz és száz áldozat rokonai. A *mutiny* részletes leírásával több ismert író foglalkozott és kétségkívül az újabb idők egyik legmegragadóbb drámája. Az első zúgolódás jeleivel jöllehet már az emlékezetes év elején találkozunk a Barrackpur és Berhampore táborában, nyíltan a lázadás csak május elején tör ki Meerutben. A példát követi Delhi, Agra és a többi hindusztán helyörség. A nagy síkon gyorsan terjed a fölkelés. Calcuttaig közel ezer mérföldre eső járó földön mindössze három angol ezred van. A nyár elején fegyverben áll, Indus forrásaitól a Bramaputra torkolatáig, egész India. A 240,000 benszülött katonával szemben az angol seregek alig számolnak 40,000 embert. A harc folyik egész éven át. Ekközben Anglia újabb segédcapatokat küld, a harcra készen most közel 100,000-en lehetnek és vezéreik Sir Colin Campbell, Anson, Montgomery Hawelock, Rase és Nicholson. A nyugalom csak 1858 vége felé kezd visszatérni. Lord Cuning hivatalosan jelenti ki a kelet-indiai társaság megszűnését. Birtokai az angol korona tulajdonába mennek át.

A két nagy forradalom okait vizsgálva sok egymáshoz, hasonló körülményre találunk. Ha maga az ok nem is azonos, az ürügyül hozott sérelem nagyon hasonló természetű. 1806-ban a braman katonaság föllázad, mert csákója mellett a rózsza tehén bőréből készült. A tehén szent állat. A sértést nem tűri. Készebb vérént ontani. Ötven évvel később Meerutban a töltések készítésénél tehénfaggyút használnak. Az általános fölháborodásra ez ad alkalmat. A *mutiny* a népre nézve vallásháborút, függetlenségi harcot jelent. Ügye igazságában nem kételkedik és erejét meggyőződéséből meríti. Csak így magyarázható a hosszú ellenségeskedés több vérlázító esete. A katona, ki tisztjét mint ember szereti, — morális kötelességnek vél eleget tenni, midőn saját szomorúságára lelövi. Vagy nem egy esetben fordul elő, hogy a szolgálta, miután meggyilkolja a család összes tagját, kiket gyermekkorra óta jötevőjeként tisztel, öngyilkosságot követ el. A hindusztán szellem szövevényes alapját megismerni, nagyon nehéz földadat, rejtett gondolatait kifürkészni, megmagyarázni, teljesen lehetetlen. A két forradalom történetében föltűnő mint külső körülmény, — bogy az első összeesik Napoleon nagy hódításaival, a második a krími háború ideje körül folyik. Mindkét esetben Indiában általános a meggyőződése, hogy Anglia hatalmas megsemmisült.

A *mutiny* nagyon szigorú, de kétségkívül fölötte hasznos leckének bizonyult, ma egyhatod helyett a katonaság fele angol. Belsőülött törzstiszt nem lehet, őrnagyi állástól kezdve csakis angol kap kinevezést. Viszont merev szigor helyett sokkal enyhébb a bánásmód. Vallásos meggyőződéseiket, vagy előítéleteiket háborítatlanul engedik gyakorolni. A sikh növesztheti szakállát, a mohamedán beretváltathatja fejbőrét, a nepal katona hosszú haját visel — mindezzel nem törődik a mai szabályrendelet. Mindenesetre jobb politika várni, míg maguktól változnak meg a körülmények. Hogy a világ e része milyen rohamosan alakult át az utolsó negyedszázad alatt, alig hihető. A mai általános műveltségi viszonyokat látva, mesének vélnők, hogy csak huszonöt éve férje

hullája mellett máglyán égett el az özvegy és hogy a déli tartományokban az emberáldozat nagyon gyakori volt.

Az általános forradalom nagy érvágása ellenére az állami élet pezsgése alapján véve nem hanyatlik. Anglia akaratereje, szívóssága ellent tud állani mindekkoráig a nemzet mozgalmának. Mint egy nagy betegség után, kormány szervezete megifjodva, megerősödve halad kitűzött célja felé. A nyugalom és béke helyreáll. A kedélyek lecsillapodnak. A segédcapatok hazatérnek. A katonaság létszáma leolvad a rendes állományra. Az általános fegyverszünet éveit a hadsereg kiképzésére, szervezésére fordítják. A három főkormányzóság egymástól részben elszigetelt hadteste mind szorosabban a Calcuttában székelő főparancsnokság alá sorozódik. A hadsereg, mint régen részben brit, részben sepoy ezredekben áll. De a létszám a két kontingens között lehetőleg arányosan oszlik meg. Újabb lázadások kikerülése több hatásos elővigyázati szabályt létesítenek. A várak, citadellák falain belől spáhi sereg nincs többé elszállásolva. Lőportornyokat, arzenált hindu katona nem őriz. Mint tüzér, ágyúk mellett alig van alkalmazva. Ezenkívül tisztjei őrnagyságnál följebb nem emelkedhetnek. A törzstiszt és vezérkar kizárólagosan angol. A hadsereg e két eleme, a fehér és feketére való megosztása, az indiai fegyverviselés egyik legszembeötlőbb sajátága.

Még meglepőbbé teszi azon körülmény, hogy e két hadtest mennyire idegen egymásra nézve. Látszólag semmi közös vonás. Külön kaszárnyákban laknak. Mások szabályrendeleteik. Eltérők összes szokásaik. A vezénylet szavait kivéve, egymást alig értik meg, de nem is kívánják a közeledést. Az angol közkatona a rendes Tom Atkins mintából való. Ismert typos, melyet Rudyard Kipling vázol sok realizmussal népszerű verseiben. Valamennyi önkénytesen szolgál. Otthon toborozzák. Hazulról magával hozza százados hagyományait. Munkája, szórakozása változatlan. Csak úgy él, mint a Themse partján. A gyakorlótéren, vagy játémezőn, szabad ég alatt tölti a napot. Erejét a *training* adja. Ez élet-

módot gyenge testalkat nem bírja ki, az anyag zöme így kitűnő. A rendes hadsereghez 27,000 részben európai, részben mulatt önkéntest számíthatunk. Továbbá tizenötezernyi tartalék és tizenkilencezer benszülött pótlék hatvanezerrel növeli a rendes állományt.

A tisztikar az angol nagy katonai intézetekből kerül. A legtöbb Woolwich vagy Sandhurstban nyeri kiképzését. Még többet tanul a tényleges szolgálatban, India sok alkalmat nyújt a fiatal tiszt képességeinek érvényesülésére. Tere mindjárt pályája kezdetén nyílik tehetségét bebizonyítani, így az ifjúság java előszeretettel jó a gyarmatokba. Ezenkívül fizetése magasabb és életviszonyai olcsóbbak. Az indiai hadsereg zsoldja az egész világon a legjobb. Egy közkatona napidíja két korona körül lehet. Élelmezése kitűnő. Lakása, ruházata jobb, mint bármely európai államban. A tiszt különböző adminisztratív foglalkozást végez és különböző pótdíjban részesül. Van kapitány-állás, mely évi huszonöt-ezer koronáig emelkedik. Megesik, hogy a generális ötven-ezer, a parancsnok pedig százezer koronánál többet kap.

Az államhivatalnok fizetése szinte nagyon magas, így a főbírók havi ötezer rupit húznak, mi nagyjából számítva tízezer koronának felel meg. Egy-egy alkormányzói állás kétszázezer, Bombay és Madras háromszázezer koronát jövedelmez, az alkirályi tisztség pedig minden tekintetben fejedelmi. A sajtó több alkalommal fölvetette a kérdést, a parlamentben is volt néha szó India hivatalnokainak túlfizetéséről. De toll és hang gyorsan némultak el. Az angol közvélemény és a kormánykörök nagyon alapos tapasztalatból tudják, hogy a gyarmat okban működő államszolga egyik főkelléke a magas műveltségi és a még magasabb erkölcsi színvonal. Csak válogatott tisztviselői kar képes az álláshoz szükséges fölényt megőrizni és az esetleges kísértéseknek ellentállani. Egy ilyen elem megszerzése, biztosítása csupán nagy áldozatok árán érhető el. A költség milyen bőven fizette ki magát, a tapasztalat, e gyarmatpolitika sikerei, eléggé világosan bizonyítják.

A hivatalt és kaszárnyát látva, nézzük meg a hivatalnok és katona otthonát. Az általános munkafelosztásban a háznak is kijut a maga része. Feladata persze másnemű, hatása közvetett, de jelentősége azért nem csekélyebb. A szövevényes nagy kiterjedésű államháztartás tudatos fölépítésénél tekintetbe jő a család és annak befolyása. India kormányzatának külső szervezeténél, annak szelleme talán még erősebb oldala. Mint fentebb is láttuk, kétszázezernyi négyszögmérőföld területet nem tarthatna össze pár ezred katona és háromszázmillió benszülöttet nem vezethetne a maroknyi államhivatalnok, ha az uralom alapzatát, biztonságát nemcsak fizikai, hanem morális erő nem képezné. A két század lefolyása óta, mióta Indiát bírja, a nehéz munka oroszlánrésze a szellemi volt. Egy nép meggyőződése ellen nehezebb harcolni összes seregeinél. Fegyvereit legyőzni könnyebb, mint fanatizmusát. Esmének csak eszme állhat sikeresen ellent.

Gyarmatszellem.

A gyarmat-, vagy jobban mondva nemzeti szellem alkotja Anglia hódító fölnyét. A szellem ébresztésében, föntartásában az otthonnak fontos szerepe jut. Földadatát minden tekintetben sok eréllyel és lehető tapintattal oldja meg. A kormányzói ebédlőktől kezdve, hol mindennap felköszöntik a koronát, az utolsó gyermekszobáig, hol az apró nép első leckéül a nemzeti himnuszt tanulja elénekelni, az alapgonddal egy változatlanul, kezdettől a végig. Az angloindian, mint ahogyan nevezni szokták, egész kis népfajjá fejlődött. Vannak családok, melyek száz évnél régebben szolgálják Indiát. Megeşik, hogy három vagy négy egymást követő nemzedék ugyanazon állást foglalja el. Egyes hivatal mint örökség száll atyáról fiúra. Csak ha megöregszik és nyugdíjba kerül, tér vissza az anyaországba. De életét itt élte át a gyarmatokon. Itten volt fiatal, itt dolgozott, ideköti a legtöbb kapocs, a legkedvesebb emlékei ide láncolják. Gondolatai hazulról is visszatérnek minduntalan. Lénye hozzá hasonlott,

gyökeret fogott India napsugaras talajában. E tekintetben az angolszász nép egyedül áll és éles ellentétet képez a többi hódító nemzetekkel. Egy francia gyarmat, bármilyen díszes városokkal bírjon és terüljön bármennyire viruló vidékeken, szomorú benyomást okoz. A száműzetés tudatát ébreszti. Minden untalan eszükbe jut az óriási távolság, mely hazulról elválaszt. Mindenki csak hazulról beszél, hazagondol, visszakívánczik. A honvágó mintha óráról-órára súlyosabban nehezednék a kedélyekre, míg végre az egész légmentő sötét nostalgia köde fátyolozza be.

Az angol gyarmatából hazát alkot. Mindössze távolabbeső része kiterjedt országának. Egy birodalom, egy haza minden zóna alatt. Gyarmat, elévült kifejezés. Hajdani értelme tényleg végre megszűnt. Nevét ma a hivatalos cím-tár is eltörli, «Colony» nem létezik többé, csak «Country beyond the seas». A gyarmat összenő, beolvad az anyaország kebelébe. Az angolindiai egy másik nagy előnye, hogy a művelt középosztályból kerül. Rendesen a vagyonos gentry és magasabb államhivatalnokok fiai. Családj okban gyermekkoruktól fogva élvezik a jólét és műveltség összes kiváltságait. Nevelésük ugyanaz, mint idősebb testvérüké, ki a vagyon örököse. A különbség mindössze, hogy meg kell tanulniok dolgozni. Életpályájuk saját munkájuktól függ. És legyen a végeredmény fényes, siker nem szédíti el, állásuk hatalmával nem élnek vissza, nem parvenuk: avagy maradjanak mindvégig szerény körülmények között, hivatalaikban elfeledve, nem lesznek zúgolódó bürokraták. A hivatalos elem egyöntetű. Hasonló társadalmi színvonalon áll. Egyforma nevelés, azonos műveltség és külső formák csak könnyítik a közeledést. India hivatalos világa tényleg egy nagy társaság. Kormányzó és kerületi biztos, tábornok vagy hadnagy szabad óráikat egy fedél alatt, egy társaskörben töltik. Legyen az egyik pályafutása kezdetén, a másik annak utolsó fokán, találkozzanak a clubban vagy társaságban, mint barátok üdvözlik egymást. Egy nemzet fiai, egy ügyet szolgálnak. Az összetartás, a rendkívüli módon kifejtett

hivatalos szellem India angol lakóit egy nagy családdá forrasztja össze, és nehéz munkáját minden egyes tagjának, kicsinynek és nagyoknak egyaránt megkönnyíti.

Otthon.

E kiterjedt család, a hivatalos világ otthonait osztályozni nehéz. Vannak nagyok fényesek, vannak egyszerűek, szerények. Sokban a szabad időt kizárólag sport és testgyakorlatra fordítják, a másik ízlése irodalmi és művészi. Mindez mellékkörülmény, személyes ízlés dolga. Hatásuk kifelé, befolyásuk a népre, mely között élnek, egyarányt tudatos. Gyarmatpolitikai értékek, ha nem egyenlő, mindenesetre kiegészítő. Az otthont tekintve, először mint úttörőt elszigetelve bensülöttek között, másodsor nagy központokban, hol társadalmi és kultúrerődökül szolgálnak, mindkét esetben jellemző. A nagy birodalomnak vannak részei, amerre az angol hivatalos közeg napokig járó földre az egyedüli fehér ember.

Rajputana államaiban a rezidensen és főorvoson kívül nincsen angol lakosság. Nepal, Sikkim, Kasmírban, ha elkezdődik a havazás, hetekig, sőt megesisik, az egész télen át el vannak zárva a külvilágtól. Körül minden vad, a lakosság teljesen primitív. Még a cselédség is idegen, megbízni senkiben sem mernek. Lehet-e ennél szigorúbb föltételű száműzetés? Biztonságot is csupán a személyes tekintély képes nyújtani. Ilyen sanyarú viszonyok között kárpótlást nyújtani, az otthon föladata. A munka nem könnyű, de annál dicséretesebb és ez a feleségeket illeti. Amióta itten vagyok, sok házban megfordultam, de az egyszerű bungalow vagy a pompás government-houseokban, amit legőszintebben csodáltok, az a kedélyes, az otthonos jelleg. Amannak szerénysége vagy ennek fénye közepett a *home* fogalma egyformán jut kifejezésre. Nélkülözés nem tudta megfosztani az otthon báját és gazdagság nem homályosította el azt.

A vörös kaftános, aranysújtásos díszörségeknél jobban meglep a paloták belső barátságos árnyalata. Az angol

ízlés finom részletei kellemesebb hatást keltenek a keleti fényűzésnél. Sok teaültetvényes, vagy indigo termelő háza összesen pár szobára szorítkozik. Szalma fődí. Falai meszeltek. De fürdő és könyvszekrény sohase hiányzik. Az egyszerű gyalult asztalokon ott vannak a legújabb művek, folyóiratok. Kétségtelen több intelligenciára és jobb ízlésre vall, mintha plüstickaró fedné és ízléstelen apróságok éktelenítenék. Díszítésül pedig ha egyebet nem, mindig találunk pár csokor mezei virágot.

A hivatalnok házáat rendszerint az állam szolgáltatja. Kényelmes bungalow, vagy villaszerű épület. Körül nagyobb kiterjedésű telek vagy kert terül. Mindez sokban emlékeztet a mi régi kúriánkra. A háztartás talán még inkább. Számítalan szolgál, még több külső cseléd. Tele éléskamrák, hosszú istállók. Nyílt udvar, őszinte vendégszeretet. Egy indiai háztartás nagyon bonyodalmas szervezet. Vezetése sok erélyt, még több tapintatot igényel. A hindusztán, kivéve az északi államokat, gyenge testalkatú. Keveset bír, még kevesebbet akar. Emellett érzékeny. Fenyegetés vagy dorgálással nagyon csekély eredményt lehetne fölmutatni, akik pedig azt gondolják, az alsó osztályokat korbácsos kell kormányozni, nagyon alaposan csalódnak. A szolgasereg élete sehol gondtalanabb, vagy megelégedettebb nem lehet. A patriarchális rendszer mintegy örökbe fogadott gyermekeké teszi. És megesik, hogy a tisztújítások alkalmával sem mozdulnak, de mint a pince macskáik várják be az új lakosokat.

A kasztrendszer parancsai előtt meghajlik a legszigorúbb háziasszony is. Egy ember kétféle munkát nem végez, ez az első szabály. Aki főz, az nem mossa az edényt. Aki ételt hord, nem takarít. Az ágyat megveti az egyik, de a mosdó asztalt és kádat más készíti. A seprő pedig annyira alantas közeg, hogy a többi cseléd is csak távolról beszél vele. A külső udvart nem is számítva, a legegyszerűbb háztartásban is ott találjuk e hét cselédet. A nagyobbak körül egész légiókat tesznek a chuprassik és saisok. A kormányzói paloták szolgál-

serege százötven és kétszáz fejig emelkedik. Istállóikban közel száz ló áll. Az alkirályi udvartartás még nagyobb kiterjedésű a benszülött fejedelmeké pedig kétszer is ilyen nagy. Indiai viszonyok ismertetésül jellemző körülmény, hogy Jodhpur urának istállóiban 500 ló áll és minden ló mellé egy lovas és egy tisztító van beosztva. Jaipur vadászpárducokon, sólymokon és egy keleti udvar többi maradványain kívül nyolcvan elefántot tart. Qwalióban a palotaőrség egy kis hadtest. Egyik maharajah udvari vonatán utazva a kíséret harminc tagból állott, ezenkívül volt velünk vagy 120 cseléd, teherhordók és 24 ló.

Az utazás itten egész költözködést jelent. Karavánnal, vagy vasúton magával viszi, aki teheti fél háznépét, összes bútorzatát. Egyike az először megtanult hindusztán szavának a «bandabas». Más nyelv teljesen megfelelő kifejezéssel nem bír, így az angol átvette. Rendezésnél több, előkészület, intézés, megoldás, mind bele értődik. Az utazás nagy mozgósítási munkája *bandabas* és a kifejezéssel a szokást is teljesen magáévá tette az európai lakosság is és ma az egyszerű államközeg, vagy az ültetvényes családjának léte is kiterjedt bandabast igényel.

A nagyszabású, minden irányban kiterjedő apparatus nemzetgazdasági szempontból tagadhatatlanul előnyös. Egy indiai háztartás a környék szegénységének bőven megadja kenyerét. A legközelebbi város gyakran több száz mértföldre esik. Élelmi tárgyakat nagyon messziről kell beszerezni. Amit lehet, otthon termeszt. A házi szükségletet otthon igyekeznek előállítani. A szükséglet pedig sok. Munka kínálkozik a község egész népének. Az angol-indiai bő fizetését még bőkezűbben költi el. Megtakarítani nem óhajt. Öregségére elég a nyugdíja, fiai kezdjék újra a mesterségét. Kövessek atyjok példáját. Amíg távoli állomásain él, ottani tartózkodását igyekszik kellemessé alakítani. Kiaknázza a helyzet és a vidék minden előnyét. Maradjon pár évig vagy mindössze pár hónapig hivatalában, a különbség észre nem vehető. Berendezése, háztartása, a *bandabas*, ugyanolyan arányú

és állandó jelleggel bír, mintha véglegesen idetelepedett volna le. Életmódja hasonló Anglia vagy Skótország birto-
kosáéhoz. A szerep tényleg sokban megegyezik a földes-
úréval. Az év legnagyobb részét falujában tölti.

Így alkalma bőven nyílik a helyi viszonyokkal meg-
ismerkedni. Hivatalos órái alatt sokan megfordulnak nála.
Sokat lát, sokat hall. Szabad ideje alatt pedig gazdasága kö-
rében foglalkozva kipuhathatja, mit a tanúk rendesen nem
vallanak. Szórakozása, vadászkirándulások, táborozás alkal-
mával folyton népével érintkezik. Legyen kedvtelése kerté-
szet, lónevelés, gazdasági kísérletek vagy bármi egyéb, a
végeredmény azonos, a két elemet: hódítót és hódítottat,
egymáshoz közelebb hozza.

Perdar és kaszt.

A nők munkája nehezebb. A hindustán család hozzá-
férhetetlen. Nemcsak idegenre, de sok tekintetben egymás
számára is. A küszöb sérthetetlen, azon belül mi történik,
senki sem tudhatja. E nép, mely a perdar intézményét az
ízlántól vette át, föltételeit még szigorúbbá tette. Az angol
kormány a szokás előtt meghajol. Elismeri a castrendszer
összes rendszabályait is. A nők maradhatnak elzárva továbbra
is. A tehenet tisztelhetik ezentúl is szabadon. A pária marad-
jon pária haláláig, ha meggyőződése így boldogítja. A brami-
nok, kik a perdart meghonosították, és a kasztrendszert
először szervező őseik az emberi természet nagyon alapos
búvárai voltak. Világismeretök mélysége kétségtelen. Állam-
tudományi, kormányzati tehetségök, ha nem is nélkülöz
bizonyos fokú macchiavellismust, gyakorlatilag fölötte hasz-
nosnak bizonyult. Anglia a százados rendszer használati
előnyeit teljes mértékben látszik ismerni. A régi hindusztán
előítéletek politikájának legbiztosabb támasza. A lakosok
merev osztályozása az általános rend megőrzését leginkább
biztosítja. Önkényesen, erőszakkal szüntetni meg a nép
második természetévé vált, vérebe ment hagyományokat,

egy napról a másikra változtatni majdnem lehetetlen. Következménye a leggyászosabb társadalmi forradalom lenne. Általános elégtelenséget ma még részben e régi intézmények zárnak ki. A kasztrendszer eleve lehetetlenné tesz minden veszedelmes nagyravágyást. Ki milyen állásban születik, olyanban hal meg. A harcos fia lesz harcos, a földművesé földműves. Az iparos gyermeke nem kíván ügyvéd vagy orvos lenni, hiszen van elég belőlük úgysis, de becsvágyát odairányozza, hogy a maga nemében a legjobb iparos legyen.

Hogy ez elvből mennyi jogosult, mennyi nem, eldönteni nehéz. A tényleges eredmény, hogy már a pusztá öröklés által, a saját mesterségét bámulatos ügyességgel és tökélyvel végzi el. Egy-egy indiai faragványt, hímzést, vagy bármely munkát, hol új gyakorlat kívántatik, vizsgálva, alig hihetnők, hogy emberi kéz műve legyen. A katonaság harci kedve, vagy az írástudók fölfogási képessége nem kevésbé fokozott és intenzív. A többi komikusnak tetsző szokás éppen olyan komoly háttérrel bír. Ha a szarvasmarha nem állana olyan nagy tiszteletben, az első Ínséges évben lemészárolnák valamennyit és a föld megmunkálása lehetetlenné válnék. A nőemancipációra pedig még kevésbé gondol a kormányhatalom. Hiszen ez annyit jelentene, mint munkáját egyik napról a másikra kétszerezni meg. Ha a perdar millió asszonyai mind egyszerre szabadulnának ki és idővel valamennyi szavazati jogot követelne, vagy legalább is egy-egy jövedelmező postamesteri állást kérne, feladata felette megnehezülne. Ezenkívül a sok kielégíthetetlen folyamodó, csalódott reményű aspiráns alig lenne boldogabb a mai gondtalan nemzedéknél.

A szigorú elzárkózás ellenére az angol hivatalnok nejének sikerült pár nagyon hasznos újítással közeledni hozzájuk. Első helyen ezek között a Lady Dufferin által kezdeményezett női orvosi kar és kórházak állanak. Ez intézetek munkássága évenként nagyobb arányokat ölt. A sikeres operációk és az eddig is megmentett életek száma igen jelentékeny. Újab-

ban több kiseddóvó is létesült, úgyszintén bölcsődék és egyéb jótékony intézetek, hol az európai nők befolyása érvényesülhet. Ilyen nagyobb szabású nyilvános működési tere jobbára csak a nagyvárosban nyílik. A távoli állomásokon hatásköre saját háznépe vezetésére szorítkozik. Mint a fönti szórványos példákban is látszik, dologra nyílik alkalom. Ha sikerül háznépe ellentétes elemei között összhangot létesíteni, családjának igazi otthont nyújtani és ez otthon férjével megszerettetni, föladatának teljesen megfelelt.

Népesebb központokban az életmód természetesen változó. Ha vidéken a hivatalnok élete sok tekintetben a mi boldog emlékezetű táblabírói rendszerünket juttatja eszünkbe és Bikanir síkján, vagy Bopal homokbuckái között, a hajdani Hortobágy valamelyik szolgabírói ambitusára gondolhatnánk vissza, Calcutta, Bombay, Madras teljesen London mintáját követi. Sőt kisebb városok is, mint Bangakor, Ahmedabad, vagy Kuraschi úgy osztja be napjait, mint a Grosvenor Square vagy a Belgrevia vezető körei. A társaság két órakor villásreggelizik és nyolc után ebédel. A nap szabad óráit megszámlálhatatlan társadalmi kötelezettség, szórakozás tölti be. Az estélyek, jótékony célú előadások nem kevésbé számosak. Nagyobb alkalmakkor messziről sereglik össze a vidék.

Az indiai élet egyik sajátja a folytonos mozgás, a szünetnélküli helycsere. A Lahor, vagy kiváltképen a Calcuttában töltött karácsony és újév, lucknowi versenyhét, Meerut poloversenye és a Simla, Kurseong, Mount-Abu, vagy a többi hegyi állomások tavaszi idénye, merő szokásból, intézményekké nőtte ki magát. Az egész kormányzat, a hivatalos világ teljes számmal nyaralni megy. A ház bútorzatával a hivatal aktái is vándorútra kelnek, Bombay kormányzata Mahableshwar, Madras mindenestől Utakomandba tölti a forró hónapokat. A Calcuttái központi kormányzat az év felét Simlában tölti; a 7000 láb magasan fekvő új alkirályi palota csak pár év előtt készült el. A rendszer egészségügyi előnyeit nem is tekintve, mely lehetővé teszi, hogy az északi

tenger mellől érkezett alkalmazott a tropikus nyarat, anélkül, hogy szabadságot venne, lázmentesen töltheti Indiában, számos egyéb gyakorlati hasznot nyújt. A máskülönbösen elhagyott hegyvidékeknek számára forgalmat, kereskedést biztosít. A központi kormány tagjainak kellemes nyár mellett alkalmat szolgáltat a vidéket és annak ügyvezetését megismerhetni.

Hogy az ország különböző rétegeivel érintkezésbe nem jut, Albion fiának sokszor vetik szemére s így nélkülözi a spontán közvetlenséget. Hibául szeretik fölróni, hogy cselekedetei hidegen kiszámított indító okkal bírnak. Nagy humanitárius munkásságát szívesen nevezik ellenségei utilitarismusnak. E számító képesség, megfontolt előrelátás, mennyiben hiba és mennyiben erény, értékében viszonylagos fogalom, de India kormányzásának, fönntartásának, nélkülözhetetlen föltétele volt.

A központi kormány székhelye Calcutta. Az egyes tárcák nagyszabású épületekkel bírnak. A government house a város közepén elterülő virágoskert közepén emelkedő palota. Az alkirály a korona, vagy a hogyan itten nevezik, a király-császár személyét képviseli. Fényes udvartartás környezi. *Levéeket* és *Drawingroomokat* tart, csak úgy, mint a Buckingham-palotában, sőt az általános hatás és rendezés nagyobb szerű. A hódolat nyilvánítását mennyezetes trónuslépcsőin fogadja. Körülte szárnysegédek. Mögötte díszörség. Az udvari rendszabályok a londoniakkal megegyezők. A nagy fehér márványteremben ott sereglik a császárság hivatalos világának színejava. Gazdag egyenruhák, csillogó érdemjelek mindenfelé. A parsi lakosság arannyal, ezüsttel átszótt, hímzett burnusa és a Rajak mesés értékű ékszerei még csak jobban emelik az általános hatást. A keleti nép fantáziája megköveteli, hogy a hatalom, a fölség képvisellete külsőleg is kifejezést nyerjen. Ezenkívül a nagy társadalmi élet mély hullámokat ver. Haszon abból közvetlen, valamint közvetetten járul a legalsóbb néposztályokig. Összehozza, egymással megbarátkoztatja a hivatalos világ legkülönbözőbb

elemeit. Emlékünnepélyek, díj és rendjelkiosztás, szobrok emelése, mind megannyi mód ébrentartani, serkenteni a hivatalos, a nemzeti szellemet.

Köznevelés.

India hogyan neveli gyermekeit, fiai milyen iskolákban tanulnak, ez összes vitális kérdései között a legmesszebbre ható. Ha a föladat szerencsés megoldása egy kis egyöntetű államban is nehéz, óriási kiterjedésű, ellentétes elemekből álló gyarmatban csak annál több nehézséget okoz. Ez idő szerint a császárság tanulóinak száma évenként több négy milliónál. A rendkívüli szükségletnek pár százezer iskola igyekszik eleget tenni. Egyedül Bengal területén hetvenháromezer intézet működik. Ez iskolák rendszere, tananyaga, a tanulófiatalság és tanári kar munkája, gyakorlati haszna a későbbi életre nézve jó mindenekelőtt tekintetbe.

Közel háromszázmilliónyi népesség sarjadékát oktatni komoly dolgot ad, háromszázmillió nagyjára ellenséges elemet egységes terv szerint nevelni föl, majdnem elérhetetlen föladat. Ha egyes vidékek aboriginese teljesen vad maradt és máig az emberiség bölcsőkorát éli, a bramanok született filozófusok. Az előbbi fiának korai lenne a legelemibb oktatás, ez utóbbi azonban játszva tanulja az európai iskolában nehéznek látszó föladványokat. Szemléleti hajlam, a századok óta fejlesztett spekulatív irány, elvont tanok iránti érdeklődését, gyors fölfogását erősen kifejlesztette. Jellemző megfigyelni milyen sebesén képes a hindusztán iskolás egy-egy számtani tételt megfejteni, vagy logikus következtetéseket levonni és kivált könyv nélkül tanulni. A szünórák alatt pár bonyolult sakkjátszma megtekintése, nem kevésbé jó alkalom e faj agyműködésének frissességéről meggyőződést szerezni. A könnyű fölfogáshoz ernyedetlen szorgalom járul. Becsvágya majdnem túlzott és a hiúságig fajul. A legnehezebb tananyagot játszva végezi el. Túlterhelt órarend nem fárasztja ki. Sőt a legtöbb tovább megy és osztályán kívül kedvtelés-

bői tanul. Egyik iskolát látogatva a játékkeremben, pár nagyon sötét arcbőrű gimnazista, szórakozásból Dantét olvasta. Más alkalommal görög vagy latin írók munkáit vitatják. A kivételes tanulósnak megfelelő tanári kart képezni, egy újabb nehézség.

A főtanfelügyelet a központi kormányzat kezében van. Ez időszerint épen tanácskozások folynak egyes módosításokat illetőleg. Új tanfelügyelő kinevezése legközelebb várható. A központi felügyelet mellett is az iskolák vezetése teljesen a vidéki, községi, vagy magánvezetés alatt állanak. Minden megyének külön közoktatási felügyelője van. Iskolái fölött önállóan rendelkezik. A kormányintézeteknél még sokkal számosabbak a magánintézetek. A helybeli tájszólás nyelvén oktató *muntsi* és a községi népiskola egyforma jogokban részesülnek. A szabad oktatást a kormánytól kiküldött vizsgálati bizottság korlátozza. A vizsgálat kizárólag írásbeli, a szóbeli teljesen el van törölve. A föltételek nehezek. Talán több esetben túlszigorúak. A tanulót könnyen zavarba hozhatják, még könnyebben tüntethetik hamis világitásban az év alatt megtanult anyagot. A vizsgálati rendszer föladata elvégre is nem annyira a tanulónak nehézségeket nyújtani, megakasztani a legjobbat is könnyű, mint inkább meggyőzni: vajon bír-e a szükséges ismeretekkel, hogy a következő felsőbb osztályba léphessen. E tekintetben alaposabb fölvilágosítást a tanítónál senki sem adhatja. A bizottságban a tényleges tanári kar pár tagja nemcsak jogosult, hanem szükséges tényező.

A tanrendszer mint nálunk is három főbb részre oszlik. Elemi és középiskolákon kívül van öt egyetem. Calcutta, Bombay, Madras, Lahor és Allahabad. Újabban Rangoon is kért egyetemet, de igénye, mint ez idő szerint még korai, visszautasított. A legtöbb szokatlan vonást, a legélesebb ellentéteket az elemi iskolák mutatják. A bazár-sarkon, vagy a mecset udvarán kuporgó, fehér szakállas dervis, körülte a leckét hangosan ismétlő, előre-hátra hajlongó gyermeksereggel Damascus vagy Marocco iskoláit juttatja eszünkbe. Emlékezet, mondhatjuk Mohammed futása óta

itten minden változatlan maradt. Szomszédban az új városi népiskola. Fölszerelése mintaszerű. El van látva a legújabb svéd rendszerű padokkal, felső világítással, villamos legyezőkkel. A hindubabu iskolája igyekszik az angol példát követni, míg a buddhista pungy ma is pálmalevelekre írt yoga idézeteket tanít. Ahány vidék, a tanítás annyiféle nyelven folyik. Mindösszevéve lehet vagy 25 tájszólást megkülönböztetni. Az elemi tanítás e tekintetben is szabad. Angol csak a középiskolákban kötelező. E középiskolák, melyek a mi gimnáziumunknak felelnek meg, ismét több csoportra osztályozhatók. A kormány és községi iskolák mellett van több keresztény misszionárius-intézet. Legjelentékenyebbek úgy kiterjedés, mint látogatottságra nézve a katolikus tanítórendek házai. Tekintve, hogy Xaveri Szent Ferenc Goaban az első iskolák alapját a XVI. század közepén veté meg, a háromszázéves folytatólagos munka az elért eredményt érthetővé teendi.

Vasco de Gama és Albuquerque alig hódították meg a portugál gyarmatokat, már is nagyszabású keresztény-telepek létesültek. Goa fényes egyházai a reneszánsz hatalmas alkotásai közé tartoznak. Papnöveldei/iskolái tágas paloták. A példát követte Mangalor, majd St. Tóme és jobbára az egész déli partvidék. Agrába a Ferencrendet még a Mogul-dinaszták hívták volt meg. Midőn e területek nagy része a keletindiai társulat tulajdona lett, a felekezeti intézetek régi jogaikat kivétel nélkül őrizték meg. India császársággá való proklamálása óta munkaterök még jobban nőtt, jelentőségök folyton gyarapszik. A calcuttai kormány teljes elismerésben részesíti a népszerű tanítórendek munkásságát és önfeláldozó tevékenységüket hathatósan pártfogolja. Indiában felekezeti gyűlölet nem gátolja a jótékony munka gyakorlását. A Ferenc-rend, Mission étrangère és a Jézus-társaság intézetei a legismertebbek. Az első házai az éjszaki tartományokban a legszámosabbak, míg a második Birmában és Mysoreban bír jelentékeny központokkal. A ranguni St. Pál iskolában 850 fiú nyer kiképzést. Az európaiak és benszülöttek különb-

ség nélkül egymás mellett. Sokan a Shan vidékéről valók, még több a kínai. A hosszú épület egyik szárnya konviktus. Bennlakók száma is pár százig emelkedik. Bangalorban a rendnek nem kevésbé virágzó köznevelési és filantropikus intézetei vannak.

A misszionárius-iskolák közül az elsőség kétségkívül Bombay és Kalkutta St. Xaver házait illeti. A tanuló fiatalság kétezer körül váltakozik, a tanári kar megfelelő. Bombay St. Xaver iskolája már külsőleg is meglep. Arányos, műízléssel tervezett kőépület. Tantermei, a laboratóriumok tágasak. Fölszerelése kifogástalan. A kalkuttai iskola ezidőszertint még régi házában van, mely korántsem elégséges mai szükségleteinek fedezésére. A beiratkozások száma évről-évre nő és az intézet tudományos színvonala mellett elég bizonyíték, hogy igazgatója az ismert természettudós P. Lafont.

A legtöbb tanítórendnek vannak intézetei a látogatott nyaraló-állomásokon is. A vagyonos kereskedőosztály, katonatisztek és egyéb alkalmazottak, kiket teendőik a városhoz kötnek, gyermekeiket szívesen küldik nyáron át a hegyek közé. Ez intézetek közül, melyek egyszersmind hatásos szanatóriumnak bizonyultak, legérdekesebb a darjeelingi St. Josef iskola. Az óriási négyszögépület ott emelkedik 7500 láb magasan, a Himalaya hótakart láncával szemközt. Körül a világ legnagyobb hegyi tájképe terül. A kilátás szinte határtalan. A nyolc-kilencszáz tanuló szellemére ilyen kivételes természeti viszonyok csak a legfejlesztőbb hatással bírhatnak. A levegő tisztasága, erősítő, edző befolyása pedig a testi fejlődést biztosítja. Ezen a magasságon a ragályos nyavalyák is ismeretlenek. A gyermeksereg a nap egy részét a szabad ég alatt tölti. Órákon át a különböző játéktereken szalad, labdáz és tornászik. Ez intézetek a test gyakorlására nagy súlyt fektetnek és ha az angol nevelési rendszer egyik nagy előnye, hogy a szellem fejlesztése mellett egyenlő gondot fordít a test ápolására, India éghajlati viszonyai mellett ez eljárás még szükségesebb.

A gyakorlótér győzelmes bajnokai rendszerint a Mayo-

college fiatalsága. A Mayo-college a hinduk Etonja, ott tanulnak a Maharajak és Nábobok fiai. Fölnevelni a máig részben független fejedelmeket, nem csekély gondot ad a kormánynak. Rendszerint magántanulók. Alig kerültek ki a hárem gyermekszobájából, egy angol tiszt veszi át a vezetésüket. A tananyagot otthon végzik. Az eredmény több ízben kitűnő. A bensülött uralkodók közül sokan minden tekintetben kiváló emberek. Természetes tulajdonaikat a gondos nevelés kellő mértékben fejleszti ki. A magántanulás, mint rendszer azonban hibás és az adott körülmények között csak tarthatatlanabb. A fiatal herceg saját udvarában, növe fel, a külvilágról fogalommal nem bírhat. Saját országában mindenki a jövő urát látja benne. A kivel találkozik, mélyen meghajol, akivel szóba áll, dicséretet mond. Magához hasonló állású gyermekvilággal érintkezni, szórakozni nem nyílik alkalmá.

E baj orvoslására épült a Mayo-college. Ajmer fensíkján, parkszerű ültetvények közepett emelkednek a különböző rajput országok házai. Ezekben laknak a fejedelmek és a nemzet nagyjainak fiai. A berendezés a tanuló társadalmi és vagyoni állásának megfelelő. Az iskola fényes fehérmárvány épület. A tágas csarnokokban közösen hallgatják az előadásokat. A munka nem sok, talán nem is elégséges India mai viszonyait tekintve. Egy jövő fejedelemnek nem kevesebbet, de többet szükséges tanulnia művelt alattvalóinál. A főcél ezidőszerint a nyilvános iskola népszerűsítésére szorítkozik és a kormány megelégszik, ha sikerül megbízható és lojális elemet ültetni a császárság elszórt trónusaira. Ajmeriben töltött évek után katonai kiképzést a meeruti tiszt akadémiában nyernek.

Több katonai intézeten kívül a városok kitűnő technikai iskolákkal bírnak. Vasúti, főgépészi tanfolyamok mind számosabb vidéken nyíltak. Ipariskolákat a régi nemzeti ízlés fönntartására, a hindusztán művészet fejlesztésére nagy költségek árán létesítettek. Az előbbieket közül Poona és Bombay mérnöki intézete, műipar terén pedig Jaipur Delhi és Am-

ritsar érték el meglepő eredményeket. Az általános kultúrára, a műízlésre is jótékony befolyással hatott és ma mindinkább igyekeznek a hajdani nemzeti műérzékét eleveníteni föl.

Végezetül mint a közoktatás utolsó fórumait, az öt egyetemen kívül, melyek fakultásai a londoniéval megegyezők, a kalkuttai arab-perzsa főiskola és a sanscrit intézetek említendők. India nevelési célokra évenként ötven milliónál többet áldoz. A költség egy része az adófizetőket terheli. Míg nagyobb összegek közadakozás és alapítványok kamataiból folynak. Maharajak, parsi kereskedők, tehetős baniarok, köznevelési célokra, faj és felekezeti különbség nélkül mindannyian bőkezűen áldoznak. Tandíj csak kivételes esetekben fordul elő. A közoktatás ingyenes. Az iskolákat végzett polgárság száma folyton rohamosan emelkedik. És tekintve, hogy immár a kormány mindannyit állami alkalmazásban nem részesítheti, a növekvő elégedetlen és az általános rend és nyugalomra nézve közveszélyes félművelt elem megszüntetése céljából többen máris a közoktatás korlátozását tanácsolják. De nem volna-e az orvoslás gyökeresebb és nem lenne-e az általános béke alapja szilárdabb, ha gátló körülmények helyett tanítanának még tovább, ameddig csak meg nem értetik, hogy a közoktatás célja nem szorítkozik hivatal elnyerésére, neveljenek addig a színvonalig, melyről letétkéntve el, vagy félreismerés sokat veszítenek értékükből; tanítani, nevelni, amíg nem jutnak tudatára annak, hogy munkájok legteljesebb jutalmát saját szellemi fölényökből meríthetik.

Viktoria királyné halálával sirba szállott a nagy korszak is. A nemzet ragyogó éráját a hanyatlás látható jelei követik. Az utolsó évtized váratlan átváltozásokat hozott. A szomorú káros politikai átalakulások kihatnak a gyarmatviszonyokra is. Az új radikális irányzat nem egy százados intézményt és bölcs hagyományt támad meg és megátadja, elpusztítja magát a régi szellemet.

Távozás.

Hogy nehezen távozom, érthető. Ha tovább nem is, legalább Radjputanáig szerettem volna eljutni. Pár hetet tölteni a tündérpalotákban, milyen kellemes telet nyújtott volna. De feladatom más irányt jelöl meg. A vándorló *kulik* ezreinek útjait akarom követni. A sötétbőrű vándormunkások sorsát óhajtom megismerni. A kikötők posványos légkörét igyekszem tanulmányozni. Mindezen javítani a jövő feladata leend.

Mielőtt tova gözölnék, még felkeresem Bombay tengerészotthonát. A világ egyik legpéldásabb e nemű intézménye. A hazuról elszakadt hajós kitünőbb ellátásban nem részesülhet. Már maga az épület valóságos palota és méltán képezi a város egyik büszkeségét. Körül árnyas kertek terülnek. Mindenfelé virágok nyílnak. A belső nem kevésbé tetsző. Az étkezők tágasak. Azonkívül vannak olvasó-szobák, játéktérmekek, fürdők, egj^szóval minden, mit a test és szellem megkíván. Mindezt látva, megcsodálva önkénytelenül kérdezem magamtól, mikor fog csak árnyéka is létesülni hasonló intézményeknek a vándor-munkások számára?

Hogy létesülni fog, nem szenved kétséget. De az emberiség olyan nehezen ismeri föl a fejlődő és folyton változó társadalmi állapotokat. A munkások tömeges vándorlása úgy a nyugaton, mint itt a keleten újabb eredetű. Sőt mi a legcsodálatosabb, hogy nemcsak nem történt semmi az állapotok javítására nézve, de mintha mind ekkoráig kikerülte volna az általános figyelmet a jelen népvándorlás. Pedig, mint körülbelül egy évtized előtt, első felszólalásom alkalmával Németországban kifejtettem, ha korszakalkotó esemény volt a középkor népvándorlása, nem csekélyebb horderevével bír a jövőre nézve a jelen népvándorlás.

Az ázsiai katolikus munkásvándorlást illetőleg kitünő felvilágosításokat szerzek itt a *Karinthia* fedélzetén is. Rómából és a szentföldről jövet, utazik velünk Pater Boni-

facius, a délindiai apostoli szeminárium rektora. Harminc év óta él a *Malabar* vidéken, így a helyzetet alaposan ismeri. Eszmém a szó szoros értelmében lelkesíti, mint csak misszionáriusok tudnak lelkesülni és mitöbb, örömmel ajánlkozik, hogy amit tehet e vidéken, örömmel fogja megtenni a vándor-missziók érdekében.

Ismét kint vagyunk a sík tengeren. Az idő minden mértfölddel érezhetőleg melegsik. Egyenesen délfelé haladunk. Balra a *Ghat-hegység* kékellik. Egyes pontjai nagyon magasra emelkednek. A vidéket jól ismerem. Első látogatásom alkalmával pár hetet töltöttem Maharblasewaban Lord Northcotenál, ki akkor kormányzó volt. Pár ezer lábira a tenger felett emelkedik a kormányzói palota. Pompás kertek környezik. A kilátás pedig leírhatatlanul bájos.

Azon alkalommal beutaztam az egész déli tartományokat. Elzarándokoltam *Godba* is. A rombadölt város sajátos benyomást okoz. Mintegy újabb *Pompei*, épen olyan szomorú hangulattal bír. A pusztulás közepett csak a székesegyházak állanak, elrejtve az őserdő, a djungle közepett.

Milyen meglepő a különbség itten e mai napig portugál területen, a szomszédos kormányzóságokkal. Milyen szegényes minden. Mennyire elhanyagoltak az utak, épületek, hivatalok. És mennyire koldus benyomást tesz a lakosság. Ha Portugália ezidő szerint a legszomorúbb züllést mutatja, még tarthatatlanabbak, még kétségbeejtőbbek a tengerentúli tartományaiban az állapotok.

December 18-án érjük el *Comorin* fokát. India legdélibb pontja. A partvidék lehetőleg nagyszabású. A hegyek mind magasabbak. A körvonalak szaggatottak. A sziklák merészen tornyosulnak egymás fölé. A színezés megfelelő. Változatos. Csupa finom árnyalatok. Minden hamvas, minden tonus kékes. Az égbolt is fátyolos. A párás nehéz fellegek mélyen ereszkednek alá.

A tenger felülete is elveszti sötétkéék színét. Ma szürkébb és sokkal nyugtalanabb. Itt a szorosnál mindig erős az áramlat. Ceylon szomszédságában az időjárás rendszeren változó.

Erős szél is fűt tegnap este óta. Ma a meleg is nagyon csökkent, a kabinban mindössze + 27 R fokra emelkedik a hőmérő higanyoszlopa.

A partokhoz egész közeljárunk. Világosan vehetjük ki így az épületeket, tornyokat. A vidék zöld és viruló, mindenfelé lehető buja a növényzet. A kókuszpálmafák sűrű erdőt képeznek. A kókusz ennek a vidéknek fő jövedelmi forrása. Kivált amióta a mű vaj at kókuszdióból állítják elő, nagy a kereset.

A hajón is utazik több vállalkozó. Biztosítanak, hogy a társaságok részvényeinek értéke rövid idő alatt öt és hat-szorosan fog emelkedni, így harminc és negyven százalékot ígérnek. Persze, mindez a legjobb esetekre szól. A rosszabb esélyekkel senki sem számol előre.

Estefelé valóságos orkán kerekedik. Mint mondják, szokatlan ebben az évszakban. De jól emlékszem, hogy ugyan-csak december havában rettenetes typhon ért úton *Madras* és az *Andaman-szigeték* között.

A csodálatos szigetcsoport, mely ritkítja párját természeti szépségekben, megérdemelte a viszontagságos utat. Szokatlanabb, merészebb alakú hegyeket Braziliában se láttam. Az orchideák talán a világon sehol sem színesebbek. A nép pedig fekete, mint a korom és apró, mint a gyerekek, csakhogy a legklasszikusabb arányokkal.

Az *Andaman-szigeték* természetes bája valóban megérdemli, hogy idáig vitorlázzunk, mint ahogyan megérdemli minden darab föld, mely eredeti. A tudósok egyrésze azt gondolja, hogy a szigetek mai lakossága India őslakóinak maradványa. Mindezt megállapítani nagyon nehéz, de ha nem is tudunk bizonyos adatokat, a megfigyelés annál érdekesebb.

Ceylon.

Hajnalban érkezem Colombóba. A naptár december tizenkilencedikét mutatja. Tél helyett azonban forró nyári az idő. Heves nap tör elő a meleg hullámok közül és pár

pillanat alatt elárasztja teljes világitással, rekkenő hőséggel a tájat. Derengés a trópusok alatt nem tart soká. Pár pillanat alatt, átmenet nélkül lesz sötét éjből világos nappal.

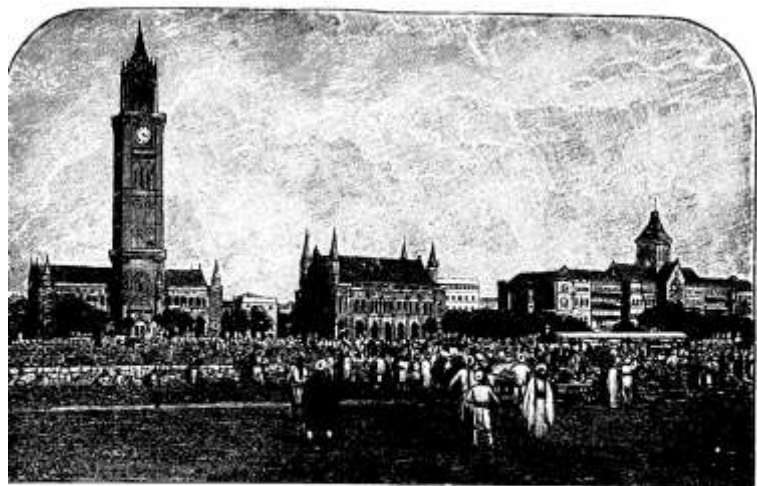
Ceylon szigete nagy hírnévnek örvend. Aki erre járt, az rendesen kedves emléket őrzött meg. A lakosok pedig, tea-ültetvényesek, vállalkozók, tiszték egyaránt megszeretik a helyet. Maga az apostoli delegátus egész Indiából ezt a helyet választotta ki állandó tartózkodásul.

Az első benyomás partraszállva kétségkívül rokonszenves. Rokonszenves a kikötés lármája és harcai mellett is. Rokonszenves marad a nagy utcára lépve, bár az épületek szemetsértők, túl-nagyok és túl-tarkák. A Queenstreet minden csak nem festői. Kirakatai ízléstelenek és fődíszé Viktória királyné szobra rettenetes, de hát a világitás megmenti az összhatást. A forró légkör elkábít. A ragyogó napsugarak elvakítanak.

A kikötő tele van óriási hajókkal. Érkeznek minduntalan és a világ minden részéből. Colombo a keleti forgalom egyik gócpontja. Az utasok folytonos áradatban özönlenek és lepik el a vendéglőket és boltokat. Az *Oriental palace* valóban megérdemli nevét. Palota a szó szoros értelmében és számosabb cselédséget ritkán láttam egy rakáson.

A *Karinthia* társasága is oda siet. Csodálatos, hogy az emberiség zöme milyen határolt képzelő tehetséggel bír. Mint a juhok az akolba, úgy tartanak a vendéglők nyitott kapui felé. Dacára, hogy este tovább utaznak, nem tudnak érdekesebb foglalkozást, mint leülni a terített asztalokhoz és rendelni, mire nincsen szükségük és aztán ottan maradni órahosszat unatkozva.

Az én napom annál mozgalmasabb. Szeretnék mindent látni és mindenről' fogalmat szerezni. Egyszer hosszasan reményelek itt tartózkodni. Most csak a helyzettel akartam tisztába jönni. Egy nap rövid idő. De sokat tehetünk az alatt, ha egy percet sem tékozlunk el. Ez végre is az élet tevékenységének egész titka. Nem sietéssel érünk célt. Mindenre marad idő, ha egy pillanatot sem veszítünk el.

BOMBAY.

COLOMBO SZIGTÉN.

Először is minden etikett ellenére felülök a villamos vasútra és ezen a demokratikus közlekedési eszközön járom be tájékozásul a várost összes irányban. Később egy rikshában foglalok helyet és látogatást teszek a püspökségen és a kormányzó palotájában. Mindkettő építészete, ízlése sok kívánnivalót hagy hátra. De legalább az egyik szerény, csaknem szegényes, míg a másik gazdagsága által még visszatszőbb.

Tekintve, hogy Anglia mennyi számos kormányzóságokkal bír a meleg földöv alatt, érthetetlen, hogy mindekkoráig milyen kevéssé sikerült a helyi viszonyokhoz megfelelően építkezni. Felényi költséggel, de jobb ízléssel, mennyi szép palotát emelhettek volna, ha jobban tanulmányozzák a nemzeti stílusokat, ahelyett rendesen förtelmes renaissance vagy góthikus kastélyokat találunk. A calcuttai vicekirályi palotaotthon a Curzonok Angliában lévő falusi lakát utánozza. Hong-kong rezidenciája Kínában, hol a *Jamen* * olyan kényelmes és festői, a legbanálisabb ház a kormányzóé. De fájdalom, ezt kell mondanom a katolikus templomokról is. Csodálatos, hogy misszionáriusaink milyen vakon ragaszkodnak a góthikus csúcsívekhez és hegyes tornyokhoz, tekintet nélkül a környezetre és hozzá a legeltérőbb zónák alatt.

Colombo fénypontja a Viktória-park. Megérdemli hírét. A természet ritkán nyilatkozik meg teljesebb szépségében. A növényzet páratlan. A legritkább pálmafajok és selymes páfrányok: suhogó bambusz-neműek és bársonyos mohák nőnek mindenfelé. Az árnyas hegetek között szép nyári-lakok, villák vannak elszórva, melyek nincsenek ugyan kivétel nélkül ízlésesen építve, de a nedves levegő hamar megtámadja a falakat és az egészet bevonja egy különös, tropikus patinával.

Aztán itt minden nagyon rövid idő alatt tiszteletreméltó kort mutat. Pár év elég és az épületek azt a hatást teszik,

* Ting stílusban épült palota, sátorra emlékeztető tetővel.

mintha százados lenne a múltjuk. A legjobb vakolat sem tud ellentállani a folytonos nedvességnek. A faalkatrészeket megtámadja ezer rovarféle. Az egészet pedig benövi a gyom/míg végre a tájkép kiegészítőjévé válik.

A park közepett áll a múzeum. Elég jó épület. Arányai jelentékenyeké és végre is ez a fő. A tartalma is érdekes, amennyiben kizárólag Colombó-szigetére vonatkozik. Sok az archeologikus lelet. Egy szép ablakfragment *Sapahu* romjai közül került ide. Van egy nagy kőoroszlán is, melyen ülve a hajdani királyok trónoltak. És érdekes Prakrama-Bahu óriás szobra a XII. századból. Mindez aránylag még elég jó állapotban van megőrizve és fényes tanulságát adja az egykori nemzeti kultúrának.

Ceylon múltja kétségkívül felette érdekes. Keveset tudunk biztosat felőle. De amit hajdani emlékei elárulnak és amit az egykori romvárosokban találunk, eléggé bizonyítják, hogy a kereszténység hajnalán itten felette virágzó, állapotok lehettek. Az építészet láthatólag magas fokon állott. A faragványok, kőművek mind nagyon gyakorlott kézműre mutatnak.

A sziget fekvésénél fogva népét korán érintkezésbe hozta más országok fiaival. India egy jó közhajítás távolságra fekszik Ceylontól, sőt valaha egy földet képezett, Azonkívül a hajózás sokkal általánosabb volt, mint azt gondoljuk. Szinte hihetetlen, hogy a legrégebb időktől fogva az emberiség mennyit vándorolt, mennyit cserélte lakhelyét.

A mai népesség legnagyobb része *szingaléz*. Színök nagyon sötét. Testalkatok erőteljes. Termetök jó. Jellemök. rokonszenves. Modoruk kitűnő. Fellépésük megnyerő. Már magok e tények régi eredetre engednek következtetni. Hol voltak még Közép-Európa barbárjai, midőn itten már bizonyos műveltség volt elterjedve! Ceylon uralkodói pompás palotákban székeltek, holott a niebelungok germánjai még barlangokban tanyázhattak.

Az évezredek kultúra visszfénye ragad meg minden léptenyomon. Ez teszi a tartózkodást e nép között vonzóvá.

Hangulatokat elemezni nehéz. Rokonszenvet megmagyarázni alig lehet. Nem tények, inkább az elvont értékek hatnak a szellemre. De teljesen értem, ha Ceylon lekötötte mindazokat, akik erre jártak és hogy olyan sokan telepednek le határain belül.

Dél felé a bazárokon kocsikázom át. A zöldség- és gyümölcs vásár a legszínesebb és legélénkebb. Az élet mindenfelé teljes tropikus hévvel lüktet. Minden ragyog és minden fénylik. Soha egy rakáson pompásabb gyümölcsöket, soha többféle fajtát összehalmozva nem láttam. Ki tudná valamennyit előszámlálni, ki mindezeket megkóstolni. Megelégedtem az összhatás szemlélésével és gyönyörködtem a képben, melynél változatosabbat Mario di fiori se tudott volna festeni.

Az őserdő közepett.

Ekközben kijutok *Mutval* és *Pettah* külvárosaiba a nagy folyó partjára. A tájkép teljesen tropikus. A lusta hullámok sűrű pálmaerdők közepette ömlenek a tenger felé. A partok mentén számtalan zsuppal-náddal fedett csólnakban laknak a halászok. Ez úszóházak felette kényelmes benyomást tesznek és egészen jó otthonokat nyújtanak.

Miután már idáig jutottam, elhatározom, hogy kirándulok *Kelaniba*. A sziget leghíresebb pagodáinak egyike teszi ismertté a kis falut. Az út a sűrű őserdő között vezet. Két oldalt egész hosszában házak, kunyhók, egy szóval emberi lakok emelkednek. A vidéki élet teljes közvetlenségében nyilatkozik meg. A nyitott ambitusok, tornácok alatt múlik el az éjjel és a nappal.

Az országút pedig tele van járókelőkkel. A terhes kocsiknak, szekereknek se szeri, se száma. A lovakat persze az ökrök pótolják mint Indiában. Még a helybeli «fiáker» is ökröstaliga. Két magas kerék felett négy ember foglalhat helyet egy kifeszített sátorszerű fedél árnyékában.

A nép mindenfelé derült és barátságosan üdvözli az idegent. Mint látom, ezen a tájon sok a katolikus közöttük.

Két misszió telepen tartok állomást. Mindkettő temploma jelentékeny épület és az udvaron a nyitott iskola tele van növendékekkel, kik hangosan, éneklő hangon ismétlik a leckét.

Kelani csarnoka hírét alig érdemlí meg. Ki Birma pagodáit látta, ne nézzen meg többet. A *Swedagon* a világ egyik látványa. Ott mindent együtt találunk, ami megragad. Az épület maga, mint a körülte folyó élet, a pazar fény és aszketikus megadás, ének és ima, minden összevegyül és minden kifejezést talál.

Kelani pagodája, mint építmény, kezdetleges. A díszítés úgy kívül, mint belül ízléstelen. A szobrok, exvotók, vásári munka. Így alapjában véve nem marad más, mint a hely történeti érdeke. A kísérő *Bonz* vagy láma, ki méltóságteljesen burkolódzik sárga tógájába, biztosít, hogy maga Buddha alapította a szentélyt. Tény, hogy a «*Mahawanso*», mint a legrégebbek egyikét említi.

De végre is legyen bármikép, a hely magábanvéve is érdekes. És az út idáig feltárja a sziget falusi életét teljes mivoltában. Mintha messze-messze kerültem volna Colombótól, minden olyan eredeti, olyan ósdi. Ceylon erdei ilyenek lehetek a teremtés óta és népe ilyenformán töltheté életét bölcső korától fogva.

Délutánra még hátra van a város déli része, a tengerpart környéke. Ez az angol negyed. Erre van a klub és a nagy játéktér. A széles úton kocsikázik estefelé a város előkelősége. A gyarmatélet teljes változatosságával tárul elem. És az a bizonyos keresett előkelőség, mi Albion minden fiának egyik főtörekvése, itten világosan tűnik szembe.

Ültetvényesek, vállalkozók, ügynökök és boltosok, nagy gonddal igyekeznek urasán öltözködni. London utolsó divatjai a mérvadók. És ez nemcsak az öltözékre, de a modorra is kötelező. Mindenki úgy akar fellépni, hogy tekintélyt és tiszteletet keltsen. Hogy napközben mit csinál, pénzt hogyan keresi, mellékes, de midőn estefelé üzletét elhagyva a sétaterre jő vagy a klubjába megy, úr, «gentleman» akar lenni vagy annak akar legalább látszani.

A gyarmatok egy sajátos elemet szolgáltatnak Nagybritanniának. Az anyaországtól távol élő családok idővel akaratlanul is a talajhoz hasonulnak, melyen élnek. Az éghajlat és viszonyok, mind erős befolyással vannak. Így nem természetes-e, hogy Canada vagy Ausztrália fia ma valódi új típusokká alakul és elsősorban kanadai és ausztráliai honpolgár.

E szót, gyarmat, nem is szabad előttük említeni. Legfeljebb azt fogadják el, hogy részét képezik a nagy császárságnak. De hogy meddig marad meg ez a gyenge kötelék, nehéz lenne megmondani. Az idő nem látszik messzire, amidőn teljesen el fognak szakadni, amint elszakadtak az Egyesült-Államok, így volt az mindenkor a történelem folyamán. A gyarmatok csakúgy elvállanak az anyaföldtől, önállók lesznek mint a gyermek, ha egyszer felnő, eltávozik hazulról és függetlenné lesz.

A partmenti lámpások egymásután gyuládnak ki. A zöldes villamosfény hosszú, csillogó sávot ír a sötétségben. Colombo elmosódik, derült képe elhomályosul. Az egész lármás város és virágos sziget eltűnik, mintha soha nem is létezett volna, amint tovagőzölünk a csendes éjszakában.

Mintegy álom dereng most már csak a változatos nap emléke. A sok ellentétes jelenet, a számtalan tarkalátvány «egymásután élednek föl. És aztán szeretettel időzünk gondolatban ismét ott, ahol legjobban hozzánk szólott a tájkép vagy legkedvesebb volt a környezet. Ez evokációk az utazás fáradalmainak a legteljesebb kárpótlásai. Midőn mindent, újra átélünk, ami kellemes és elfeledjük mindazt, ami szomorú.

Ilyen napsugaras álomkép ma Colombo. Beleolvad annyi más régi emlék közé. Oda sorakozik a sok-sok látott földrész mellé. Egy impresszióval több, melyre szívesen gondolunk vissza. És gazdagabbak tapasztalataink. Szinte hihetetlen, milyen sokat tanulhatunk egy ilyen nap alatt. Egy egész nép élete és földje tárul föl előttünk. Amit eddig csak holt anyagként bírtunk, mit könyvek nem voltak képesek megértetni, most itt a helyszínén hirtelen megvalósul.

II.
MALÁJI NÉPEK KÖZÖTT

Malaka félsziget felé.

Ismét a nyílt tengeren. Az első valóban meleg, nyirkos, tropikus reggel. Colombo szigetének körvonalai ottan úsznak az északi láthatáron. Hajónk lekerül a nyugati partok mentén és aztán egyenes irányban haladunk keletre, A szigetvilág képe még jó darabig elkísér. Hegyei merészen emelkednek ki, körvonalaik változatosak és magasságuk jelentékeny; míg végre az egész Colombo hegyláncával együtt beleolvad a párás láthatárba.

Csaknem öt napig hajózunk, míg a Malaka földszorost elérjük. Öt végtelennek tetsző nap. Az idő szinte tűrhetetlen. A hőség tikkasztó. Emellett az égbolt párás, a légkör felleges. A legcsekélyebb mozdulat fárasztó. A lélekzés is nehezünkre esik. Az egész lét tehernek tűnik. Mindent szürke szemüvegeken át látunk.

Milyen csodálatos az éghajlat befolyása! Milyen döntő hatással bír az időjárás az emberi szervezetre! Ugyanazon dolgokat mennyire eltérő módon látjuk különböző körülmények között.

Penangba, mint rendszeren, nagyon korán érkezünk. Úgy hogy a kirakodáshoz mindjárt az első világosságnál hozzálátnak. Több utas is elhagyja a hajót. Nagyjára németalföldiek, kik *Sumatrába* hajóznak át. Innét minden irányban nyílik közlekedés. A kikötő tömve van kisebb-nagyobb hajókkal. Látom német és osztrák peninsular, hollandi, francia és egyéb társaságok zászlait lobogni.

Penang tulajdonképpen egy halmos, erdős, virágos szigeten emelkedik. Valódi kert e bájos szigetvilág. Földje termé-

keny, népe munkás. Minden jólétet árul el. Amerre tekintünk, viruló a tájék. Körülöttünk minden mosolyog.

Az első benyomás partra lépve, kellemes. Az utcák tele vannak néppel és mozgással. De a munka is jókedvvel folyik. Nagyjára kínai kulik a napszámosok. És e faj mindig derült, mindent mosolyogva tűr. Egy rész terhet hord, mások a riksákat húzzák. A rekkenő hőségben az izzadság csak úgy folyik róluk, de ezt a nyugótt és jármot fel se látszanak venni.

Utam a misszió felé csupa élénk, tömött utcákon vezet. Pár nagyobb téren is áthaladok. Valóban szépek, sőt egy-némelynek csaknem ősies a jellege. A palotaszerű nyilvános épületek a múlt század kezdetének klasszikus ízlésére vallanak. Semmi se hathat festőiben a sűrű lomboszat árnyában, mint a boltíves, oszlopsoros világosra meszelt házak.

A katolikus templom és iskola is ebben a stylusban épült. Két nehéz tornyával felette jó hatást tesz a méltóság-teljes épület. Körülte kert terül, melynek közepette a barátságos paplak áll. Az épülecsoport a széles utca két oldalán fáktól körülveve valóban kedves képet ad.

A vicariust otthon találom. Soká tárgyalok vele. De úgy látom, hamar megérti eszméimet. A katolikus benszülöttek az utolsó évek alatt innét és ide csoportosan vándorolnak. E magukra hagyott utasok, ideérkezők érdekében mind eddig semmi sem történt. Százával és ezrével vannak magukra hagyatva, kiteve minden veszélynek.

Később, mielőtt tovább utaznám, még kikocsizom a híres fűvészkert irányában. Már maga az út oda valódi kert. Szebb fákat, dúsabb hajtásokat ritkán láttam. Az óriások ágai pedig tele vannak növe különböző parazitákkal, a legszebb orchideákkal.

A sűrű növényzet között mindenfelé csinos nyári lakok állanak. A legtöbb barátságos tornácós villa. De van számos kínai pagodaszerű nyárilak is. Megannyi gazdag kereskedő otthona.

A kínai klubok, jamenek vagy szentélyek felette számosak. A boltok feliratai is rendszerint kínaiak. A sárga «invázió», Penang egyik legjellemzetesebb vonása. E nép teszi reánk itt a legerősebb benyomást. És azt hiszem a kínai elnépesedés^a kínai munka, a kínai lakosság életképessége itt a malajiai földjén hagyja a legmélyebb nyomokat.

Singapor.

Karácsony reggelén érkezem Singaporéba. Óriási távolságok! Ez az első észrevételem. A székesegyházat, azt hiszem, soha sem érem el. Egy szerencsétlen félmeztelen kuli húz a végtelen utcákon át. A kikötő környéke kevésbé rokonszenves. Sok a csapszék és korcsma. Mindez nagyjára kínai tulajdon. Az itten nyüzsgő kereskedő- és munkáselem is java részben a nagy császárságból vándorolt át.

A központhoz közeledve az épületek mind nagyobb arányokat öltenek. A városháza monumentális. A többi hivatalok is meglepnek. Minden fejlődést, jólétet, hatalmat árul el. A széles boulevardszerű utcákat hatalmas, százados fák árnyalják. Közbe pedig minduntalan egy-egy nagy kiterjedésű játszó- vagy sétatér terül. Ügy hogy egész Singapor tulajdonkép egy határtalan park benyomását kelti.

Barátságos kert közepett épült a missziótelep is. Elől a fehérre meszelt templom emelkedik. Jobbról a püspöki palota áll, távolabb pedig az apácák vezetése alatt lévő intézetek következnek. Mindezen építmények, ha nem is valami kiváló alkotások technikai szempontból, de széles oszlopsoros tornácaikkal, sűrűn befutva a legpompásabb kúszó növényekkel, kellemes összhatást nyújtanak.

Mint Keletázsia legtöbb missziója, Singapor is a lazarista rendre van bízva. A lelkészeket külön e nehéz feladat teljesítésére képezik. Rendesen rögtön felszentelések után nagyon fiatalon érkeznek Ázsiába, hogy aztán egész életüket e népek között töltsék. Így képesek csak valóban e sajtóságos elemet megismerni, megérteni. És elismerésre méltó odaadással

vívják ki a nagy köztiszteletet, melyben kivétel nélkül részesülnek.

A kormányzó palotája a város valódi díszje. Jobban mondva a palotát környező kertek bájosak. Üdőbb, virágzóbb, változatosabb növényzetet alig lehetne elképzelni. Hozzá minden kifogástalanul van tartva. A kertész, mintha ritkájó művész lenne, a virágágyak olyan káprázatos színárnyalatokat mutatnak. De nem a kertészek, legyenek bármi ügyesek, nem ezek a művészek, hanem maga a természet.

A kormányzó családját régebben ismertem, így a délután nagy része e páratlan paradicsomban folyik le. Az angolok valóban az élet mesterei. Nemcsak pénzök van bőségesen, de ami még fontosabb, a pénzt tudják értékesíteni. E nép kezében a pénzkeresés, ha nagy szerepet is játszik, de nem feledik, hogy az nem cél, hanem eszközül használják a lét kellemessé alakítására.

Szinte hihetetlen, hogy ilyen távoli gyarmaton, elveszve az indiai óceán közepett, körülvéve benszülöttektől, a kultúra milyen fejlett társadalmi viszonyokat alkotott. Az otthonok megannyi ízléses, sőt fényűzéssel berendezett villák. Mindannyit kertek környeznek. Sőt valamennyi keresett előkelőséget árul el.

Megfelelő a lakosok kinézése. Mintha London *Hydepark*-jából léptek volna egyenesen a tengereken át. Ugyanaz a keresettség az öltözködésben, ugyanaz a divat és hasonló fellépés, És ennek a felületesnek tetsző hiúságnak van egy komoly oldala. A gyarmatosokban ébrentartja a nemzeti önérzetet és a benszülöttek között fejleszti irántuk a tiszteletet.

Minden keleti nép sokat tart a formákra. A külső megjelenés nagyon emeli a tiszteletet. Tudták ezt Ázsiában minden időktől fogva, a hajdani szultánok és raják, mint a mai alkirályok és kormányzók. Mentül tökéletesebb, fényűzőbb az udvartartás, annál mélyebben hajlanak meg a trónus előtt.

És ami felette érdekes, hogy nemcsak a hivatalos elem, de a legutolsó brit kereskedő is bizonyos fokig a nemzet képviselőjének érzi magát. Öntudata, ha túlzott is, de nem árt azzal senkinek, ellenkezőleg visszatartja sok minden ballépéstől. Ha magánélete sokszor nem is példászerű, legalább a világ előtt kifogástalanul óhajt érvényesülni

Maga a benszülött elem, elsősorban az úgynevezett fél vérek, tőlük telhetőleg igyekeznek az angol szokásokat és intézményeket utánozni. A legtöbben egészen jól beszélnek a nyelvet. Gyermekük már angol iskolákba jártak, hol nemcsak angol anyagot tanultak, de elsajátították az angol nemzeti szellemet is. És felette jellemzetes, hogy még azon elem is, mely az angol politikát elítéli, sőt az egész indiai uralmat jogtalanak, bitorlásnak tartja, társadalmi intézményeinek jó oldalait elismeri.

A gyepes játszótereken mindenféle kriket- és labdarugócsoportokat találok. Feketék sokan közülök mint a korom, de megjelenésük a fehér sportöltözetekben csak olyan rendes, mint akár a híres «*Lord's*» mezőnyén. Szébb, egészségesebb látványt nehéz lenne elképzelni, mint e napsugarakkal elárasztott réteken játszó, futó, szaladó, erőteljes fiatal-ságot.

A *River valley Road* úgy látom a helybeli «*Avenue du Bois*». Ez a legszelebb és legárnyasabb útvonal. Kétoldalt a legszebb cottage-ok emelkednek. Mindannyit a leggondozottabb kertek környezik. Nagyobbára hófehérre vannak meszelve, felfuttatva mindenféle repkény fajtával és a falak teleaggatva a legritkább orchideákkal.

Több helyen kell látogatást tennem. Meglep, milyen óriási a különbség az angol és az egyéb országok fiainak otthonai között. Pár kínai nagykereskedő azonban valódi palotában lakik. Megőrizték sok tekintetben a hagyományos *yamen* alakját, több belső udvarra osztva fel a telket. De még ott is, hol a tervrajz már európai, a díszítés megmarad kínainak.

A «mennyei birodalom» gyermekei nem éreznék magokat

jól pár sárkány vagy egyéb szörny- és torzalak nélkül. Aztán, ha csak módjukban van, összepingálják a falakat a legcsodálatosabb ákum-bákumokkal. Hullámos, kacskaringós faragványokat helyeznek díszül ajtókra és ablakok felé egyaránt. Az erkélyeiket pedig telefüggeszítik mindenféle sallangokkal, rojtokkal, bojtokkal, míg végre az eredetileg legunalmasabb külsejű ház is úgy hat, mint a legbizarrabb pagoda.

Szinte érthetlen e népnek felfogása, ízlése. Mintha sohase lennének képesek teljesen megérteni, átérezni gondolkozási módját, vagy szövevényes lelkiállapotát. Öreg misszionáriusok, kik egész életüket a sárga császárság földjén töltötték, alig jutottak tovább. Tartózkodhattak közöttük hosszú éveken át anélkül, hogy közelebb juthattak volna szellemi világokhoz. Legfeljebb több alkalmuk esik külső megnyilatkozásaikban csodálni nagy tulajdonaikat, de pszechéjök — az zárt könyv marad mindenkoron.

Este a konzulunknál ebédelek. Tudós a szó szoros értelmé¹ ben. Életét nagyrészt Kína tanulmányozásának szentelte. Sok érdekes filológiai munkát közölt. Az annyira nehéz nyelvet teljesen bírja. Elsőízben Pekingben járva találkozom még vele. Sokáig volt az ottani követségen. Emlékszem; hogy a híres nyári palotai fogadtatás alkalmával a császár és anyacsászárnénál mint tolmács volt jelen.

Milyen óriási változásokon ment át azóta a nagy sárga császárság! Lezárta örökre szemeit a félelmes császárné és meghalt a fiatal császár. Velők eltemették egyszersmind a császárságot és az egykori hagyományokat is. Ki merete volna egy évtized előtt azt álmodni, hogy a több mint négyszáz millió népesség egy napról a másikra kikiáltja a köztársaságot — és egy ollócsapással vágja le a hagyományos «Zopf»-ot?

Singapor érdekes megfigyelési állomás a távoli kelet viszonyait illetőleg. E földcsúcs tulajdonképpen a legjelentékenyebb gócpontok egyike. Találkozó tere Kelet népeinek. Nincs a sárga vagy barna bőr olyan árnyalata, mely ne

lenne képviselve. Malájaiak, szingalézok, jávaiak, nipponok vagy kínaiak egyaránt számosak.

Ázsia különböző fajai teljesebben talán sehol csoportosulva nincsenek. Singapor utcái valóban ethnografiai múzeum jellegével bírnak. Ahány alak, annyiféle típus és annyiféle a viselet. A maláji van persze itthon. Termete alacsony, de arányos. Ha nem is bír a birmánok finomulásával, de modora megnyerő és kifejezése derült. Viselete az ismert derék körül csavart szoknyaféle tarka vászonlepel. Fejére színes turbánt köt sok keresettséggel. Csak az általánosan elfogadott európai kabát rontja el a festői hatást.

A kínaiak, kik a kereskedést képviselik, teljesen szakítottak az egykori szép nemzeti öltözettel. A nőknél még itt-ott látjuk a széles bugyogót és kaftánszerű zubbonyt, de a férfiak mind a legkifogástalanabb európai divatot követik. Sőt azt túlozzák is. Szinte mulatságos a vagyonos, aranyos fiatalság előkelő megjelenését megfigyelni.

A tenger partja naplemente táján a találkozó. Szébb sétahelyet nehezen lehetne elképzelni. Egyik oldalról a kiterjedt park húzódik smaragdzöld rétével, a másikon pedig a tenger sima kék tükre vész el a láthatár rózsaszínes ködében. Csoda-e, ha mindenki, ha teheti, ide sereglik estefelé. Itten kocsikáznak, lovagolnak a gazdagok és pihenni ki a nap fáradalmait a szegénység.

Keres Singaporában munkás, kereskedő, ültetvényes egyaránt. A pénz bőségesen folyik zsebből zsebbe. Nagy az árucseré és lázas a tevékenység. Minden irányban kiterjedt raktárakat és áruházakat látunk. A világ nagy iparának egyik emporiuma Singapor. Évenként meglepő arányban emelkedik úgy a nyugatról, mint a keletről érkező áru értéke.

A ruggyanta képezi utóbbi évek óta e tájék főkitelvi forrását. E tropikus zónák alatt elszórt szigetek nagyjára gummi termelésbe kezdenek. Az ismert amerikai és európai kerék- és csögyárak javarészt innét szerzik be a nyers anyagot. Cukor, kávé, dohány, kókuszdió és rizs még nagyobb mennyiségben kerül itt vásárra.

Sumatra, Borneo, Jáva és a többi szigetek termékeinek legnagyobb része Singaporén át éri el rendeltetését. Ezer és százezernyi mázsa árú lesz naponként átrakva. Óránként érkeznek és távoznak a hatalmas gőzösök. Az év első napjától Szilvester estéjéig a lázas munka egy pillanatra se szünetel. A szédületes forgalom folyik feltartóztatlanul.

A tágas öböl megszámlálhatlan hajóival valóban egyedüli képet nyújt. Vannak itt hajók minden nagyságban és minden alakban. A hatalmas, óceánt járó gőzösök mellett ottan horgonyoznak a szerényebb helyi járatú bárkák. Látunk fényesen berendezett gyors járműveket és kezdetleges vitorlásokat. De festői szempontból első helyet a maláji és kínai dsunkák érdemlik. Merészen íves hajlásúkkal, gazdagon kifaragva, ékesen kifestve szagatott, tépett vitorláikkal óriási lepkékhez hasonlítanak. _

Órákig elnézhetjük a szokatlan látványt. És mentül tovább maradunk, annál jobban lekötődik figyelmünk. Annál jobban érezzük varázsát. A kép, mely elénk tárul, csak most érvényesül teljes jelentőségében. A szűk földnyelv és az dőtte elterülő széles tengerszoros egész horderejét csak most értjük meg valóban. Most kezdjük felfogni igazán azt a fontos szerepet, melyet a Kelet átalakulásában játszik Singapor.

Németalföld gyarmatain.

Németalföld nagy kiterjedésű gyarmatainak koronája *Jáva, Borneo* lehet sokkal kiterjedtebb, *Sumatra* talán még termékenyebb, de a számtalan édenszerű szigetvilág gyöngye Jáva földje marad.

Portugália bírta több mint egy századon át az egész indiai óceánt. A portugál hatalom hanyatlásával Hollandia foglalta el mind e gazdag birtokokat. Egy-egy *Van Diemen, Van Hemskerk, Van Houtman* vette át a világtörténelemben a *Magellanok, Vasco de Gamák* és *Albuquerquek* szerepét. *Niederland* zászlója lobogott mindenfelé a kikötők erődjein.

De még ma is, ment légyen át nagy része az egykori

területeknek brit tulajdonba, Hollandia gyarmatai felette jelentékenyek és az első helyet foglalják el a trópusok alatt. Jáva maga egy valóságos kontinentet képez, mely vagy ötször haladja meg az anyaország területét és lakosainak száma harmincegy millió. Ami pedig gazdagságát illeti, az csaknem kiaknázhatatlan.

Milyen hézagosan van minderről értesülve az óvilág. Leghézagosabban talán mink, kiknek tulajdonképen se tengere, se gyarmatai nincsenek. Így nem is nagyon érdekel, ami a tengeren túl történik. Túlságosan el vagyunk foglalva helybeli kérdésekkel, semhogy ráérnénk a határainkon kívüli eseményekkel foglalkozni.

A «Koninklijke Paket vart» egyik kitűnő hajójával indulok a virágos archipelagus felkeresésére. A *Rumphius* megérdemli valóban hírnevét. Berendezése csak olyan kényelmes, mint egy magányachté. Konyhája gazdag, csaknem túlbőséges, de ami a főelőnye, hogy a tisztaság valóban hollandus. Első pillanatra látjuk, hogy egy nagy tengerészeti múltú társaság a tulajdonos. Milyen szomorú különbség — de nem akarok hasonlatokba ereszkedni. J'

Naplemente tájékán kerüljük meg Singapor öblét. A fényes metropolis még fényesebbnek tetszik a hanyatló nap pirjától lánggra lobbantva. Mintha az egész város kigyuladt volna. A part mentén húzódó palotasorok, a nagy árúházak, a székesegyház karcsú tornyaival minden égni, szikrázni látszik a szemfényvesztő világításban.

December 27-ikének hajnalán már Sumatra partjait érintjük. Halmos vidék, kellemes körvonalak. A lejtők mind sűrűn be vannak növe páлмаerdőkkel. Pálmafák pálmafák mellett és pálmák pálmák fölött. A hatás nagyon festői. A színezés elsőrendű. A zöld gazdagabb változatait nehezen képzelhetnénk el. Minden zöld és a zöld összes fokozatában. A leggyöngédebb selymes páfrányok hamvas árnyalataitól a bársonypuha selymes mohák sötét tónusáig itt tárulnak elénk a legcsodálatosabb átmeneteket mutatva.

Hellyel-közzel valamelyik világítótorony mellett gőző-

lünk tova. Máskor egy-egy kisebb kikötőt érintünk, de mindenütt meglep a csín és rend, itten a vadon és őserdők közepett is. A legelvezettebbnek hitt helyeken a legfejlettebb viszonyokat találom. Az épületek kitűnő állapotban vannak. A hivatalos helyiségek példásak. A világítótornyok monumentálisak.

Az út felette változatos Szorosokból öblökbe kanyarodik hajónk Minden oldalról virányos partok mosolyognak felénk. Imitt-amott vulkánikus csúcsok meredeznek az égbolt felé. Mint egy-egy cukorsüveg, olyan merészen tornyosodnak a kiégett kráterekig. Ha a tüzet már nem is okádják, de még korántsem aludtak el, úgy hogy földrengések napirenden vannak.

Tomo szigetének kivált szép a tájéka. Oda simul puska-lövésnyire Sumatra partjaihoz. A tenger csaknem széles folyamhoz hasonlít és felülete csendes, mint a lagunaké. Minden percben újabb és újabb képek tárulnak elélem, úgy, hogy nagy kedvet érzek ismét a kezembe venni ecseteimet.

A színezés varázsa nagyrészt a párás légkörben rejlik. A nedves levegőn át minden árnyalat fokozódik értékében, minden félhang érvényesül. Mint a szivárvány visszatükrözésénél a hatások csakolyan lágyak, csakolyan bájosak. Hüen visszaadni hiú feladat is lenne e finom hatásokat. Legfeljebb az általános hangulatot leshetjük el, mint ahogyan azt Keletázsia művészei értették.

Mi a kínai mestereket nagygyá teszi és olyan rokonszenvesse utánczóikat, a japán festőket, hogy miután belátták, hogy a természet legrealisztikusabb másolása se képes a valóság hatását kelteni — így azon törekedtek, hogy idealizálva ébreszszék fel a szemlélő képzetében a tájkép *hangulatát*.

A «Rumphius» utazóinak nagyrésze hollandus. Hivatalnokok, kereskedők, gyarmatosok. Megannyi hatalmas alak. Látszik, jól élnek, hogy ne mondjam, túlsókat esznek és isznak. Az élet öröme világosan jut kifejezésre duzzadó arcukon, mint ahogyan Franz Hals szerette honfitársait megfesteni.

Valamennyi a fehér vászon gyarmat öltözetet viseli. Fehérben vannak a tiszték is, csak az apró maláji legénység hordja a nemzeti tarka viseletet turbánnal a fejkön. Lótnak-futnak a fedélzeten. Csaknem minden utasra jut egy szolgálta. Számosabb személyzetet hajón ritkán láttam, se a maga nemében eredetibbet. Mert e kis emberkék éjjel-nappal szolgálatban látszanak lenni és ha épen foglalkozásuk nem akad ottan, guggolnak és szundikálnak a kabinok ajtajai előtt, a lépcsőzetek alatt, vagy ahol épen eszükbe jut.

Az idegenek javarészt angolok, pár francia és német, elsősorban azonban jenki. Manapság ők utaznak a legnagyobb arányban. Találok több ismerőst is. A világ valóban nagyon kicsi, vagy én találkoztam életem folyamán túlsók emberrel.

Hajnalban vetünk *Batavia* előtt horgonyt. A kikötő képe teljesen tropikus. Tropikus pedig mindenkéül az éghajlat. A forró levegő át van hatva nedvességgel. A víz csak úgy cseppog körültem. Minden tárgy izzad és nyirkos, mint egy gőzfürdőben.

A népesség megfelelően van öltözve. Jóformán csak egy kendőt csavarnak derekuk körül. De másképen nem is dolgozhatnak ebben a hőségben. Csupán a szerencsétlen vámhivatalnokokon látok posztóruhát, így értem, hogy nincs kedvök sokáig untatni az utasokat. Legalább nekem egy ládámat se nyitják fel.

A civilizációnak magasabb színvonalát árulja el már maga e tény. A hivatalos közeg vagy megkéri, hogy nyissák fel a táskát, vagy megkérdezi, van-e vámolandó. Ha a felelet tagadó, nem kételkedik és szótlánul megy tovább.

A vasúti állomás, elsősorban a vonatok, a második kellemes benyomást okozzák. Ugyanaz a tisztaság és rend, mint otthon. Minden mintha karikacsapásra menne — itt a Keleten, a forró égöv alatt, maláji alkalmazottakkal. Ilyen eredményeket csak a legkövetkezetesebb kitartással lehet elérni. Hozzá minden irányban a legnagyobb udvariasságot

tapasztalom. Az utolsó fékezőtől az állomásfőnökiig valamennyi az utas segítségére igyekszik.

Az első állomást *Bataviában* tartom. A kikötőtől mindössze pár kilométerre terül a régi kereskedőtelep. Máiig sokat megőrzött régies külsejéből. A pálmaligetek között barátságosan fehérlenek az ósdi épületek. A még fennálló első templom 1695-ből ered. A régies, de fölötte nagyarányú városház az amsterdami juttatja eszünkbe. És az elmúlt harcias századok emléke a vár hatalmas diadalkapuja is.

Minden, ami környez, a nagy idők tetteire vall. Az utcák is csak olyan vörös téglákkal vannak kövezve, mint egykor és a kanálisokon is az ismert mozgó hidak vezetnek át. Még a háztetők is olyan sátor szerűek és a rovátkás cseréperesz csakolyan mélyen ereszkedik alá, mint akár a Zuidersee apró halászfalvaiban. A meszelő pedig talán még fáradhatlanabban meszel és mázolja, mint akár az anyaországban.

Hollandus nagyon mindez. Mint egy-egy régi képeskönyv lapja, úgy hat egész Batavia. A hajdani útleírások és elavult földrajzok vannak ilyenféle képekkel tarkítva. Az egésznek hatása olyan kedves, olyan szörnyen naiv, hogy szinte nem akarjuk elhinni igazságát.

Weltevrede.

A modern város valamivel továbbra esik és *Weltevrede*-nek hívják. *Batavia* csak a kereskedőtelep, itt vannak a nagy üzletek, kiterjedt árúházak. Itten folyik a szorgalmas munka, de pihenőre mindenki a felső-városba tér vissza. Ottan emelkednek a magánházak, vendéglők és klubok. A székes-egyház, kormányzó palotája, múzeumok, tudományos intézetek, mind ottan sorakoznak.

Weltevrede így némi joggal megérdemli, ha az indiai óceán Parisának nevezik. Én inkább az indiai óceán Hágájának hívnám. Mint Németalföld fővárosának e szép helynek is a fák adják meg jellegét. Több a fa, mint az épület, így az

összhatás páratlanul szép. (Mit szólnának ehhez nálunk, hol az a vélemény látszik még uralkodni: «fa falura való — várost az aszfalt és malter teszi — városná.»)

A csatornahálózat Weltevrede második nagy kiváltsága. Az útvonalak mentén csak úgy, mint Hollandia városai-ban szépen kikövezett medencék vezetik le a csörgedező patakok vizét. Két oldalt hatalmas fák emelkednek. A leg-pompásabb pálmafajok és egyéb ritka növényzet képez természetes lugasokat minden irányban.

Az örökzöld növényzet és folyton folyó víz adják Weltevrede báját. Hozzá minden példás rendben van tartva. Minden ragyogóan tiszta. Eddig rendesen azt hittem, hogy a meleg földövi jelleg egyik kelléke a szenny és törmelék. Itten ellenkezőleg minden csillog és minden fénylik. Az emberek mindent mosnak és locsolnak. A házak falát, utcák járdáját, a növényzet leveleit, mindent, de mindent legalább egyszer napjában végig öntöznék.

Az utcák, terek képe üde és barátságos. A házak olyanok, mintha nem is emberek, de bábok lagnak. Kivált takarosak, csinosak a régi gyarmati ízlésben épültek. Rendesen földszintesek. De mindannyit széles oszlopsoros tornác környezi. Fehérre vannak csaknem kivétel nélkül meszelve, úgy néznek ki sok tekintetben, mint egy-egy barátságos alföldi kúria.

A kormányzó palotája is ilyen hófehér és tornácos. Még a XVIII. század ízlését árulja el. Szébb kormányzói lakot nem is láttam. Kivált nem, mely jobban bele illenek a forró földövi tájképbe. Ilyen derült, előkelő, egyszerű stílusra vallanak a hivatalos épületek és a máltai kereszt-alakú kupolával koronázott hollandi templom is.

A katolikus székesegyház egész Weltevrede legki-magaslóbb épülete. Hatalmas kőalkotmány. íves hajója fölötté magas, a két torony pedig messze ellátszik minden irányban. Csak azt sajnálom, hogy gótikus felfogás szerint tervezték. Amilyen jól bele illenek az anyaföld ködös lég-körébe a csúcsivek, épen annyira kirínak itten, a vakító

napsugaras világításban. Utrecht, Harlem, Maastricht misztikus, borongós székesegyházainak hatását fokozza az északi derengős félhomály; ide, a meleg déli öv alá a világos, tágas, oszlopsoros, kupolás egyházak illenek, mint Itália templomai.

A püspöki rezidencia annál gyarmatosabb jelleggel bír. Mészelt és nehéz rovátkás cserépfedele óriási sátorra emlékeztet. Oszlopsorait sűrűn futják be mindenféle repkények, köröskörül pedig kert terül, tele a legváltozatosabb cserjékkel és a legszínesebb virágokkal. Kerítésül pár százados *mango* szolgál. Hajtásai, levélzete szinte áttörhetetlen, a mohos gályákon pedig a legritkább virágok nyílnak. Barát-ságosabb otthonban ritkán laktam hosszú útjaim alatt.

Ugyanilyen derült jelleggel bír az orsolyatestvérek nagyszabású intézete, hol az előkelő osztályok leányai nyernek kiképzést. És épen ilyen napsugaras fehér házakból áll az árvák otthona. Mindenütt ugyanazon magas színvonalú művelődés lep meg. Mindez intézetek bármely európai város díszére szolgálhatnának. A külső, mint a belső, az anyagi ellátás, mint a szellemi fejlesztés egyaránt példás.

Felette jellemző, hogy a kormány mindezen intézeteket magas szubvencióban részesíti. Milyen nagy haladás, ha meggondoljuk, hogy hajdan katolikus lelkész még csak partra sem szállhatott és sehol a hívek hevesebb üldöztetésnek kitéve nem voltak. A nép zöme mindekkoráig mohamedán vagy buddhista.

A katolikus misszió eredete Jávában a múlt század elejére tehető. Bonaparte Lajos királysága alatt a hollandi konkordátum idejében érkeztek meg az első hitoktatók. Eleinte a munka természetesen sok nehézségekbe ütközött és jobbrészt csak *Batavia* és szomszédságára szorítkozott, ma azonban missziótelepek, iskolák és plébániák épültek egész Jáva területén.

1859-től tapasztalható tulajdonképpen a nagyobb lendület. Ezen évben kezdődik a Jézustársaság apostoli működése. Ma az ő vezetésökre van bízva az egész sziget harmincezer fehér és vagy negyvenezer sötétes bőrű katolikus lakóinak

lelki gondozása. Az atyák alatt állanak a plébániák és nevelő-intézetek is. Összesen vagy hetvenen lehetnek a skolasztikusokkal együtt.

Munkájok dicsérete és elismerése a legvilágosabb kifejezést talán azon tényben nyeri, hogy még a jelen tulajdonképpen katolikusellenes kormány is szívesen részesíti önfeláldozó tevékenységeket segélyben. Így a plébánosok havonta háromszáztól hatszáz korona segélyt kapnak, a püspök pedig ezer koronát húz az államkincstárból.

Ha nem magasabb eszményi célból, de mint kitűnő gyarmatpolitikusok, a hollandusok hamar belátták az egyház áldásos befolyását. A katolikus iskolákba járatták a nem-katolikus jobbmódú lakosság is gyermekeit. Az apácák nevelőintézeteiben nyernek kiképzést, javarészt a jövő generációnak anyái és a kormányzóság a legbökezűbben támogatja a Jézustársaság működését.

A nemkeresztény idegen elem között a kínai képezi itten is a többséget. Számuk a gyarmatokon meghaladja jóval a félmilliót. Az ipar és kereskedés nagyrészt az ő kezökben van. És e fáradhatatlan emberek végzik a legtöbb mesterséget is. Akad közülük minden munkára. Rendesen felette ügyesek és kintások nem ismer határt.

Mint az indiai óceán többi kikötőiben, a kínai városrész egyike a hely nevezetességeinek. Boltjaik csakolyan zsúfoltak, kirakataik épenolyan vásárosbódészerűek, mint Shang-haiban. Gazdagok is lehetnek nagy számmal. Erre mutat elsősorban a sok nagyobb *yamen* és *pazar* díszítésű imaház.

Weltevrede nagy büszkesége a sokszor emlegetett *Königsplein*, mely mint önelégülten említik, a világ legnagyobb tere. Lehet vagy két négy szögkilométer. Tulajdonképpen téglányalakú rét. Utak nélkül, egyszerűen gyeppel van benöve. De épen ez teszi olyan vonzóvá. Egy óriási zöld szőnyeg benyomását kelti, amely körül négy oldalt lombos fasorok képeznek határt.

Ide siet estefelé a lakosság. Nagy ilyenkor a forgalom,

eleven az élet. A hollandus szeret szórakozni. A népünnepek, búcsúk, vásárok egymást váltják fel. Kedveli a lovat és kocsit, újabban pedig, amint észreveszem, az automobilt. Ritkán láttam egy-egy helyen annyit, mint épen itten. Mintha minden ház tulajdonosára jutna legalább egy darab.

Erre a nagy síkságra néznek a város főépületei. Kormány-paloták, az előkelőségek magánházai, a múzeum, nagy templom egymásután következnek. Nem tudom, ki tervezte eredetileg a várost, de kétségkívül nagyon jól van meg-rajzolva. Elsősorban jól értettek a nagy arányok érvényesítéséhez. A szabad terek, széles útvonalak adják meg a hely-nek előkelő jellegét.

Mindez jóléről tanúskodik. Csakúgy, mint Hollandiá-ban, az első perctől meg vagyunk a lakosság kedvező vagyoni állapota által lepve. Mintha nagyon szegény emberek nem is léteznének, minden osztály olyan bőségesen el van látva élete szükségleteivel. Mindenki jól van öltözve, még jobban táplálva és mindenki egyaránt megelégedést áruel.

Ez az első benyomásom Németalföld gyarmatain ki-kötve is. Sok minden meglep, a természet szépsége kez-dettől fogva elvárásol, a világitás elkábít, a fauna és flora szépségét nem győzöm eléggé csodálni, de amin legjobban elcsodálkozom és amit épen nem vártam, hogy e paradi-csomi őstermészet közepett ilyen fejlett viszonyokat találjak.

Batavia magas műveltsége fog kétségkívül legvilágo-sabbban megőrződni, legelevenebben élni összes itteni emlé-keim között. Kereskedelme vagy köznevelése, kormányzata és társadalmi viszonyai a legfejlettebb állapotokról tesznek bizonyosságot. Sokat hallottam e gyarmatokat dicsérni, ennek ellenére a legkellemesebben vagyok meglepve.

Ami nem kevésbé meglepő, hogy mindé kultúra és összes jelensége elsősorban eredeti. Nem hasonló semmi tekintetben a világ egyéb gyarmataihhoz se külső megnyilat-kozásban, se belső életében. Németalföld koloniális viszonyai teljesen eredetiek. Saját nemzeti szelleme jó mindenfelé és minden téren kifejezésre.

Jáva szívében.

A gyarmatviszonyok közelebbi tanulmányozása a sziget belsejébe utazom. Első állomásul *Bandoeng-ot* választom. A misszióknak itten van az irodalmi központja. Itten szerkesztik hivatalos közlönyét. A könyvtár a legjobb segédeszközökkel van felszerelve. Minden e szigetcsoporthoz vonatkozó mű rendelkezésre áll, azonkívül a legjobb folyóiratok és lapok is megtalálhatók a helybeli olvasókörben.

Jobb megfigyelőállomást *Bandoeng-nál* valóban nem választhattam volna. Már maga a fekvése páratlan. Kétezerháromszáz lábira a tenger színe fölött, egy kialudt kráter közepén emelkedik. Körül gyűrű alakjában magas csúcsok határolják. A hegyek oldalait sűrű növényzet fedi. A leggazdagabb tea, kinin, vanília és egyéb ültetvények terjednek egymás mellett.

Az út *Bataviától* fölötté festői. Eleinte lapályon át halad. Mindenfelé a legvirulóbb gazdaságok terülnek. A nép kitűnő földmives. A legkisebb darab talaj be van ültetve. Hatalmas bivalyok húzzák a kezdetleges, de nagyon alkalmas mély vágású ekéket. Nyomatékosabb súly gyanánt pedig egy-két suhanc kapaszkodik fel.

Később a vonal mindjobban emelkedik. Kígyózva kerüli meg a dombokat, melyek lépésről-lépésre hegyesebb csúcsokat képeznek. Megannyi vulkánikus képződmény. Némelyik valóban cukorsüveg formáját ölti. A legtöbb ugyan régen megszűnt tüzet hányni, habár még nagyon sok tényleg folytonos működésben van, avagy földrengések alakjában tartja izgalomban a lakosokat.

Mindez fölötté emlékeztet *Costa-Riccára*. Épen olyan gyakoriak ottan is a kitörések és csakilyen kúpalakúak a vulkánok. A növényzet is tropikus és örökzöld, sőt a népeség is nem egy hasonló vonást árul el. Ugyanazon szélességi fokon, a legnagyobb távolságok dacára is a jelenségek sok tekintetben megfelelőek.

Bandoeng, mint hallom, a jövő városa. De nagyon csinos

már a jelenben is. A lakosok nagyrésze jómódú. Megannyi kedves villában, kertek között lakik így a kiterjedés jelentékeny. Végtelennek látszó lombos fasorok vezetnek keresztül és kasul egész hosszában. A központon vannak az üzletek. Mint tapasztalom a kirakatokat illetőleg nagy lehet a vetélykedés. Óriásibb üvegtáblákat ritkán láttam és mögöttük felhalmozva van a nyugat összes árúneme.

A kínai város, mert persze a sárga császárság fiai itten is nagy számmal vannak képviselve, rendkívül jellegzetes. Munkás, iparkodó emberek, kik rendszeren vagyontalanul érkeznek és pár év alatt szépen takarítanak meg, úgy hogy ma a gazdag kínai kereskedők a hollandusok félelmes vetélytársai lettek.

A benszülöttek bazár, vagy amint itten hívják «pasan»-jai, meglehetősen kezdetlegesek. Pár pózna fölött egyszerű gyékényfedél emelkedik. Ezek alatt telepednek le az árúsok, sűrűn egymás mellett. A honi vagy háziipar különböző termékei itten kerülnek piacra. Legnagyobb mennyiségben van a különböző gyümölcsféle. Kókusz és mango, banana vagy vanilla, füge és dió minden alakban és nagyságban; de ki tudná mindé szokatlan ízű ínycségeket elszámlálni, melyekhez olyan nehezen tudunk szokni.

Meglep, hogy mind a három különböző jellegű piac, az európai, kínai és végre a maláji egyaránt élénk és egyaránt jelentékeny forgalommal bír. Tekintve, hogy *Bandoengnek* aránylag rövid múltja van és csak az utolsó évtized alatt emelkedett némi jelentőségre, méltán csodálkozhatunk fejlődésén.

Jávában, mint látom, a vállalkozók hamar meggazdagodnak. A különböző ültetvények csakúgy, mint a gyárak, bő százalékot biztosítanak mindekkoráig. A ruggyanta árában, ha pár év előtt volt is kevés csökkenés, de a tea, cukor, kókusz értéke mindig megmaradt, sőt még emelkedett is. Így érthető, hogy a kereskedő társulatok száma folyton gyarapodik és a föld értéke meglehetősen emelkedik.

Az árak egyáltalán magasak egész Jávában. Ami más

gyarmaton frank vagy shilling, itten egy forintba kerül. Drága a mindennapi élet és drágák a vendéglők is nagyon. Vasút- és hajójegyekért többet fizetünk, mint a világ bármely részén. És hozzá a drágulás még folyton tart, úgy hogy a panasz e tekintetben általános.

A fényűzés ennek ellenére szembetűnő. Mint minden gyarmaton, úgy itten is a fehér ember többnek akar látszani és jobban szeret élni, mint otthon. Ez végre is érthető, először is igyekszik kárpótlást szerezni a száműzetésben töltött napok alatt, másodsor pedig az idegenben külső föllépése egyedüli ajánló levele. Rendesen a távolban az embereket annyiba veszik, amennyinek látszanak.

Bandoeng van kiszemelve és erre látszólag legbüszkébb, a sziget, sőt az egész gyarmat katonai központjának. A tábor szépen fekszik. A kaszárnyák tágasak. A tisztalakok csinosak. Minden a legújabb építészeti vívmányok szerint készült el. Ami pedig elsősorban magára vonja a figyelmet, azok a *kantinok*: A hollandusok szeretnek jól enni és még jobban inni.

A tábori élet legkülönösebb megnyilatkozása azonban e gyarmatokon, hogy a legénységnek meg van engedve feleségeikkel együtt élni. A kaszárnyák falain belül lakik vegyesen asszony és férfi. Az állapot nem jobb, mint akár a szigetek legvadabb népei között. Megfoghatatlan ellentmondás Németalföld magas színvonalú kormányzata alatt.

A viszony a fehér és színes elem között máig a századok előtti hódítás idejebeli állapotokat juttatja eszünkbe. Hogy a katonaságot, mely szedett-vett idegen elemből állott, az erődök falán belül tarthassák, megtűrték, hogy párosan élhessenek. Így van az mai napig. A mindenféle káros következmény könnyen elképzelhető anélkül, hogy azokat tovább keressének.

A bensülött elemmel az európaiak nem a legszerencsésebb eljárást folytatták. A törvények fölötté egyoldalúak. A vegyes házasságok semmi megszorítást, semmi akadályt nem találnak. Az elválások még gyorsabban történnek.

A gyermekek így gyakran szülők nélkül, úgyszólván az utcán nőnek fel minden irányítás nélkül.

A sok félvér ezenkívül rendszeren csak szüleinek gyenge oldalait öröklí. A tapasztalat e téren a legszomorúbb. Sőt mi több, rendszeren a második vagy harmadik nemzedék teljesen elveszti európai jellegét és visszaesik az alacsony származású anya színvonalára.

A fehér polgári elem sok tekintetben nem adott, legalább a régibb időkben, sokkal jobb példát, mint a katonaság. A hivatalnokok nem egyszer a legszomorúbb életmódot folytatták. Mindez nagyon megcsorbította a fehér emberek tekintélyét. Amit az angol gyarmatokon annyira csodálunk, a hivatalos elem példás nyilvános életét, öntudatos föllépését, az Németalföld szigetein hiányzik.

Szerencsére Jáva népe szelíd természetű. Jó szóval mindent elérhetünk. Fegyelmesebb apróságot se láttam. Mint a japán vagy kínai gyermek, épen olyan szófogadó és tisztelettudó. Mert jobb modort, illedelmesebb magatartást még Ázsia legfinomultabb népeinél is ritkán tapasztalhatunk.

Az ültetvényesek, vállalkozók, pénzvadászok magatartása így érthető, ha gyakran visszatetszést szül. A benszülöttek kivált sok megvetéssel viselgetnek az iszákosság iránt, mi e gyarmatok egyik fő bűne. Az európaiak osztálykülönbség nélkül könnyen esnek e hibába. A toborzott zsoldos katonaságtól elkezdve a vezető körökig az ital nélkülözhetlennek látszik. És nincsen alkalom, melyre ne innának áldomást. A vendégszeretetnek elmaradhatatlan, sőt kötelező kifejezése a koccintás.

Bandoeng vidéke megérdemli, hogy kirándulásokat tegyünk. Az utak az egész sziget területén elsőrendűek. Jobbak, mint Európa legtöbb országában. Hozzá páratlanul festőién hatnak a kétoldalt sűrűn ültetett óriás fák árnyékában. E bámulatos növényzet elmaradhatatlan kísérőnk egész Jáva területén. Lent a síkon vagy fent a hegyek között a fák, cserjék és páfrányfák egyaránt változatosak.

Aztán minden puskalövésre egy-egy újabb és újabb faluba érünk. A kis bambusz és sásból épült házak szerényen húzódnak meg a sűrűség árnyékában. Részben birmai és sok tekintetben japán helységekre emlékeztetnek. A lakosság is épen olyan népes. Vannak vidékek, hol egy-egy négyszögkilométerre ötszáz lélek is esik.

Ez életerős, hullámozó tömeg adja meg Jáva tulajdonképeni jellegét. E folyton mosolygó, derült népesség teszi a szigetet annyira vonzóvá. Mintha mindenki boldog lenne e földön. Vagy ha nem is az esetleg, de legalább úgy tesz és embertársai előtt elrejtí fájdalmát, csak azt tárva fel, ami derült. És végre nem-e ez a társadalmi együttlét, a jó modor és a kölcsönösség egyik alapfeltétele?

Egy jávai falu belső viszonyait, mindennapi életét megfigyelve első pillanattól meglep a rendkívüli finom érzék és csiszolt forma, mely a rongyokba burkolt, félmeztelen parasztság közepett is kifejezést talál. Az együttlét minden egyes pillanatát a legpallérozottabb korlátok határolják.

Az illedelem keresettebb alakban és mégis közvetlenebbül sehol, még a mikádók országában sem nyilvánul. A legkisebb gyermek modora, sőt mi több, már természetes magatartása tudatos és előkelő. Egy-egy népiskolát felkeresve nem győzzük eléggé csodálni a kis diákok komoly, de ugyanakkor végtelenül naiv magatartását. Vásottság csaknem ismeretlen közöttük, még vígságok közepett, a játszótereken sem feledkeznek meg magukról és sohase durvák.

Annyi sok egyéb tudományos bizonyíték mellett, melyek megállapítják, hogy a lakosság már mikor a szigetre vándorolt a középkor derekán, fölötte magas kultúrfokon állott, egyik se tesz reám döntőbb hatást, mint a nép maga. Mentől közelebről figyeljük meg Jáva lakóit, annál jobban belátjuk, hogy fejlődése évezredes és hogy művelődésének virágkora messze elvész a múlt homályába. Fénykora valószínűleg még arra az időkre eshetik, mikor ősei a távoli anyaföldről mint hódítók Jáva-szigetét elfoglalták.

Djogjakarta szultánsága.

Jáva egykor hatalmas szultánságai közül a jelenkorig csak kettő maradt meg mutatóul, mert nagyságuk régen megfogyott, fényük elhomályosult. De még állnak a hajdani paloták és megmaradtak legalább a paloták falain belül az ősi szokások, még élnek a százados hagyományok.

Szinte érthetetlen, hogyan sikerülhetett a modern gyarmaton ilyen sértetlenül megőrizni az ősök intézményeit és felfogását. De talán maguk Hollandia kormányzói igyekeztek elsősorban a hajdani uralkodókat lehetőleg távortartani minden haladástól. Hiszen összesen csak pár éve engedik meg a bennszülötteknek egyáltalában, hogy Németalföld nyelvét megtanulják. Mindekkoráig tulajdonképen Európa viszonyait nem volt szabad megismerniük.

Djogjakarta uralkodója és udvara kétségkívül hiányos fogalmakkal bírhat a külvilág folyásáról. Miután abban nem vehet részt, megveti és portáját képzeli a nagy mindenségnek. E mindenségnek pedig korlátlan ura ő saját maga.

A palota lehetőleg szerény. Tulajdonképen nem is épület. De megannyi kioszk. Jobban mondva állás. Náddal vagy fával fedett görék. Az ízlés és tervezet ugyanaz, mint Birma épületeinél, vagy egyáltalában a maláji félszigeten. Azonban míg *Mandalay* királyi otthona, dacára, hogy ilyen nyitott, faoszlopos hangár, gazdag faragványai, fényes aranyozása által valóban fejedelmi lak benyomását adja: Djogjakartában ugyanezt nem mondhatnánk.

De «udvari» a szó szoros értelmében léggömb. Amint a rozoga, düledező nagy kapun átlépünk, váratlanul lép meg valami sajátos atmoszféra. A tér maga nem különbözik lényegesen a szomszédostól, de az emberek, kikkel találkozunk, már egészen másképen mozognak és másképen beszélnek. Más pedig mindenekelőtt kifejezésük.

A díszter nevét alig érdemli meg. Igaz, hogy nagy, de még csak kavicsozva sincs. Jobbról-balról pár utca vezet. A házak még nyomorúságosabb gunyhók, mint a város többi

részeiben. Itten laknak az udvaroncok és a szultán leszármazottjai.

Szemben a főbejárattal pár hatalmas fa zöldéi. Szabályosan lenyírt óriások. Ezek alatt ülve tekinti meg seregeit az uralkodó. A nagy kőlap, melyre a szőnyeget terítik, trónusát állítják, ráccsal van elkerítve, nehogy profán lábak érinthessék. Mindez nagyon pompásan hangzik. De a valóságban annál szerényebb.

A második kapu az előudvarba vezet. Épen most sétaltatják a harcoló — kakasokat. Látok össze-vissza vagy ötvenet, de azt hallom, lehet vagy kétszer ennyi. Megannyi hatalmas szárnyas. És mindannyi látható büszkeséggel lépdél a szemétdomb irányába. Van valamennyinek kísérője is. Egy-egy félmeztelen gyerkőc nagy komolysággal ügyel harcosára.

A kakasviadalok mind ekkoráig a palota fő szórakozása. Ez képezi az udvari sportot, a művészetet pedig a nemzeti ballet és híres «gamellan» előadás szolgáltatja. Jáva táncosai és táncosnői, ha ugyan szabad e profán kifejezést használnom, híresek. A mi táncfogalmunk azonban semmi esetre sem felel meg e ritmikus, fölötte lassú, sőt pathetikus mozdulatoknak.

A «gamellan» eredete kétségkívül egyházi. A mozdulatokban nem egyszer rituális reminiscenciákat találunk. Mint Nippon *Yse* papnői vagy Mekka dervisei, ez emberek ősei is pagodáik előtt járhatták először e méltóságteljes lépéseket.

Az előudvarban több félszer. Az elsőnek nádfedele a palotaőrséget védi a nap hevétől. A másik árnyában két koldulni látszó alak térdel. Mint magyarázzák, két napi szolgálaton lévő miniszter. Mert a szultánnak van teljes kabinetje. Egyéb foglalkozás híján naponkint kettő van berendelve, hogy ottan térdeljen a nádfélszer alatt a fényes porta előtt.

A harmadik kapu a belső, a szerail kapuja, még kevésbé ékes, mint az előző kettő. Ellenkezőleg, fölötte szomorú

állapotban van. De a szultán nem enged semmit megváltoztatni, avagy kijavíttatni. Konzervatív a szó legszorosabb értelmében. Kedvenc mondása: így volt ez atyám, nagyatyám, őseim alatt, így marad ez nálam is.

Djogjakarta szultánja, maradiságának köszönhetjük e csodavilágot. Mert csodavilág a szó szoros értelmében a *kraton*.* Itt kivált a harmadik kapun túl a szentek szentélyében minden változatlan maradt évszázadok folyásán át.

Az épületeket azonban ne tekintsük. Se nem művésziek, se nem eredetiek. A görék és hangárok oszlopai itt-ott ki vannak faragva, a gerendákat pedig megaranyozták. De a hatást rendesen tönkre teszi az újabban felkapott bádogfedél és öntött vasoszlopok. Az európai vendégek fogadására berendezett csarnok a legszomorúbb. Fertelmes, otromba zsöllék sorakoznak szabályosan egy mindenféle emléktárgyakkal megrakott asztal körül. Polcokon, állványokon vásári *dísz tárgyak* hirdetik a mai nyugati gyáripár selejtes mivoltát: hogy pedig semmi se hiányozzék, miről tudják, hogy nálunk annyira kedveltek, a falakat tele aggatták fényképekkel. Ide jutottak, mint egy panoptikum rémszobájába, az egykor erre járt fejedelmi vendégek a szultánnak emlékül küldött arcképei.

Mindez elriasztó. Akárcsak Teheránban vagy Tuniszban, az európai gyártermények *Djogjakarta-ban* is hasonlóan pusztítottak, habár az uralkodó szegényebb lévén, így kisebb mértékben. De ide is behatoltak a kereskedő-utazók vagy legalább is a civilizáló államok kereskedelmi érdekeinek képviselői.

Szerencsére, mint említtem, a szultán, ki ma hetvennégyéves, nem szeret se újítani, se változtatni. Így, ha pár helyiség bútorzatát el is fogadta ajándécul, vagy nagyon drága emlékül, de az élet maga, az máig úgy folyik a palotán belül, mint ahogyan folyt emlékezet óta.

*Kratonnak hívják a szultáni udvart.

Körülnézve az alakok, valóban úgy néznek ki, mintha egy százados emelvényről léptek volna alá. A hajdani faragványokat látom megelevenedve, a buddhista mythológiának szobrai ébrednek életre előttem. Ugyanazon vonások és azok a taglejtések, csak arányaik kisebbek.

Jáva népe még a középkor elején vándorolt e gazdag szigetre Indiából. Az értékes és nagyszámú archeologikus leletek, egész a hatodik századig nyúlnak vissza. Minden jel arra mutat, hogy e hajósok nem a déli, de északi Indiából vitorláztak, magukkal hozva szülőföldjük ősi intézményeit és elterjesztve művelődését is.

Egy-egy nagyszabású emlék, mint *Bodobudur* dagobeja adhat csak fogalmat e kultúra színvonaláról. A maga nemében befejezett ebb építményt még az anyaföld területén se találhatunk. Úgy a tervrajz, mint a kivitel, az annyira gazdag indus építészet történetében is kiváltságos helyet foglal el. Épen úgy a minden irányban talált plasztikai művek a művészet fölötté magas színvonalát tanúsítják.

E nagy ősök kis utódai élnek mai napig sajátos éle tőket Djogjakarta kratonjában. Lehetnek tizenöt- vagy húszezren. A népszámlálást egyébként itten meglehetősen hiányosan végzik. De nem is kíváncsiak a pontos számokat ismerni.

A szultán talán azt se tudja teljes pontossággal, hány a saját gyermeke. Valami ötven egynehányat tekint olyanak és vagy százhatvan unokát.

Az öreg uralkodó, ezidőszerint mély gyászban lévén, ez apróságot küldte fogadásomra. Kedvesebb meglepetésben valóban nem részesíthetett volna. Festőbb gyermekseréget nem tudnék el sem képzelni. Úgy néznek ki, mint megannyi bronz szobrocska. Mindannyi remekül van növe. Összes ruházatul a nemzeti sarang van csipőik köré kötve, csuklóikon pedig a királyi leszármazás jeléül egy arany karperecet hordanak.

Az első ijedtségen átesve annál barátságosabbakká lesznek. Jól szemügyre véve mindent, ami előttük új, kérdezősködni kezdenek. Elvezetnek a kalitkákhoz, melyekben

ritka madaraikat őrzik. Megmutatják a kert vízműveit. De a legerdekesebb látnivalót ők maguk szolgáltatják.

Sajátságos kis világ ez nagyon. És mentül tovább maradok, annál jobban el vagyok csodálkozva. Annyira eltérő e falakon belül az élet, annyira eltérő mindentől, amit eddig láttam. Mintha egy bábszínházba jutottam volna, az emberek olyan parányik és úgy mozognak, mintha dróton húznák, táncoltatnák őket.

A belső udvarokban férfiak nincsenek is. A szolgálatot öreg asszonyok végzik. Ezek osonnak ki-be a különböző lakosztályokba. Ők viszik még a jelentéseket is az uralkodó személye elé, mert eunuchok nincsenek Jávában. Ottan kuporognak mindjárt a belső kapu mellett egy kioszkban és hogy halálra ne unják magukat, festik szorgalmasan az ákum-bákumokat a vászonkendőkre, a nemzeti viselőre.

A sarangot hordja mai napig férfi és nő egyaránt. A derék körül tekert lepedő szoknya és nadrág szolgálatát teszi egyaránt. Az eredet azonos az indiaival vagy amint azt Birmában látjuk. Csak a színezés teljesen eltérő. Jávában a vöröset és zöldet úgylátom megvetik, mint durva elemi tónusokat. Az alap itt rendesen barna, a díszítés pedig kék, végtelen változatokban. Barna és kék határozottan a legjobban is illik e bronzbőrű alakokhoz.

Az uralkodótól kezdve az utolsó koldusig mindenki a sarangot viseli. Idegen szemében még csak különbség se látszik, de annál nehezebb a bennszülött beavatott ízlését kielégíteni. A bazároknak gúlaszámra vannak felhalmozva és ami nekünk egyformának tetszik, az ő szemökben számtalan változattal bír. Így van az a felkötéssel is, mi valódi tanulmányt igényel és mint hallom, sokkal bonyolultabb mesterség, mint egy nyakkendőt jól megkötni.

A kraton gyermekesnek tetsző élete azonban mélyebb hullámokat ver, mint az első látásra gyaníthatnánk. Miként minden udvarban, úgy itten is, az ármány nem ismer határt. A legszövevényesebb cselekkkel élnek terveik megvalósítására.

A váratlan kegy vesztések napirenden vannak és a hirtelen halálesetek fölötté gyakoriak. . .

A trónörökös, ki csak pár hónap előtt zárta le örökre szemeit, mint nyílt titok, méreg áldozata lett. Ma az örökösödés kérdése még mindig nincs eldöntve. Folyik tehát a cselszövés tovább a *kraton* falain belül. Mindenik feleség vagy kegyenc saját gyermekének igyekszik biztosítani a koronát.

A mérgezések, fájdalom, az udvar határain túl is nagyon gyakoriak Jávában. A nép, amilyen sima modorú és alázatos szembe, épen annyira bosszúálló. Hányszor halljuk, hogy cselédek így keresnek elégtételt. Hány fiatal asszony esett áldozatául férje egykori gazdasszonya bosszújának. Ami pedig a mérgek előállítását illeti, abban valódi mesterek. A különböző növények hatásait náluk senki jobban nem ismeri.

Jáva idillikus életének ime sötét oldalai. *Djogjakarta* gyermekszínházába lépve valóban nem hinnénk, hogy a szenvedélyek ilyen hevesek legyenek. A katonásdit játszó mezítlásos örség jólehet felette komikus, de szereplésük ennek ellenére nem egyszer válik tragikussá. E kis emberek szenvedélyei nem kevésbé hevesek, mint a nagyoké, sőt valószínűleg még lángolóbb, még tüzeesebb itten ezen a tropikus, vulkánikus szigeten.

Djogjakarta kratona a múltnak valóban sértetlen emlékeként maradt fel az utókorra. A mai modern Jáva közepett egy második szigetet képez. Sziget az a szárazon. Németalföld több mint kétszázados uralma nagyon megnyirbálta területét, megrövidítette hatalmát. Ma a szultán tulajdonképpen csak palotájának falain belül parancsol. Jövedelmét is csupán, mint kegydíjat kapja. De mindennek dacára ősei hagyományait hüen őrzi meg. A kratonban ma is úgy élnek és úgy gondolkoznak, mint éltek és gondolkoztak századok előtt.

Az aggastyán immár az emberi élet határait közelíti meg. Halálával, mely nem késhet soká, majd elhal sok minden

intézmény, amit csak az ő kedvéért türtek. Ki tudja, lesz-e egyáltalában még utódja *Djogjakarta* trónusán. Ki mondhatná, milyen változások fogják temetését követni.

A régi hindu világ ez utolsó árnyéka is el fog enyészni, mint ahogyan elenyészett a többi. Mint ahogyan romba dőltek a hatalmas pagodák és elporladoztak a csillogó buddha szobrok, meg fog szűnni *Djogjakarta* udvara, el fognak enyészni hagyományai. Az utókor pedig majd mindössze leírásokból fog halvány képet alkotni, milyen volt az utolsó indus udvar Jáva-szigetén.*

Muntillan.

Jáva őslakóinak megismerésére sehol jobb alkalmam nem nyílt, mint Muntillan kollégiumában. A sajtáságos nép, mely annyira büszke hindusztán leszármazására, tulajdonképpen csak a sziget szívében található. A keleti részeken az úgynevezett *sundan* faj lakik, nyugaton pedig a *madurai* van elterjedve.

Mindkét szomszéd erőteljesebb, zömökebb testalkatú. Vonásaik se olyan finomultak. Csak barna színük egyezik meg, mi a külső körülmények következménye. Egyébként teljesen eltérő a természetük is. A másik kettő inkább primitív hajlamokkal bír, míg a telivér javainál szövevényesebb természetet alig találhatunk.

Mint magas fokon álló kultúrnép érkezett e partokra másfélezred év előtt. Teljesen egymásra utalva, egymásközt

* Hollandia átlag egy millió koronát fizet a szultánnak évente kárpótlás fejében elvesztett jogaiért. Magas összeget képvisel továbbá mindazon járadék, melyek az egyes nagyvállalatoktól folynak be. Így a civillista, tekintve, hogy kötelezettségek nem terhelik az udvart, eléggé jelentékeny.

Legtöbbe kerül persze maga a nagy család eltartása. Igaz, hogy csak a gyermekek bírnak hercegi ranggal és előjogokkal. Az unokák már csak egyszerű főnemesek. A dédunokák pedig kezdek bármi mesterséget, hogy kenyertüket megkeressék.

házasodva, még jobban csiszolódott. De egyidejűleg el is finomult, elpuhult. Alakjuk első látása tárja fel a hosszú leszármazást. Minden mozdulat előkelő. A törekeny tagok legkisebb lejtése plasztikus.

Ennek a fiatalságnak képzésére épült fel a muntillani tanítóképzőiskola és intézet. A misszió tulajdonkép nehezen kezdett a terhes feladatba. Mindekkoráig ez emberek csökönnyösen ragaszkodtak hitükhöz, vagy mondjuk szokásaikhoz. Mert a buddhizmus régen feledésbe ment és helyébe Mohamed tana lépett. A próféta tilalmait ugyan nem igen tartják meg, de szokásaikhoz annál jobban ragaszkodnak. Így a mecsetekbe csak kivételesen mennek el imádkozni, de viszont a többnejűséget szigorúan követik.

Muntillan mindössze pár év előtt nyílt meg, de megtelt növendékekkel azonnal. A szülők örültek, hogy gyermekeik költség nélkül nőnek fel és egyszer az iskolából kikerülve azonnal jó fizetésű tanítói állásokat foglalhatnak el.

Ma vannak közel kétszázan. A legkisebbek alig öt évesek, így teljesen az intézet falain belül képződnek és nőnek fel. Ettől a módszertől várnak elsősorban sikert. A fiatalság minden egyéb káros befolyástól távol, a leggondosabb úgy testi, mint lelki ápolásban részesül.

Ami tehetségüket illeti, az átlag megfelel más zónák hasonló korabeli tanulóinak. Azonkívül fölötte szorgalmasak. Még szünidejük alatt is legszívesebben tanulnak. Mint minden keleti nép, úgy elsősorban a hindusztán, boldog, ha elvont természetű kérdésekkel foglalkozhatik.

Soha se hittem volna, hogy Jáva-szigetén ilyen iskolás fiúkat találjak. És ne feledjük, legnagyobb részük a polgárság legalsó rétegéből kerül. Megannyi egyszerű parásztgyerek, kiket úgyszólván az utcáról szedtek fel. Otthonuk valami selejtes nádkunyhó lehetett. A család pedig félmeztelenül keresi meg a rizsföldeken, avagy a cukorültetvényeken a pár garast, ami itten életföntartására elegendő.

Modoruk azonban, ha palotákból jönnének, se lehetne tökéletesebb. E másfélszáznyi fiatalság olyan fegyelme-

zett, annyira önérzetes, hogy kihágások szinte ismeretlenek. A legnagyobb pontossággal végzik el teendőiket. Ha pedig szórakoznak, labdáznak vagy katonásdit játszanak, minden olyan rendben folyik, mintha nem is gyermekek, de felnőtt emberek lennének.

Mint a kínai és japán, ez emberek is nemzedékről-nemzedékre őrizték meg tradícióikat. A családi tűzhelyet szigorúan megvédték minden külső befolyástól. A gyermekek abban a fölötte formás, udvarias légkörben nőnek fel, a melyben szülei és ősei művelődtek.

Milyen téves fölfogás azt hinni, hogy az egyszerű emberek, avagy úgynevezett vadak, durvák. Ellenkezőleg, mindenkor azt találtam, hogy mentül kevésbé vannak elrontva idegen befolyásoktól, annál tökéletesebb érintkezési formájuk. Durvaságot, az igazat megvallva, elsősorban a nagy kultúrvárosokban tapasztalunk. A világ nagy metropolisaiban, Paris, New-York vagy Berlinben nyilatkozik meg az emberi eldurulás a legszomorúbban.

Egy délután a fiatalság a nemzeti «Gamelant», hangversenyt és táncot mutatta be. Tisztázzuk azonban a fogalmakat, e szimfonikus előadás mindössze pár cimbalomra és dobra szorítkozik. De épen a diszkrét hang teszi e nemzeti zenét olyan vonzóvá. A húrok vaslemezekkel vannak pótolva. E lemezeket érintik puha fakalapácsokkal.

Az ütem méla és vontatott. A hangok lágyak. Bár a skála maga fölötte összetett. Fél hangjaikon kívül még harmad, sőt negyedhangokat is megkülönböztetnek. A melódiák tulajdonképpen korálszerű kromatikus énekek. Néha nagyon emlékeztetnek a mi korai karénekeinkhez. A *fleinchant* jellemző folytonos átmenetek és áttételek adják meg a kellő változatokat.

A zenét plasztikus állások kísérik. Mert a jávai ballet kevésbé nevezhető *tánc*-nak, mint inkább *állás*-nak. A zene minden ütemét egy-egy más szoborszerű mozdulat fejezi ki. Szoborszerű mozdulat, mint a buddhista mithológia alakjainál ösmerjük.

Hogy ilyen szabályos, hogy ne mondjam mértani taglejtésekre képesek legyünk, Jávában kellett születni. E kicsi embereknek mintha csontjaik nem is volnának. Kezüik, lábuk teljesen visszacsuklik. Karjaikat kicsavarják, akárcsak a *Siwa* és *Wisnu* domborműveknél látjuk. Ülve pedig úgy kulcsolják kalácsalakba combjaikat, mint a legtermészetelenebbnek tűnő Buddha-szobor.

Egy táncot például kezdettől végig guggolva lejtenek. Talán eredete egy ősforrásból ered a kirgizek és kozákok ismert lépésével. De míg a steppékre vetődött leszármazottaknál elvadult, Jávában a lehető legszertartásosabb. Mintha csupa bókolásból állana, akárcsak a menüette vagy a pavanne. De hát itten is udvari tánc az és rendesen csak a *Kraton-ban* járják.

A fiatalság egynémelyének atyja udvari táncos és a szultán híres balletjének ünnepelt tagja. A mesterséget nagyjára őseiktől örökölték, mint ahogyan az Indiákban minden foglalkozás atyáról fiúra száll. De csak így tudom megmagyarázni a tökéletes előadást. Mert amit bemutatnak, az a maga nemében valóban tökéletes.

Minden egyes mozdulat plasztikus. Persze valamennyi túlzott, csak úgy mint szobraiknál. Avagy csak a mi szemünknek tűnnek természetellenesnek, bár ők a legnagyobb könnyedséggel hajlítják minden irányban ízületeiket. A kezek keskenyek, mint a gyermeké, ujjai pedig hosszúak és hegyben végződnek, mint a középkor elnyúlt szobrainál.

Csak itten értettem meg valóban a hindostán plasztikát. Ez emberek teljesen másképen vannak növe. Bordájuk mintha nem is lenne. A törzs maga olyan elvékonyult, a csípők olyan keskenyek, hogy szinte nem akarjuk elhinni, hogy természetes legyen.

Jáva lakói tisztán megőrizték mindez őseiktől öröklött jellegzetes sajátágukat. Mindössze kisebbek ma már, de arányaik kifogástalanok. Ha módunkban van egy nemzeti Gamellant végignézhetni, méltán gondoljuk, hogy az egykori bálványok ébredtek előttünk életre.

Borobudur.

Muntillan szomszédságában emelkednek a jelenkorig Jáva leghíresebb műemlékei is. *Borobudur*, az olyan sokszor emlegetett óriási pagoda mindössze pár mértföldre «sik. Itten valóban a nemzet központjában vagyunk. Itten maradt a nép legeredetibb és itten füstölnek mai napig leghevesebben a tűzhányók. Jáva földje sehol sem őrizte meg jobban ősi jellegét, mint *Djogjakarta* és *Surukarta* tájékán.

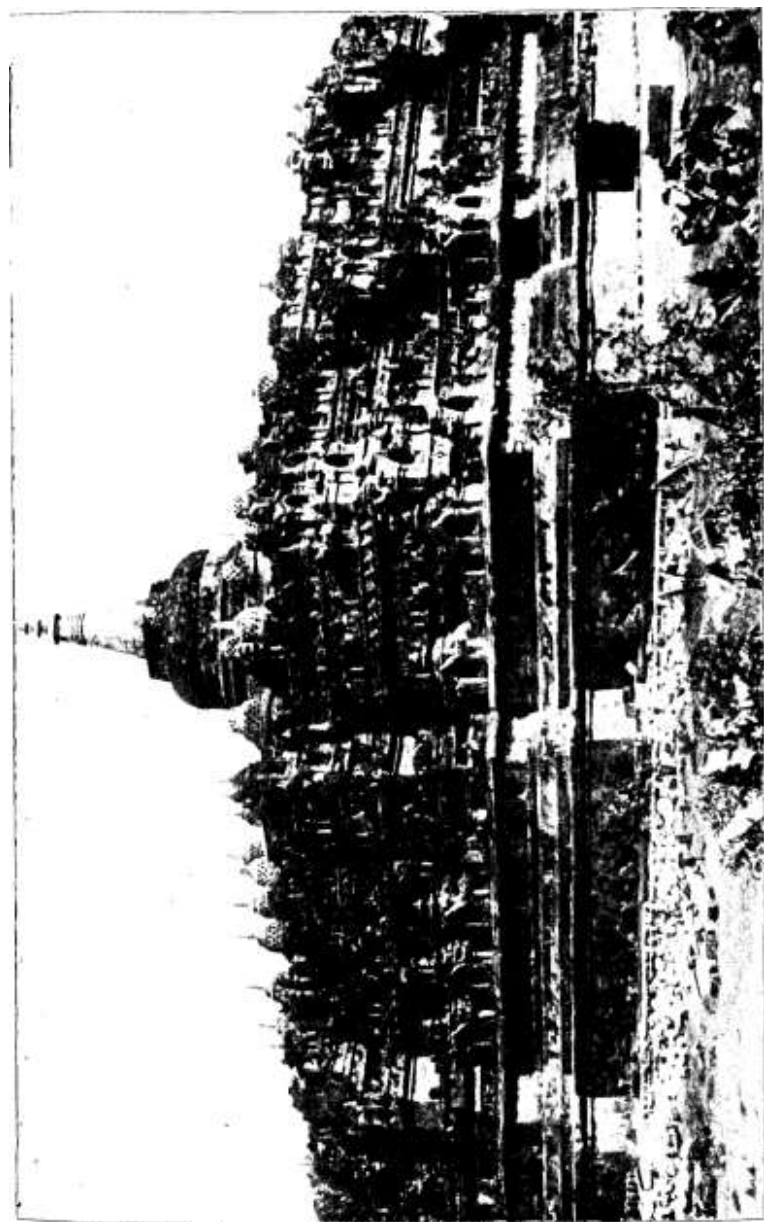
Értem, hogy a misszió mindenekelőtt e helyet választotta. Tudta tapasztalatból, hogy lakosai közül elsősorban a tiszta javaira számíthat. Ez emberek lehetnek sokszor nagyon szegények és élhetnek fölötte nyomorúságosan, de érzéseik jók és jellemök nemes. Egyszóval nemcsak külső megjelenésükben, de belsőleg is örökölték magas műveltségű őseik tulajdonait

Borobudur és *Brambanan* Jáva két legjelentékenyebb buddhista emléke. Az előbbi egész Ázsia elsőrendű építményei közé sorakozik. Mind az eszme, mind pedig a kivitel mesteri.

Borobudurba Muntillanból rándultunk át. Az út szép és Jáva egyik legnépesebb vidékén keresztül vezet. Csak itten értjük meg, hogy e gazdag szigeten egy-egy négy szögkilométerre ötszáz lélek is esik. Ez pedig annál érthetlenebbnek tetszik, mert falvakat alig látunk, csak ha egyszer odaérkezünk, úgy el vannak rejtve a házakat körülvevő kókusz; és bambuszültetvények által.

A négy ló hamar megteszi a tizenöt angol mértföldet. Az országútja egyébként fölötte változatos és annyira el van lepve járókelőkkel, akár csak egy boulevard. Soha ilyen nagy forgalmat vidéken nem tapasztaltam, még Kína legnépesebb részeiben sem. Mindenki siet és terhet visz, vagy talyigát tol, de senki se ér reá ácsorogni.

Az út végső hajlásától pompás fasor vezet. Az óriási cédrusok méltó bejáratot képeznek. Mint sötét alagút borul ívbe az örökzöld lombozat. A fasor háttérében a csil-

lógó láthatáron, mint egy fantasztikus, megszámlálhatlan csúcsú korona tűnik fel a pagoda.

Ez volt az első benyomás. Tündéries. Misztikus. És ilyen sajátos, sejtelmes maradt emléke is. Annyi számtalan pagoda és egyéb hindu emlék között, melyeket alkalmam volt utazásaim alkalmával fölkeresni, kevés tett reám közvetlenebb benyomást. Ezenkívül annyira eltér mindazoktól, melyeket Indiából ismertünk.

Borobudur tulajdonképen egy vulkanikus halom benyomását teszi. A halmot aztán átalakították. Szabályos formát kapott. Végre befedték teljesen kőburkolattal. Távolról azt hinnők, Egyiptom piramisaihoz hasonló. Csak közelebb érve látjuk, hogy a talapzattól a csúcsig a legpazarabb domborművek fedik.

A részletek gazdagsága, mint India műveinél, rendesen itten is káprázatos. Leírni az ezerhatszáz és négy domborművet, melyek díszítik, hiú föladat lenne, épen úgy fölötte hosszadalmas munka volna az ötszázöt buddha-szobrot ismertetni, melyek az egyes csúcsokat, fülkéket és pagodákat koronázzák.

Végtelen gazdagsággal van elénk állítva az egész buddhista világlegenda. Születésétől megsemmisüléséig a Nirvánában elénk állítva látjuk az egész mondakör főbb jeletereit. Csodálatos következetességgel oszlanak meg az épület kétemeletén Buddha inkarnációjának különbözőféle jelentőségű pillanatai. Ott táruel elénk ez óriási emlék falain Gadama egész élettörténete.

Ha Indiában nem tartózkodtam volna sokáig és emlékeivel nem foglalkoztam volna olyan behatóan, mint rejtély állana előttem a csodás emlék. Hiszen még ha ismerjük is e nép alapvető eszméit, milyen fölötte fáradságos gondolatokat tekervényes utain követni. Milyen összetett és szövevényes ez emberek egész lelki élete, melynek mélységeit olyan nehéz nyugat fiainak megérteni.

Ami az építészet anyagi oldalát illeti, az nemkevésbé bámulatos. Az óriási kőtömböket hogyan szállították idáig

és milyen eszközökkel helyezték egymás tetejébe, ki tudná valaha megállapítani? Épen úgy nem fogjuk megtudni, kik faragták a páratlanul szép domborműveket, kik voltak az ötszáz és öt buddha szobor művészei.

Az utókor méltán bámulja őseinek munkáját. Érthető, ha csodálkozik, hogy közel másfél évezrede ilyen műremeket volt képes alkotni. Hányszor halljuk mondani, ki hitte volna, hogy *már* akkor ilyen nagy képzettséggel, ügyességgel bírtak az emberek.

De nem lenne-e helyesebb a tételt megfordítani és azt mondani, hogy őseinknek milyen sok nagy tulajdona enyészett el örökre.

A határban még több emléket is találtak. Legjobb állapotban maradt meg *Mendut-ban* egy fölötté szép arányú pagoda. Ez teljesen más ízlésre vall. Nagy négyszögletes, jobban mondva több szögletes és kúppal tetőzött szentély. A falakat minden oldalról gazdag faragások fedik. Belső csarnokában egy óriási ülő Buddha és két valamivel kisebb Buddhasateva látható. A középső alak, mely meghaladja a tíz lábat, egyike a legérdekesebb buddha-szobroknak nemcsak Jávában, de egész Ázsiában. Elvontabb, átszellemültebb kifejezést kőbe vésve alig láttam. E szobor nézése túlszárnyalja még a híres *kamakurai*, vagy a nárai *daihitsu* elmékedő tekintetét is.

Sokat hallottam Jáva emlékeiről, de hogy ilyen művészi magaslaton álljanak, azt még se mertem volna reményeim. Hogy az indiai szárazföldről idevetődött emberek a kultúra ezen fokán állottak, azt nehéz föltételezni mindaddig, míg műveik előtt állva nem nyertünk bizonyítékot.

Brambaman.

Brambaman emlékeit már több nehézséggel kereshetem fel. Jan. 12-ike azon napok egyikének bizonyul, melyeket a németek olyan találólag neveznek «Sommersprossentag»-nak. Minduntalan egy-egy váratlan zápor hull alá a fellegekből

és minden pillanatban valami váratlan akadály gördül terveink elé.

Először is cserben hagy a kocsis. Értem, hogy reggel félőt órakor nem szívesen hajtanak az állomásra. Így gyalog indulok neki. De csak most látom, hogy *Djojjakarta* milyen nagy város. És tapasztalhatom azt is, hogy aránylag milyen későn kezd erre derengeni. Koromsötétségben haladok végig a nagy utcán, mely mintha az éjszaka folyamán kétszeresére nyulott volna. Végre lihegve érem el az állomást, hogy láthassam vonatomat kirobogni. . .

Mit tegyek? Visszamenjek? vagy várjak a következő vonat indulásáig? Ez utóbbi eshetőséget választom és nyolc óráig van időm türelmemet próbára tenni. Változatosságkedvéért az eső felhős szakadássá fokozódik. Dől, mintha a Niagara hullámai zuhognának. Ilyen viharokat csak itt a trópusok alatt találunk.

Végre jelik a vonatot, így ha késve is, utamnak vágatok. De nem sokáig örvendhettem, hogy végre elérem *Brambant*, mert jött a kalauz jelenteni, hogy a vasúti hidat elmosta az ár. A «Sommersprossentag» ez újabb meglepetése valóban váratlanul érkezett.

A közlekedést szerencsére átszállással fönntarthatják. A podgyászt kulik viszik át a folyón derékig gázolva a vízben. Az utasok számára pedig bambuszrudakból egy függő híd rögtönöztek. Ha ugyan hídnak nevezhető a magasban himbálódzó alkotmány, mely alulról nézve Blondin köteléhez hasonlít.

A helyzet valóban most komoly kezd lenni. Hogyan lépdeljek át a keskeny ösvényen vagy százötven láb magasan a mélység fölött. A jávainak, ki cipőt egész életében se hord és mint a majom képes összes végtagjait használni, kétségkívül könnyű földat, de annál nehezebb az reám nézve. Választás azonban nincs, vagy visszautazom, vagy ezen a függőhídon át jutok célomhoz. Így bátorságot véve, neki indulok. A félútra érve a rozoga alkotmány annyira himbálódik, hogy nem vagyok képes egy lépést tenni se előre, se bátra.

Már-már azt hiszem, le kell zuhannom a mélységbe, míg végre kétségbeesetten ragadok meg egy előttem haladó alakot és szemeimet becsukva követem a túlpartig.

Vájjon megérdemli mind e viszontagságokat *Barmbaman*, mely tulajdonképen messze elmarad *Borobudur* nagyszerűsége mögött? De ne hasonlítsuk össze. Brambaman Shiwának volt emelve. Más a szelleme és más a kivitele. Teljesen eltérő érzések igyekeznek kifejezésre jutni, mint *Borobudurban*.

Nagyon szép e pagodáknak (mert persze itten is több van) a fekvése. A kanyargó folyam mentén, pálmaligetek árnyában fölötté festőin hatnak. A nagyarányú szürke kőemlékek még csak jobban érvényesülnek. Mintha nem is emberi kéz alkotta, hanem valami vulkanikus erő emelte volna ki a föld mélyéből mindannyit.

Az úgynevezett Ezerpagodához, mely pedig egészen közel fekszik, ismét alig jutok el. Ha előbb a vasút mondta föl a szolgálatot, most meg lovaim nem akarnak engedelmességni. A «Sommersprossentag» csak nem tud elmúlni. Ha Jáva lovai fölmondják a szolgálatot, akkor nem használ se a jó szó, se pedig az ostor. De tudják is ezt a kocsisok, mert nem is vesztegetik az időt hiú kísérletekkel. Egyszerűen tudatják az utassal, hogy lovai nem mennek tovább és ezzel a dolgot elintéztnek tekintik.

Így mit lehet tennem, mint gyalogolni, mert e napon valóban minden közlekedési eszköz következetesen mondja fel a szolgálatot. Ami pedig az Ezerpagodát illeti, némileg emlékeztet Mandalay hasonló számú pagoda-csoportjához. Ottan is keretként környezik sűrűn egymás mellett a mellék-szentélyek a középben emelkedő főpagodát, de míg *Mandalayban* meg vannak aranyozva, itten minden nehéz kőlapokból lett felépítve.

A hatás kivétel nélkül mindig komoly. Sokszor szomorú. Habár kevésbé, mint India hasonló emlékeinél. Mintha Jáva éghajlata földérintette volna kedélyüket. Épületeik, művésztük is mindjobban igyekeznek megszabadulni a nyomasztó

melankóliától, mi India területén olyan leverőleg hat a népre.

A rosszul indult nap azonban még sem tud véget érni. Az apró kellemetlenségek következetesen kísérnek tovább. A leszakadt híd következtében késéssel érkezünk az állomásra, hol podgyászomat letétbe helyeztem. De minnek mindazt még egyszer emlékébe idézni a mi kellemetlen, így csak annyit emlétek meg, hogy összes táskáim és ládáim hátra maradnak és csak hosszas sürgönyváltás és még hosszabb várakozás és bizonytalanság után jutnak ismét birtokomba. Incidens, mely elmúlván, elveszti árnyékát, mint minden, amire *visszatekintünk*, de miket átélni azonban felette kellemetlen.

Annál fényesebben domborodik ki a hatalmas művek emlékezete. Mindaz, amit Jáva szívében láttam, megérdemelte nem egy kellemetlenség és nem egy nehézség leküzdését. Mentül több helyen jártunk és mentül több dolgot láttunk, annál ritkább elismerésünk. A világ főbb nevezetességeit ismerve, már csak a selejtesebb művek maradnak megtekintésre. Ezt hittem előzetesen Jáva romjairól is, hogy legföljebb árnyékai India hatalmas alkotásainak.

Csalódásom e tekintetben amilyen teljes, épen annyira kellemes. *Borobudur* a hindustán művészet egyik legragyogóbb emléke. Nemcsak hogy méltón sorakozik *Elefanta* vagy *Ellora* alkotásai mellé, de azokat bizonyos tekintetben még felül is múlja.

Sehol közvetlenebbül e nép emelkedett esztétikai érzéke kifejezésre nem jó és sehol ethikai magas színvonala világosabban meg nem nyílvánul.

Buitensorg.

Jávát a világ elsősorban természeti szépségeiről ismeri. Tudnivaló, hogy az indiai óceánnak valóságos édenkertje. Ültetvényeinek gazdagságáról régen csodákat beszéltek a gyarmatosok. Hallottunk sokat kávé, rizs, tea avagy dohány-

termelésének gazdagságáról is. Egyszóval Jáva a köztudatban méltán él úgy mint egy bámulatos herbarium.

Talán e nézet megerősítésére létesítették a híres fűvészkertet *Buitenzorg-han*. Mert e maga nemében egyedüli területen ottan láthatjuk minadazon ritka növényeket, melyek e tájak kiváltságait képezik. A pálmák összes válfajai, a páfrányok leírhatlan változatai, vagy az orchideák bódító virágai mind a legnagyobb gazdagsággal és legteljesebb hajtásokkal tárulnak elénk.

A növényzet e leírhatlan pompáját a páratlan fekvés még csak fokozza. A kertet egy dombra tervezték, mely szerény esésben nyúlik a határát képező folyó partjáig. A meredek szakadékokat mindenfelé mesterileg alakították át. Minden növényfaj megfelelő természetes keretben érvényesül. A hatalmas *canary* törzsek hosszú fasor alakjában sorakoznak. A tálszerű Viktoria-regiák a halastó felületén nyílnak. A teljes színpompában ragyogó paraziták a sötét lombzatú fák ágairól függenek alá.

Buitenzorg kertészei nemcsak nagy tudományú emberek, de kiváló művészi érzékkel is meg vannak ajándékozva. A híres fűvészkert így nemcsak gazdagságával lep meg, hanem festői hatásai is valóban megragadok. Minden léptenyomon egy-egy tökéletes kép tárul szemeink elé. Minden irányban a növények a legsikerületebb csoportokat alkotják. És hozzá a mi fő, minden annyira a maga helyén, annyira természetesnek látszik, mintha soha emberi kéz nem érintette volna.

Meglepetésből-meglepetésbe jutunk, járkaljunk bár órahosszat e varázsligetekben. A három nap alatt, mit *Buitenzorgban* töltök, időm legnagyobb része itten folyik le. Sétálok mesgyéin kora reggel vagy késő este és csodálom hatásait a legkülömbözőbb világítások mellett, de hogy mikor a legszebb, mikor a legvonzóbb, megmondani valóban nem tudnám.

Hogy Németalföld főkormányzója Buitenzorgot választotta tartózkodás helyéül, nagyon értem. A választást tulaj-

donképen Sir R. Raffles, Anglia képviselője tette volt. E ritka ember, ki Singaport megalapította, mialatt Jáva angol birtok volt, építette a kormány palotáját *Buitenzorgban*. A palota körül egyfelől a nagy parkot, másik oldalon a botanikus kertet tervezte. Szébb kormányzói lak valóban elképzelhetlen. Megvan minden kellék, mit egy előkelő otthon igényel.

Az épület méltó a környezethez. A múlt század kezdete ízlésének nagy arányaiban épült. Oszlopsorok és árkádok kellemesen váltakoznak. A tágas teraszokhoz széles oszlopsorok vezetnek. Mindenfelé virágvázák és futónövények emelik a hatást. De a palota legszerencsésebb vonása hogy földszintes, mint a nagy *Trianon* avagy *Sanssouci*.

Németalföld helytartója nagy úr. Hatalma csaknem korlátlan. Fizetése ennek megfelelő. Évenként több mint háromszázezer koronát húz. Udvar tart. Kapuja előtt őrség áll. Szárnysegédek veszik körül. Egyszóval a koronát, avagy a korona képviselőjét megillető dísz környékezi.

Alig érkezem meg a misszióra, udvari kocsit küldött értem. Udvari kocsit helyi értelemben. A dísz *calèche* európai gyártmány igaz, de már a kocsis mundérja csodálatos keverékét mutatja a nyugat és kelet ízlésének. Így a sujtásos kék frakkot egyszerűen fehér vászongatya egészíti ki és a fején arany paszományos kalap díszlik, a lábak azonban meztelen maradnak. De így kívánja azt a kelet etikettje. Mezítlábas India udvarának cselédsége is, ami azonban legneveltségesebben hat, hogy a mezítlábhöz aranyozott gombos frakkot öltenek.

A főkormányzó kétségkívül nagy állásán kívül nagy látókörű ember. Művelt és sokoldalú. Szereti, mint látom, ha őszintén mondjuk meg, amit gondolunk. Kívált népnevelési kérdéseket tárgyalunk. Világosan látja a kizárólagosan materiális oktatás hátrányait morális és szellemi nevelés híján. De így rendelik azt a mai törvények.

A *mesztic* vagy félvér állapot a másik sötét árnyékot veti a gyarmat viszony okra. E tekintetben sincsenek hiú reményei a kormányzónak. Ismeri jól a mindebből eredhető nehéz-

ségeket. Sőt látja azt is, milyen fölötte nehéz a gyarmat-kormányzat a jelen parlamenti rendszer mellett. A távoli anyaország pártharcai elsősorban a tengerekentül bosszulják meg magukat.

Buitenzorgnak van egy másik nevezetessége is, habár kevésbé vonzó, mint kertjei és az a miszió árvaháza. Árvaház, de a gyermekek szülei még nem haltak meg. Megannyi bennszülött nő hozza ide fiát, kit atyja elhagyott. Az ország tele van ilyen elárvult félvér csecsemőkkel. A legtöbb atyja katona vagy ültetvényes, kik egy napon szótlanul fordítanak hátat Jáva szigetének és ottani családjuknak.

E szerencsétlen elhagyott gyermekek fölnevelésére a misszió több helyen alapított intézeteket. Egyike a legjelentékenyebbeknek a buitenzorgi Vince-otthon. Vagy háromszáz gyermeket gondoznak itten a Jézus-társaság atyái. A legtöbb iparospályát választ, de nincsen kizárva, hogy magasabb hivatalt is nyerhessen.

Jáva benszülötteivel e vegyes elemet összehasonlítva, a különbség fölötte meglepő. *Muntillanban* nem tudtam eléggé csodálni a növendékek magatartását, kötelességérzését, kitűnő modorát, itten ellenkezőleg ugyanazon pallérozatlan nyers elemmel találkozunk, mint bármely más külvárosi iskolában.

A *mesztic* kérdés teljes jelentőségében és egész horderejével sehol se lep meg közvetlenebbül, mint épen a St. Vince-menházban. E szerencsétlen, elhagyott gyermekeket nézve értem meg, hogy érzésük fehérbőrű, úgynevezett civilizált atyáik iránt nem lehet a leggyengédebb. Emberek, kik elhagyták őket, a legtöbbször anélkül, hogy még csak egy búcsúsót is ejtettek volna, kik eltávoztak örökre a legkisebb bánat nélkül.

Ha egy nap Jáva öntudatra ébred és önállóságot fog követelni, Hollandia legveszedelmesebb ellenségeként kétségkívül saját vérének távoli, elhagyott leszármazottjai fognak föllépni.

A gyarmat fővárosában.

Mielőtt *Jáva* szigetét végkép elhagynám, még pár napra visszatérek Weltevredebe Luipen püspök látogatására, ki szíves személyesen mutatni meg a főváros összes vallásos intézményeit, melyek között első helyen kétségkívül az Orsolya-nővérek iskolái, árvaházai és nevelőintézetei állanak. Mindezen számos és különböző rendszerű intézetek teljesen megfelelnek a legjobb európai színvonalnak.

A fiúk iskolája nem kevésbé jelentékeny intézmény és a város legszebb pontján emelkedik. Egyáltalában a misszió méltán lehet büszke a félszázad lefolyása alatt elért eredményeire s ha meggondoljuk, milyen nehézségek gördültek kezdetben az apostoli működés elé, valóban gondviselés-szerűnek tűnik, hogy a keserves kezdet és fáradságos áttörést ilyen gyorsan koronázta a legteljesebb siker.

Tekintve Németalföld gyarmatainak rendkívüli kiterjedését és szétszórtságát, a Jézus-társaság újabban csak Jávára és a közvetlen szomszéd szigetekre terjeszti ki missziói működését, míg *Sumatra* és *Borneo* a szentferencrendi atyák gondozására van bízva.

Alig egyhavi ittlétem alatt kezdtem úgy beleélni magam a helybeli viszonyokba, hogy szinte nehezen gondoltam a távozásra. Mindenütt a missziókon tartózkodva érthető, ha teljesen otthon éreztem magamat. Az életrend változatlan itten is, a tropikus Jávában, csakúgy mint a világ bármelyik rendházában. A kis csengő ugyanazon órákban jelzi ugyanazon cselekvényeket. A szellem változatlan és a természetfölötti aspirációk ugyanazon emelkedett utakat és célokat tűzik elénk.

Batavia kikötőjében partraszállva a múlt év utolsó hetében, alig reményeltem volna, hogy annyi meglepetésben legyen részem. Soha se hittem volna, hogy mindaz, amit erre találok, annyira eltérjen mindentől, amit eddig láttam. Hogy úgy maga *Jáva* szigete, mint népe ilyen teljesen eredeti jelleggel bírjon.

Elsősorban soha se mertem volna reményeim, hogy Jáva szigetén a világ egyik legrégebb kultúrnépét találjam. Pedig a valódi jávai — de ne tévesztik őket össze az északnyugati részen lakó *Sundan*, vagy déli *madurai* fajjal — a szó leg-szorosabb értelmében kultúrnép.

A szanszkrit tradíciók nem egy kifejezése lep meg napjainkig. Minduntalan megnyilvánul egy-egy vonás, melynek eredete ottan gyökeredzik az egykori fényes múlt időkben. Az emelkedett nemzeti eposz tulajdonképpen a híres *Ramajana*, India e költői kincsének visszatükrözése. A nemzeti dráma a *Vaugang-Vong* és a nemkevesbé érdekfeszítő árnyjáték a *Waujang-Gulit* megannyi évezredes hagyomány kifejezése.

De Jáva magas kulturfokának talán semmi se adja erősebb és közvetlenebb bizonyítékát, mint a leírhatatlanul finom árnyalatokkal bíró nemzeti zene. A *Gamellan* megszámlálhatlan árnyalataival talán a legharmonikusabb zene, melyet egyáltalában nép szerzett. Van reá eset, hogy harminc, sőt ötven zenész van alkalmazva a különbözőn hangolt érclemezek erősebb és gyöngébb kongatására. Szimfonikusabb hatások egy-egy ilyen teljesszámú Gamellannál nehezen képzelhetők.

Weltevreden múzeuma fölötté becses gyűjteményekben őrzi mindazon emlékeket, melyek Jáva múltjára világot vetetnének. A számtalan szobormű közül, melyek javarészt a VI-tói a XIV. századra terjednek, nem egy a teljesen befejezett mestermű. És ne feledjük, hogy a szobrászat virágkorát *Jávában* egyidejűleg élte *Ceylon* vagy *India* művészi aranykorával.

Az ízlám elterjedése vetett véget a művészi virágzásnak. Az ízlám pedig csodálatos gyorsasággal terjedt el ezen egész világrészben. Ma e szigetcsoportok népei épúgy, mint az egész malai földszoros Mohamed követője. Maguk az egykor buddhista vagy braman uralkodók is Mekka felé fordulnak. Innét van, hogy *O Jogjakarta* vagy *Surokarta* uralkodói raj abból szultánokká lettek.

A kit Ázsia érdekel és Ázsia művelődéstörténetét tanulmányozza, annak Jáva megbecsülhetlen adatokat nyújt. Hiszen ami valóban lényeges, azt könyvekből soha se tanulhatjuk meg. Ami elvont értékkel bír, azt csak a helyszínén tudjuk megérteni.

Az Indiai Óceán szigetvilága.

Ma a «*Baud*» fedélzetén az Indiai tengeren át gőzölök. A hajón alig van utas, az idő pedig csendes. Így kipihenhetem az utolsó hetek fáradoalmait és jó alkalmam nyílik visszaemlékezni *Jáva* benyomásaira.

A szigetek egymást érik. Minduntalan egy-egy másik tűnik fel a hullámok között. Mindannyi halmos. Mindeniknek körvonala szaggatott. Hajdani kihült vulkánok máig megőrizték csúcsos formájukat. Valamennyit ugyanaz a sűrű, virágzó növényzet fedi. Mindeniket áthatlan pálmaerdők nőttek be.

Népessége a legtöbbnek alig van, avagy fölötte gyér. Hozzá lehetőleg kezdetleges állapotban tengeti napjait. Valódi kultúrával csak *Jáva* bírt és a közvetlen szomszédja *Bali*, melynek lakói részben bramanisták maradtak, hűen folytatva nem egy közülök az atyáiktól öröklött mesterséget, így *Bali* aranyművesei, kőfaragói, fazekasai napjainkig művészi tárgyakat alkotnak.

Macassart tekinthetjük e belvizek főkikötőjének. A portugálok nagyon régen letelepedtek az előnyösen fekvő Öböl mentén. A kereskedés évszázadok óta fölötte élénk volt rakpartjain. A kis város így csaknem ósdi jelleggel bír, akár csak *Batavia*. A házak hasonlóak, mint az egykori rajzokról és metszvényekről ismerjük. Fő jellemvonásukat az elmaradhatlan oszlopos tornác adja és mindannyi barátságosan fehérre van meszelve.

A «colonialis barokk» ízlés sok kedves részletet tár élénk. A gazdagon kifaragott ajtók, párkányok a munka durvasága dacára jól festenek. Ilyen cífrán faragott volt az egykori

bútorzat is. Hiszen a munka nem jelentett költséget a rab-szolgaság idejében.

És fölötté jól hatnak a minden irányba vezető faszorok. Olyan rendszeresen vannak ültetve, olyan szabályszerűen legallyazva, hogy a sudár törzseket nézve, önkénytelenül gondolunk *Hobbema* képeire. Csodálatos, ez emberek milyen hűségesek maradtak szokásaikhoz még itten a trópusok alatt is. De hiszen épen ez adta egyik erős oldalát gyarmatosító tulajdonaiknak.

Celebes szigetének északi részét már tíz éve lesz, hogy először érintettem. Japánból Ausztráliába hajózva Manillától a *Celebes* és *Banda* szigetcsoportok között haladtam el *Új-Guinea* felé. A tájkép tulajdonkép minden irányban nagyon hasonló.

Mindenütt ugyanazon színezést és ugyanazon világitást találjuk. Csak a bennszülöttek hol világosabbak, hol sötétebb barna árnyalatokat mutatnak, bár sok nagyon a teljesen fekete is. Sőt vannak úgynevezett *negrittók*, kiket a tudósok a világ őslakóiként szeretnének föltüntetni. Apró koromfekete emberkéék és úgy néznek ki, mintha ébenfából lennének faragva.

Mentől tovább kerülünk, annál vadabbak a törzsek. A koponyavadászok még korántsem haltak ki. A szigetek belsejében az ősemberek lehetőleg vérengzők, de a partvidékeken a folytonos érintkezés jövő-menő hajókkal mindjokban megváltoztatja az eredeti viszonyokat és nem látszik messze az idő, midőn a «vademben» teljesen a múlt fogalmai, a kihalt specicsék közé fog tartozni.

A *Baud*, hol árut vesz föl, hol kirakodik. Soha se hittem volna, hogy ez elhagyatott szigetek ilyen élénk kereskedést folytassanak. A mai iparmozgalmak, a nemzetközi világvásár bámulatos ügyességgel sózza reá még a pápuákra is áruít. A szükségletek keltése, vágyak ébresztése terén a kereskedő-utazók, kik ide is eljutnak, a legmeglepőbb eredményeket mutathatják föl.

Billiton-baud. kivált sok ásványféléet hoznak a hajóra.

A szénkivitel elsősorban érdemel említést. E számtalan sziget külső képe mindenkor hasonló. Csupa hegy és völgy a legpompásabb növényzettel benőve. Kókusz és pálmaerdők, melyeknél pompásabbakat sehol sem láttam.

Rhian előtt is horgonyt vetünk. A hely szomorú emlékeket kelt föl. Közel ide süllyedt el pár év előtt a *Seine*, melynek áldozatai közé tartozott a fiatal Beniczky-Waldeck pár. Tragikusabb véget nászút ritkán ért. Mindketten a hullámokban lelték sírjukat. Különös véletlen folytán a hajón volt az omenteljes kék gyémánt, melyet valódi legendakör vesz körül. A tulajdonos, Habib gyémántkereskedő szinte eltűnt, de örököse nagy költségekkel bűvárokkal emeltette ki a hajó értéktárgyait. Megkerült a Beniczky-pár ékszerládája is és ismét kereskedésben van az annyi viszontagságon átment kék gyémánt.

A hajózás fölötte nehéz lehet ezen szigetcsoport szűk csatornáin át. Azonkívül eruptiók, vulkanikus átalakulások, korálképződmények folytonosan megváltoztatják a helyzetet. Igaz, hogy mindenfelé kitűnő világítótoronyokat építettek és a tengerészeti viszonyok az összes hollandi gyarmatok területén kifogástalanok.

Németalföld kétségkívül büszke lehet gyarmatkormányzatára. Fényes eredményeket mutathat fel minden irányban. Ügy gazdasági, mint művelődési szempontból nagyon magas színvonalat ért el és hozzá teljesen hazai, kizárólagosan hollandi irányban haladt tevékenysége.

E nemzeti jelleg lep meg elsősorban partralépve és e nemzeti jelleg vésődik legmélyebben emlékünke, ha egyszer távoztunk. Visszapillantva vándorlásainkra, a sok váltakozó tarka-barka benyomásokat összegezve, mindannyi mintegy fényes keretbe foglalódik az eredeti hollandi fölfogás légkörében.

Mint a nagy gyarmatosító népek, a portugál és spanyol, avagy ma az angol, Németalföld is nemcsak anyagi hatalmát, de szellemi fölényét is csorbítatlanul, teljes sértetlenségében tudta megőrizni és kifejezésre juttatni. Hollandia tengerentúli

tartományai felette eltérő, a többi hatalmak gyarmataitól azonnal megkülönböztethető jelleggel bírnak.

Johore uralkodójánál.

Singapore valóban a keleti óceánok nagykapuja. A gócpont, hova minden út vezet. Továbbutazásom előtt *Siam* felé ismét pár napot kellett itt eltöltenem. Az idő, az igazat megmondva, hamar eltelt. Elsősorban, mert sok a teendőm, másodsorban pedig több érdekes dolgot találok mint gondoltam.

A Raffles múzeum és könyvtárnak a maláji félszigetre és népeire vonatkozólag gazdag kútforrásai vannak. Ez elterjedt, életerős faj történeti fejlődése, társadalmi helyzete, ipara, művészete a gazdag gyűjteményekben egyaránt kifejezést találnak. Fölötte becses a numizmatikai osztály és a természetrajzi, részben egyedüli a maga nemében a lepkegyűjtemény. Látok pár jó kínai porcellán-dolgot is a késői Míng korszakból. A könyvtár is elég gazdag és mi a fő, a művek könnyen hozzáférhetők.

A püspöki rezidencián is sok érdekes óra telik el. Nagy örömmel tapasztalom, hogy a vándor-munkások és kulik patronázsának szükségét mindjobban belátják. Persze, hogy nagyon nehéz lesz a kezdet, de minnek nem nehéz és fáradtságos a szervezése, életbeléptetése? Viszont annál nagyobb a belső megelégedés, ha kísérleteinket eredmény koronázza.

A természet szépsége teljes pompájában a fűvészkertben érvényesül. Ha nem is olyan gazdag és fekvése kevésbé megragadó, mint *Buitenzorg-ban*, annak ellenére igen értékes és kivált a növényházak sok ízléssel vannak elrendezve. Szemben egy nagy dombon a Golf rét nyúlik el messze az ültetvények felé. Mert persze az angolok itt az egyenlítő hősege alatt csakúgy játszanak golfot, krikettet és tennist, mint saját hűvös hazájukban. Az éghajlat változatainak soha se volt szabad e nép szokásait megváltoztatni.

De épen ezen körülményben rejlik Albion egyik erős

és hódító fegyvere. Ahol letelepszik, meghonosítja azonnal összes nemzeti szokásait, elterjeszti eszméit. Így Singaporéban, itt az indiai óceán közepett, a Malaka félsziget legdélibb csúcán az emberek úgy élnek, mint akár Londonban, vagy a nagy Imperium bármelyik részében.

Az *élet* mint olyan, vagy mondjuk a mindennapi foglalkozások és szórakozások változatlanok maradnak reájok nézve a földteke összes részeiben. Az angolok mindenütt ugyanazon órarendet követik, mindenütt ugyanazon mértéket tartják kötelezőenk. Nagy és kis dolgokban intézményeik ugyanazon szabályokat követnek.

Változás kedvéért egy napra átmegyek *Johore* szultán-ságába. Szemben Singapore szigetével terül el a sokszor emlegetett ország. Fekvése nagyon szép, területe halmos, földje gazdag, uralkodója nagy úr.

Az út kényelmes és rövid. Mindössze egy óra vasúton és aztán kis gőzkomp visz át a keskeny tengerszoroson. Mint mondják, nem egyszer volt reá eset, hogy egy-egy tigris is átúszott. Mindenesetre könnyebb munka, mint volt lord Byronnak a Bosporussal megmérkőzni.

Johortt ünnepi díszben találok. A nép legfényesebb munda-ját viseli. A férfiak hűségesen ragaszkodnak a bő saranghoz. Fejükön pedig kis fekete fezt viselnek. A tengerparti széles sétányon ki jön, ki megy a nagy mecset felé. Épület, mely valóban megérdemli a nagy jelzöt, bár kevésbé mecset, mint inkább egy tágas terem, mondjuk gyógycsarnok. Még díszítése is, olyan mint a fürdőhelyeken látjuk. Az oszlopföket gazdag aranyozás fűdi, a mennyezetről pedig kristályos csillárok függenek alá.

A hívek magatartása annál példásabb. Valóban megható látni, milyen áhitattal olvassák a koránnak megsárgult lapjait öregek és fiatalok. A tükörsima fehér márvány pallón kiterített imaszőnyegeiken térdelve sorakoznak a Mihrab előtt, hangosan ismételve imáikat.

Csodálatos, az ízlam milyen gyorsan elterjedt a maláji félszigeten. Ma a nép nagy része csak úgy, mint uralkodóik,

Mohamed tanát követi. Sőt az óriási kiterjedésű indiai szigeteken is a lakosság nagyjára mohamedánus. *Jáva, Sumatra, Borneo* fiai csaknem kivétel nélkül Mekktát tekintik vallásos központjuknak; és ha tehetik, mindez emberek életük folyamán legalább egyszer elzarándokolnak prófétájuk sírjához.

Johore szultánjának palotája közel a nagy mecsethez emelkedik. A hely páratlanul szép. A tenger partján húzódó halmok parkká vannak alakítva. A ritka növényeket és cserjéket sok ízléssel ültették és sok gonddal ápolják.

A palota rokonszenves, barátságos épület. Egyszerű és gyarmatizlésre vall. A berendezés annál szomorúbb. A bútorkereskedők, ami raktáron maradt, úgy látom, ide szállították. Régi divatú, de új berendezés mindig visszatetsző. A nagy banketcsarnok hajlított faszékeivel nyilvános étkezőhelyiség jellegével bír. Még visszatetszőbb a «bad», vagy ivó — fejedelmi palotában ivó, már maga a gondolat ellentmondás. Ez ázsiai nábob látva, hogy a legfényesebb vendéglők külön ivóhelyiségekkel bírnak, egy hasonlót létesített saját otthonában európai vendégei számára, hol magas polcról mérik csak úgy, mint bármely yankee korcsmában, a pálinkát és kocktaileket.

Johore szultánja a nyugati *civilizáció* követője. A haladás embere, mint mondják. Mert a bar, úgy látom, fejlődést jelent. Legalább is így gondolkoznak az ültetvény esek és a dollárvadászok, az európai művelődés e kitérjesztői Ázsiában!

A kelet számos fontos kérdései között talán egyik sem fontosabb, mint épen ez. Legyen bármilyen sajnálatos bevallani, de Ázsia népének több alkalma van Európa bűneit, mint erényeit ismerni meg. Rendesen a legműveletlenebb elemmel érintkeznek a bennszülöttek. A legalacsonyabb erkölcsi színvonalat látják maguk előtt. Csoda-e, ha ilyen befolyás mellett még azon eredeti jó tulajdonokat is elveszítik, melyekkel bírtak volt?

A palotát üresen találom. A szultán csak a hivatalos fogadásokat tartja itten, de rendesen a nagy ültetvényein épített új falusi kastélyában tartózkodik. A távolság mind-

VOHOR PALOTÁJA.

KÖVETSÉGÜNK BANGKOKBAN.

össze vagy négy-öt kilométer. Az út változatos és szép. Mindkét oldalon ruggyanta-telepek és erdők terülnek. Az ültetvények nagyjára új eredetűek. De a fák már látom, hogy mind teremnek, mert a gyanta gyűjtésére minden törzshöz oda van erősítve egy kis üvegcésze.

Végre elérem a «fényes portát», amely valóban fényes, mert meg van aranyozva, de máskülönbén se nem patkóíves, se nem keleties. Egyszerűen vas-kertirács, mint a külvárosi villák előtt látjuk. És ilyen villa jelleggel bír a szerény téglapépület szűk verandájával és csúcsos tornyával, mely első pillanatra elárulja tulajdonosának ízlését, sőt általános fölfogását is.

A rácson átjutva az istállókhöz jutunk. Kétségkívül a lovak szebb otthonnal bírnak, mint tulajdonosuk. Épen olyan tágasak a gépkocsi-színek. A legújabb rendszerű automobilon állanak egymás mellett hosszú sorokban. Valamivel távolabb a tennis és kriket terek terülnek. Minden kifogástalanul van tartva, bizonyítva, hogy Johore ura sportkedvelő.

A lépcsőzet előtt egy szolgál vár, ki teljesen úgy van felöltözve, mint a singapori Raffles-hôtel vagy kikötővárosok vendéglőinek cselédsége. Színes szoknyaféle lepel a test körül és hozzá fehér zubbony rézgombokkal. Ilyen *hótel hali-szerű* a csarnok is, hova vezet. Csupa angol bútor és a falakon angol képek, megannyi értéktelen színnyomat.

Maga a háziúr teljesen belevág a *milieu-be*. Fehér öltözete csak olyan szabással bír, mint bármelyik szomszédos *planter-é*. Sportcipők egészítik ki a színtelen ruházatot és az elmaradhatlan kurta pipa. Sőt még a bajusz is úgy ki van a szájsaroknál borotválva és hegye kissé fölpederítve, mint a gyarmatok lakóinál vagy a kaszárnnyák udvarain látjuk.

Angol altiszt benyomását kelti nemcsak a szultán megrajelenése, de nyelvezete is. Épen olyanok a szólásformák, a megjegyzések, a kiejtés, mint Anglia alsóbb rétegeiben szoktuk hallani. Ez némileg érthető is, tekintetbe véve, hogy a gyarmatok lakói, akikkel érintkezik, nem épen a *felső tízezerből* kerülnek.

Az alsóbb elemmel való érintkezés hatása kihat nemcsak a formákra és nyelvezetre, de a gondolkozásmódra is. India bennszülött uralkodóinak kevés alkalmuk volt a nyugati kultúrának virágait élvezni. Anglia elsősorban gyakorlati embe-
reket akart belőlük nevelni. Érdeklődésüket kizárólag a materiális dolgok felé fordította.

Csak ma kezdik belátni, hogy az irány nem volt szerencsés. A fiatal fejedelmek rendszeren nagyon is anyagi álláspontokra helyezkednek. Mindenekfölött élvezetszeretők, mulatnivágyók. Nagy jövedelmeiket haszontalanságokra költik, mialatt népük éheznek. Ha tehetik, legszívesebben Parisba vagy Londonba utaznak, gyorsan adva túl bőséges civillistájukon.

India jelen szociális mozgalmi közepett a bennszülött fejedelmek állása korántsem bír a hajdani szilárdsággal. A forradalmi eszmék oly gyorsan terjednek az egész félsziget területén, hogy épen nem lehetünk elcsodálkozva, ha a jövő nagy meglepetéseket őriz. Nap-nap után komolyabbá válik a helyzet és legszomorúbb, hogy ha a jelen kevésbé kielégítő, még szomorúbbnak látszik a jövő.

Siam.

Siam nemcsak a legkevésbé ösmert, de a legnehezebben elérhető országok egyike. Vasútai még csak most épülnek. A nagy hajók pedig nem érintik kikötőit. Még rendes járatok se közlekednek Bangkokba, így csak ha jó alkalom kínálkozik, juthatunk, el a híres fehér elefánt titokzatos földjére.

Sok várakozás után végre egy kuliszállító hajót jeleznek. Neve *Pon-Tong*, kinézése az időtől megviselt. Utasokra nincs is berendezve. Az egyik tiszt kabinját rendezik be számomra. De végre is négy-öt napra nem lényeges, milyen a lakásunk. Azonkívül a legjobb alkalom tanulmányozni az ázsiai munkáskivándorlás viszonyait.

Valóságos felhőszakadás közepett indulunk. A kis

gőzbárka, mely a hajóra szállít, majd elázik. Ilyen hevesen csak Keleten esik az eső. Az ég olyan borult, mintha nem egyhamar akarna kiderülni. Soha *Singaport* ilyen szomorú színben nem láttam. A máskor napsugárban ragyogó hely most sűrűre mint akár Manchester vagy Glasgow.

Amint ottan haladunk a part mentén, alig ösmerek a városra. Mintha a mogorva világításban minden átalakult volna. A paloták nyomorúságos roskadozó benyomást tesznek. A híres Raffles-Hotel kopott homlokzata még visszataszítóbb, a tarka-barka kínai városrész fellobogózott színházai, pagodái és egyéb nevezetességeivel valóságos romhalmazzal látszik.

Ami durva és szégyenletes a Kelet e nagy kikötőjében, most még undorítóbban hat. Csak a fényes világítás képes a helyet vonzóvá tenni. Csak a tropikus napsugarak kápráztatnak, de ha egyszer az ég boltja beborul, siralmas lesz minden. Singapor esőben, sárban, szennyes utcáival, kevert, rongyos népével, a Kelet egyik legszomorúbb városa.

Alig jutunk ki az öbölből, máris meg kell állani. Az eső olyan erővel szakad, hogy teljesen lehetetlen csak pár lábnyi távolságra is ellátni. Így bömböl a gőzszirén, amennyire képes, folytonosan jelt adva, hogy más hajó belénk ne ütközzék. A kik ösmerik a tengeri életet, csak azok tudják kellőleg felfogni e percek kellemetlenségét, veszélyét.

A vihar tart az egész éj folyamán. Csoda-e, ha a rozoga hajót a víz majd ellepi. Még a kabinokba is beázik. Máskülönben nem lehet okom a panasza. A kapitány, ki brémai születésű, mindent elkövet utasai és legénysége érdekében. Mint látom nagyon is ragaszkodnak hozzá és parancsait vakon követik.

E tengerészek élete pedig nem könnyű. Távolságuktól évekil távol vándorolnak a tengereken, mielőtt hazakerülnének. Akkor is csak nagyon rövid vakációt tölthetnek otthon. Igaz, hogy idővel megszokják a száműzetést. Mi több, megszeretik csodálatos módon Ázsiát, úgy hogy végre maguk sem kívánkoznak vissza.

A harmadik napon végre kiderül. Az ég boltja ragyog, a tenger felülete pedig elsimul. Mintha még a *Pon-Tong* is megifjodott volna a ragyogó időben. Csak a kulik maradnak változatlanok. Rossz vagy jó időben e nép nyugalma egyenlő. Kína fiai minden külső körülmény iránt a legbámulusabb közönyt tanúsítják.

Siam partjai is kibontakoznak a távolban. Halmos, erdős vidék, de mely mindjobban ellapul, amint a Menam torkolatához érünk. Mind e tájak a maláji félsziget mentén felette hasonlóak. Minden zöld és hozzá mindég zöld, úgy hogy végre észre se vesszük a növényzet pompáját.

A negyedik nap hajnalán érünk a sokszor emlegetett *Barr* elé. Ottan kell vesztegelnünk, míg a dagály lehetővé teszi, hogy a homokzátonyokon átjuthassunk és folytassuk utunkat a folyón egész Bankokig.

A Menam széles, habár nem is nagyon mély. Partjai laposak, de sűrűn be vannak növe a legpazarabb levélzetű fákkal és cserjékkel. A pálmák és páfrányok legritkább nemei lepik el a tájat. Legyező alakú kókuszfajok, szalagos musák, csipkés bananák áttörhetlen őserdőket képeznek.

A fák árnyában apró gunyhók húzódnak meg szerényen. Megannyi náddal fedett, cölöpökre épített fakaliba. Mentül közelebb érünk rendeltetésünkhöz, annál sűrűbben sorakoznak a partok mentén. Mind nagyon hasonló. Mindannyinak csúcsos a fedele és teljesen nyitott a homlokozata. Közfalak feleslegesek e forró földön. Csak fedélre van szükség, hogy a nap hevétől vagy az eső nedvességétől védelmet nyújtson.

Egy hirtelen fordulatnál Hatalmas pagoda tűnik elénk. Sugár, csúcsos és hófehér. Szépen hat az örökzöld berkek közepett. Mellette egy oszlopsoros Wat vagy kolostor áll. Fedele ennek is csúcsos, jobban mondva nyerges, mint Kínában szokásos. A kép valóban szép. Ez az első siami impresszió.

Három órai hajózás után vagyunk csak *Bankok-hűn*. A hajó a város központján vet horgonyt. Kikötő vagy rakpart nem létezik. A házak nemcsak a víz partján, de a vízre

vannak építve. A boltok kirakatai is a folyóra néznek. A lakosság apró csolnakokon közlekedik. Mindenfelé élénk a forgalom. A nagyobb bárkákon állva eveznek, mint a gondolákon. Az apró lélek vésztkön pedig kiki maga lapátol.

Ha sokan vannak a vízen, még több azok száma, kiket úszni látok a vízben. Úgy veszem észre, hogy a lakosság a nap egy részét a hullámok között tölti. Az egyik mos, a másik tutajokat hajt vagy sást és nádat áztat. De mindannyi teljes kényelemmel van elhelyezkedve és még teljesebb megelégedéssel lubickol. *Slam*, azt mondhatnánk, a kétéltűek hazája.

Általános benyomások.

Egy ország megismeréséhez a főkéllék, hogy amennyire módunkban van, vegyünk részt mindennapi életében. Hogy helyes fogalmakat nyerjünk viszonyairól nem attól függ meddig maradtunk, de hogyan folytak napjaink: kikkel érintkeztünk, mi volt foglalkozásunk.

A *Siam-haji* töltött pár hét így bár időtartamra nézve nem volt hosszú, de a napok olyan intenzív cselekmények között folytak, hogy egy év alatt se láthattam volna többet és nem lehetett volna jobb alkalmam megösmerni e földet és népét.

Szerencsés véletlen folytán Bankokban találok a weimari herceget, kinek tiszteletére minden kapu feltárul és mindent megmutatnak, mit látni érdemes. Régebről ösmerem így a kivételes előnyökben vele együtt részesülök. Ünnepléses fogadtatások, udvari ünneplések, nemzeti előadások egymást követik.

Még nagyobb előnyömmre szolgál, hogy egy év óta e távoli nemzetnél követségünk létesült. Szeretetreméltó követünket és családját szinte még hazulról ösmerem. Vendégszerető házuk hű a magyar tradíciókhoz. Minden honfi nyílt ajtókra talál és a legelőzékenyebb fogadásra.

Követségünk rövid egy évi fennállása dacára a főváros egyik társadalmi központja. Megfordul ottan mindenki,

kivel találkozni érdemes. A királyi hercegek, az udvar tagjai, kormányzóköri, nagykereskedők, egyszerűen mindazok, kik *Siam-ban* számot tesznek, egyaránt otthonosak a csinos villában.

Az épület az egyik királyi herceg tulajdonát képezi. Teljesen új, csak alig hogy elkészült. Fő előnye, hogy egyszerű. Világoszöldre van festve, így jól beleillik a környező pálmaligetbe. De lehetne bárminő, a külsőt hamar elfelednök és emlékünken csak a meleg vendégszeretet emléke marad meg, melyet minden ittenjárt magyar ember hálásan őriz meg.

Bankoki tartózkodásom napjait, mint emlitem, a sokoldalúság teszi elsősorban érdekessé. Ittenlétem alatt nem úgy éreztem magam mint idegen, de mintha ide tartoznék magam is. Beszéltem itt többször az oskolákban és székesegyházban is. Voltam az udvarnál és érintkeztem a királyi család tagjaival. Volt alkalmam megösmerni a különböző követségeket. Felkerestem a tudományos intézeteket, megfordultam a híres *Wat-okban*, megnéztem a kórházakat, menházakat, gyárat. Egyszerűen az időm a legellentétebb munka terein oszlott meg.

Az utikönyvek az igazat megvallva nem sok látnivalót sorolhatnak fel. Nevezetessége *Siam* fővárosának kevés. Építészeti kincsei gyérek. Tulajdonképen minden újabb eredetű. Se India, se Jáva százados emlékeivel, se Birma ragyogó színpompájával nem bír. Az épületek nagyjára festetlen facölöpökből és sima deszkákból vannak összetákolva. Magasabb esztétikai törekvés mintha hiányoznának.

A pagodák és királyi paloták tesznek egyedül kivételt. Igaz, hogy ezek száma meghatározhatlan. Minden csatorna mentén, minden útvonal hosszán, az egész folyó partján ottan emelkednek e karcsú, magasbatörő imaházak. Látunk minden nagyságban és a legkülönbözőbb alakban. Némelyik öblös mint egy kupola, a másik hegyes mint a tornyok. Díszítésöket illetőleg pedig mintha valódi versenyre kelne a nép gazdag fantáziája.

Ha az építészet a szó szorosabb értelmében hagy kívánni valót és meglehetősen kezdetleges, a díszítő művészet annál pazarabban nyilvánul. Nincs tarkaság, mit az emberek fel ne használnának váratlan hatások előállítására. Ha otthonaik egyszerűek, viszont a *Wat-ok* fényére ezreket és százezreket áldoznak. Láttam lámalakokat a leggondosabban kifaragva, színesre fénymázolva, csillogó cserepekkel befedve

Si am pagodái pedig, melyekre népe olyan büszke, felülmúl minden elképzelhető leleményességet. Az egyiket a legszövevényesebb ornamentika fedi, a másikat teljesen be-aranyozzák, hogy mint óriási színaranykúpok ragyognak a napsugarak hevében. De mintha még az arany se lenne eléggé becses, így megesk, hogy egy-egy ilyen hatalmas alkotmányt teljes nagyságában porcellánkagyló vagy gyöngyház mozaik fed.

A hatások szemfényvesztők. De hiszen e nép elsősorban hatásokat óhajt kelteni. A maradandóban nem hisz, annak nem tulajdonít értéket. Ezt tanulta századok óta, ezt hallja egész életén át. Minden csak látszat e földön, minden mulandó, minden átmeneti. Tehát ez ellen küzdeni hiú fáradtság lenne. Csak a pillanatnak kölcsönöz értéket, csak a jelenben hisz.

Ez a világnézlete. Felfogása, gondolkozása, művészete mind ezen álláspontot tükrözi vissza. Mint egy tarka exotikus virág, olyan *Slam* építészete is. Csodálkozást kelt, csaknem bódít. Hihetlen alakja, vakító színei, pazar díszítése, minden olyan csodálatos, olyan bizarr.

E nép léte valóban tiszavirágszerű. Ha tovább is tart, de több jelentőséget annak alig kölcsönöz. Könnyen veszi napjait. A felszínről mélyebbre nem hatol. Mintha nem tartaná érdemesnek a dolgokat komolyan venni. Mindég derült. Minden felett kacag, minden alkalmat felhasznál mulatni. Még a temetést, jobban mondva hulláinak elégetését is vidám ünnepélyekkel, zenével, színelőadásokkal köti össze.

Amint a Menam tükrén himbáló apró csolnakokat el-

nézzük derült, színes népével, önkénytelenül jutnak eszünkbe a szőke Tisza virágai. A folyton jövő-menő sokaság, a víg csoportok, a világos ruházat, az áttetsző napernyők, a folyton csapdosó legyezők — minden, de minden a tiszavirágok játszi életére, rövid nyílására emlékeztet.

Átalakulások.

Hogy e népet jobban megértsük, szükséges sajátos gondolkozását, fogalmait megösmerni. Jóllehet nagyjára hasonló a többi maláji szomszédal és némileg emlékeztet a *birmanra* is, de alapjában véve mégis nagyon eltérő és eredeti.

Története homályos. Amit az oskolákban tanítanak, mindössze hagyományokon és meséken alapul. Újabban a kormány mindent elkövet, hogy többé-kevésbé tudományos formát kölcsönözzön az elmúlt századok eseményeinek. Az adatok azonban vajmi gyérek és az ősök harcait, vándorlásait mythologikus köd fedi.

Tény, hogy e nép felette régen foglalta el mai földjét. Tény az is, hogy míg déli szomszédjait, Cambodgia és Laos seregeit nem egyszer meggyőzte, viszont az északi birmanok és shanok fegyverei a századok folyamán több ízben megverték. E folytonos küzdelmek képezik annaleseinek fő tartalmát.

Az ősi fővárosból, az egykor virágzó *Ajutiá-ból* is a birman harcosok üzték el. Nem is tértek oda többé vissza. A hajdani metropolist benőtte a buja növényzet. Paloták és pagodák romjai között ma áthatlan őserdő terül. A düledező falakat sűrűn futotta be a repkény. A régi ragyogó élet színterén mindössze a vadállatok tanyáznak.

Ajutiából menekülve *Bankokat* építették. A jelen főváros eredete, amint látjuk, így nem a leghősiesebb. Nem is szabad azt mai napig sem említeni. A birmanokról egyáltalában jobb hallgatni. Még annyi század után sem szívesen beszélnek győzelmes ellenségeikről.

Ma végre nyugodtan lehetnek. Birma megszűnt, nem

önálló állam. Tibo király száműzetésben tengeti napjait. Az angol zászló lobog a *San* államoktól le egész *Singaporig*. Nyugaton pedig Cambodgiában, Laos-ban a franciák parancsolnak.

A két nagy ázsiai gyarmathatalom között képez ma *Siatn* semleges területet. E szerencsés fekvést használták fel függetlenségök biztosítására. Hogy mindekkoráig sikerült a két veszedelmes szomszédot lefegyverezni, nem mindennapi ügyességre vall. A kis ázsiai ország, melynek területe mellesleg megemlítve nagyobb az osztrák-magyar monarchiánál, nem közönséges diplomatikussá jártasságot árult el sakkhúzásaival.

Az érdem elsősorban *Chulalongcorn* királyé. Ő látta be idejekorán, hogyha nemzetének függetlenségét biztosítani kívánja, meg kell egyeznie szomszédaival. Másodszor Japán példáját követve a közigazgatást szükséges újjá szervezni és hadseregét megerősíteni.

De még ennél is tovább ment, számos fiát mind Európába küldte iskolába. Volt elég, így jutott minden országra. A trónörökös a híres *Harow-ba.*, a második a pétervári hadapród-intézetbe jutott. Voltak Heidelbergben, a Sorbonne-on, porosz katonai iskolákban, így mindenik egy-egy más ország nyelvét, szokásait és intézményeit sajátította el.

Innét van, hogy a királyi hercegeket sorra látogatva mindenikkel más-más nyelven folyik a társalgás és mindannyi nemcsak folyékonyan, de kifogástalanul, sőt mi több, bizonyos hanglejtéssel, mintha csak ottan születtek volna, ejti ki a szavakat. Igaz, hogy a király tizenhat évet töltött Angliában. Testvérei pedig tisztak voltak Oroszországban, Németországban vagy a francia hadseregben.

Chulalongcorn államtudományi tapintata tovább ment. Mikor fiai kitanultak, képzésöknek megfelelőleg egy-egy tárcát bízott reájok. Erre is jutott bőven. Hadügy, tengerészet, belügy, igazság és külügy élén mind királyi hercegek állanak. Siam tehát, mint látjuk, a szó szoros értelmében családilag van kormányozva.

Kezdetben csakúgy mint Japánban még idegen tanácsosokat is alkalmaztak, hogy a hivatalokat teljesen nyugati értelemben szervezzék. De mint látom, e bőségesen jövedelmező állások megszűnőben vannak és Siam ma elég erősnek, gyakorlottnak érzi magát, hogy saját lábaira állhasson.

Midőn a csak nemrég meghalt király exotikus alakja, lármás kíséretével bejárta Európa fővárosait, népes fürdőhelyeit, mindenfelé zajos multságokban véve részt, alig hittük, hogy fejében ilyen nagy terveket érlelt. Ki gondolta volna, hogy a látszólag csak multságokra gondoló uralkodó ilyen komoly célokat tűzött maga elé.

Bankok-ban tartózkodva a sok különböző ellentétes benyomások közepett e törekvés világosan jut kifejezésre. Hiszen nem egy újítás talán felesleges volt, mások mosolyra derítenek, de egészben véve csak úgy mint Japánban belátják, hogy nem egy áldozatot kellett hozni a hagyományok és a festői hatások terén a nemzet jövőjének érdekében.

E jövőnek legnagyobb biztosítéka, hogy a föld felette termékeny. Belvizei számosak. Hegyeiben az érc bőségesen található. Éghajlata tulajdonképen kellemes. Népe tehetséges. A helyszínen tartózkodva mindez világosan tárul elénk. Miről a távolban csak homályos fogalmakkal bírunk, itten tényékké érvényesülnek.

Az udvar.

Siam társaságával a német követségen ösmerkedem meg. Egy nagy fogadást adnak a weimari herceg tiszteletére pár nappal megérkezésem után. A követet még abból az időből ösmertem, mikor főkonzul volt Sidney ben. Azóta követté nevezték ki Bankokba.

A követség új épület és mint rendesen a német diplomácia otthonainak, több az igénye, mint az ízlése. A belső berendezésnek jellege elsősorban hivatalos. A sötét veresre festett ebédülő a berlini minisztériumokra emlékeztet. És hogy ne kételkedhessünk, hogy német területen vagyunk, ottan hirdeti azt világosan a homlokzatra festett óriási címer.

A királyi család férfitagjai mind az úgynevezett gyarmati egyenruhát viselik. Fehér zubbony, aranygombok és sújtások. Persze sok érdemrend, hiszen Keleten vagyunk. Vannak minden alakban és nagyságban. A legtöbb ki is van rakva drágakövekkel. A fehér vászonzubbonyoktól a sok cifraság élénken üt el.

A hercegnék ellenkezőleg a nemzeti sarangban, vagy plundrában jelennek meg. Ezt hordja mai napig az ország minden asszonya. A különbség csak a szövetben van. Míg a parasztság egyszerű tarka kartonnal elégszik meg, az előkelőség a legértékesebb arannyal, ezüsttel átszőtt szöveteket viseli. De ha a nép felső öltözéket, vállfűzőt nem ismer, a nagyvilág hölgyei, hogy a Nyugat szokásainak eleget tegyenek, divatos kivágott derékkal egészítik ki a honi sarangot.

Ez ellentét élet a temérdek ékszer csillogása enyhíti. Vagyonának egyrészt itten mindenki drágakövekbe helyezi. Csodálkozva hallottam, hogy Európa nagy ékszerkereskedői évenként milliókért adnak el ékköveket *Siam-ban*. A legtöbb ősmert cég rendes képviselőt tart Ázsia udvarainál.

Az érdeklődés központját ezidőszert Chulalongcorn király testvére *Dowawongse* herceg, ki egyúttal külügyminiszter, képezi. Kicsi és sárga mint e zónák mentén mindenki. De szemei felette élénkek és nem mindennapi tehetőséget árulnak el, mit az is bizonyít, hogy hivatalát a legújabb trón változás dacára megőrizte.

Angolul kifogástalanul beszél, így társalgásunk nem ütközik nehézségbe. Mint a királyi család többi tagjai, ő is sokat utazott és Európát jól ismeri. Bátyját, az elhalt királyt nem egy utazása alkalmával kísérte el, avagy képviselte különböző alkalmakkor. Így érintkezett személyesen a Nyugat uralkodóival, államférfiaival és mint Siam modern politikájának egyik előharcosát tekinthetjük.

Leánya, *Bisitr* hercegné, ki szinte jelen van, a nemes leányok nevelőintézetének élén áll. Felelősséggel terhes állásának megfelelőleg szemüveget is hord, mint nyugati

kollégái. Sőt haja is rövide van nyírva. De haját lenyírja minden asszony, fiatal és öreg, *Siam* egész területén.

Az asztalnál szomszédom *Rangsit* herceg, Németül úgy beszél, mint bármelyik «Student». Sőt mint látszik, annyira megszerette a tanuló-életet, hogy a heidelbergi egyetem egyik tanárának leányát vette el morganatikusán. Mert egyenrangú házasság ennél az udvarnál is kötelező és csak a hercegnék gyermekei bírnak örökösödési jogokkal.

Az egyenrangúságot illetőleg még tovább mennek mint nálunk és így például a királyhoz csak a király saját testvérét tekintik teljesen egyenlő magas születésűnek. Saját testvérét kell tehát elvenni a jövő királynak és csak e szomorú frigyből született fiú méltó egy napon *Siam* trónusára lépni.

A káros következmények könnyen elképzelhetők. Sokan ebben a körülményben látják okát, hogy a király, dacára hogy a harmincon jól túl van, mindekkoráig nem tudta magát elhatározni, hogy nővérei közül válasszon. Sőt amennyire módjában van, távol tartja magát az udvartól, úgy mint rokonságától is és legszívesebben tartózkodik valamelyik falusi kastélyában barátaitól körülvéve.

Újabbán angol mintára *boy scout*, önkéntes guerillacsapatokat létesített. A fekete-sárga (*Siam* nemzeti színei), egyenruhába öltözött fiatalság büszkén viseli a *Wild Tiger* elnevezést. A fejedelem személyes vezetése alatt bebarangolják az egész országot. A szabad ég alatt táboroznak. Csátároznak. Mindez ha másra nem szolgál, jó alkalom saját hazájokat megösmerni, a néppel érintkezésbe jönni.

A király e tekintetben jó példával megy elől és azt a többi hercegek is követik. Mint láttuk valamennyi hivatalt visel és résztvesz az összes társadalmi mozgalmakban. Palotáik felette vendégszerető otthonok. Örülnek, ha a távolról érkező idegen felkeresi őket és megösmérheti nemzetük haladását, fejlődését.

Jelen volt az ünnepélyen a diplomáciai testület is teljes számmal. A legtöbb itteni követ a konzuli karból lépett át.

Komoly, dolgozó elem, kik életük nagyrészt, a Keleten töltötték. Ha társaságuk kevésbé is fényes, mint a Nyugat székhelyein, de viszont annál tanulságosabb. Rendesen kitűnően ösmerik a helyi viszonyokat és a legbecsesebb felvilágosításokat adhatják.

Végre a *Tanácsosok*, e helybeli különlegességek, szinte az udvari társasághoz számítanak. Jöttek különböző országokból. A közlekedést egy német, a hadügyet egy dán, a politikát amerikai látja el bölcs útbaigazításokkal. Mindannyinak zsebét bő fizetés tölti meg, mellük pedig tele van aggatva rendjelekkel.

Amilyen vegyes e társaság, éppen olyan kevert a társalgása. Hallok magam körül mindenféle nyelven társalogni. Siami és angol, német vagy francia egymásba folyik. A cselédséget pedig az általánosan elterjedt *Pidjinenglish-éi* szólítják meg, amit átlag az egész Keleten értenek.

Az ünnepély hangulata a sok jelenlévő herceg dacára lehetőleg feszélytelen. Első percre látni, hogy mind ez emberek sokat vannak együtt és jól ösmerik egymást. Ha nem a követségeken, a klubokban találkoznak. Mert van több a fővárosban és mindannyi zsúfolt. Mintha az emberek nem lennének képesek egy pillanatra is egyedül maradni. És mi több, mindég ugyanazok a körök verődnek össze. Mindig ugyanazon dolgokat ismételik.

Amilyen érdekes egy-két fogadáson megjelenni, éppen olyan unalmasak az ismétlések. A viszonyok és emberek megösmerése bír csak értékkel. De ha egyszer a helyzetet ösmerjük, vagy mondjuk; ha láttuk a színpadot és a színészeket, az újság varázsa megszűnván, elvesztik az előadások is fő vonzerejüket.

A királyváros.

A király város képezi Bankok fő nevezetességét. Magas lőréses falak környezik, mi még *fokozza*, kíváncsiságunkat. A kőfal mögül a leghihetlenebb alakú csúcsok és ívek

meredeznek a magasba. Mindannyi fényes, valamennyi ragyog, meg vannak aranyozva, ki vannak rakva zománcos lapokkal és kristályos pikkelyekkel. Mindez valóban meseszerűleg hat. E meseszerű épületek, tündérpaloták méltók a fehér elefánt otthonához.

A nagy kapu íve alatt befordulva kissé csalódunk. Az előudvar épületei európai ízlésre, jobban mondva ízléstelenségre vallanak. Hivatalos helyiségek. Sárgára festett unalmas homlokzatok. Csak a fák vannak a nemzeti ízlésben gulaalakra nyírva.

Egy második kapu a palota elé vezet. A kikövezett udvar közepett gyep és virágágyak váltakoznak. Rajzuk régies és eredeti. Csupa tropikus növény, ritka cserje, melyek a legcsodálatosabb alakokra vannak nyesve. Siam kertészei híresek ügyességükről. Igaz, hogy az éghajlat olyan előnyös, hogy a legmerészebb kísérletek is sikerülnek.

A palota monumentális és hatását megmenti az ékes tetőzet és pagodaszerű tornyok. Az épület maga nyugati minta szerint készült. De a tetőzet olyan tarka; olyan ékes, hogy a falakat tekintetre sem méltatjuk. Csak a pagodaszerű tornyok, a lehetetlen csúcsok, a cserép- és üvegdíszítés csillogása köti le figyelmünket.

A trónterem, mint a többi helyiségek, olyanféle benyomást keltenek, mint a Grandhotel és Palace-hotelek intérierieur je. Minden gazdag és drága, minden fénylik, de ennek ellenére az az érzésünk, hogy ami környékez, gyári, vásári munka, nem merünk semmi részletet szemügyre venni, félve, hogy a csalódás nagyon erős lenne.

A királyi gyűjteményeket egy másik külön palotában őrzik. Jó és rossz dolgok nagy mennyiségben vannak kiállítva. A rossz persze számosabb. A kínai utánzó művészetnek, mint látom, Bangkok kitűnő piaca. Kétes időszakbeli bronzok, új porcellánok, értéktelen faragványok mind egyaránt vevőre találunk. E tekintetben a «mennyei birodalom» kereskedői méltó követői az európaiaknak és amitől szabadulni kívánnak, Ázsia gazdag uralkodóira sózzák.

Ami igazán vonzó és érdekes a király városban, az itt-ott sértetlenül megőrzött nemzeti jelleg. Vannak *pagodák* és *watok*, melyek fantasztikus alakja és káprázatos színpompája valóban meseországra emlékeztet. És meseszerűek a csodálatos épületeket környező, vagy az udvaraikba ültetett kertek, százados törpe fáikkal, barlangjaik, halastavaik és egyéb lebilincselő részleteikkel.

Mint látjuk, az annyira kifejlett kínai hortikultúra befolyása idáig kiterjedt. Sőt a Sárga-tenger kikötőiből üresen visszatérő hajók mint terhet századok óta hoztak kőedényeket, szobrokat, virágcserepeket és egyéb kerti díszet. Mind-ezen sajátos, művészies tárgy és a bámulatos ügyességgel nyesett és alakított cserjék és fák adják meg *Siam* ligeteinek művészies jellegét.

Wat-Prah-Keo, vagy a smaragd Buddha egyháza képezi a királyváros központját és fő ékességét. Felette gazdag, az tagadhatatlan. Még aranyosabb és még jobban fénylik, mint a többi épületek. Alapzata márvány, falai ki vannak rakva ékesen, pagodája pedig porcellán. A hatás itt is megragadó és csodálatosan naiv. Mint gyermekparadicsomban, olyan hihetetlennek tetszik e magas falakon belül minden. Az aranyházak és porcellántornyok, a törpe erdők és tükörtavak. Megvan minden kellék, mit fiatal képzetet alkothat.

A *Prah-Keo* belseje hasonló a többi *wat-okhoz*. Aranyos. A középén felállított szobrok és dísz tárgyak fényesek. Így szerencsére nem vesszük ki, mit ábrázolnak. De az aranyozás mindég jól hat. A falakat pedig a sima padlózatától fel a faragott mennyezetig festmények takarják.

Az összhatás jó, bár az alakok durvák. Mint mindenkor, a szöveg itten is a *Ramajana*. A nagy sanskrit epos jeleneteit látjuk megvalósítva. Az óriások és szörnyek vívnak ádáz harcokat. Első pillanatra szinte azt hihetnénk, hogy mennyi kárpit függ előttünk. A zöld és kék alaptónusok gobelin szőnyegekre emlékeztetnek.

A smaragd Buddha, mely tulajdonképen nem smaragd,

de nefritből van faragva, egy magas oltár csúcsán ragyog. A nép nagy tiszteletben tartja és hozzá felette büszke rá, mert őseik mint győzelmi jelvényt hozták magokkal *Cambodgiából*.

A zöld Buddhától a fehér elefántokig mindössze pár lépés. Az istállók mindjárt itten vannak a szomszédban. Az óriási állatok mindenike külön csarnokban, egy-egy emelvényre van láncolva. E nagy tisztelet jele tulajdonképpen a legkegyetlenebb állatkínzás, mert meg sem mozdulhatnak a szegény párák. Szerencsétlenségük, hogy nem rendes sötét-szürke bőrrel, de fakón jöttek a világra és így Buddha incarnatióiként szerepelnek.

A királyi könyvtár a sok újabb épület egyikét foglalja el. A csarnok tágas, a másik előnye pedig, hogy kitűnő rendben van tartva. A könyvtárnok az ösmert siamolog dr. Frankfurter, több mint harminc éve él e nép között és a helyi viszonyok egyik kitűnő ösmerője.

Legérdekesebbek persze a pálmafalevelekre írott kötetek. A nyelv csaknem kivétel nélkül a pali. A kiállítás is teljesen megfelel a Birmából ösmerteknek. Nagyrésze e műveknek Cambodgiából ered. A számtalan háború alatt sok érdekes kéziratot hoztak a győzők magokkal. De eredete tulajdonképpen csak kevésnek nagyon régi.

Siam őstörténelmére sűrű fátyol borul. Lehetetlen kronologikai rendben állapítani meg múltját. A nép eredetét, vándorlásait illetőleg a biztos adatok hiányzanak. Tulajdonképpen csak *Ajutia* megalapításától nyerünk világosabb áttekintést. A bajon mint hallom segíteni akarnak és a király rendeletet adott a történészeknek, hogy a hézagot pótolják ... ha nem tényekkel, hát költészettel.

E nagyratörő kisemberek ambíciója valóban nem ösmert határt. Mindenáron hatalommá óhajtanak fejlődni Keleten. A legnagyobb áldozatoktól sem riadnak vissza. A király maga áll a mozgalom élén. Japán buzdító például szolgál. Úgy hogy nem egyszer hallom itt időzésem alatt kifejezni: habár ma még nagyon elmaradnak Európa megett, de a jövődő Ázsia népeié.

A kat. egyház intézményei.

Az európai városrész központját a székesegyház képezi. Szerény csarnok tulajdonképpen, még csak templomnak se nevezhető, igaz hogy jelenleg épül egy új, nagyszabású román katedrális.

A püspöki rezidencia nemkevésbé szegényes. Berendezése ócska és kopott. Látszik, hogy a fáradhatlan apostoli munkát végző missionariusoknak kevés érkezése van a külsőségekkel foglalkozni. Annál jelentékenyebbek az egyház intézményei, árvaházai, oskolái.

Az irgalmas nővérek kórháza minden tekintetben mintaszerű. Fel van szerelve a legújabb hygienikus eszközökkel. Még malaria ellen védő fátyolialakkal ellátott tornácok sem hiányzanak. A bölcsőde, hol az árva gyermekeket nevelik fel, valóban megható intézmény.

A kollégium mindez épületek között a legnagyobb szabású. Csaknem ezer fiu nyeri évente kiképzését falai között. Ez egyszersmind a főváros legelső oskolája. Az oktatás kiterjed az elemitől a legfelsőbb osztályokig. A tantermek több egymástól különálló épületben vannak elosztva. Közte nagy játszóudvarok terülnek, melyeket azonban nem nagyon sok idejük jut a fiuknak igénybe vehetni, mert a tanterv még zsúfoltabb mint nálunk.

Szerencsére *Slam* fiatalsága, mint minden orientális faj, szívesen megül könyvei mellett és órákig képes mozdulatlanul mélyedni tanulmányába. Tehetsége ha nem is haladja túl a rendes európai fiatalságét, de nem is csökken a jóközepes színvonal alá. Sőt vannak tantárgyak, melyekkel csaknem könnyebben birkózik meg; és technikai ügyessége, kézírása határozottan jobb.

A leánynevelő intézetről csaknem azt lehetne mondani, hogy fényes. Az épületet árnyas kertek környezik. A homlokzatot széles verandák díszítik. A lépcsőház, termek, lakosztályok mind tágasak és minden megfelel a leggondosabb szülő kívánalmainak, kiknek nagyrésze európai.

A főváros területén és a külvárosokban elszórt hívek nyolc plébániába vannak felosztva nemzetiségek szerint. A kínaiak templomát, mely a legjelentékenyebb, egy gazdag kereskedő építtette. A stylus persze sok kívánni valót hagy és sehogy sem illik a környezethez, sem az éghajlati viszonyokhoz. De ez így van mindenfelé. A missionáriusok ragaszkodnak hozzá, hogy a tengerentúli meleg földön is lehetőleg hasonló egyházat építsenek, mint aminő saját szülő városukbari volt.

Bankok összes templomai között még a legcsinosabb és legmegfelelőbb az anamitaké. Ez a legszegényebb hitközség, az épület is meglehetősen szerény. De jó arányai vannak, tágas és fehérre van meszelve. Végre a hajdani portugál leszármazottaknak a Menam túlsó partján emelkedik a plébániájuk. A hívek legnagyobb része az egykori portugál kereskedők és hajósok leszármazottjai és mai napig portugál neveket viselnek.

A portugálok voltak, mint tudjuk, a kereszténység megalapítói a messze Keleten. E kitűnő tengerészek felkeresték a legtávolabbi földrészeket. Kereskedők letelepedtek minden jelentékenyebb kikötőben. Nagyon sok esetben teljesen meg is honosodtak. Családokat alapítottak.

Bármerre forduljunk, vitorlázunk, bármelyik óceán vizein, a nagy felfedezők nyomait mindenfelé ottan találjuk. Nincsen nehézség, melytől visszariadtak volna. Legyőztek minden akadályt. Szinte azt kérdezzük, a szerencsétlen ország mai szomorú viszonyait tekintve, lehetnek-e ez emberek a dicső ősök leszármazottjai.

A kereszténység száma Siamban mindekkoráig elég szerény. Missiók vannak ugyan az ország legtávolabbi részeiben, de többnyire nagyon szegényes plébániák. Itt-ott apácák is telepedtek le, bár működésük nagyobb arányokat a főváros határán túl nem öltött.

Siam népe jelenleg összes figyelmét materiális fejlődésére fordítja. Minden tekintetben Nippon példáját óhajtja követni. Elsősorban nemzeti függetlenségét igyekszik biztosí-

tani. Hadsereget szervez. Gyárakat épít. Vasutakat tervez. Úgy hogy ezidőszertint magasabb törekvései, elvontabb eszményei alig vannak.

Az egész ország közel volt a megsemmisüléshez.: Pár év előtt a francia kormány csaknem teljesen elfoglalta, de végre megelégedett keleti tartományaival, melyeket indokínai gyarmataihoz csatolt. Jólehet az alatt a cím alatt, hogy Cambodgiának adta egykori birtokait vissza. Tény azonban, hogy Siamra elvesztek és hogy felettök a tricolor lobog.

Japán példáját követve igyekezett így Chulalongkorn király egész országát átalakítani. És Japánt utánozva szerződette nagy áldozatok árán, a magas fizetést húzó amerikai és európai tanácsosokat és tanítókat, sőt Japán mintájára óhajtotta a nemzeti hitet reformálni.

Siam népe buddhista. Mi több szigorúan az. Birma és Ceylonnal együtt itten volt a déli buddhizmus nagy központja. A Lámaházak, vagy amint ők hívják a *Wat-ok* befolyása nagy. A bonzok vagy lámák száma jelentékeny. Mai napig a népnevelést kezeik között tartják.

Chulalongkorn király, kinek mint láttuk tagadhatlanul kivételes kormányzói ügyessége vala a nemzeti hierarchiának élére egyik testvérét helyezte. A fiatal herceget a lámák nevelték és lámává lett. Hozzá a fő láma székét foglalta el, a fenség címet ő szentsége hivatalos megszólítással cserélve föl.

Az eredeti szabályokon többet változtattak. Az ódon buddista hagyományokat újakkal toldották meg. Csak úgy mint Japánban, mindenekelőtt a dinasztíára és államra nézve hasznos tanokat hirdetnek. Hogy mennyire felel meg mindez a nép lelki szükségleteinek, nem jó tekintetbe.

A királyi család.

A mai napot az udvar látogatására szántam. Sorra vettem az összes hercegeket. Időkímélés szempontjából, tekintve az óriási távolságokat, valamennyinél egy napra

jelenttem be magam. Így is reá ment az egész délután és az est jó része.

Az elsőrangú hercegek, *Chulalongkom* testvérei és fiai mind különböző palotákban laknak. Valamennyi újabb eredetű. Rendszeren európai kastélyokra, villákra emlékeztetnek. Sok valóban nem érdemli meg a palota nevet. Megannyi külvárosi cottage. De csinos kertek környezik mindannyit. Több a Menamra néz. E széles folyó vize és a számtalan csatorna menti meg Bangkok unalmas, változatlan jellegét.

Először a miniszteri tárcákkal megbízott hercegeket kerestem fel. Ezek között *Devavongsi*, a külügyminiszter, talán a legtehetségesebb. Sokat utazott, sokat látott. Testvérét *Chulalongkorn*t rendszeren elkísérte külföldi útjaira. Jól beszél angolul. Mi fő, Európát és az európaiakat kitűnően látszik ösmerni. Igaz, hogy élete folyása alatt sok tapasztalatot szerezhett. Alakja, megjelenése annál kevesebbet mond. Mint rendszeren honfitársai, alacsony testalkatú. Arcvonásai laposak. Csak a szemei élénkek és árulnak el sok elevenséget.

Pár száz lépéssel tovább, szinte az új városrészben *Swasti* herceg, az igazságügyminiszter otthona emelkedik. Rácskerítést, vaskaput, kiskertet, verandas villát találok megint. Mindez, ujjon épült otthonokat nagyjára ugyanazon építész építette, felette hasonló tervek után.

Swasti herceg külseje kevésbé teszi a főbíró mint víg cimborá benyomását. Az Európa divatos szórakozóhelyein való tartózkodásai félreösmerhetlen jeleket hagytak rajta. Sőt volt nálunk is. De Budapesten csak a cigányzene tett reá mélyebb benyomást.

A tengerészminiszter, mert ilyen is van, *Pari-Batra* hercegnél tovább maradok. Ő talán a legképzettebb az uralkodó öcsei között. Egész fiatalságát nyugati iskolákban töltötte. Német hadseregben mint tiszt szolgált és Berlin udvaránál élt. Sokat olvas és tehetséges zenész. Társalgása kellemes és sokoldalú. Palotája a legszebb valamennyi eddig látott között és e nevet valóban meg is érdemli. Barokk

ízlésében épült mansard tetővel ellátott épület, melynek kártyavár jellegét ellensúlyozza a környező pompás növényzet. *Pari-Batra* herceg nemcsak zenész, de szenvedélyes kertész is. Orchidea-gyűjteménye felette értékes.

Siam hercegeiről és hercegeinek életéről a távolban talán exotikusabb fogalmat alkotunk, de nem érdekesebbet. A festői oldala ez udvaroknak fájdalom megszűnt, mint amiképen megszűnik az ma mindenfelé a Keleten, de ha az élet kevésbé is színes, éppen nem kevésbé érdekes, sőt sok tekintetben tanulságos is.

Mindenütt azt látjuk, hogy az emberek felébredtek. Gunyhókban és palotákban egyaránt kifejezésre jut a vágy haladni, a nyugati félteke példáját követni. A nemzeti önérték az egész Keleten fellobbant. Japán hősiek fellépése erőt látszik csepegtetni a legelpetyhüdtebb erekbe. A «*bansai*» visszhangra talált mindenfelé.

Rangsi herceg beszél talán legjobban németül. Ezen nem is lehet csodálkozni, tekintve, hogy felesége is német. Sokáig élt Heidelbergben és egy ottani tanár leányát vette el. E házasságnak megfelelő az otthona is. De a gyermekek nem egyenrangúak és így ki vannak zárva az örökösödésből, sőt nem bírnak a fenség címmel sem. Különben e tekintetben a siami udvar az orosz udvari szabályokat követi. Csak az egyenes leszármazottak a másodízlg királyi hercegek. Azon túl a rangfokozat folytonosan csökken.

Legérdekesebb látogatásom «Ő királyi szentségének» szólt. Siam főlámája az uralkodó nagybátyja, *Chulalong-korn* egyik testvére.

Látogatás a lámák lámájánál. Milyen sejtelmesen hangzik a mondat. Kitűnő cím lenne valami mystikus történethez. A miszticizmust azonban ne keressük a modern *Siamban*.

Az automobil egy ékes vasrács előtt áll meg. Már maga, hogy e teljesen új találmányon jövök a lámák otthonába, zavaró körülmény és felette rontja a hangulatot. Még jobban zavar maga a főláma kolostora, mely éppen olyan divatos villa, mint a többi hercegeké.

Két bonz siet elém és levezet a szalonba, mely teljesen kiábrándít. A hagyományos oszlopcsarnok helyett, mi minden *Wat* földísze, európai berendezésű szobát találok. Hozzá milyen európai berendezést. Valóban nehéz lenne fertelmesebb bútorokat összegyűjteni. «*Politúros*» állványok, Thonet-székek, csipkefüggönyök, rojtos «Schutztuch»-ok, egyáltalában minden, amit nálunk kiküszöbölni igyekeznek.

Pár percig várakozók, tehát teljesen udvari protokoll szerint járnak el és aztán feltáruul az ajtó és megjelenik testestől és lelkestől a főláma.

Az alak tagadhatlanul kitűnő, «ő királyi szentsége» valóban úgy néz ki, mintha egy hajdani Buddha-szobor ébredt volna életre. Termete szikár, feje le van teljesen beretvélva, aszketikus tagjait pedig mindössze a klasszikus sárga lepel fedi, melynek bő ráncai tógyszerűleg vannak bal vállá körül vetve.

Mindez a legszigorúbb előírásoknak megfelelő. Nem ösmérek százados «*Kakemonot*», mely archaikusabb alakot ábrázolna. Hozzá «Ő királyi szentségének» minden mozdulata plasztikus, sőt azt mondhatnám stilizált. Amint karjait keresztbe fonja, vékony ujjait összekulcsolja, minden teljesen szoborszerű.

Csak az kár, hogy a hagyományos emelvény helyett egy veres bársony zsölyyére ül. E karosszék tökéletesen elrontja a festői alak hatását. És még ennél is károsabb szemet sértő pompája, mert folyton eszünkbe juttatja, hogy a Nyugat rossz ízlése idáig eljutott.

A főláma jól beszél angolul. Így alkalmam nyílik a legkülönbözőbb kérdések megbeszélésére. Mi több, a főláma kétségkívül nem mindennapi tehetséggel bír. Feleletei kérdéseimre sok ügyességgel vannak adva. Pedig minden udvari etiquette ellenére sok indiszkrét és finyasabb dologról kérek felvilágosítást.

Siam reformált buddhizmusának alapítójául tulajdonkép a főláma atyját tekinthetjük, ki egy *Watba* visszavonulva szinte lámává lett. Birma és Ceylon egyházait ösmerve

óhajtottam világosabb fogalmakat szerezni, A laikusok, még a legjobb hívek is, csak nagyon homályos tájékozottsággal bírnak. Az európaiak pedig, diplomaták vagy kereskedők, e kérdésekről éppen nem tudnak semmit, tartózkodnak, legyenek bármilyen soká e nép között.

A reformált buddhizmusnak, mint látom, főcélja gyakorlatibb előnyökkel szolgálni. A bonzok praktikus dolgokat tanítanak iskoláikban. A technikai ösmeretek mindjobban kizárják az elvontabb irányzatot. Tehát e tekintetben is Japán nyomdokaiba léptek. Bár más oldalról nem szeretnének Buddha magasabb eszményeitől megválni. Amennyire lehet, igyekeznek a két irányzatot megegyeztetni. A főláma így megjegyzésemre, hogy birma Aiiing-jaiban a bonzok és tanítványok mai napig órákig meditálnak a kat. egyház kifejezését használta, hogy náluk is vannak elmélkedő, prédikáló és tanító rendek.

Mint a hosszú beszélgetés folyamán tapasztalom, sok mindenben szeretnének utánozni. Kétségkívül ez emberek kiküldtek Európa összes fővárosaiba a nyugati intézmények tanulmányozására, ösmerik Rómát is. Maga hierarchiájuk és az újabban előírt «Szentség» cím világosan mutatja eredetét.

Talán a legvilágosabb tájékozást nyújtotta a reformált buddhizmusról a főláma utolsó kérdésemre adott felvilágosítása. Minden körülírás nélkül egyszerűen a maga nyersségében tettem fel a kérdést: «esznek állathúst?» miben tulajdonképp a buddhizmus egyik alaptétele foglaltatik.

Ő királyi szentsége pillanatra csendesen maradt és aztán nem mindennapi találékonyssággal adta a jellemző, sőt csaknem pitiai feleletet. «Nem ölünk soha! — de a már megölt állatokat megesszük szívesen...»

Ezzel meglehetősen tisztába lettem az egész reformált buddhizmus askesisével. És így van az a többi pontokkal is. Alapjában van az egész rendszer megtámadva. Forma mind-össze amivel bír, de szelleme megsemmisült.

Úton hazafelé meg egy királyi herceg házába fordulok.

és egy vastagfonású vésett díszlánc munkája valóban elsőrendű és miután a kínai boltos csak az arany értékét kérte, megvettem siami emlékül.

Még vonzóbb az ékszerészek kirakatainál is a virágkereskedőké. A koszorúfonás e népnél külön művészetet képvisel, de művészet is az a szó szoros értelmében. Ezer és ezer szirmot, levelet fonnak, láncolnak, mint klárisokat füzéreké, melyeket aztán ünnepélyek alkalmával a nyak körül viselnek.

Ha a *Samfien* az ódondászok piaca, az úgynevezett «New-Road»-on sorakoznak a legújabb ipartárgyak raktárai. Fertelmes vásári árúkkal vannak a kirakatok tele tömve. Szinte azt kérdezzük, hol mernek ilyen visszatetsző dolgokat gyártani. Valóban nehéz lenne megállapítani, vajjon Itáliát, Németországot, avagy Dai-Nippont illeti az elsőség e szomorú versenyben.

A *New-Road* a mai Bankok főútvonala. Hossza több kilométer. Meghosszabbítása pedig kiér a vidékre. Mint neve is mutatja, teljesen új. Régebben egyáltalában nem voltak utak Bankokban, csak kanálisok, mint Velencében. A közlekedés kizárólag a vizén volt. Minden ház a folyóra vagy mellécsatornára szolgált.

A jobbpárt e tekintetben hűen megőrizte egykori jellegét. Ez egyszersmint Bankok legfestőibb része. A növényzet csaknem őserdő jellegével bír. A pálma- és kókusz-ligetekben részben ma már elhagyott paloták emelkednek. Mint látom, abban az időben olasz építészeket alkalmaztak. Menynyivel szebbek még ma is szomorú árvaságra jutva a komoly arányú oszlopsoros *falazettok*, mint a jelenleg épülő tornyos, kalitkaszzerű *cottage-ok*.

Derült estén a hatások valóban festőiek. A sűrű lombzat között átszűrődő ezüstös sugarak fényénél a kép varázsa leírhatatlan. A csatornák csendes, sima felületében mint tükörben úszik az egész bámulatos természet.

És ha kisüt a holdvilág, megkondulnak a gongok és szól a mélabús «gamellan». Éjjeleken át hangzik e rejtelmes

zene, melynél szebbet nem ösmerek, kifejezve egy egész nép, sőt népfaj vágyait és reményeit. A Ramajana, a nemzeti epos nagy eseményeinek éneklése 'képezi a kíséretét. A jele-
neteket pedig utánozhatatlan mozdulatokkal adja elő a
fiatalság, ma csakúgy, mint század és ezredévek előtt.

A holdas éjek kárpótolnak Bankok forró napjaiért. Amilyen színtelenek a napok, olyan színessé válik az éjszaka. Mintha csak naplemente után ébrednének fel az emberek. Naplemente után, midőn a hőség kissé megszűnik, éled fel még a természet is lankadásából.

Ki csak egy éjjelt töltene Siam fővárosában és a holdvilág csalóka fényénél vándorolná be utcáit, csatornáit, ki csak a derengő sugarak fényénél látná a királyi palotát és pillantaná meg a pagodák aranyozott csúcsait, — de aztán hirtelen eltávozna, mielőtt a hajnal derengeni kezd, — méltán hihetné, hogy tündérországról álmodott.

A Menam hullámain.

Az egész délutánt a Menamon töltöm. A királyi gőzbárcák egyikét bocsátották rendelkezésünkre. Csak mostan látom, milyen nagy kiterjedést foglal el Bankok. Népessége meghaladja a félmilliót. Hozzá a legtöbb családnak van egy-egy gunyhója. Mert háznak nem nevezhetők e cölöpökre épült galibák.

Még számosabban teljesen a vizén élnek. Kisebb-nagyobb csolnakok vannak több, kevesebb kényelemmel berendezve. Egynémelyén boltok is akadnak és a vásárlók apró csolnakjaikkal jönnek-mennek egyiktől a másikhoz. Öreg, fiatal, férfi, asszony egyaránt lapátol.

A *Menam* tekinthető tulajdonkép Bankok fő útvonalának. A *Menam* a nagy *boulevard*, amelyre minden jelentékenyebb épület szolgál. Főüzletek, nagy bankok, a külföldi hatalmak követségei, vendéglők, magánházak és a nevezetes Wat vagy kolostorok, minden, mi számot tesz a fővárosban, a *Menam* partján emelkedik.

Felette sajátságos, hogy part sehol nem létezik. Minden portának van saját kikötője. Szobájából bárki egyenesen hajóra szállhat, avagy, ha kedve tartja, a vízbe léphet és úszhat tetszése szerint. Tehát ha Bankokot Velencéhez hasonlítjuk, érthető. Mit pedig Velence innét vet az a gondola, formája, elsősorban pedig a gondolás evezési módja. Valószínűleg még a legrégebbi időkben tanulták meg Velence hajósai, híres utazói a kelet e sajátságos és annyira alkalmas álló evezését.

A legfeltűnőbb épületek a bankok és ezek egyszersmind a legizléstelenebbek is. Van sok. A nagy nemzetközi társaságok mind bírnak fiókokkal. A *Chartered Bank of India, La Banque de L'Indo Chine*, a *Hong-kong banking corporation* évenként felette jelentékeny üzleteket köt. Mindannyinak egész légió a hivatalnoka és rendszeren a bankban is laknak.

A követségek nem sokkal szerencsésebb épületek, mint már meg is említettem. Csak Angliáé jelentékenyebb. Régies, ez a nagy előnye, és még nagyobb, hogy semmi ízléstelen díszítés nem rontja a jó arányokat. Egész becsvágya a nagy zászló-árbocra szorítkozik. Ez büszkén tülemelkedik az összes szomszédoké felett és mint hallom, ötvenezer koronába került.

A *Menant* partjainak földíszét azonban a *Watok* képezik. Siam lámái valóban nagyszabású otthonokat emeltek. Megannyi díszes kínai ízlésben épült csarnok, melyeket szépen gondozott virágos udvarok környeznek. E kis kertekről valóban érdekes munkát írhatnának a kertészek. Több ízléssel, tudással ritkán láttam az építészetet természettel környezni. A kő és növényzet, porcellánedények és virágágyak sok tudással váltakoznak.

Az elmaradhatatlan pagodák felette magasak. Ügy látom, az építész főtörekvése odairányul, amennyire lehet, szokatlan formát kölcsönözni e fellegekbe törő alkotmányoknak. Burkolata pedig a legtöbbnek porcellán vagy üveg. Nincs olyan bizarr vonal, avagy tarka szín, mely ne lenne

alkalmazva. Az összhatás rendszeren káprázatos, — de hiszen ez a cél.

A pagodák hatását itt-ott egy-egy hórihorgas gyárkémény zavarja. Van mindkét oldalon elég. Kivált sok a rizsmalom és cukorfinomító. Siam is törekszik ipart, létesíteni. A vállalkozók nagy része kínai, de vannak benszülöttek is. Igaz, hogy ezek, üzleteik vezetését rendszeren feleségeikre bízzák. A nők, mint hallom, kitűnő kereskedői érzékkel bírnak és több esetben szerencsés bankárok is.

Siamban az erős nem mai napig úr a keleti értelemben. Alapjában irtózik minden nehezebb munkától. Órákig meg tud maradni teljes tétlenségben. Legnagyobb öröme a játék. A szerencsejáték szenvedélye e népnek vérében gyökeredzik. És mi legszomorúbb, hogy az állam ahelyett, hogy büntetné, még fejleszti a hajlamot.

Bankokban, négy nagy nyilvános játékbárlang van éjjelnappal nyitva. Mindannyi állami tulajdon és a bérlő naponkint ezer tallért fizet mindegyikért. De ennek dacára felette jó üzleteket látszik csinálni, mert még ingyen színházak is vannak a közönség szórakozására, melyekben ízlésének és nemzetiségének megfelelőleg gyönyörködhet siami vagy kínai előadásokban a közönség.

A játékházak — megannyi csúrszerű nyitott félszerek. Mint a görékat, falait rácsok védik az utca tömegétől. Ezzel aztán kész is a primitív helyiség leírása. Mert berendezésnek, bútorzatnak még árnyéka se létezik. A játékosok egyszerű, a földre terített gyékényeken guggolnak.

E kerek gyékények szolgálnak székek és asztalokul is. Erre a gyékény takaróra rakják a kártyákat vagy a babszemeket, melyekre aztán fogadnak. Egy-egy csoportban nyolctizén játszanak, vagy esetleg többen is. Ilyen csoportokkal van telezsúfolva az egész helyiség.

Ki nem játékos, soha se fogja megérteni e kezdetleges szórakozást. Pedig nagy vonzerővel kell hogy bírjon, mert mindég el van minden hely foglalva. Órákig ottan guggolnak szorosan egymás mellett a dögleletes légkörben, de fel se

látszanak azt venni. Igaz, hogy mindez emberek a legalsóbb néposztályból toborzódnak.

Rongyos kulik, félmeztelen rikсахúzók képezik a társaság zömét. Szinte azt kérdezzük, honnét van ez embereknek a pénze. Pedig kell, hogy legyen, mert sokszor a tételek elég magasak. Igaz, hogy nem egyszer mindeneket a kockára vetik. De ha nyernek vagy vesztenek, egy izmok meg nem rándul. Modora még e salaknak is kifogástalan. Önuralmát jó- vagy balszerencse közepett se veszíti el. Ez a ritka fegyelem a keleti népek egyik nagy kiváltsága.

Bankok játékházai a fővárosi élet legsötétebb pontja. Bűnös és fertelmes egyaránt. Valami visszataszít óbb képet valóban nehéz lenne elképzelni, mint e tomlöcszerű rácsos csűröket, megtelve szennyes, szenvedélyes népével. A játékbarlangok, ha nálunk nem kevésbé kártékonyak és leverők, de legalább meg vannak «aranyozva», a játék bűne kellemes, csillogó lepel alá van rejtve, míg itten teljes meztelenségében undorít.

Udvari ünnepély.

A király még mindig nem jött vissza kirándulásáról. Szabadabban érzi magát falun. Így nagybátyja, *Devavongsi* herceg adja a díszbankettet a Weimari herceg tiszteletere. A társaság a rendes. Hercegek, követek, tanácsosok. A terem díszítése köznapi. Az asztal túl van terhelve mindenféle felesleges aprósággal, mint azt az angol középosztállynál látjuk és amit ma mindenféle utánoznak. Szerencsére sok a virág. Virágok fonatokba fűzve nemzeti szokás szerint.

Mint minden hivatalos ebéd, ez is hosszú és unalmas. Két szomszéd közé ékelve a harmadik fogásnál a társalgás lankadni kezd. Milyen jó divat lenne, ha az ebéd közepén mindenki helyet cserélhetne. De szól a zene és ez segít a helyzeten. Kivált a siámi zenedarabok érdekesekek. Tekintve, hogy csak katonazenekarok, játékuik meglepően jó.

Az ünnepély fénypontját az ebédet követő előadás képezi. Nemzeti dráma, nemzeti hagyományok szerint és

az ősi jelmezekben játszva. Lebilincselőbb jeleneteket alig képzelhetnénk. Mindaz, mi szemeim elé tárul, olyan eredeti, annyira sajátos. A legkisebb részlet hűen van a régi időkből megőrizve. A hajdani tradíciók változatlanul szálltak át az utókorra.

A színpad törvényei kanonszerű szigorral kötik a művészeket. Az előadások alapjában véve rituális jelentőséggel bírnak. Eredetök elvész a bramanok fénykorába. A sanskrit költészet csillogó termékeit adják mai napig itten, mint az összes szomszédnépeknél. Több évezred óta megmerevedve, e művészet nem haladt és nem is változott, legfeljebb hanyatlott.

Kik a nyelvet és annak árnyalatait nem értik, azokat az előadások archeologikus oldala érdekli. Az öltözetek már magokban véve bő tanulmány anyagát képezhetik. A szövegek fényesek. A leggazdagabb arany és ezüsttel átszőtt selyemkelméket burkolnak derekuk körül. A szövegek pazar gazdagságát csak az árnyalatok finomsága múlja felül. Mintha a gyümölcsfák virágainak halvány szirmai tanulmányozták volna, mert a cseresznye, alma és barack virágjainak hamvas rózsaszínes, sárgás, zöldes tónusai mind ott csillognak előttünk.

A szövegek fényét még az ékszerek csillogása emeli. Az ékszerek a kincstár tulajdona. Egy-egy színészen egész kirakat tartalma tündököl. Az ékszerek formája is szigorúan elő van írva. A mellet és hátat két széles, kövekkel kirakott pánt keresztezi, csuklót, könyököt, térdet hasonlóan széles szárnyalakú dísszel ellátott ékszerek kulcsolják körül. A fejét pedig a csúcsos pagodaszerű korona díszíti, amint azt a hindosztán szobroknál ösmerjük.

Ha a régi emlékek kőből faragott alakjai szegletes mozdulataikkal természetellenes benyomást keltenek, még szokatlanabbul hatnak ez apró művészek. Mint megannyi geometrikus alak, olyan ritka ügyességgel képesek kiforgatni tagjaikat. A régi plasztika hihetetlennek tetsző mozdulatait mind itten látom szemeim előtt megelevenedve.

Tehát alapjában véve a felfogás ugyanaz, mint annak idején *Birmaban* és *Jávában* volt alkalmam tapasztalni, habár Jávában bizonyos fokig át is alakult és a jelmezek is mások. A csillogó selyemszöveteket ott a festett barnás *saraiig* pótolja. De ezek tulajdonkép lényegtelen változások, mi lényeges, az változatlan maradt.

Változatlan mindenekelőtt maga a zenekíséret, melynél szebbet nem ösmerek. Ez alkalommal vagy ötven zenész guggol csodálatos hangszerei mellett. Megannyi különös alakú instrumentum. Van, amely égy kisebb bölcsőre emlékeztet, a másik olyan, mint a serpenyő. Aztán látok egy különös cintányérokkel telerakott félkört, mely mint a gyermek-sétáló veszi körül a közepett kuporkodó művészt.

Sajnálom, hogy Európában, soha sem foglalkoztak közelebbről e zenével. Amit eddig írtak róla, az meglehetősen felületes. De értem, hogy a tárgy meglehetősen nehéz, mert már maga a kiindulási pont eltérő. Csaknem az egész skála félhangokból áll. E lágy átmenetek adják meg mélabús jellegét.

Fájdalom, a kelet többi finomultabb művészi megnyilatkozásával a zene is kimúlóban van. Ma már itten is a nyugat fércszerzeményeit trombitálják. Ha pedig a fül egyszer eldurvul, nem lesz képes senki a szép kronomatikus fugaszerű dallamokat eljátszani. Annál kevésbbé, mert mindez kottába írva nincsen meg és a művészek, csak úgy mint nálunk a cigányok, atyáról fiúra öröklik mesterségüket.

A tökéletes harmónia egyszerre csaknem diszharmóniává fajul. Nem akarok hinni füleimnek. Egyidejűleg az imént még plasztikusan csoportosult művészek kiegyenesednek mint a cölöpök, aztán mintha derékban megtörnék mindannyit, hajlanak meg mélyen.

Az udvar is feláll. A példát követi a társaság. Végre egy ütemből a «Heil Dir im Siegeskranz» ra vélek Ösmerni. Most értem, hogy az estély véget ért és a Weimari herceg tiszteletére a német nemzeti himnuszra kezdett a társulat. Valóban csak egy lépés választja el a tökéletest a töké-

letlentől. Itt igazán azt lehetett mondania «il n'y qu'un pas du sublime au ridicule».

Ajutia.

Ajtitia volt egykor Siam büszke fővárosa. Másfél század előtt a birmanok elkergették az udvart és lakosságot. Soha nem is tértek oda vissza. A házak, paloták romba dőltek. Az utcákat, tereket ellepte a gyom. Erdő nőtt a hajdani fény és hatalom színhelyén.

Az első vonattal indulunk. Bangkok korán ébred. Az utcákon már élénk a forgalom. Az állomáson pedig olyan tolongást találok, mintha az egész város útra kelne. Igaz, hogy nem mehetnek nagyon messze, mert a vasúthálózat ma még igen szerény.

Bankoknak külvárosai szorosabb értelemben nincsenek. A székhely pusztán épült. Az új királyi palota már kint van a mezők közepett. A környék lapos mint egy asztal. Imitt-amott egy-egy tanya képez árnyas oázist. Felette emlékeztet az Alföldre. Még csak a gémes kutak se hiányoznak és a bivalyok lustán hevernek a sárban, akár csak a nyír-ségen.

A vasút elég gyorsan szeli át a tájat. Az apró mezítlábas barna személyzet egészen jól végzi dolgát. Mint gépészek, technikusok nagyon ügyesek. Így jobb *soff öröket* alig találhatnánk, csak az a baj, hogy néha túlságosan is vakmerők.

Ajutidban az admirális yacht ját bocsátotta a főparancsnok, ki a király egyik öcse, rendelkezésünkre. Ott vár készen a folyó partján és egyenesen fedélzetére sietünk, mert itten Siam szívében kocsiutak nem léteznén, mindenfelé a vízen kell közlekedni.

A *Menam* sehol sem ad élénkebb, változatosabb képét. A széles folyó a szó szoros értelmében el van lepve mindenféle és minden nagyságú bárkákkal. És mindannyi meg van rakva valamiféle tarka-barka áruval. Az egyik zöldséget, a másik

porcellán tárgyakat szállít. Sok az élelmi árus és vannak valóságos úszó lacikonyhák is.

Mint látom, épen vásár van *Ajutiaban*. Vásár a vízen. Mert házakat nem is látok pár hivatalos épületen kívül. Mindenki a vízen van. A vizén kereskedik. A vizén él. Megállunk a piac kellő közepett. A kis yachtot pár pillanat alatt mint raj veszik körül a vízi árusok. Ki gyümölcsöt kínál, ki nyalánkságokkal csábít. Akad minden, mit csak szem és száj kíván.

A nap heve ellen a csolnakba napernyőket tűznek. Vannak sárgák és pirosak, zöldek, kékek. Mindannyi lapos, tálalakú és felülről nézve úgy hatnak, mint valami óriási vizirózsák vagy nyíló napraforgók. Az élénkség óráról-órára nő. Úgy látom, senkinek sincs kedve hazatérni. Mindenkinek van vásárolni, eladni valója. Vagy ha nem is, annál több a mondani való.

Beszédesebb népet alig ösmerek. Mindég és mindenütt fecsegnek. Ha dolgoznak vagy pihennek, de szájok soha be nem áll. Van is itt a vásáron olyan zaj és zsivaly, hogy a határig elhallik. Mert persze mindenki tele-torkából kiabál, pedig hangjok úgyis kemény és rikácsoló.

Amilyen lármás a vásár, olyan csendes az egykori város területe« A romok félig elrejtve fekszenek szétszórva az egész vidéken. Mai napig sok a nagyszabású maradvány. Hajdani falak, düledező csarnokok, sajtáságos alakú pagodák festői rendetlenségben csoportosulnak.

És mindenfelé a legbujább növényzet lepi el a tájat. Őserdő képződött a szó szoros értelmében az egykori főváros területén. Hatalmas fák, áthatlan bozót, sűrű repkény és páfrány-lepel fedi az épületmaradványokat is. Itt-ott a ki-kezdett lépcsőzetekre a zöld moha puha bársonyos szőnyeget szőtt és a repedező tornyok, pagodák csúcsaira bokrétát kötöttek az élősdiék és vad orchideák.

Ajutia megérdemelné, hogy egy nagy festő ecsete örökítse meg, mielőtt teljesen romba dől, mielőtt végképen benövi a feltartóztathatatlanul terjedő és mindent ellepő

őserdő. Csonka pagodái ma még pompás staffage-ot képeznek. Az időtől megviselve, talán még jobban hatnak, mint újon. A törmelék és növényzet összevegyülve páratlan csendéletet rögtönöz.

Az erdőben, mint hallom, sok a ragadozó. Jobb rejtekhelyet valóban nem találhatnának. A tigrisek kivált nagyok e vidéken, bár a fő sport az elefánt vadászat. Külön e célra idomított elefántokkal üldözik a kiszemelt áldozatot. Két szelid állat veszi közre és addig veri ormányával, míg teljesen kimerülve hajtják az elkerített karamokba.

Az elefánt Siamnak nemcsak szent, de leghasznosabb állatja. A közlekedést az ország belsejében mai napig e fáradhatatlan óriások bonyolítják le. Sok hasznokat vesznek az erdők irtásánál is. Űgy hogy áruk az utóbbi évek alatt felette emelkedett.

Mielőtt elhagynánk Ajutiát, még elmegyünk a főispáni kúriába. A kerület vagy megye főhivatalnoka körülbelül főispáni állásnak felel meg. Otthona egy régi *Vatt*. Festői és szép kert környezi. Az egyik csarnokban a romok között talált Buddha-szobrok vannak felállítva. A legtöbb bronzból van öntve. Pár a sok közül valóban jó.

Egy másik csarnok a múzeum nevet viseli, de jogosabban lomtárnak nevezhetnék. A legcsodálatosabb egyvelegben van összehalmozva jó és kivált rossz dolog. Számos az európai vásári munka. Így alig vesszük észre a pár érdekes régi bronzot, lakkot és faragványt a sok selejtes tárgy között. Siam műérzéke és műösmerete úgy látom vagy nem fejlett még ki vagy a teljes hanyatlás állott be.

Az utat vissza Bankokba a *Menamon* tesszük meg. Siamban valóban el lehet mondani, hogy minden út a *Menamhoz* vezet és a *Menam* végződik. A *Menam* lankás partjai, csendes folyása, méla hangulata kárpótol sok megpróbáltatásért, sok fáradtságért és még több csalódásért.

Az első állomást az új királyi nyári laknál tartjuk. Siam Versaillese. Nem is csúnya így a folyóról nézve. A kertek leérnek a víz partjáig. Látszik, hogy a tervező Itália

fia volt, mert lépcsőzetes terraszok, oszlopos balustradok, virágokkal telt vázák adják meg az egésznek előkelő jellegét.

A kastély maga igénytelen, sárgára mázolt épület. A berendezés divatos. Csupa angol bútor. Úgy hogy a termék inkább klubhelyiség vagy vendégfogadó, mint királyi otthon jellegével bírnak. De Siam ma minden áron és minden téren haladást akar tanúsítani. Legelői jár pedig jó példával a király.

A kies tuscolumnak, mint hallom, a története következő. Egy kínai kereskedő, ki az országban milliókat szerzett, ide vonult vissza. A parkban még ma is fiennáll az eredeti «Yamen» gazdag berendezésével, mi ritka stílszerű. A nehéz, faragott zsöllék, szegletes márványsztalok, hímzett kárpitok minden a legkeresettebb pekingi ízlésre vall.

Hálája jeléül a sikeres vállalkozó halála után a királyra hagyta birtokát, ki aztán két kastélyt építtetett még a ligetbe. Így lett a csendes hely az udvar nyári rezidenciája. Idővel aztán több herceg is építtetett a szomszédban villát. Habár a *villégiatura* e tájon ösmeretlen, hol a nyár örökös.

Naplement után érkezünk haza. A visszfény violás fátyolba burkolja az egész tájat. A *Menam* partjain a házak mintha kigyúltak volna. A pagodák tornyai a szokatlan világításban csodálatosan ragyognak. A naplementje Bankok legelőnyösebb ideje, kár, hogy mindössze csak pillanatokig tart.

Két hete elmúlt, hogy Bankokba érkeztem. Csaknem túlhosszú tartózkodás Siam fővárosában, hol három nap alatt kényelmesen meg lehet tekinteni minden látnivalót. De végre is mi itten érdekes, az kevésbé a látványosságok, mint inkább a viszonyok. Az élet alakulásai, a mai Siam helyzete, fejlődése és elsősorban népe, mit megismerni igyekeztem.

Mióta megérkeztem, valóban úgy éltem, mintha ide tartoznék. Érintkeztem a legkülömbözőbb elemekkel. Megösmérkedtem mindazokkal, kik valami lényegesebb szerepet

játszanak. Meghallgattam nagyon eltérő nézeteket. Az idegen, mint helybeli körökben egyaránt megfordultam.

Vasárnaponkint a székesegyházban beszéltem angolul. Mert az angol a *lingua franca*. Jóllehet a mission, étrangère tagjai franciák, de az iskolákban angolul tanítanak. Ma ez a nemzetközi kereskedelem nyelve. Így a fiatalságnak erre van elsősorban szüksége. Beszéli is azt a legtöbb művelt siami manapság.

Sőt azt találtam, hogy még a diplomaták is kevésbé franciául, mint angolul társalognak. A Louis XIV. napja nagyon alá hanyatlott. Az egykori ragyogó sugaraknak legfeljebb visszfénye maradt meg. Ezt elsősorban a tengereken túl tapasztaljuk, hogy a nagykereskedő és gyarmatosító hatalmak, Anglia, Németország és Amerika megett a Köztársaság mennyire elmarad.

Bankok clubjai is teljesen angol mintára vannak szervezve. Vannak sport és egyéb körök, hol mindenki egyaránt függetlennek érzi magát. Az idegenek egyáltalában azt tapasztaltam jól érzik magokat itten és szeretik Bankokot. Mínek talán a valódi magyarázata, hogy az egész fehér társaság és annak összes tagjai, diplomaták, bankárok, kereskedők, mindannyinak társadalmi állása jobb, szerepe előkelőbb, mint saját hazájában.

Faknam pagodája.

Az utolsó estét még a *Menamon* töltöm. Holdtölte van és követünk kirándulást rendez Paknam pagodájához.

Siam holdas éjei valóban megérdemlik, hogy virrasszunk. Virraszt a nép is ilyenkor az egész országban. Szébb hatások képzelhetetlenek, a hangulat tökéletesebb nem lehet.

A *Menam* mintha megkétszerezedne. A méltóságteljesen hömpölygő folyam tükre sejtelmesen vész el a partok ködében. Határtalanná válik minden. A zöldes, ezüstös sugarak fényénél a való és látszat összeolvad teljesen.

Az idő pedig repül, mint az álomban. Kis hajónk neszte-

len siklik a fodros hullámokon. Útközben egy-egy vitorlással találkozunk. Mint óriási denevér terjesztik színtelen szárnyaikat a derengő éjszakába. Avagy egy-egy halászbárka fáklyájának szikráit, mint megannyi szentjános-bogarat, szórja előttünk szét a szellő.

Imitt-amott a part felől egy-egy érc *gong* mély kongását halljuk, vagy távoli pásztorfurulya szól szomorúan, csakúgy mint nálunk. Máskülönb en csendes minden körülöttünk és a tájék néma teljesen.

Szerencsére a társaság is régen elhallgatott, mintha senki se merné megzavarni a természet tökéletes harmóniáját. Vannak helyzetek, midőn minden megjegyzés visszatetsző és pillanatok, midőn minden hang, a legkisebb nesz is zavar.

Paknám pagodája ekközben mint szokatlan fantom bontakozik ki a láthatáron. Hófehér és sugár, akár egy titokzatos megjelenés. Szinte nehéz meghatározni, hogy való-e avagy csak tiszta képzelet műve a rejtélyes látomány. Mint délibáb csalóka képe úszik az ezüstös párák felett a csillogó jelenség.

A valóról nem győződhetünk meg. Szerencsére nincsen módunkban kiábrándulni. Az apály beáll és gőzösünk nem köthet ki így a másik parton; szemben a helység végén tartunk pihenőt.

A falu éppen ünnepel és a faluval az egész határ. Mintha ide vándorolt volna fél Siam a pagoda ünnepélyére, olyan a csődülés. Öreg, fiatal, mindenki a főutcán tolong. Senki se maradna ilyenkor otthon. Mint látom, még a katonák is szabadságot kapnak a nagy alkalomra, a lámák pedig messze-földről ide zarándokolnak.

Tehát nagy napra virradt *Paknam*, minden arra vall és ez ünnepélyes napra még ünnepélyesebb éj következett. Minden ház ki van világítva. Az egész helység fel van lobo-gózva. A nagy utca két oldalán sátor sátor mellé feszítettek. Ami tetszetős, ami édes, mind felhalmozták. Csak választani kell.

Paknam évi búcsúját tartja. A *wat* évfordulója van. Ott a kolostor előtt az élet a legmozgalmasabb. Az udvaron

lugasokat rögtönöztek. Oda van terítve a szabad ég alá. Nagy lakkos tálcákon, fényes rézüstökben a legkeresettebb gyümölcsök és nyalánságok magas gúlákba rakva vannak feltálalva.

Aki arra megy, azt rögtön meg is hívják. A barátságos bonzoktól alig tudok menekülni. Vendégszeretetük nem ismer határt. Mindenáron azt akarnák, hogy foglaljak helyet közöttük. Vannak sokan helybeliek és még többen a vidékről. A búcsú a legjobb alkalom, hogy a szomszédság és rokonság néha-néha összejöjjön.

A nép mulattatására semmi sem hiányzik. A nagy téren két színházat is rögtönöztek. Az egyikben a népszerű drámai előadás folyik, órák, sőt napokig megszakítás nélkül. A másikban a hagyományos árnyjátékot mutatják, úgy, mint szokásos volt az emberemlékezet óta minden nevezetesebb alkalommal. Lakadalmak vagy temetések, vásárok és búcsúk idejében.

A hagyományok változatlanok. A színházban is még mindig a *Ramajana* jeleneteit ismétlik. Az udvarnál vagy a nép között, a szöveg változatlan és egyformán lelkesít. A hajdani nagy idők eseményei mélyen vannak ez emberek képzeletébe vésődve.

A művészek is egyaránt az egykori archaikus felfogást tanúsítják. Mozdulatuk merev és stilizált, mint egyházi szobraiké. Mi természetes, azt eleve megvetik, mint ami nem a színpadra való. Főtörekvésük, hogy lehetőleg természetfeletti mithikus alakok benyomását tegyék.

Ugyanezt jegyezhetném meg az árnyszínházról. A bábozók mozdulatai csak olyan merevek, mint a színészeké. A csukló, mintha kitörne, a kéz és láb annyira visszahajlik. De éppen ez a főnehézség, a nemzeti plastikai érzék e sajátos mozdulatokban nyilvánul. Így láthatjuk azt szoborműveiknél is.

A szörnyek és emberek harca, mint a görög mithológiában, képezi a *Ramajana* szövegének nagy részét is. Az ember örökös küzdelme az elemekkel és saját szenvedélyeivel ismétlődnek különböző változatokban. Végre, mint min-

den nemzeti eposznál, a rossz szellemen a jó fényes diadalt ül. A bűnt sok küzdelem után az erény győzi le.

Ha a színpad képe változatos, nem kevésbé mozgalmas a nézőtér. Zsúfolva van a szó szoros értelmében. A családok egész pereputtyostól telepednek le, még a csecsemőket is magukkal hozzák. Esznek-isznak teljes kényelemben, mintha otthon lennének. Ha már megfizették a belépőt, ki is akarják azt használni, tartson az előadás bár éjjel-nappal egyhuzamban.

Közbe-közbe át-átlátogatnak a *pagodához*. Mert hiszen alapján véve ezért jöttek, zarándokoltak olyan messziről. Kiki vesz kezébe egy tömjén-vesszőt és azzal pillanatra letérdel a nagy Buddha-szobor előtt: aztán mélyen meghajol és mielőtt tovább menne, még egy kis aranyport is hint a bálvány lábaira.

Sajátságos látvány. Áhítat és szórakozásnak különös vegyülete. Az élet öröme és-fohász, minden átmenet nélkül, egyszerre jó kifejezésre. Mint gyermekek, teljesen öntudatlanul engedik át magukat pillanatnyi gerjedelmeknek.

A hold már hanyatlóban van. A nagy izzó-tányér veresen, véresen ereszkedik alá. Tüzes korongja még ottan függ a nagy sötét síkság felett, mintha pillanatra megpihenne, mielőtt végkép alásiklana a *Menam* ezüstös, csillogó tükrébe.

Ez volt egyszersmind az utolsó hangulat Siam földjén. A paknami pagoda ünnepe maradt meg befejező emlékül. E holdas éj nemcsak a legragyogóbb képet varázsolta elém, de a legjellemzetesebb világot veté e tropikus földre és sajátos népére.

Indokhína felé.

Indokhinába február tizenkettedikén indulok. A *Donai*, ez a hajó neve, szerény alkotmány. Mindössze folyójáratra épült. Annak is sok ideje múlhatott, mert felette rozoga. Elsősztályú utas magamon kívül nincsen is, csak egy kínai és egy birmán.

Délbe vonják fel a horgonyt. Bankoknak nincs kikötője,

a hajók a Menam közepett állanak, ottan, ahol épen kényelmes. Így néha a folyó tele van gőzösökkel és a legkülönbözőbb zászlókat látjuk az árbocokon lobogni. Vannak svéd és norvég, kínai, japán, angol és francia társulatok képviselve, bár Bangkokba mindannyi csak kisebb hajókat küld, a rossz kikötői viszonyok miatt.

A sík tengerig vagy három és fél órát gőzölünk. Épen dagály van, így nem kell várni a homokzátony előtt, de egyenesen kijutunk az öbölbe. A partok erre laposak és sűrűn be vannak növe. A *vegetáció* mindenfelé pompás. Tropicus a szó szoros értelmében.

Siam a legmelegebb ázsiai országok közé tartozik. Hozzá a hévmérő az egész év folyamán magasan marad. Most lenne a hűvös időszak és Bangkokban mégis mindig harminc fok körül áll a higanyoszlop. A folytonos meleg az, ami valóban fáraszt és hogy még éjjel se hül le soha a légkör.

A délután folyamán elhagyjuk a félsziget partjait és áthasítva az öblöt, *Cambodia* felé gőzölünk. A tenger meglehetősen hullámos. A Kínai-tenger tulajdonképen sohase nyugodt. A nagy typhonok időszaka ugyan elmúlt, de azért sohasem lehet tudni, mikor kerekedik egy-egy váratlan vihar. A *Donai* olyan nyomorúságos bárka, hogy a legkisebb áramlattól inogni kezd.

Éjjel egy kisebb sziget előtt állunk meg. Újabbán ültetvényesek telepedtek le. De aránylag még az egész partvidék nagyon elhagyatott. A franciák nem szívesen távoznak hazájukból. A népesség hozzá csökkenően van, így a gyarmatokra alig jut. Túlnépesedés nélkül nehéz kolonizálni. Tekintve, hogy több mint félszázadja, amióta Kokinkhina a franciáké, feltűnően kevés a számuk. Tulajdonképen ma sem telepednek le. Jönnek üzleteket kötni, pénzt nyerni és aztán amint jöttek, úgy el is mennek örökre.

Hogy Kokinkhina meddig marad így a francia uralom alatt, felette kétséges. De jellemző, hogy senki sem hisz annak tartósságában. Maguk a hivatalnokok azon meggyőző-

dést engedik sejteni, hogy szerepük csak időleges. Így tulajdonképen minden felette átmeneti benyomást okoz. Az egész Indokhínát mindössze úgy tekintik, mint ezidőszerint előnyös alkalmat magasfizetésű állások elfoglalására.

Birmán útitársam jól beszél franciául. Itt a gyarmaton született. A francia hadseregben szolgált. Társalgás közben kiderül, hogy nem kisebb személyiség, mint Birma számkivett trónörököse.

Tibo király kegyetlenségei, a palotaforradalom, az angol közbelépés, végre az ország elfoglalása még élénken emlékünken van. Hiszen mindössze a nyolcvanas évek alatt történtek a szomorú események. *Tibo* király maga is él. Ezidőszerint Bombayban tartózkodik. Jobban mondva ottan tartja fogva az angol kormány.

A testvér, ki tulajdonképen a jogos uralkodó lenne, *Mingon* herceg állott az ellenpárt élére. A legitimisták ügyeket vesztve, a két herceg *Mindon* és *Mingon* Pondicherybe menekülvén, francia pártfogás alá helyezkedtek. De Pondichery kicsinek bizonyult és mindenáron vissza akarták hódítani elveszett koronájukat.

Mingonndk. végre sikerült megszökni. A francia kormányzó egyik nagy útiládájában kezdte el vándorlását, ami valódi Odisszeára emlékeztet. Hogy, hogy nem, a láda *Rangoon* helyett *Calcuttába* került, az ellenség fővárosába. A szökevény kétségbeejtő helyzetében egy véletlenül ottan horgonyzó idegen hajóra menekedett, mely Colombo felé gőzölt.

A viszontagságok Ceylonban folytatódtak. Egyik drámai pillanat a másikat követte, melyeket túlhosszú lenne elmondani. A királyi herceg végre *Saigonban* telepedett le, hol a francia kormány pártfogásában és huszonötezer frank évi járadékban részesül. Ma itten várja a napot, midőn ünnepelesen bevonulhat majdan Mandalay aranyos palotájába.

Útitársam, ki ma az egyedüli trónörökös, *Tibo-nak* nem lévén gyermekei, hazáját sohasem láthatta. Itten született Indokhínában, Franciaországban tanult és ottan szolgált a hadseregben. Ennek ellenére az angolok sohase engedték meg,

hogy Birmát felkereshesse és őseinek otthonát, a mandalayi csodavárat láthassa.

Különös véletlen folytán én pár feledhetetlen hetet töltöttem mint Lord Curzon, az akkori alkirály vendége e páratlan otthonban, így mesélhettem neki sok mindent fényéről, pompájáról. Még csak túloznom se kellett, mert bajosabb fejedelmi otthont még a Keleten se ösmerek, mint e teljesen bíborlakk és arany-faragásokkal díszített tornyos, csúcsos pagodákkal fedett meseszerű csarnokot.

Annak idején le is írtam a közvetlen benyomás alatt. Amennyire ugyan leírhatjuk azt, mi kevésbé a tárgy, mint annak a hatása által megragadó. És ilyen bámulatos hatások adják Mandalay feledhetetlen varázsát. A színek sehol káprázatosabban nem hatnak, világítás sehol nem kábítóbb, mint az *Irrawady* harmatos völgyében, Birma felhőtlen égboltja alatt.

Szerencsétlen számkivetett trónörökös, ki mindezt nem láthatja és soha ősei földjét bírni nem fogja. Sőt, mi talán szomorúbb, úgy látom, már összes reménye is elveszett, hogy valaha trónját elfoglalhassa. Ahelyett dolgozni tanul. Mint mondja Siam rubin- és zafir-bányáiból érkezik, mert ha már drágakövekkel nem bír, hát legalább drágakövekkel fog kereskedni.

Ma, a harmadik reggelen folyton szigetek között hajózunk. Az egyik szokatlanabb képződményü a másiknál, mint a régi kínai festők képein, a sziklák olyan bizarr alakokat mutatnak. Még a növényzet is hasonló és a fák a széltől, vihartól folytonosan korbácsolva éppen olyan girbe-görbe ágazattal bírnak, mint akár egy-egy *Wang-wei* művein.

A szárazföld egyik nyúlványa mélyen előre hatol. A franciák újabban borsot termelnek a földeken. A világ ezen elmaradt sarkáról jogosan el lehet tehát mondani, ahol a bors terem. Hoznak is több zsákkal a hajóra. Apró csolnakokban eveznek a félmeztelen bennszülöttek. A karcsú, magasan felhajlott orrú csolnakok jól hatnak, a hajósok azonban valódi torzalakok.

Este felé leérünk Kokinkhina legdélibb pontjához. A tenger mind hullámosabb, amint a Cap-Mail fokot megkerüljük. Hajnalba érkezünk *Pulokondor* sziget elé. A hely csinos, de szomorú. Kokinkhina fegyenctelepe. A parton mogorva épületek emelkednek. Amint hallom, több száz rab van itten a külvilágtól teljesen elkülönítve. De ennek ellenére megesik, hogy egyik-másik megszökik. Tutajt rögtönözve, a tenger hullámaira bízzák sorsokat.

Végre az ötödik nap reggelén érkezünk a Cap St. Jacques elé. Hegy a síkság közepett. A hajó nagyot kerül, aztán befordul a Saigon torkolatába. A víz szennyes. A partok laposak, kétoldalt rizsföldek terülnek. A vidék unalmas, de a talaj gazdag. Az egész *Kokinkhina* ezen tájéka a legtermékenyebb.

Saigon.

Saigon meglep. Talán a legcsinosabb francia gyarmatváros. Az épületek nem valami ízlésesek, de szerencsére a legtöbb házat kert környezi. Az utcákat mindenfelé terebélyes fák árnyazzák. Mindössze alig félszázadja, hogy ültették, de máris óriások.

E sűrűn benőtt hűs alléek, és a folyton virágzó kertek adják meg *Saigonnak* rokonszenves jellegét. Bármely irányba tekintünk, mindenütt növényzetet látunk. Szerencsére az örökzöld levélzet elfedi a falakat és homlokzatokat, melyek közül a legtöbb felette ízléstelen.

Franciaország, hajdan jóízléséről híres, újabban teljesen elvesztette e ritka tulajdonát. Mit jelenleg alkot, úgy otthon, mint gyarmatain, nagyon selejtes. Építészeti terén kísérletei valóban szomorúak. Mindenáron szeretne eredetit teremni, de az eredetiség mindössze nagyon keresett és erőltetett díszítésekben nyilvánul.

A kormányhivatalok, magánházak mind lehetőleg szokatlan tornyokkal, kupolákkal akarják a közfigyelmet magokra vonni. A városháza e tekintetben a legszembeötlőbb és legszemetsértőbb. A főkormányzó palotája sem sikerültebb.

Szerencsére mindez épületek világosra vannak 'mázolva, az ablaktáblák fehérek, így a hatás barátságos.

De mint említtem, *Saigon* jellegét sem az építmények, de a növényzet adja. Mindenféle fák zöldéinek. Az utcák pedig nemcsak jól vannak rajzolva, de tiszták is. Igaz, hogy minden új a határban. És mivel majdnem kizárólag tiszték és hivatalnokok laknak családjaikkal a városban, így a sétateretek csaknem fürdőhelyi jelleget nyernek.

A hivatalnokok túl számosak. Minden legszerényebb állást államszolgák foglalnak el. Postás vagy sürgöny kihordó egyaránt francia. A sok alsóbb alkalmazott természetesen a *fehér* elem tiszteletének rovására történik. Az angol gyarmatok sok emberösmerettel csak a vezető állásokat bízzák európaiakra, minden egyéb hivatalt a bennszülöttek foglalnak el.

A franciák magatartása, modora szinte nagyon eltérő. Első pillanatra feltűnik, hogy míg egész Indiában egyetlen kávéházat nem találunk, Indokínában csak olyan számosak, mint bármely francia városban. A gyalogjárók hosszán ottan sorakoznak a székek és asztalok. Órák-hosszán szürcsölik a zöldes *absynt-ot* tiszték és közkatonák, bennszülöttek és európaiak egyaránt.

A diszciplína ilyen körülmények között eleve ki van zárva. Milyen különbség az angol gyarmatok népével. Itt vagy túlságosan barátságosak, vagy feleslegesen gorombák, de sohase következetesek. Amint a pillanat hevében érez Gallia fia, úgy cselekszik Ha előbb vagy utóbb meg is bánja, de nem tud szenvedélyein uralkodni.

Saigont bejárva, széltében és hosszában a hivatalok száma méltán kelt csodálkozást. Csaknem minden jelentékenyebb épület felett *Bureau* felirat fénylik aranyos betűivel. A jelen kormányzat elsősorban azon igyekszik, hogy lehetőleg sok embernek nyújtson állást, még ha arra szükség nincs is.

A fő, hogy a képviselők szavazóikat lekötelezzék. Erre mi sem alkalmasabb, mint lehetőleg számos és gazdag kérésekkel biztatni. A gyarmatállások így felette óhajtott

jutalmak. Hogy az illetők megfelelnek-e, csak másodsorban jön tekintetbe. Érthető tehát, ha a francia gyarmatok a szó teljes értelmében el vannak árasztva inkompetens hivatalnokokkal.

Saigon intézetei között kétségkívül a legfontosabb a misszió oskolája. Nagy négyszöget foglal el. A kertek közepett emelkednek a különböző épületek. Kollégium, iskola, kápolna. A tanulók száma nagyon jelentékeny. Mint hallom, még a más felekezeti szülők is szívesebben küldik gyermekeiket ide, mert minden tekintetben alaposabb nevelést nyújt a kormány iskoláinál.

A városnak nevezetességei nincsenek. A botanikus kert csinos, bár felette szerény. Néhány ketrecben pár vadállatot is tartanak, de mindez kezdetleges. A város liget je se nagy. Szinte érthetetlen, hogy mikor a helyet tervezték, nem gondoltak egy megfelelőbb park ültetésére, itten, hol a növényzet olyan páratlan és szinte szemlátomást nő.

Ha *Saigon* a hivatalos világ székhelye, a kereskedelem a szomszédos *Cholonban* a legélénkebb. Kínai város és ezzel minden megvan mondva. Körülbelül kétszázezernyi lakossága reggeltől-estig dolgozik. Érthető, hogy sokan nagy vagyona tettek szert. Az egyik milliomos anamita fia a francia hadsereg legfiatalabb alezredese.

A sok eredeti épület között a legérdekesebbek természetesen a pagodák, vagy yostházak. A minta csak az, mint a Sárga-császárság vagy ma már köztársaság, bármely városában. Csodálatos, milyen ritka hűséggel ragaszkodtak ez emberek századok folyásán át eredeti szabályaikhoz. És még sajtóságozabb, hogy mai napig, az erős európai befolyás ellenére, milyen magas fokon áll művészetök.

A város főutcájára néz a kínai plébánia is. A lelkész kínai származású, de kifogástalanul beszél ma már franciául is. A paróchia nagyon csinos. A berendezés ízléses Szalon, dolgozó, hálószoba fürdővel és mindez a legkitűnőbb rendben van tartva. Az egész francia Indokínában e kínai plébánia tette reám a legcivilizáltabb benyomást.

Cholon, fájdalom, nemcsak Kína erényeit, de bűneit is nagy mértékben tárja elénk. Sok az opiumtanya és még több a játéklarang. Kínai és annamita egyaránt játékos. Napi keresetüket könnyen veszítik el éjjelenként. A francia katonáknak csak különös engedéllyel szabad átjönni.

A vidék köröskörül felette egyhangú. Pedig jó messze megkerülöm az egész szomszédságot. Saigon leggazdagabb polgára bocsátotta rendelkezésemre automobilját. A család története jellemző. Mint vagyontalan bennszülött az illető a misszió nevelődött. A francia foglalat alatt így hivatalos tolmácsná neveztek ki. A jó alkalmat felhasználva, a gazdátlaná vált földeket olcsón megvette és drágán adta későbben el, úgy hogy örökösei tíz milliót osztzkodtak.

Egyet hálából az egyházra hagyott, azzal a kikötéssel, hogy sírja felé egy nagy templom épüljön. Karrarai márványba faragva teljes nemzeti díszben ottan fekszik az adományozó egy hatalmas szarkofágon a szentélyben. Özvegye típusa Annám asszonyainak. Felette szerény a megjelenése és amint ott fogad küszöbén, azt hihettem volna, hogy az egyik szolgáló. Úgy él mai napig, mint mikor semmije se volt. Így könnyen gyarapodhatott a vagyon.

Kokinkhína az egész francia ázsiai birtok legtermékenyebb része. Kivált a rizsföldek nyújtanak bő terméseket. A cukornád nem kevésbé jövedelmező. Egyáltalában gazdasági szempontból nem kívánható jobb vidék. És mindemellett a jelen francia kormányzat aránylag nagyon kevés tiszta hasznot mutat föl.

A *missions étrangères-en* sokat hallok helyi viszonyokról. A *procureur* több mint harminc éve él e földön, csoda-e, ha jól van értesülve. A misszionáriusok voltak ez első európaiak, kik a félszigeten letelepedtek. Sőt Franciaország tulajdonképpen nekik is köszönheti az egész gyarmatot.

Az első püspök még a tizennyolcadik század folyamán tette meg székfoglaló kísérleteit. XVI. Lajost személyesen kereste fel, hogy Annám trónusára védnöksége alatt pártfogoltját, az elűzött fiatal herceget helyezze. A tervet a

forradalom hiúsította meg, de azért korántsem csüggedve, saját erejéből toborzott seregeket, hogy tervét keresztül vigye.

A *Lek* uralma így megszűnván, az új dinasztia Annamot választotta Tonking helyett székhelyéül. A viszályok azonban tartottak tovább, alkalmat szolgáltatva a franciák közbelépésére. Kokinkhína területét gyorsan elfoglalták. Tokingot hasonló sors érte, míg Laos és Cambodgia protektorátus nevet viselik.

A főpap szobra ott áll Saigon főterén. Kezénél fogja a trónkövetelő gyermeket. Időközben a francia politika nagyot változott. A szobor ugyan még ottan maradt, de a jelenlegi püspök palotáját elkobozták. Ez a hála kifejezése a dús gyarmat megszerzéséért.

A Mekong-on.

A folyamokban gazdag *Maláji-félsziget* legméltóságosabb belvize a Mekong. A Himalaya jégmezőiből táplálkozik csakúgy, mint a *Menam* és Ázsia legtöbb folyama. Széles és lassú, hullámai zavarosak, mert a medre felette sáros.

Utón *Cambodgia* felé írom e sorokat. Hetenkint párszor gőzös indul Saigonból *Pnom-Penh-be*. Nyomorúságos bárkák, melyek tulajdonképen csak teherszállításra alkalmasok. Az utasok részére alig van egy-két kabin berendezve. A bennszülöttek pedig össze-vissza hevernek, ahol épen helyet találnak.

Este hagyom el *Saigont*. És hogy a fedélzeten uralkodó rendetlenséget, piszkot ne lássam, lefekszem azonnal. De alvásról persze szó sem lehet, a lárma olyan fülhasító. Mindenki kiabál és mindenki civódik, de teljes jó kedvvel, Vígabb, kedélyesebb lakosságot ritkán láttam. Pedig szegény emberek sírhatnának, olyan rosszul bánnak velük és olyan nyomorúságos a helyzetük, de panasz helyett nevetésre fogják a dolgot.

Cap St.-Jacquesig a Saigon hullámain haladunk. Azután

ki kell a hajónak jó darabon a tengerre fordulni, míg a *Mekong* torkolatát eléri. A tenger rendesen rossz, a hajó még rosszabb, így az utazás meglehetősen keserves

Az első állomást *Mythoban* tartjuk. Toronyirányban egész közel lenne Saigonhoz. Kerületi székhely. A főutca, ha más nem is, elég jó benyomást tesz. Újabban több rizsmalmot is létesítettek és jelentékeny kiviteli kikötővé fejlesztik.

Délután érjük el *Cambodia* határát. A határ azonban csak politikai. A földrajzi helyzet változatlan. A síkság szinte határtalan és mindenfelé kitűnő művelés alatt van a föld, melynél ritkán találunk jobb minőségűt.

Sohase hittem volna, hogy *Cambodgiában* ilyen fejlett gazdasági viszonyokat tapasztaljak. Még kevésbé, hogy a népesség előre haladt legyen. Tulajdonképpen korántsem kezdetlegesebb Siam fiainál, a parasztság néha csaknem felül is múlja a szomszéd országbelieket.

A *Mekong* partjain folyton falvak előtt gőzölünk. A lakosság a folyók mentén felette sűrű. A közlekedés mai napig kizárólag csónakokra és hajókra szorítkozik. Vasút egyáltalában még nem létezik *Cambodgiában*.

Pár nagyobb helyet is érintünk. Városoknak számítanak, amennyiben házak pótolják a szokásos bambusz-kunyhókat. A kínai kereskedők tulajdonképpen e vidékek művelői. Ahol letelepednek, azonnal építkeznek, boltokat nyitnak, kereskednek. A termést már rendesen aratás előtt veszik meg a néptől. Ők a vállalkozók és bankárok is egyszersmind.

Ázsiát Indiáig tulajdonképpen máris a kínaiak uralják. Nem fegyveres hatalommal, az igaz, de kereskedelmileg. Keressünk fel bármely gyarmatot, vagy bármely félreeső szigetet, mindenfelé kínaiak kezében van a kereskedelem. A vagyont ahol lehet e ritka vállalkozó emberek biztosítják.

Vinh-Long, *Sadac*, *Tan-Cham* a jelentékenyebb helyek, melyek előtt horgonyt vetünk. Mindenütt rajként várnak a *Djonkák*. Valóságos népvándorlás keletkezik. Százával ér-

kéznek az emberek. Egész családok magokkal hozva összes pereputtyukat. És amennyi jön, ugyanannyi távozik. A vándor ösztön mélyen gyökerezik Ázsia népeiben.

Az első osztályon csak hivatalnokok utaznak, ingyen. Nagyon gyenge társaság. Szinte azt kérdezzük, hol szerzi Franciaország ez embereket? Megannyi teljesen pallérozatlan alak. Megjelenésök rendetlen. Modoruk durva. Így érthető, hogy az egyszerű cambodgiai félmeztelen, de felette udvarias és csiszolt lakosság, lenéz kormányzóira.

Először tapasztalom gyarmaton, hogy a nép magát többre becsüli az uralkodó elemnél. Sőt ezt nem egyszer hangoztatja! Így Kokinkhína annamita sajtója ismételtelen fejezi ki, hogy habár belátja, hogy a franciák gazdagabbak, hatalmasabbak és technikai ösmereteik jelentékenyebbek, de más tekintetben nem tartják magukat csekélyebbnak, sőt általános művelődésük színvonala jobb.

Az állítás, tűnjék bár merésznek, de érthető. A francia gyarmatok nagyon hosszú éveken át valódi menedékhelyül szolgáltak a legzüllöttebb elemeknek. A kihágások így napirenden vannak. A lapok főrovatai nem győzték felszámolni a szomorú eseményeket. Hogy mindez milyen hatással van a lakosságra, könnyen elképzelhető.

Tény, hogy a bűnesetek több mint megkétszereződtek a francia foglалás óta. Sőt mi szomorúbb, az anarchista áramlat kiterjedt az egész nemzetre. Alig hihetnők, e hajdan egyszerű emberek milyen hamar tették magukévé a legveszedelmesebb eszméket,

A francia hivatalnokoktól sok mindent megtudok. Épen nem mondhatnám őket optimistáknak. Tisztában vannak a helyzettel. Látják, hogy az általános mozgalom ellen nem tehetnek semmit. A kezdet volt elhibázva. Az egyenlőség és testvériség utópiáinak hirdetése a gyarmatokon nem vezethet csak fegyelmetlenséghez.

A legtöbb kormányzó és hivatalnok keveset törí fejét ezen problémákkal. A fő, hogy jövedelmező állást kapjon és pár év után meggazdagodva térhessen haza. A gyarmat

jövője pedig érdekelje azokat, kik utána jönnek majd, ha ugyan sokáig fognak még jöhetni...

E múltékony jelleg mentül beljebb hatolok Indokhinába, annál jobban meglep. A francia intézmények csak a felszínen látszanak elszórva. De mélyebbre semmi se hatolt. Terebélyes fa, mely ha e percben még hajt is, de gyökeret nem vert és a legelső vihar ki fogja szakítani.

Cambodgia.

Pnom-Penh Cambodgia fővárosa úgy tűnik fel a lát-határon, mint délibáb. A királyi palota aranyozott teteje, csillogó tornyai tüneményszerűleg bontakoznak ki a fellegek közül. A láthatár még ködben úszik. A távlat párás, csak itt-ott fénylik a Mekong tükre, A tájkép fölé kékes fátyolt borít még a reggeli derengés. Csupán a királyi palota képe vetődik tündöklőn az égboltra.

A világ tulajdonképen nagyon keveset tud *Cambodgia* fővárosáról. Bevallom, én is azok közé tartoztam. Az iskolákban alig említik meg a nevé{. Hírét tulajdonképen csak a francia protektorátus kiterjesztésekor hallottuk felvetni. De fogalmaink felette homályosak maradtak és *Cambodgia* bele veszett többé-kevésbé a többi exotikus földek homályos sivatagába.

Narodom király egy pillanatra volt csak képes a nagyvilág figyelmét magára vonni. Pár évtized előtt, midőn a francia kormányt felkérte, hogy fenhatóságát kiterjessze tartományára, néhány lap arcképét is hozta. Sötét volt a bőre és fejét hegyes korona díszítette. Érthető tehát, ha a nagyközönség vadnak tekintette.

Pedig épen nem volt olyan primitív, mint gondolhatták külseje után. Eleve belátta, hogy Siam hódító terveit csak a francia fenhatóság elismerése gátolhatja meg. Sőt tovább is okoskodott és nem riadt vissza kijárni a francia kormánynál, hogy követeljék vissza Siamtól a három már régebben meghódított tartományt is. Így ma Cambodgia nagyobb, mint

valaha és őszintén meg van győződve, hogy egy napon, majd a francia gyarmathatalom megszűnése után, egykori múltjához hasonló fényes jövő várakozik reá.

Mert Cambodgia múltja nagyon fényes volt. A *Kmer* császárság hatalma ritkította pártját. Ázsia népei között kevés ért el magasabb művelődést. A középkor első feléből hátramaradt emlékek mai napig csodálkozást keltenek. Az építészet terén a legbámulatosabb műveket alkották, melyek mindez ideig méltán keltik fel a legáltalánosabb elismerést,

Pnom Penh-ben partra szállva, a legkülönbözőbb meglepetések várnak. Egy automobil elsősorban, mit valóban nem reményltem itt a vadon közepett. Maga a város felette díszes. Az utcák jól vannak tartva, igaz, hogy *utak* aztán a város határán túl az egész országban nincsenek.

Pnom-Penh tehát méltó székhely. Még villamos világítással is bír. Azonkívül több nagyon jelentékeny nyilvános épületet emelt a francia kormány. B új dalom, csaknem túl jelentékenyek. De ami minden tekintetben sikerült, az a monumentális új híd szigorú *kmer* stílusban építve. Az oszlopos karvédek és a hétfejű *naga* valóban kitűnő hatást keltenek és méltóbb bejáratot nem képzelhetnénk a *Pnom* hegyéhez.

A *Pnom* a főváros dísze és büszkesége. Nevét is e cukorsüvegalakú dombra épült csúcsos pagodától veszi, mely ottan tornyosodik az egész vidék látképe felett. Körül szép park terül. A csúcshoz méltóságos lépcsősor vezet. A félúton a lejtő hátán a király szobra áll. Egy élelmes francia művész szóta a türelmes *Sissowathra*..

A Pnommal aztán ki is merítettük az összes építészeti nevezetességeket. Minden más felette új és köznapi. A francia közmunkatanács valóban nagyon gyarló ízlést árul el. A nép pedig mai napig kunyhókban lakik. Csak a kínai kereskedők, kik itten is számosak, építettek egy egész negyedtet szokásaihoz és felfogásukhoz hűen.

A királyi palota, vagy mondjuk a király város, teljesen

el van szigetelve. Köröskörül magas falak védik. A falakon belül emelkednek a különböző csarnokok és pavilonok. Fájdalom, több épület teljesen modern. A király a párisi világkiállítás alkalmával vásárolt vas villában lakik. A berendezés megfelelő. Olyan, mint a kiállításokon szoktuk látni. Gazdag és aranyos.

Szerencsére még áll azonban pár hajdani oszlopos, pagoda-tetejű *kiang* vagy *wat*. Mert Cambodgia is teljesen Birma és Siam építészeti felfogását hozza kifejezésre. Megfelelő a művészetők, mint ahogyan ugyanazon vallást követik. A *bonzok* hatalma itt is döntő. A sárga tógás, beretvált fejű papságot ott látjuk mindenfelé.

Maga *Sissowath* király orthodox. Sokat érintkezik a kolostorok lakóival. Talán arra számít, hogy egy napon, ha esetleg a franciák gyarmathatalma meg fog szünni, majd az egyház fogja a nemzeti szellemet feléleszteni. Tény, hogy újabban csakúgy, mint Siamban vagy Japánban, a lámák kezdenek idegen nyelveket és nyugati tudományokat is művelni.

A palota, mint említtem, valódi város. Lakóinak száma ezrekre emelkedik. Éjjelenként azonban visszavonulnak az összes férfiak. A király, ki öreg, törődött ember, egyik unokáját bízta meg, hogy vezessen el mindenfelé és mutasson meg mindent, ami érdekelhetne, nyitassa fel az összes termeket és kincstárt is.

A nagyreményű királyi sarj barátságos fiatalember. Ami fő, jól beszél franciául. Megjelenése előkelő. Modora csodálatosan finomult. Minden mozdulata elárulja az évszázados leszármazást. Az udvari kék selyem *sarang* van deréka körül, mi hasonlíthatlanul előnyösebb viselet a kényelmetlen nadrágnál.

Sétánkat a díszudvaron kezdjük. A központot *Narodom* király aranyozott lovasszobra foglalja el. Mint Marcus Aurelius a Capitolium csúcsán, olyan méltósággal uralja a helyzetet. Érdekes, hogy a szobor a hatvanas években készült és III. Napóleont ábrázolta. Közben Napoleon meg-

bukott és a szobor így raktáron maradt, míg végre egy élelmes vállalkozó a franciák császárljának a fejét leguillotinírozta és Louis Napóleon feje helyébe a Narodomét helyezte.

Az udvarban két szép *Pnom* is áll, az egyik a Narodom sírja. Új építmény, de szigorúan nemzeti stílust árul el. Meglep, milyen sok tudással van az egész tervezve. Meg is kérem a herceget, hívassa el az építész, kit szeretnék megismérni. Szerény, öreg, félmeztelen cambodgi jött kis várakozás után, magát mint az udvari főépítész bemutatni. De a nagyon *vad* külső dacára szemei magas intelligenciát árulnak el. Kétségkívül a művészi geniust nagy mértékben örökölte hajdani magasfokú kultúrájú őseitől.

Váratlanul, itt-ott találkozunk még ilyen kivételes alakokkal. Hol legkevésbé gondolnánk, akadunk össze egy-egy lény nyel, ki teljes sértetlenségében őrizte meg az egykoi hagyományokat. Néha, habár ritkán is, alkalmunk nyílik ráismerni a régen elenyészett kmer nemzet szellemére.

A *Pra-keo*, a smaragd Buddha csarnoka, a királyváros legpazarabb épülete. A smaragd Buddhát azonban már Bangkokban láttam, mert odavitték hadizsákmányként Siam győzelmes hadseregei. Az itteni mindössze utánzott. Egyszerűen üvegből öntötték. Így még zöldebb, mint az eredeti és amint látom, ez a fő érdeme.

A csarnok tele van kincsekkel. Az anyakirályné ide helyezte Összes ékszereit. Az egyik bálványt a legpompásabb gyémántok díszítik. *Narodom* még tovább ment. Végrendeletileg hagyta meg, hogy pénzeiből egy színarany életnagyságú Buddhát mintázzanak, híres gyémántjaival pedig áraszák el. A hatás valóban káprázatos, és mi több, a gazdagság dacára a szobor méltóságteljes.

Cambodgia ékszerészei híresek. Így elvezettetem magam az ötvösök műtermébe. Az udvari főékszerész ünnepélyes megjelenésű és felette szertartásos. Ezidőszertint egy ékes aranyserleget fejez be. Pagoda alakú és a hagyományos hegyes csúcs koronázza. Színaranyból van kovácsolva és

számtalan gyémánt díszíti. A király szánta ajándékol a Colombo szigetén lévő buddhista szentélynek.

A palota lakosztályai, már említtem, izléstelenek mint minden keleti udvar nyugati berendezése. A termek úgy néznek ki, mint a francia *prefecture-ök* szalonjai. Aranyozott konsolok, veres damsk bútorzat és kétes értékű bronzok, üvegsillárok. De vehetjük-e rossz néven, hogyha Ázsia népei tájékozatlanok Európa ízlését illetően?

Szíves kalauzom még a kincstárba is elvezet. Pár szobában van felhalmozva az udvar összes értéktárgya. Sok az arany és ezüst edény, dísz tárgy, tea-kanna és pipere-eszköz. Kivált szépek az áttört munkák és a gazdag levél- és virágdísszel borított felületek, mi a kelet ornamentikájának egyik sajátossága.

Utoljára a nagy udvari tánctermet tekintjük meg. A régi kiszolgált, *Cambodgia* a híres udvari ballet-előadások számára tehát új otthont létesített. Az alapterv a régi. Csúcsos, tornyos sátorszerű csarnok. De a régi klasszikus faragott faoszlopok helyett az egész betonból épült, a faragványokat pedig modern festmények fedik. Hozzá mindent túlerős villamos körték világítanak.

A misztikus hatás így tönkre van téve. Ami a hisztórikus táncoknál elsősorban meghat, az a hagyományok kegyelete. Századok óta változatlanul személyesítették meg az elhalt hősöket. Hűségesen megőrzött előírások szerint adták elő a *Ramayana* drámai jeleneteit.

Az új csarnok vakító fényében minden, mi selejtes, túlságosan szembetűnik. Az apró táncosnők bemázolt arca csaknem visszatetsző. A szörnyetegek álarcái felette nevetségesek. És a papiros sárkányok irtózat helyett mosolyra keltenek. Ilyen régies hagyományok csak kellő régies keretben hatnak. *Cambodgia* *Ramayana*-előadásai az új csarnokban csaknem elvesztik történelmi jellegüket.

A napsugaras délelőtt folyamán a fehér elefántot is felkeressük. Egészen fiatal. Csak újabban érkezett meg a vadonból, elődjének helyét elfoglalni. De máris osztatlan

tiszteletben részesül. Bevonulása a királyi palotába nagy ünnepélyek közepett történt. *Sissowath* király hűségesen őrzi meg őseinek szokásait.

Elutazásom előtt a francia kormányzó is adott egy ebédet. Mr. Ou . . . családját régebben ösmertem. A rezidencia csinos, habár nem is valami nagy épület. Ott találtam az összes notabüitásokat, többek között az «Inspecteur-supérieur des Colonies»-t. A francia gyarmatok túlszamos hivatalnokain kívül még vannak úgynevezett főfelügyelők, kik időközönként megvizsgálják a világ különböző helyein elszórt területeket. Mindez állások kitűnő kereseti forrást nyújtanak.

Tartózkodásomat, fájdalom, a túrhetlen hőség nagyon megnehezíti. Tulajdonkép nincs melegebb, mint Saigóban, csak a püspöki otthon van teljesen a napnak kitéve. Rozoga, régi és felette szennyes épület. Hozzá a szobákat esténként a denevérek teljesen ellepik, hogy a többi állatokról ne is beszéljek.

A francia népnek van az összes gyarmatosítók között a legkevesebb igénye. Vagy jobban mondva higiénikus fogalmi felette kezdetlegesek. A konyháján kívül egyéb szükségletei nincsenek. Tisztaság is feleslegesnek látszik. Mióta Indokinába érkeztem, megfordultam sok otthonban és számos misszió. Némelyiken volt egész légió cseléd — de senki se törődött velük és senki nem mondta, hogy mit tegyenek.

Javából jöve mindez kétszeresen meglep. A hollandi gyarmatok tisztasága valóban példás. Hajók, vasutak, vendéglők egyaránt jól vannak tartva. Ez pedig sohase a benszülöttektől függ, de azoktól, kik alkalmazzák őket.

A francia gyarmatokon első pillanattól feltűnik a piszok és rendszertelenség. Mintha a tisztaság iránt érzékkel e nép alig bírna. Itt-ott sok pazar fényt találunk és fényűzést, de valódi rendet és tisztaságot ritkán.

Annám felé.

Mielőtt Cokinkínát elhagynám, ismét töltök pár napot *Saigonban*. A székhely a legtökéletesebb fogalmát nyújtja a francia gyarmatélet összes fény- és árnyoldalainak. Saigonban minden elem együtt van. A katonai és polgári erő egyaránt érvényesül. A tengerészet egyik főhadiszállása. A hivatalos világ központja. De a fizetett osztályon kívül aztán alig is van gyarmatos. Ez egyszersmint a legjellemzőbb körülmény

Annám partjai felé ismét a *messengeries maritimes* egyik nyomorúságos hajójával gőzölök. Szinte hihetetlen, hogy a hatóságok megengedik e kivénült bárkákkal a közlekedést. A «La Manche» felül van a félszázadon. Minden részében recseg. Hullámos időben még a víz is beszivárog. Nemsokára valószínűleg úgy fog járni, mint testvérhajója, mely egy vihar alkalmával teljesen ketté szakadt és elmerült

A tonkingi öblökben vitorlázó hajók szerencsétlenségeinek a száma valóban szokatlan. Tavaly is elmerült a *messengeries maritimes* egyik gőzőse. Ma pedig az a szomorú hír érkezik, hogy a múlt héten szintén elpusztult mindenestől az egyik kisebb gőzös. Mindezek ellen a közönség még csak fel sem szólal. Természetesnek találja, hogy erre csak rossz hajók járnak.

A szomorú állapot valódi magyarázata azon körülményben keresendő, hogy a legtöbb utas nem fizet, Megannyi hivatalnok és katona, kiknek kivétel nélkül szabadjegye van. A hajótársulatot az állam szubvencionálja. Költségei így fedezve vannak. És ezzel az ügyet elintézetnek tekintik.

A partvidék változatos. Egészen közel haladunk. Az egyik domb oldalán a *Monpensier* herceg új nyárilaka áll. Ügylátszik, nagyon megszerette e vidéket. Írt is utazásairól, bár a toll nem erős oldala. De jó puskás. Több nagy vadászatot rendezett *Laos* erdeiben. A tavaszra ismét várják saját jachtjával.

Qui-Non öblében horgonyt vetünk és többen partra

szállanak. De mily sok bajjal. A tenger hullámos. A csolnakok veszedelmesen táncolnak. Csodálom, hogy pár utas nem zuhan a vízbe. De úgylátszik, minden szokás dolga és a benszülöttek ügyessége valóban páratlan.

Csak harmadik reggel tűnnek fel a híres márványhegyek. Megannyi sziklatömb a tenger partján. Csupa cukorsüveg alakú márványcsúcs. Megannyi sajtáságos képződmény, közben több barlang is található. A festői helyre századok óta lámák telepedtek le. Mindenfelé Buddha-szobrokat látunk és több pagodát is építettek a legszebb pontokra.

Annám fő kikötője *Túrán*. Az öböl ritka festői. A nagy kiterjedésű medencét magas hegyek zárják körül. A keletkező kikötőváros még csak bölcsőkorát éli. A széles utcák nagyrésze a vadon közepett csak tracirozva van, de az épületek még hiányzanak.

Tonking elfoglalásánál *Túrán* döntő szerepet játszott. Mai napig jelentékeny katonai állomás. A katonaságon kívül csak hivatalnokokat látunk. A kaszárnyák a legjelentékenyebb épületek. Misszióink annál szerényebb. Mindezideig még templom se épült.

A helybeli lét és lények a gyarmatok összes árnyoldalait élénk tárják. Minden átmeneti jelleggel bír. Mindenki csak vándornak tekinti magát és aszerint is cselekszik.

Annám belsejébe újabban vasutat építettek. Igaz, hogy csak szűk vágányú. De ez is nagy előny, tekintve, hogy még alig pár év előtt az egyedüli közlekedési mód a gyaloghintó volt. Akár csak a postalovak, úgy voltak a kulik készen, hogy a vándort egyik határból a másikba vigyék és így tovább, amíg csak rendeltetésének célpontját el nem érte.

A *Fellegek hâta* (Col des Nuages) valóban megérdemli nevét. A hegység még magasabbnak tűnik, mert egyenesen a síkságból emelkedik. Minden átmenet nélkül nőnek fel a csúcsok több ezer láb magasra. A növényzet mindenfelé pompás. Kókusz, banána és egyéb pálmanemek a hegység ej tőin áthatlan erdőket képeznek.

E tropikus vadon közepett kanyarog a vasút fel a víz-választóig, hogy aztán ismét leereszkedjék a termékeny rizsvölgyek közé. A vidék nemcsak szép, de bizonyos bájjal is bír. Felette emlékeztet Koreára. Épen olyan változatos és zöld, mint a *Reggeli csend* földje.

Amint közelebb érek a fővároshoz, szaporodnak a falvak. A földek jól vannak művelve. A rizsvetések itt is a legszámosabbak. Nagy részök el van teljesen öntve. A munkások térdig gázolnak a sárban. Szerencsére öltözetük nem szenved a folytonos lubickolástól, mert mindössze egy a csípő körül kötött rongyból áll.

Az egyedüli igavonó itten is a bivaly. Lovakat csak kivételesen tartanak. Tehenek pedig ép olyan ösmeretlenek, mint Indokína többi részeiben. Annál több a bivaly. Hatalmas, hosszan meghajlott szarvú állatok. Mint hallom, nagyon vadak. A fehér embereket már messziről észreveszik és ha módjukban van, sokszor meg is támadják.

Jobbról-balról a pálya mentén számos köemlék emelkedik. Megannyi sír. Egész mezők vannak teleszórva kisebb-nagyobb pagodákkal, oszlopokkal, egész házakkal. A felfogás kínai és nem maláji. A jelleg teljesen más, mint *Siam* vagy *Cambodgiában*. A nagy khinai birodalom befolyását látom érvényesülni.

Hué.

Kína szellemének kifejezése lep meg első pillanattól Annám fővárosában. Minden a nagy császárság mintájára létesült. Ügy építettek, mint Kínában és úgy igyekeztek élni is, mint a kínaiak. Kötelezőnek azt tekintették, mit a nagy szomszéd hirdetett. Egy szóval a *Hanlin* akadémia kultúrája terjedt ki e távoli földre is.

Annám is Kína hűbéresei közé tartozott, mint a legtöbb ázsiai nép. Igaz, hogy a kötelék meglehetősen laza maradt. Tulajdonképpen csak követségek és ajándékok küldésében nyilatkozott a hódolás. De úgylátszik, a leghatalmasabb császárok se kívántak ennél többet. Megelégedtek az erkölcsi

sikerekkel. *Kína* érdekkörébe és kultúrkeretébe óhajtották szomszédait sorolni.

Hogy ez mennyire sikerült, azt legjobban itt láthatjuk. Annám csak úgy, mint Mandsuria és a többi szomszéd még kínaiabb lett Kínánál is. Az udvar maga hűségesen utánozta Pekinget. A kormányzat hasonló rendszerrel birt. A mandarinok csak olyan fontos szerepet játszottak itt, mint amott.

Hué udvara valóban hű másolata a pekinginek. Kivált ma, mióta Kína köztársaság és Korea Japánba lett kebelezve. Csak *Hué* uralkodója őrizte meg a hajdani hagyományokat. Itt még habár fogyva is, de még élnek az egykori intézmények. Még kötelezők a százados szertartások.

A császárváros, mint említtem, hűséges másolata *Kublai* khan nagy alkotásának, melyről olyan lelkesedéssel írt *Marco-Polo*. A tervrajz csak olyan római táborszerű. Szabályos négyszöget képez, kockákra osztva. Körül magas kőfal emelkedik, melyet széles vízessánc szegélyez. Minden oldalra három nagykapu nyílik. A kapukhoz hajlott íves hidak vezetnek és mindannyit pagoda-alakú tornyok koronázzák.

A hatás felette méltóságteljes. A kapukon átlépve széles útvonalak keresztezik egymást. Mindannyit egyenes és árnyas fák szegélyezik. Az épületek ósdik és a *tang* stílusra vallanak. A forma mindenkor változatlan, tekintet nélkül a rendeltetésre. Mindannyi hajlott tetejű oszlopsoros csarnok.

A város több negyedre van osztva. Az egyikben a katonaság táboroz, míg a másik a kormány hivatalainak van fenntartva. A minisztériumok mind egy utcára néznek. Valamennyi teljesen hasonló. És mindannyit kertek környezik. Csinosabb, barátságosabb hivatalokat nehezen gondolhatnánk.

A császári palota — csakúgy mint Pekingben — külön várost képez. Várost a város közepében. Négyszögalakban egy második kőfal környezi. Kapui ennek is tornyosak és pagodaszerűek. Még a vizes sánc is csakolyan széles, a hozzáférhetést lehetőleg megnehezítve.

Valóban azt hihetném, hogy visszakerültem *Pekingbe*. Minden, mi szemeim elé tárul, teljesen azonos. Csak kisebb. *Huéról* elmondhatnánk, hogy tulajdonképpen *Peking*, de megfordított látcsövön át nézve: *Peking* miniatűr kiadásban.

Tartózkodásom egész folyama alatt folyton az egykori *Cathayra*. gondolok. A kisebb nemzetek rendesen tovább képesek megőrizni eredetiségüket. A gyengébb népek nincsenek hasonló megrázkódásoknak kitéve. Koreában még pár év előtt teljesen olyan viszonyokat találtam, mint lehettek a *Mingek* korában. Ma, midőn Kína összes fia levágták a hagyományos varkocsot, *Annában* még mindenki hűségesen ragaszkodik haj díszéhez.

Összehasonlító tanulmányok tételére kevés hely alkalmasabb *Annám* székvárosánál. Minden legkisebb részlet, sajátos szokások, eredeti felfogás, különös ízlés, minden megtalálja magyarázatát. De csakis az eredetet ismerve nyernek e dolgok jelentőséget. A történelmi háttér kölcsönzi *Hűeknek* igazi varázsát.

A császár itten is gyermek. Tehát még e tekintetben is Kína udvari szokásaihoz ragaszkodnak. Ha egyszer az uralkodó önálló kezdett lenni: vagy kénytelen volt lemondani, vagy pedig eltették láb alól. Ezidőszerint mindössze három a számuk. Az egyik száműzve van Algírba, a másik lemondott és *Kokinkhínában* él. A harmadik, a tényleges uralkodó gyermek, ki természetesen nem számít.

Annam-ban az úr ezidőszerint a francia *resident*. Első tekintetre alig értjük, miért nem foglalták el egyszerűen az egész országot. Csak jobban ismerve a viszonyokat, értjük meg, hogy úgy *Cambodgid-b&n*, mint *Annam-ban* nem lettek volna képesek a kormányzatot szervezni. Így mindössze a «protektorátust» hirdették ki és az eredeti rendszert mandarinokkal és az uralkodóval meghagyták továbbra is.

Ezen körülménynek köszönhetem tehát, hogy mindent a régiben találok. Ki tudja, mikor alakulnak itt is át teljesen a viszonyok. Hiszen már is hallani a fiatalok között a jövő szabad *Annám* köztársaságról tervezni. Ne feled-

jük, hogy e nép mindenkor és mindenben Khína hű követője volt.

Ma szerencsére még változatlanul találok a régi viszonyokat. És változatlan elsősorban a császári palota, a Kelet ez egyik legsajátságosabb otthona.

Ismétlem, hogy Peking császári székhelyének hű másolata. Váraszó szoros értelmében. Teljesen elszigetelve terül el a város központjában. A pompás, tornyos, pagodás díszkapun átkelve, egy egész sorozat udvar következik. Mindez udvarok szépen ki vannak kövezve és a négy oldalon egy-egy tágas és felette díszes *yamen*, vagy oszlopcsarnok áll.

Pekingi fogadásomat leírtam már, itt tulajdonképpen ismételhetném soraimat. A csarnokokat itt is veres lakk oszlopok, aranyozott faragványok és fénymázás cserép díszíti. Az *udvar* fogalma sehol méltóságtejtesebben nem jöhet kifejezésre. A hatalom és nagyság kellőbb keretet nem nyerhetne.

Az első díszudvar két oldalán a hódolatot jelző mandarin-szobrok képeznek sorfalat. A másodikban pedig apró faragott oszlopok jelzik a kilenc különböző rangfokozatú személyiségek helyeit. Mert ha nálunk az udvari etikett szigorú, itt még sokkal körülményesebb. Minden egyes udvarképes hivatalnoknak pontosan meg van határozva a távolság, ameddig előre léphet uralkodója trónusa előtt.

A császár maga pedig még a legszűkebb belsőkör előtt is láthatlan marad. Személyét a profán tekintetektől sűrű ernyő védi. Ha pedig esetleg palotáját elhagyja, a legszigorúbb parancs tudatja a néppel, hogy senki az utcákon ne legyen, amíg az ünnepélyes menet át nem halad. De ha valaki mégis kint lenne, az temesse arcát a föld porába.

Annám tehát még e tekintetben is a legpontosabban követte Kína előírásait. Ma persze a hajdani szolgálatokat már nem veszik szó szerint. A kis császár mellett egy francia nevelő is van alkalmazva, ki a Nyugat eszméivel igyekszik megismertetni. A tanítvány értelmes, mint rendesen Kelet gyermekei, de néha felette dacos. Talán kiengesztelésére

ajándékozták meg a napokban egy pompás automobillal. (Mellesleg legyen megemlítve, Annámnak országútjai ezidő-szerint nincsenek.)

Hué palotájára visszatérve, az mai napig valóságos kincsesház. Az elhunyt királyok tiszteletére épült csarnokokban hűen megőrzik az összes tárgyaikat. Arany- és ezüst-készleteik mind ott vannak szép rendben felállítva. Az éke-sen kifaragott és gazdagon aranyozott szekrények pedig tömve vannak a legcsodálatosabb csecse-becsékkal. Ritka porcellán-csészék, nefrit díszedények, drágakövekkel kirakott ékszerek, mind nagy rendben vannak elhelyezve.

Legfestőibb részei az egész palotának talán a kis kertek és elrejtett árnyas sarkok. A számtalan csarnok rendszeren szabályos udvarokra, avagy kis kertekre nyílik. Az udvarokban és kertekben a kertészek mestersége szabad tért talál. Ügye-sebb kertészek pedig talán sehol se találkoznak. Ezredéves hagyomány ez is, mint minden Kelet-Ázsiában. Csoda-e, ha apáról-fíura örökölve a mesterséget, magas tökélyt ért az el?

A palota árnypontját nem tudom, érdemes-e megemlí-teni: két csarnok, melyet a francia kormányzó párisi búto-rokkal rendeztetett be, még pedig a hivatalos ízlésben. Mert ha Franciaország alkotta a legszebb berendezéseket egykoron, ma viszont sehose ízléstelenebb a divat. Szegény annamiak az ókínai finomult esztétika után a mai *art nouveau-t* kénytelenek mintául elfogadni.

Az Újváros.

Az új városrésztől mit mondjak? Szerencsére a fák olyan gyorsan nőnek és annyira terebélyesek, hogy az épületeket mindjobbban elfedik. A természet tehát elpalástolja az em-berek hibáit. Kivételt csak a régi kormányhivatal tesz. Nagyobb méretű olasz ízlésű palota. Jók az arányok és fehérre van festve, így szépen beleillik a napsugaras tájképbe.

A püspöki lak azonban a legcsinosabb az összes európai otthonok között. Igaz, hogy teljesen annami stílusra vall.

Egy mandarin háza volt régen. A tető pagodaszerűen hajlott. Az oszlopok, gerendák szépen ki vannak faragva. A padlót finom szövésű gyékény fedi. Körül pedig barátságos tornác nyílik.

Mgr. Alis kitűnően beleillik kedves otthonába. Szívesebb háziurat nem képzelhetnénk. Közel negyven éve él e nép között. Csoda-e, ha ismer mindenkit és senki jobban a viszonyokról nála tájékozva nincsen. Itt volt a helyszínén az utolsó nagy események alkalmával. Működése nem egyszer felette nehéz, sőt veszedelmes lehetett. De apostoli lelkesedése nem ismer határt.

Valódi élvezet hallgatni, ha gazdag emlékeit kezdi felleveníteni. Szelleme ritka élénk. Magas kora ellenére emlékezőtehetsége kivételes. A régen lezajlott eseményeket úgy adja elő, mintha csak tegnap történtek volna. Valóban kár, ha nem írja meg egy napon e változatos időket, az utókor oktatására és épülésére.

Hué püspöki otthonában töltött napjaim a szó szoros értelmében repülnek. Ittlétem alatt valóban sokat megtudok. *Indokhína* igazi helyzetét sehol jobban meg nem ismerhetném. Annám népét a legteljesebb világításban láthatom. Hibáikat mint erényeiket bőven volt alkalmam a jó misszionáriusoknak megismerhetni.

Gyengék, ez talán főtulajdonságuk. Jobban mondva gyermekesek. Teljesen a pillanatnyi befolyások alatt állanak. A nők csaknem komolyabb alappal bírnak. Elsősorban szorgalmasabbak. Az élet fáradalmainak nagy részét az asszonyok viselik. Csoda-e, hogyha testileg is csaknem erősebbek a férfiaknál. Ruházatuk is teljesen egyforma, úgy, hogy felette nehéz az erősebbet a gyengébb nemtől megkülönböztetni.

A székesegyház szépen fekszik egy dombtetőn. Nem góthikus és ez már nagy előny itt a tropikus földön. Az iskolatestvéreknek van egy nagyobb kollégiuma a vagyonosabb osztály gyermekei számára. Még érdekesebb a szeminárium, hol a benszülött papságot nevelik. A legtöbb

szeminárista felette tehetséges és viseletük példaszerű. A leányok intézeteit itt is a *St. Paul de Chartres* testvérek vezetik sok sikerrel.

A kereskedők és iparosok *Hué-ben* is külön városrészt képeznek. A legjelentékenyebb cégek kínaiak. Ha egykoron fegyverrel, ma vállalatokkal foglalják el Annamot a sárga császárság fiai. A nemzet vagyonának legnagyobb része az övék. *Annám* pénze csakúgy mint Indokína egyéb részeiben, kínai zsebekbe Ömlik.

Kína békés foglalása valóban óriási lépésekkel terjed. Csak az utolsó évtized alatt is nagyon jelentékenyen haladt. Singaporeban, Rangoonban, az egész maláji félszigeten, a piacon ők uralkodnak. Ugyanezt lehetne mondani az Indiai-óceán számtalan szigeteiről, *Sumatrát* és *Jávát* is beleértve. A Fülöpszigetek befolyásos kereskedőinek nagy része kínai. Sőt a Csendes-tenger partjain is, úgy Ausztráliában, mint Amerikában is, a szigorú tilalmak dacára is mindjobban elterjednek.

A távoli kelet annyi érdekes és fontos kérdése között is, egyik sem fontosabb ennél. A sárga veszély, ha olyanról még beszélhetünk, kevés valószínűség szerint fog mint egykoron a tatárjárás alakjában jelentkezni. De a békés foglalás, a kereskedelmi veszély máris megkezdődött.

Az európaiak Ázsiában mindjobban tért veszítenek. Ha ezidőszerint még meg is őrzik a gyarmataikat, de főként ők mindjobban hanyatlik. Mihelyest e népek zöme kellő oktatásban részesül, csakúgy, mint a japánok, saját lábaikra fognak állani. A természettől bőségesen meg vannak áldva, így munkájukat teljes siker koronázza.

Hogy e földrészen a fehér embert a jelenben se szeretik jobban, mint a múltban, az bővebb magyarázatra aligha szorul. Igaz, hogy keveset is tettek az európai foglalók, hogy az ázsiai gyarmataik megszeressék. Ha kegyetlenek nem is voltak mindenkor, de a kiaknázást teljesen álcázatlanul folytatják.

Csoda-e, ha a benszülöttek, hol alkalom nyílik, minden-

felé igyekeznek a járom alól felszabadulni. Anam fiai gyengeségük és a teljes dezorganizáció ellenére csak alig pár éve is megkísérelték az általános felkelést. Egy váratlan pillanatot választva megtámadták a franciákat és a citadelláról órákon át bombázták az új városrészt.

Mgr. Alis szomorú részleteket beszél el a kétségbeejtő pillanatokról. A francia helyőrséget teljesen készületlen állapotban találták. A katonaság nagy része egyáltalában nem volt a laktanyán. Senki se akarta elhinni, dacára a figyelmeztetéseknek, hogy a felkelés küszöbön áll.

Ami megtörtént tegnap, ugyanaz történhetik meg holnap. A misszionáriusok, kik kétségkívül legalaposabban ismerik a viszonyokat, meglehetősen sötét színekben látják a jövőt.

A holtak otthona.

Annám a holtak kultuszát is változatlanul vette át Khínától. *Hué* határainak nagy részét sírok foglalják el. Az elhunyt császárok palotaszerű nyugóhelyeitől a szerényebb sorsú halottak sírboltjáig találunk a legkülönbözőbb igényeknek megfelelőket.

A vidék leírhatlanul bájos. Kisebb földet alig ismerek. Mi több, a tájkép hangulata páratlan. Minden kellék összejátszik, hogy meghasson. Elsősorban az *Illatos-folyó* völgyénél ritkán láttam festőibb rejteket. Mert az egész határnak fő varázsát épen azon körülmény kölcsönzi, hogy itt járva érezzük, hogy messze-messze elkerültünk a másik féltekére.

E tájkép valóban páratlan. Órákig elnézhetnék egyegy kilátást. A csendes folyó partjára letelepedve csodálom a folyton változó világítás hatásait. Régi időktől fogva az *Illatos-folyó* nemcsak nagy tiszteletben állott, de a nép főközlekedési erét képezte. És ma mint régen a gondolaalakú *djunkák* pillangószárnyú vitorláikkal méltóságos nyugalommal szántanak fodros barázdákat a csillámló víz tükrén.

A partokat minden irányban a leggazdagabb növényzet fedi. őserdők, mint a képeskönyvekben szokták ábrázolni.

Ami délszaki fa vagy cserje létezik, az itt mind gazdagon burjánzik az örök nyár ölén. És hogy a képeskönyvszerű őserdő hatása teljes legyen, még félelmetes lakói, a tigrisek se hiányzanak.

Ritkán volt alkalmam hatalmasabb királytigriseket látni, mint Indokhínában. Hogy pedig számuk megsaporodott, érthető. A népnek fegyvere nincsen, így mindenféle babonás módon igyekszik haragjukat csillapítani. Számptalan mulatságos esetet hallottam elbeszélni. Az egyik járás mandarinja p. o., kinek falujába éjjelenként betörték a ragadozó ellenségek, a tanács egyhangú hozzájárulásával elhatározta, hogy megbékítse a veszedelmes vendéget, meg választatja díszpolgárrá. Hogy pedig e nagy kitüntetést a tigris megtudja, egy hatalmas okiratot szerkesztettek a legcifrább kínai kalligráfiákkal. Az utóiratban még a bölcs községtanács kéri a fenevadat, hogy ha a kitüntetést elfogadja és haragja megcsillapszik, a fatörzsére, hová az okmányt kifüggesztik, kaparjon pár vonást marcangoló körmeivel. Másnap a falu általános öröme az öreg bania törzsén egy helyen a kéreg valóban le volt hántva. A mandarint pedig e fényes ötletért hálából kitüntetésre terjesztették a fő-kormányzóhoz. A történet vége, hogy a becsületrend veres rózsája ma valóban ott tündökölt a mandarin gomblyukában. De talán igaza is volt e tekintetben a kormányzónak. Minek egy nép illúzióit eloszlatni? ...

Az *Illatos-folyó* egyik váratlan fordulatánál az úgynevezett Confucius-pagoda emelkedik. Lehet vagy hétemeletes, de még magasabbnak tűnik, olyan karcsú és olyan csúcsos. Emlékeztet a híres nankingi porcellántoronyra. Körül pár csarnok a lámák otthonául szolgál. A víz tükréig széles lépcsőzet vezet. Tökéletesebb kínai díszletet alig képzelhetnénk.

De minden lépten-nyomon egy-egy újabb páratlan emlékre bukkanunk. Csoda-e, hogy délutánjaimat rendszeren az *Illatos-folyó* völgyében töltöm. Tekintsek bármelyik irányban, mindenkor egy-egy valódi kép tárul szemeim elé. A falusi

élet pedig sehol se eredetibb. A nép teljes változatlanságban éli napjait itten a halottak határában.

Egy sötét cédrusberek közepett, melyet négy oldalon körfal kerít, áll a menny oltára. Természetesen ezt is Peking után létesítették. De ez nem változtat az emlék szépségén. Elsősorban maga a hely van ritka művészi érzékkel megválasztva. Ami pedig a nagy, egymásra következő terraszokat illeti és végre az óriási köralakú oltárt, itt a felhőtlen égbolt alatt az örök nyár ölen, talán még meghatóbb, mint az eredeti.

A föld oltárát a túlsó határban emelték. Ha a menny szentélye köralakú, a földé négyszögletes. De máskülönben itt is ugyanazon rendszert tapasztalhatjuk. A környezet nem kevésbé ünnepélyes. Az emelvények hatalmas gránit lapokkal vannak kikövezve. Az oszlopos karvédek pedig valóban monumentálisak.

Sohase hittem volna, hogy *Annám* elveszett földjén hasonló építményeket találjak. Ittlétem óta egyik kellemes meglepetés a másikat éri. Milyen szerencse tulajdonkép e népre nézve, hogy Kína befolyásának körébe jutott. Művelődését, művészeti érzékét, mindent a hatalmas szomszédoktól ültetett átal.

A híres császársírokat persze a legszebb helyekre építették. A császárok mint elővigyázó emberek már életükben kikeresették a legmegfelelőbb pontokat. Azonkívül felépítették saját felügyeletük alatt a különböző csarnokokat, yameneket és pagodákat. Tudták jól, hogy az örökösök felényi összeget se szánának e célra, ami rendszeren több milliót nyelt el.

Hogy a régi kínai előírásoknak megfeleljen a tervrajz: elsősorban az egész területet, mely sokszor több négyszögkilométer, volt szükséges átalakítani. A parkszerű elkerített négyszögben mesterséges lótosz-tavakat ástak, dombokat emeltek, vízműveket létesítettek.

Csak midőn az egész környezet kész és a fáradtságos földmunkálatok be lettek fejezve, kezdhettek az építéshez.

A tervezet itt is hasonló az udvari yamenekéhez. Mint Peking, Mukden vagy Seoul császári palotáinál, a főkapu egy sorozat díszudvarra szolgál. Mindenik udvar teljesen szabályos és gondosan ki van rakva kövekkel. Négy oldalon egy-egy oszlopos csarnok emelkedik, melyeken át a következő és a többi udvarokba láthatunk át. Ez udvarok száma a mód és tehetség szerint változik, míg végre a háttérrel képező tumulust pillantjuk meg magunk előtt.

A sírt magát mindig egy domb rejtí magába, de pontos helyét senkinek tudni nem szabad, nehogy az ottan eltemetett kincseket elrabolják. Az összes e kínai ízlésben épült sírok között a Peking közelében lévő Ming-uralkodók örök nyughelye a legnagyobb, bár sokkal szebbnek találtam a mandzsú ház őseinek sírhelyét Mukden szomszédságában.

Tájképi szempontból azonban az ittenieket illeti az elsőség. Kivált megragadó a hatalmas Tuduk sírboltja. Az út maga egyike a legszebb sétáknak, miket képzelhetünk. *Hűétől* berkek között, majd a folyó partján gyalogmesgye vezet. Valami tíz-tizenkét kilométer távolságra egy kompállomást találunk. Pár révész mindig készen is áll, hogy az utasokat átszállítsa a túlsó parton elterülő Nekrolog feljáratáig.

Mint említtem, a vidék minden tekintetben megragadó. A sírkert arányai hatalmasok. Az épületek méltók a királyi tulajdonoshoz. Nincs türelmem részletes leírásba ereszkedni. De túl hosszadalmas is lenne, ha el akarnék minden kaput, hidat, csatornát, lótusztavat, yament, csarnokot és pagodát számlálni, amint ritka rendszerességgel sorakoznak a lombos berek mélyén.

Az általános felfogás, a nagyszabású tervrajz, a hatások tudatos fokozása teszi e helyet valóban páratlanná. A mit a francia olyan találólag nevez *l'ordonnance-nak* és ami építészeti alkotásainak főelőnye, Kína mestereinek is erős oldala. E tekintetben Peking palotája még Versailles is messze felülmúlja.

A többi császárok sírjainál is, még ha kisebbek is, elsősorban az alapterv lep meg. A *grandezza* sohase hiányzik.

Sehol a *majestas* teljesebben nem jó kifejezésre, mint Ázsia népeinek építészeténél. Néha lehet kezdetleges, avagy reánk nézve szokatlan, de még azon esetben is a felfogás mint olyan, előkelő és nagyszabású.

Tonking.

Hué-t csaknem sajnálva hagyom el. Első ország, melyből nehezen távozom a tél folyamán. Még a meleg se volt olyan tűrhetetlen, mint *Kokinkhina* többi részeiben. A nép pedig határozottan rokonszenvesebb. De talán legjobban azért szerettem meg, mert annyira emlékeztetett Khinára.

Még hátra volt azonban *Tonking*, mindez országok között a legnépesebb és leggazdagabb. *Turán-tól Haiphon-ig* vagy harminc óráig gőzölnek a rozoga messagerie-hajók. Szárazföldi közlekedés pedig mind ekkoráig nem létezik. Valóban érthetetlen, hogy a francia kormány nem épített vasutat e gyarmatok főközpontjai között. Így Indokhina négy fővárosa egyikéből a másikba a gyors katonaszállítás teljese ki van zárva.

Turán-ban vagy harminckét fok meleget mutat a hőmérő érkezésemkor, a napon pedig több lehet ötvennél. Szerencsére a hajó estefelé indul, így nem kell az éjszakát a parton töltenem. *Turán* most másodszor látva, kevésbé tetszik. Az állapotok túlságosan «gyarmatosak». A misszió is eléggé szerény. Még templom sincs, csak egy termet alakítottak át.

Az *Elkantara* naplemenetkor szedi fel horgnyát. E káprázatos színhatások mindennap újra és újra meglepnek. A természet tüneményeit sohase unjuk meg. A hajó tömve van Tonkingba helyezett tisztekkel és családjaikkal. Csofálatos társaság. Van egy-két lovastiszt és sok tüzér, utász és baka, kikre a legjobb akarattal se lehetne ráfogni, hogy marciális alakok.

A francia gyarmat-egyenruha már magában véve felette pongyola. A plunderszerű nadrág és túlrövid zubbony

rosszul néznek ki. De mintha épen erre a *nonchalant* megjelenésre tartanának, ami olyan éles ellentétet képez a német tisztek fellépésével, kik mindenekelőtt a *stramm* jelzöt óhajták kiérdemelni.

Érdekes, hogy közülök senkisésem tudja, melyik helyre lesz rendelve. Csak Haiphonban, kikötve érkezik a fedélzetre egy staféta, minden egyes tisztnak borítékot ad át, melyben garnizon ja meg van jelölve. Nagy tehát az izgalom és még nagyobb a lárma. Mintha e nép örök fiatalsággal, hogy ne mondjam, gyermekességgel lenne megáldva.

Haiphon Tonking nagy jövőjű főkikötője. Azaz jövője már a múltban elveszett. A helyet felette rosszul választották. A tengerről még sokáig kell a hajóknak a sáros, sekély folyamon felgőzölni, míg a rakpartokat elérik.

A napot a püspöknél töltöm. Spanyol dominikánus. Régi időktől fogva *Tonking-ban* több spanyol misszió tevékeny. A Fülöp-szigeteknek tulajdonképen filiáléjai. A központ mai napig *Manilla*, hol a katolikus egyház az amerikai foglálás óta nagy lendületet nyert. Az egyetem egyike a legjobbaknak a távoli Keleten.

Hanoi-ig vasúton folytatom utam a *Veres-folyam* termékeny deltája mentén. Az egész lapály egy óriási rizstábla benyomását teszi. Közbe-közbe bambusz-ligetek, jobban mondva falvak tűnnek fel. A kunyhókat mindenütt bambuszültetvények szegélyzik és az épületeket teljesen elfedik. De így van ez egész Indokhínában, a bambusznád adja a nép legtöbb szerszámát és építészeti anyagát.

Tonking lakossága a legsűrűbb mindez országok közül, Átlag tizenöt millióra becsülik számát. De itt a sikon sok helyen öt és hatszázat számítanak négyszögkilométerenkint. A föld ritka termékeny és a csatornázás kitűnő. Azonkívül többféle gazdag kőszénrétegekre is akadtak. Így érthető, hogy *Tonking* elfoglalására olyan nagy súlyt fektettek a franciák.

A kormányzó tiszteletére, akivel utazom, az egész pálya zászlódísztt öltött. A töltés két oldalán zászló zászló mellett

lobog. Minden falu kivonult és a népesség e tájon olyan számos, hogy ahol az egyik helység küldöttsége megszűnik, már következik a másiké. A hatás kitűnő. A kép eleven és tarka. A zászlók rikítók és fantasztikusak, mint csak e nép ízlése és képelete tudja alkotni.

A zászlóhordók nem kevésbé díszesek. Mindannyi veres posztó hivatalos kaftánt visel. Tele van varrva reánk nézve kabalisztikus jelvényekkel. A kaftánok igaz, meglehetősen ócskák és az időtől megviseltek, alattok pedig az atyafit mindössze pár foszlány ruházat takarja, de e nyomor dacára a hatás ilyen ragyogó világításban felette pompás.

Az állomások előtt a *mandarinok* és a tanács foglalnak helyet. Megannyi fölötte komoly és ünnepélyes alak. A gyalogjárón, szembe a vonattal helyezik el a különböző díszjelvényeket is. Csodálatos alakú helebárdok, szigonyok, dzsidák és lándzsák egyenes sorba leszúrva tisztelegnek, középen pedig kivétel nélkül az aranyozott házioltár van elhelyezve, tele dísztárgyakkal, értékes vasakkal, virágcsokrokkal.

Így utazom *Tonking-ban*, Eredetibb körülmények között és világításban nem nyerhetném első benyomásaimat. Az ország és népe mintha e napra ismét felélesztette volna egykori hagyományait. Mintha csodálatos varázslat visszahívta volna pár órára a hajdani viszonyokat, ez egykori életet.

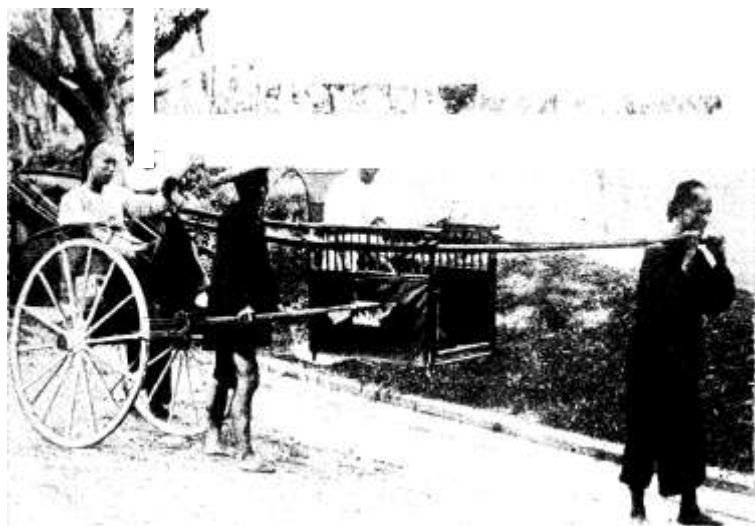
Hanoï.

Hanoï-ba, megérkezve, annál modernebb környezetbe jutok. A haladás szelleme csaknem túlzott alakban nyilvánul. Indokhina székhelye tipikus boulevard-város. A városatyák úgylátszik különös becsvágyukat helyezték lehetőleg széles járdák, és csaknem túlszéles útvonalak tervezésébe, ami persze a nap hevét és homokfürgetegeket tűrhetlenné teszi.

Az építészet is a legtúlzottabb *Art nouveau* irányzatát követi. A cement és beton megengedi, hogy a leglehetőlenebb alakokat, kiugrásokat, erkélyeket és tornyokat létesítsék.

A REGI TONKIXGBAN.

A MENNYEI BIRODALMON ÁT.

Úgy, hogy a házak úgy néznek ki, mint egy-egy mesebeli mézeskalács-vár.

A város valódi dicsősége az óriási opera-ház. Magasan kitornyosul a szomszédság felett. Csúcsos tetejét ott látjuk sötét foltot vetni a világos égboltra. Mint hallom, az építés milliókat nyelt el. De még ha nagy áldozatok árán is, mindenki azon a nézeten volt, hogy *Tonking* operaházának méltónak kell lenni a párisihoz.

A legdöntőbb érvül a kellő szubvenció elnyerésére az volt, hogy a színház a gyarmatokon a kultúra legelső terjesztője. A francia kormány a legjobb iskolákat bezáratta és az erkölcsi nevelést, mint veszedelmes előítéletet eltiltotta, a hézagot színházakkal és «mozik»-kal óhajtja pótolni.

Hanoi egykori fényéből mindössze az egyik órtorony maradt hírnemőnek. A régi várost falaival és a központon lévő citadellával teljesen lerombolták. A hajdani *Le*-dinasztia napjaira mi sem emlékeztet. Mikor az annamok az új uralkodóházzal áttették a fővárost *Hué-be*, *Tonking* csak mint provincia jött tekintetbe.

A franciák adtak a népnek újabban bizonyos fokú autonómiát, hogy a *protektorátus* kormányformát alkalmazhassák. Az állapot tulajdonkép elég sajátságos. Tónkig mandarin-rendszerét, uralkodó híján főmandarinnal az ország élén, a hódítók létesítették. De mind e bonyolult állapotokat tulajdonképpen megérteni felette nehéz, míg a helyszínre nem érkezünk és nem szerzünk személyes tapasztalatokat.

A katolikus egyház már a francia foglalás előtt meg volt gyökeresedve. Innét magyarázható virágzása. *Hanoi* legjobb telkeit évek óta bírta. Intézetei, melyek számosak, a legelőnyösebb helyeken emelkednek. A katedrális ha stílus dolgában kifogásolható is, de arányaiban nagyszabású és mi fő, reggelenként mindig telve van.

A püspökség egy régi házban székel, amíg az új épület elkészül. Jelenleg északi *Tonking* és a tenger melléki diocézisek püspökei is itt tartózkodnak, kíséreteikkel, úgy, hogy a refektórium hosszú asztala tele van. A társalgás csupa helyi

kérdések körül forog. A legtöbben sohase tértek vissza hazájokba, amióta mint újon felszentelt lelkészek Ázsiába érkeztek. És nem egy közülök még a hazai lapokat se olvassa, így annál érdekesebb reám nézve nézetüket és álláspontjaikat megismerni.

Hanoi-nak, mint említem, régiségei nincsenek, kivéve talán a nagy tó partján emelkedő *Iost-ház* óriás Buddháját. De szép a fekvése úgy ennek a tónak, mint a kisebb medencének, melynek szigetét szinte csinos pagoda díszíti. A négyszegletes sima víztükör árnyas fasorokkal szegélyezve a város legszebb pontját képezi.

A kormányzó palotája nagyszabású kastély. Bizonyos fokig emlékeztet a drezdai *«Grossergartem* palotájára. Fájdalom, az arányokat elhibázták és nem kelti a megfelelő hatást. Újabban a főkormányzó Saigóban csak a téli hónapokat tölti és rendszeren itt székkel, hol udvarfélélet tart, udvart, amennyire e fogalom megegyeztethető a köztársasággal.

Hanoi legérdekesebb intézménye az újabban alapult *«École d'extrême orient»*. Kitűnő könyvtárral bír. Azonkívül egy múzeumot is létesítettek, hol össze van gyűjtve minden indokhíni műtárgy és sok kínai és japán emlék. Az előbbi osztályból kivált a bronzok és feliratok fontosak. A *kmerek* egykori művei persze a legbecsesebbek, habár számok kicsi. Igaz, hogy mind ekkoráig ásatások nem történtek. Ha egy napon a félsziget szívében, hol a hajdani hindosztán kultúra legteljesebben virágzott, rendszeres kutatásokhoz kezdenek, meg vagyok győződve, hogy felette érdekes leletek kerülnek majd napfényre.

Annám több helyén állanak mai napig jelentékeny hindostan emlékek. Számos nagyszabású kőépítmény van országszerte elszórva, mutatva, hogy mind e vidékek egykoron felette magasfokú művelődéssel bírtak. E hatalmas kőépítmények méltán sorakoznak Java, Ceylon és India egykorú maradványai mellé.

A *«Société d'extrême orient»* nagy szolgálatot tenne a

tudományos világnak, ha ezen irányban folytatná kutatásait. Itten a helyszínén lévén, mód jókban áll a legtágabb-körü lépéseket tehetni. De félek, hogy a kellő összegeket nem egy könnyen fogják megszerezni. Tudományos célokra még a leggazdagabb országok budgetje is felette szűkkezű.

A múlt nem igen látszik a politikusokat érdekelni. Pedig ez elmúlt időknek ösmerete sehol hasznosabb nem lehetne, mint Ázsia földjén. Olyan kitűnő leckéül szolgálhatna tájékozásul a jövőre nézve. Csak ha egy nép történeti fejlődésével tisztában vagyunk, alkothatunk fogalmat jövőendő alakulásáról.

A népnek alaposabb ösmerete semmiesetre se ártana. Boldogító tudatlansággal a franciák tulajdonkép egyszerűen vadaknak tekintik a benszülötteket. Pár év előtt a teljesen készületlen nemzetet elfoglalva azt hiszik, hogy ezzel munkájok be van fejezve. Indokina örökre a tulajdonuk.

E megnyugtató álomból a tavalyi bombamerénylet rázta fel a hivatalos elemet. Egy derült délután pokolgépet dobtak a sétatér közepében. A főkormányzó volt áldozatul szemelve. Az összeesküvés szálai, mint a vizsgálat folyamán kiderült, nagyon messze elágaztak és a fő gócpontok tulajdonképen Japán, India és Amerikában vannak.

Az *annamok* csendes, apatikus megjelenésök dacára mint láthatjuk, épen nem olyan közönyösek, mint hitték. A sok elkobozott írás világosan mutatja, hogy terveik nagyon világosak, ha még ma nem is bírnak a kellő felszereléssel keresztülvitelökre. De a felszabadulás gondolata ottan van elrejtve minden egyes honpolgár szívében.

Már az új független haza neve is kész van. Az *Egyesült Annám köztársasága* az esetleges jövőendőbeli cím. Csakúgy, mint Kína. Annám is császárságból köztársaság lenne, melynek államait Tonking, Laos, Annám, Cabodgia és Kokinkína képezendi.

A terv meg valósul-e, avagy mikor fogják cél jókat elérni, nehéz lenne megmondani. Ez idő szerint a nép zöme még felette kezdetleges. Se fegyvere, se képzettsége nincs

eszméinek megvalósítására. És a falvak földművelő népe nem is sokat törődik politikai kérdésekkel.

A városokban tanult fiatal nemzedék a forradalmi eszmék terjesztője. Mi több, a francia kormány iskoláiban szívta magába a felkelések gondolatát. Mert valóban, tünjék bár hihetetlennek, a hadügyminisztérium míg egy oldalról hadtesteket szervez, erődöket építtet és milliókat költ a gyarmatok megőrzésére, addig a közoktatási tárca olyan tankönyvekkel látja el e távoli iskolákat is, melyek szükségkép a lázadások és hatalom elleni felkelés gondolatát érelik meg a fiatalságban.

Ha egy napon a tanítványok a szabadság, egyenlőség, testvériség utópiáit keresztül akarják valóban vinni, első-sorban az uralkodó fehér elemet, a franciákat kell hazájokból elűzni. A szabadság első feltétele reájok nézve, hogy megszűnjön szülőföldjükön az idegen zászló lobogni.

Kína felé.

Számtalan tengeri utaim között kevés volt keservesebb, mint a jelen vitorlázás, *Haiphontól* Hongkong-ig. A térképen szomszédosnak tűnik a két kikötő. Valóságban azonban három nap és három éjjel tart az átkelés Tonking öblén és Kína tengerén.

Rendes személyközlekedés tulajdonképpen nem is létezik. A ritka utas valamelyik baromszállítóra ül. Ezek között a legjobbak még a Marti gőzösei. Mr. Marti viharos múlt után Tonking nagy vállalkozója. Értem, ha milliókat szerzett. Rozoga bárkáin, ha a vándor esetleg megmenekszik a partvidék híres kalózeitól, kifosztja ő maga, ötven koronát számítva naponként a lehetetlen közlekedési eszközein.

Mint mondom, nyomorúságosabb bárkán ritkán utaztam. Mindenekelőtt a szerencsétlen *Hanoi*, mert így hívják a lehetetlen alkalmatosságot, méltán kerülhetne mint *régiség* múzeumba. Ha a hullámverés kissé erősebb a kabinokban, csuklóig folyik a víz. Ha pedig esni is kezd hozzá, akkor

akarva nem akarva hideg zuhany áztat boldogot boldogtalant.

A *Vesuvio*, melyen valami húsz év előtt utaztam a Földközi tengeren és a lélekvesztő *Agat* óta, mely negyedszázadja úttörője volt a Fiume—Ankonai vonalnak, rosszabb hajó fedélzetén nem igen voltam. A *Vesuvio* pár hónappal később az angol partoknál fordult fel teljesen, eltűnve mindenestől a tenger mélyébe. Az *Agat* pedig az Adria fenekén piheni örök álmát. A *Hanoï-ra* hasonló szomorú sors várakozik, ha ki nem mustrálják. De a tulajdonosra, mint hallom, előnyösebb magas biztosítás mellett várni nyugodtan a következő szerencsétlenséget.

A kapitány és legénység a hajónak megfelelők. Emberek, kik egy vagy más okból egyéb társulatnál alkalmazást nem nyernek. Iszákosság, ópiumélvezet és egyéb rossz tulajdonság a mellékvonalakra és magántársulatokra szorítja e kiküszöbölt egyéneket. A kapitány valóban típus a maga nemében és soha se lehet tudni, mikor beszámítható, a legénység pedig félmeztelen annamiták és kínai kulik, kikkel nem lenne tanácsos ellenkezni.

Végre mit szóljak az utasokról. Pár kereskedő és munkás. Ezek mint látom, az átkelést valóban mint egy igazi megpróbáltatást tekintik. Elszánva húzzák meg magokat egy-egy sarokban. Áznak-fáznak és éheznek stoikus türelemmel, így mint hallom, elővigyázatból valamennyi megírja útrakelés előtt végrendeletét és úgy búcsúzik, mint aki örökre távozik.

Tényleg a *Hanoï* rendeltetése kevésbbé ember, mint állatszállítás. *Hongkong* piacára százával viszi a sertést és baromfit. De miután nincs megengedve levágott barmot partra szállítani, minden egyes disznó kosárba van varrva. A kosarak alakja hengerszerű, és teljesen lukacsos, úgy, hogy hol a szerencsétlen állat feje, hol a lábai jutnak ki a kosárból. Bosszantóbb állatkínzást nem gondolhatnánk. A kosarakat hányják-vetik, mintha a szerencsétlen párák nem is élnének. Aztán felhalmozzák őket egymás fölé végtelen

rétegekben, úgy hogy az alsók mázsányi teher alatt nyögnek. Hogy útközben sok elpusztul közülök, az könnyen elképzelhető.

De a sertéseken kívül van számtalan baromfiféle. Pulykák, libák, kacsák, csirkék, szárcsák, mind kosárszámra lesz felhalmozva a fedélzeten. A hullók világa nem kevésbé gazdagon van képviselve. Halak, rákok, angolnák, teknős békák és kitudja még miféle ínycségeket nem szállít a Hanoï, amely *Noé* bárkájának benyomását adja.

Noé bárkájához hasonló kép tárul elém valóban. És nem lehetett a gágogás, kukorékolás, bögés és ordítás siketítőbb a bárkában sem, mint a *Hanoï*. Ami pedig a légkört illeti, az felülmúl minden képzeletet. Soha ilyen sokféle büzt nem volt alkalmam egyszerre szagolhatni. Valami rettenetesebben émelyítő vegyülék elképzelhetetlen. Csoda-e, ha tengeribeteg lettem, nem a hullámoktól, hanem a dögleletes kigőzölgéstől.

A három napi út ilyen körülmények között végtelennek tetszik. Mintha az órák nem akarnának elmúlni. Hozzá a világítás is felmondja a szolgálatot. Így naplementétől napkeltéig teljes sötétségben vagyunk. Végre még e partvidék híres ködje is beköszönt. Úgy hogy most már nappal se látunk semerre sem.

Valóban érthetlen, hogy a francia kormány nem létesít rendes és kényelmes szolgálatot *Indokina* vizein. Saigon-tól Hongkongig a különböző kikötőket érintve kétségkívül nagyon kifizetné magát egy megfelelő járat. Ha e vidéket mind ekkoráig olyan kevesen keresik fel, annak főoka, hogy a közlekedés a jelen viszonyok között ilyen kevésbé csábító.

Pedig a tonkingi öböl vidéke megérdemli, hogy felkeressük. Elsősorban Annám és Cambodgia a kelet legeredetibb és legfestőibb országai közé tartoznak. A partok mentén mindenütt a legváltozatosabb tájképek bontakoznak ki szemeink előtt. A növényzet mindenfelé pompás, a hegyek alakjai pedig nem egyszer meglepőek.

A híres *Pedálon* régi időktől fogva messze földről vonzotta

a természet bájai iránt fogékony kínai utazókat. Amint itten gőzölök az óriási sziklák tövében, a hatás még fokozódik. Kráter a tenger közepett. Több száz láb magas óriási tömbök meredeznek ki a víz tükréből. Minden átmenet, minden part nélkül áll szikla szikla mellett és tornyosodik szikla szikla felé.

A meseszerű képződmények telve vannak barlangokkal. Egy némelyében laknak is. A tenger félelmes kalózáinak megfelelőbb rejtekhelyet, fantasztikusabb otthont nem is gondolhatnánk. A Pedálon rablófészkeihez képest még a Böcklin ösmert kalózvára is felette szelíd alkotás.

Kiung-Csiu szorosán áthaladva *Hai-Nan* szigete előtt horgonyt vetünk. Még több kosár disznót és baromfit halmoznak a fedélzetre. Szinte azt kértem, hová jut mind e szerencsétlen áldozat. Pár kuli-családdal is szaporodik a vegyes társaság. És ember, állat együvé lesz hajtva ahol még egy kis szabad hely található.

A Kínai-tengerre kijutva az idő rosszra változik. Viharosabb vidék ennél alig található. Veszedelmes *typhonok* itten szedik a legtöbb áldozatokat. Néha e rettenetes forgószelek a partokát is tönkre teszik, sőt behatolnak mértföldekre a szárazföldön, egész vidékeket pusztítva el. Szerencsére a shanghai és manillai obszervatóriumok rendszeren idejekorán értesítik a kikötőket a közelgő veszélyről.

A szorosból kiérve egyszerre beköszönt a tél. Tonkingban még tropikus melegség uralkodott, itten Kína partjain pedig még olyan hideg van, hogy mindenki télikabátot ölt. Csodálatos, hogy néha aránylag kisebb távolságok között is milyen nagyok az éghajlati eltérések. Igaz, hogy a forró égvőről érkezve, kétszeresen érezzük a változást.

Az utolsó napon át folytonosan szigetek között haladunk. A kínai archipelagus vulkánikus képződményei megszámlálhatlanok. Egyik sziget a másikat éri. Valamennyi egy-egy kitörés eredménye. Megannyi csúcsos, hegyes. De alakja valamennyinek sajátos. Úgy hatnak, mintha csupa szélyből alakultak volna ilyen hihetetlen formákban. Az

egyik közülök kivált nevezetes, ottan élte volt Xaveri Szt. Ferenc áldásteljes életének utolsó szomorú napjait.

Végre feltűnik a távoli láthatáron a *Peak*, Hongkong fellegetet verő csúcsa. Az olaj ágat hozó galamb nem okozhatott nagyobb örömet Noé bárkájának megviselt lakói számára, mint rendeltetésünk helyének megpillantása a Hanoï szerencsétlen utasai közepett, kik alig hitték, hogy szerencsésen megérkeznek.

Az utolsó éjszaka kivált keserves vala. Az eső zuhogott, a tenger pedig erősen hullámzott. Már-már valódi vihar kitörésétől tartottunk, ami felette végzetes lehetett volna a túlterhelt és rozoga alkotmányra nézve. Mert ha sok rossz hajóban volt részem Indokhínában, e szomorú versenyben az elsőséget kétségkívül a *Hanoï* érdemli meg.

Szinte azt csodáljuk, hogy a hatóságok egyáltalában megengedik az ilyen lélekvesztők közlekedését. Igaz, hogy szorosan véve ilyen hatóságok Európában is alig léteznek és lehetőleg lanyhák. Ha meggondoljuk, hogy még a fényűző transzatlantikus gőzösök, mint a *Titanic* sem bírnak kellő számú mentő-csolnakokkal. A *Hanoï-ra* mindössze egy félig elkorhadt ladikot helyeztek, melyet valószínűleg az első erősebb hullám mindenestül felfordított volna. Mint említem, a tengeri életbiztonság rendezése, legalább amennyire az lehetséges, még világszerte felette kezdetleges állapotban van. De sehol se hagy az annyi kívánni valót, mint Indokhína zavaros vizein.

III.

KELETÁZSIÁBAN

Hong-Kong.

A nap végre kisüt. A természet mosolyog. És ezzel az egyéni hangulat is kiderül.

Szebb érkezést képzelni se lehetne. *Hong-Kong* öble megérdemli világhírét. A lehető legfestőibb kép tárul elénk. Minden irányban szigetek, hegyek, szorosok vesznek körül. Azt hihetnénk, hogy valamelyik híres norvég fjordba tévedtünk, ha nem zöldemé, virítana körülöttünk a legüdebb melegföldövi növényzet.

Mióta utolszor jártam erre, nagyon sok megváltozott. Elsősorban minden meggyarapodott. A város maga legalább kétszer akkora, mint tíz év előtt. Hozzá a szembe lévő szigeten egy hatalmas telep fejlődött. Nagy raktárakat és áruházakat emeltek a partok mentén. Ügy, hogy ma *Hong-Kong* valóban világváros benyomását kelti.

A haladás nemcsak kereskedelmi és gazdasági, de művelődési és tudományos is. A domboldal egyik legkiesebb pontján hatalmas egyetem létesült, melynél fényesebbet alig ösmerek. A főépület óriási palotaszerű csarnok. A tanulók pedig a körös-körül elterülő park házaiban laknak. Megfelelőbb, vonzóbb helyet fiatalság számára nem képzelhetnénk.

A város másik nagy büszkesége az új díszter. Arányai nagyok és ezt elérni kétségkívül nem lehetett könnyű itten, hol minden tenyérni terület becses és be van építve. A közepén Viktória királyné és a négy sarkon a következő két uralkodópár szobrai állanak. A művészi oldalát hagyjuk érintetlenül, de az összhatás elég jó. Csak kár, hogy nem állítottak pár

pálmafát vagy bambuszt az üres négyszegekbe, mert így az egész felette kopár és gyakorlótérre emlékeztet.

Aztán sorra járom az ösmert városrészeket. A ritka kedves fűvészkertben épen most nyílnak az azaléák. Szébb válfajokat alig láttam az itteni világos rózsaszínűeknél. Nagyon változatosak a páfránynemek is. Van mindenféle nagyságú és alakú. Az orchideák is jól sikerülnek, habár nem hasonlíthatók a Jávában látottakhoz.

De a mi mindennél jobban hat és meglep, az a bámulatos csín és tisztaság. Az egész Hong-Kong szigete tulajdonképpen egy virágos kertté van alakítva. Vagy mondjuk olyan mint egy ritka pálmaház. Az utak az egész hegyoldalon ki vannak gondosan kavicsozva. Mindenfelé az egész sziget területen villamos lámpások világítanak és a csúcsra gőzsikló vezet.

Az angol kitartás, melyre e nép olyan büszke, talán sehol szembetűnőbben nem jó kifejezésre a tengereken túl, mint épen itten. Egy kopár szikla a hullámok közepett, mely öt évtized előtt mindössze kalóznak szolgált búvóhelyül, ma nemcsak valóságos paradicsomkertté alakult, de a világkereskedelem egyik legjelentékenyebb gócpontja lett.

Hong-Kong piacán naponként millió és milliónyi értékek cserélnek gazdát, a kikötőjébe pedig szüntelen érkeznek és távoznak a különböző nemzetek gőzösei. Egy nap Hong-Kongban valóban a leghasznosabb megfigyelésekre ad alkalmat. Nagybritannia gyarmat-tevékenységéről és e tevékenység jelentőségéről sehol jobb fogalmakat nem szerezhetnénk.

De jelen tartózkodásom egy új jelenséget is tár elém. A jövő Khínáról talán itten nyerhetjük a legvilágosabb képet. Az utolsó forradalmak alatt ezrével érkeztek a családok, hogy az angol zászló alatt találjanak védelmet. Jómódú, szorgalmas elem és felette intelligens. Pár év alatt a rendezett viszonyok között meglepően kifejlődnek anyagi, mint erkölcsi tekint

HATANÉI, PÉKING KAPUJA.

KIXAI ÜNNEPÉLY.

lációt okoz. Sir Charles Elliot, az igazgató szíves megmutatni az egész intézetet. Nagyszabású és szép. A stílus szerencsésen van megválasztva. Az általános benyomás derült. A belső világos, szellős. A termek kényelmesek. Az udvarok pedig virágos kertekké vannak alakítva.

Költségben mint látom nem volt hiány. A szükséges milliók rövid idő alatt gyűltek Össze. A város nagykereskedői, bankárai és polgárai egy tollvonással százezreket írtak alá. A bejárat mellett két márványablán vannak megörökítve a bőkezű adakozók nevei.

Mi azonban legjobban érdekel, azok a tanulók. Megannyi kínai. És e tényt nem egyszer kell ismételnem, mert ha a mongol típust tekinteten kívül hagyjuk, e fiatalság megjelenése, öltözete, modora beillene Oxford vagy Cambridgebe is. Mindannyi felette gondos külsejére és a legjobb ízlést tették magokévá. Milyen különbség e tekintetben a japánok kinézésével.

Khínát új kiadásában most látom először. A varkocs utolsó ittlétem alatt még kötelező volt. Ma mintha már hírből se ismernék. Mindössze két éve, hogy a köztársaság új rendeleteit kihirdette és máris gyökeret fogtak. Igaz, hogy ha Kína népe egyrésről a legkonzervatívabb, másrésről pedig senki hamarabb fel nem találja magát és bele nem éli új viszonyok közé, mint épen e faj.

Nem tudom eléggé megfigyelni a számos érdekes új jelenséget, mely lépten-nyomon elém tárul. A változást jólehet előre láttam és azt, immár több mint tíz év előtt megjelent munkáimban megemlítem, de, hogy ilyen hamar létesüljenek, azt valóban nem mertem hinni, de senki sem, még a kínaiak magok sem.

Mint az egyetem érdemes magnifikusa önérzettel említi, céljuk elsősorban a nép között művelődést terjeszteni, Európa legmagasabb kultúr színvonalát ismertetni meg. És tény, hogy a színvonal a lehető legmagasabb; milyen alacsonynak látszanak ehhez hasonlítva az amerikai és sokszor épen nem hivatott pedagógusok által létesített japán főiskolák.

De egyáltalában, ha a kínai egyszer elhatározza magát, hogy a nyugat szokásait elfogadja, hasonlíthatatlanul jobb utánzó és mindenekelőtt magasabb színvonalra emelkedik. Hozzá ez emberek még az európai viseletben is megtudják előkelőségüket őrizni, mit Nippon fiairól valóban nem lehet állítani.

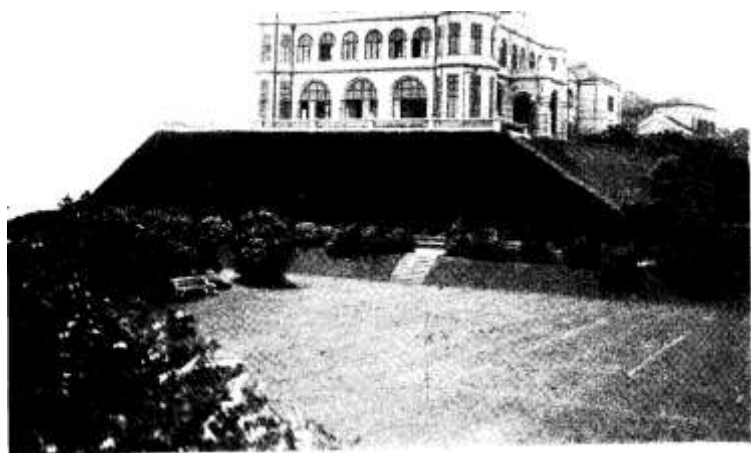
A szomszédos *Canton*, a jelen forradalom főfészke, mint hallom teljesen átalakult. Vagy jobban mondva fel van fordulva alaposan. Nincsen is bátorságom átalmenni, jölehet újabban a vasút kiépült és mindössze pár órai kirándulás. Nem, meg akarom őrizni a nevezetes város egykori ósdi képét. Midőn ottan jártam, valóban olyan volt, a milyen lehetett századok előtt. Középkori külsejéhez pedig még középkoribb belviszonyok párosultak.

A másik nevezetes szomszéd, *Macao* történetében a változás nem csekélyebb. Monarchia helyett itten is a respublica lett úrrá. A régi portugál gyarmat, melyet ismertté elsősorban *Camoens* tolla tett, máig nem egy emléket őriz a nagy költő száműzetéséből. A kis kert, melyben a mesterművén, a *Lusiadok*on dolgozott, sértetlen maradt.

Napjaim repülni látszanak. Hong-Kongban, mint mindenütt, hol intenzív tevékenység uralkodik. Akaratlanul is az árral úszunk. Lusta helyen a legszorgalmasabb ember is elsatnyul, ellenkezőleg hol mindenki siet, nehéz elmaradni. Az angolszász faj aktivitása reggeltől-estig fáradhatatlan. Ha nem dolgozik, sportot üz, de az energia az változatlan marad a munka, mint a játék terén.

A társadalmi élet központja persze a kormányzó palotája, ki megfelelő fénnel és pompával képviseli a koronát. Mint utolsó alkalommal mostan is itten kellene laknom, mert lehető szívesen meghívott a kormányzó, bár előzőleg nem ismertem. A mission étrangère vendégszerető házában csendesebb hajléknak találok, így csak reggelire vagy ebédre jövök át a kormánypalotába.

A francia misszióknak *Hong-Kong-ban*. csak úgynevezett *Procura-ja*, van, mert a püspök és a plébánosok mind olasz

KORMÁNYZÓI LAK HONGKONGBAN.

KANTON.

szerzetesek. A székesegyház ha nem is szép, de nagyszabású építmény. Van szeminárium és kollégium is. Ez utóbbi kivált jelentékeny és kétszer akkorára nőtt, mint láttam volt utolsó alkalommal.

Hong-Kong-ot joggal nevezhetnénk az iskolák és kaszárnyák városának is. Tekintve nagyságát, csodálatos, hogy mennyi különféle nevelő-intézettel bír. Van minden nemzetiségnek és a legtöbb misszióknak több háza. Anglia megszámlálhatlan felekezetei teljes számmal látszanak képviselve. És a hivatalos államvallás felett egy püspök székel.

A legjelentékenyebb telep a francia *Missions étrangères* ügynevezett *Lazaret-je*. A hegy nyugati lejtőjén, páratlan kilátással emelkednek barátságos épületei az örökzöld növényzet közepett. Az egyik házban a nagyszabású nyomda van elhelyezve. E sajtóban készülnek Ázsia összes nyelvein az imakönyvek, szótárak és folyóiratok is. Utolsó alkalommal még itten találtam a sokáig Tibetben élt P. *Desgodint*, kinek neve világszerte ismert.

Egy másik csinos villaszerű épület üdülőül szolgál a beteg és megviselt lelkészeknek. Hogy mindig tele van, az érthető, tekintve, hogy Ázsia összes misszióiról ide jönnek a szenvedők. Az egyik a malaji-félsziget lázas betegségeit igyekszik kiheverni, a másik a Khinában átélt üldöztetések alatt kapott sebeit gyógyítja. Jönnek Koreából és Japánból is egyaránt. Egy napot ez érdekes társaságban töltve valóban sokat hallunk és sokat tanulunk.

E világrészt és népét kétségkívül misszionáriusaink ismerik legjobban. Ne feledjük, hogy ez önfeláldozó lények egész életüket itten töltik. Találkoztam nem eggyel, ki harminc, negyven év óta van keserves állomásán. A legtöbb nem is tér soha vissza hazájába. De csakis így képesek magokat egészen beleélni a nehéz viszonyok közé. Csak így sajátítják el a nyelvet alaposan és elsősorban csak nekik tárul fel teljes őszinteséggel a nép jelleme.

De viszont a lelkészek egész szeretete ez emberekre hárul. Itt lakva közöttük végre együtt is éreznek velük.

Úgy is élnek, mint a gondozásukra bízott nép. Hiszen még a varkocsot is elfogadták és hordták hűségesen századokon át. Sőt mi több, mikor jött az új rendelet, hogy szakítani kell az ósdi hagyománnyal, közülök nem egy őszinte sajnálattal vágta le hosszú hajfonatát.

Kína abszorbeáló ereje régen ismeretes. A hatalmas ország légköre csodálatos hatással bír. Ki földjén letelepszik, akarva nem akarva, befolyása alá kerül. Így volt az mindenkor a történelem egész folyamán és így van ez annyi század és század után mai napig is.

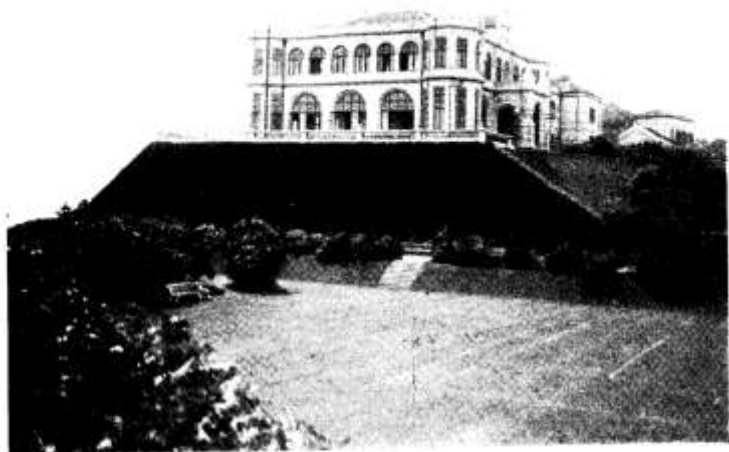
Ismét tengeren.

Az utolsó tengeri utam viszontagságai közepett csaknem elhatároztam, hogy soha többé hajóra nem szállok. A *Hanoi* fedélzetén átélt kétséges órák, szenvedések, nagyon elővettek. De időközben kissé kipihentem és a jó misszionáriusok gondozása alatt némi erőhöz jutottam, így rászántam magam, folytatni utam a kitűzött cél felé.

Szerencsére a Kelet ezidőszerint legjobb hajója az *Empress of Russia* volt indulóban. Így felhasználtam az alkalmat. Hozzá az igazgatóság a legkényelmesebb kabint bocsátotta rendelkezésemre, mit jelen egészségi állapotomban örömmel fogadtam el. Az elmúlt tél jobban megviselt, mint hittem volna. Indokhána éghajlata és elsősorban viszonyai valóban keservesek.

Az «*Empress of Russia*» megérdemli hírét. A legkényelmesebb hajó, melyen megfordultam. Vannak nagyobb és fényesebb transatlantikus gőzösök, de ami a kényelem dolgát illeti, az valóban felülmulhatlan. A berendezések, ágyak, világítás, szellőzés, fűtés és elsősorban a kiszolgálás páratlan. A legkisebb részletek a legnagyobb gondra vallanak és világosan mutatják, hogy a társaság ambíciója az elsőséget vívni ki a Csendes-óceánon.

Hong-Kong-ot szép tavaszi napon hagyom el. A fedélzetre még elkísérnek a kormányzó családja és a misszió tagjai.

KORMÁNYZÓI LAK HONGKONGBAN.

KANTON.

Az apró gőzbárkák, mint a raj hozzák az utasokat és számtalan búcsúzó. Nagy a sürgés-forgás mint az ilyenkor szokott lenni. Még mindenkinek volt egy utolsó mondanivalója és egy végső üdvözlése.

Végre az *Empress* méltóságteljesen hagyja el Hong-Kong kikötőjét. A tájkép ritka változatosságával mint egy körkép bontakozik ki előttünk, megkoronázva a *Peak* meredek csúcsával. Oda menekedtünk 1903-ban a döghalál elől. Emlékszem, mintha tegnap történt volna. Épen egy kirándulásról tértünk vissza az akkori kormányzó családjával, miközben az egyik kísérő szolga összerogyott. Az orvosok döghalált konstataáltak a kormányzói palota cselédlakásában és minket azonnal kiköltöztettek a hegy csúcsán emelkedő nyári kormányzói villába.

A pestis sok pusztítást okozott e vidéken. Sőt teljesen sohase tudták kiirtani. Jelenleg is, minden elővigyázat dacára hetenként tíz-tizenöt eset fordul elő. Hogy úgy mondjam, meghonosult a nyavalya. Igaz, hogy áldozatait rendszeren csak a legalsóbb osztályok között szedi, mint az orvosok vigasztalólag mondják, ami azonban nem kevésbé szomorú.

Alig érjük el a Formosai-szorost, beköszönt a köd, mi ebben az évszakban rendes állapot. De végre annyira fokozódik, hogy a hajót meg kell állítani. Hányódunk-vetődünk céltalanul a hullámokon. A sötét lepel teljesen elfedi a színtelen tenger felületét. Mint mondani szokták, vágni lehetne a ködöt és a nedves párától még a fedélzet három kéményét is alig vesszük ki.

A büszke *Empress* utasait azonban kevésbé érintik e viszontagságok. A gőzös fényes vendéglő benyomását kelti. Még a berendezés is hasonló a *Ritz-Palace-okéhoz*. Mindent fehér faburkolat fed és a XVIII. század ízlésében van tartva modern toldásokkal. Stílus, melyet én egy alkalommal nem *Louis Seize*, de *Louis Ritz-nek* neveztem el.

A sok vándor között találok néhány ismerőst. A fedélzeten van a hong-kong-i kormányzat tanácsosa is, ki évek óta tevékenykedik a gyarmatokon és a viszonyokat régen

ismeri. Sok persze a yankee is, de ezeket saját országukon kívül lehetőleg kerülöm. Az érintkezés ez újon meggazdagodott elemmel valóban nem kellemes. Modoruk nagyon sok kívánni valót hagy, műveltségük pedig teljesen hézagos, ha ugyan művelődésről egyáltalában lehet szó ez embereknél.

Milyen óriási a különbség e tekintetben a kínai utasokkal. Mert van sok az első osztályon is. Egynémelyik teljesen európai Öltözetet visel és a nyugat előírása szerint él. Mr. Yung e tekintetben egy felette érdekes példány és nem egy angломán lehetne irigy külsejére. Jobban öltözve nem láttam férfit May-fair határain kívül és ami lényegesebb, a modora épen olyan csiszolt mint a Temse-partjain. Igaz, hogy ottan élt sokáig és a legjobb körökben fordult meg. Mint mondja, most az új vezérkarhoz van beosztva.

Juansi-Kai mint látszik a külföldön nevelődött honfitársait lehetőleg alkalmazni kívánja. Aránylag fiatal emberekre bízta la legbefolyásosabb állásokat. Az új irányzatot kívánja érvényre juttatni az egész óriási ország területén. Ami ha nem is lesz egyhamar elérhető, de mégis sokkal gyorsabban mint előre hitték volna.

Még itten a hajón is a legtöbben megőrzik a festői nemzeti viseletet. Csak a hajuk van rövidre nyírva és a selyemkaftanuk színe sötétebb, de máskülönbén úgy néznek ki mint egy *Tang*, vagy *Juan-korbeli* festmény. Remény éljük, hogy még sokáig fogják hordani, ez annyival megfelelőbb, kényelmesebb és szebb viseletet a mai európainál, melynél csúnyábbat és kényelmetlenebbet egy korszak sem alkotott.

Végre huszonnégy órai késéssel elérjük *Sanghmt*, jobban mondva *Woosangot* a *Jang-tse-Kiang* torkolatánál. A hatalmas folyó még határtalanabbnak látszik, mint rendszeren és vize még zavarosabb, mocskosabb. Első kínai tartózkodásom alkalmával a nevezetes folyamon az ország belsejébe Nankingig a bajor trón örökösével Ruprecht herceggel és Fischer tanárral tettem meg az utat. Azóta mindhármunk munkája meg is jelent a könyvpiacón.

Shanghai időközben még jobban megnőtt. Ma lakosainak

száma közel jár a millióhoz. Kereskedelme folyton növekszik. Az új vasúttal mindössze 36 óra távolságra esik a főváros. Sőt van két vonal is, *Nanking-en* és *Hankow-n* át. Igaz, hogy ez utóbbit ma nem szívesen választják az ország belsejében dúló forradalom miatt. Hónapok óta ismét fegyveres banditák fosztogatják a tartományokat.

A *fehér-farkas* díszes címét viseli a haramia vezér. Rövid idő alatt egész kis hadsereg gyűlött köré. Kínában sohasem hiányzanak az elégtelenek. Mint hallom, a mozgalom élén maga az első köztársaság volt elnöke Sun-Yat-Jen áll. Mint ismeretes ő kezdte meg a nagy forradalmat is. Jelenleg Japánba van száműzve és innét folytatja igazgatásait.

Shanghai sohase szerettem. A nyugati kapzsiság és pénz vásár árnyoldalai talán a Kelet egy kikötőjében sem tárnak élénk sötétebb árnyalatokat. Az élet ennek megfelelő. A szenvedélyek mintha teljesen erőt vennének az akaraton. A legszomorúbb hajlamok látszanak uralni az emberiséget. Érthető, ha a benszülöttek mindezt látva, olyan elvetően ítélik meg az idegeneket.

Sikavé a szomszédban terülő nagy menedékház szerencsére eszményibb oldalról mutatja meg a fehér embert sárga felebartájai előtt. A Jézus-társaságnak itten emelkedik nagy kiterjedésű missziója. *Sikavé* valóságos várost képez ma már. Vannak árvaházai elhagyatott gyermekek számára, elemi- és ipariskolákkal ellátva. Azonkívül számos műteremben dolgoznak hajlamaiknak megfelelően a növendékek. Az egyik teremben faragnak, a másikban festenek. Van egy kitűnően felszerelt nyomda, sőt csillagvizsgáló is. Csoda-e ha nemzetiség és valláskülönbség nélkül, aki e nagyszabású intézetet és annak áldásos tevékenységét látta, a legosztatlanabb elismeréssel nyilatkozik arról.

Sanghai ismét késéssel hagyjuk el. A reggeli dagályt elmulasztottuk, így csak este távozhatunk. Este pedig le száll a köd és fél éjjelen át ott horgonyoztunk a sekély öbölben. De mint mondom az *Empress* fedélzetén fel sem vesszük a bajt. A késedelmet úgy tekintem, mint váratlanul nyújtott pihenőt.

Sohase volt arra nagyobb szükségem, mint e fáradságos tél után.

A hatodik nap délutánján végre feltűnnek Japán partjai. A *Goto*-szigetcsoport hegysége meredeken emelkednek a magasba. Közöttük több a kráter is. Az egyik tűzokádó tavaly erősen működött. Hónapokon át volt az egész tájék fenyegetve. Szerencsére a lakosság ismeri rendesen idejekorán a veszélyt. Itt a földrengések földjén mindenki készen van házát egy percről a másikra hagyni el.

A híres *Papenheim-nak* nevezett sziklatömböt megkerülve *Nagasaki* táruel élénk. Az idő későre jár. Az égboltját csak a csillagok pislogó fénye világítja meg. És mint mennyi csillag fénylik a száz és száz kivilágított ablak is. A partok mentén, az utcák hosszán megszámlálhatlan lámpás, -mécses és lampion ragyog, megkértszerezve a tenger sima tükreben. Japán partjait soha előnyösebb világításban nem láttam, mint e felhőtlen csillagos éjjelen.

Negyedszer Japánországban.

Annunciáció reggelén szállok partra. A missziót régen ismerem. A csinos templom ottan emelkedik a város egyik dombján. Nagasakiban és a déli szigeteken van aránylag az egész országban a legtöbb keresztény lakos. Hiszen mint tudjuk X. Szt. Ferenc és társai itten működtek legerősebben és sikereik oly nagyok voltak, hogy már-már azt lehetett volna reményelni, hogy az egész ország uralkodójával együtt, meg fog keresztelkedni.

Eközben kitört a vallásos üldözés. A reakcionárius elem jutva uralomra, a legirtózatosabb kegyetlenséggel kezdett a kereszténység kiirtásához. Ezek, sőt százezrek vesztették életüket borzalmas kínzások között. Mert bár e nép rendes körülmények között a legszendébb, ha felháborodik, vadállattá válik.

Nem is maradt állva egy templom sem. Elég volt valakiről csak gyanítani is, hogy keresztény és a hatóságok ki-

végeztették. A mártírok száma folyton nőtt, míg végre az egykoron virágzó missziók teljesen elenyésztek. Csodálatos, hogy mindennek ellenére midőn pár évtized előtt a katolikus egyház visszatérhetett az egykori székhelyére, a vidék lakossága között még számosan vallották magukat Jézus követőinek. Atyáról-fiúra örökölték a tanokat és annyi századon át is hűek maradtak meggyőződésükhöz.

A legtávolabbi vidékekről érkeztek az elhagyatott hívek. Egész családok, sőt kisebb községek kívánták magukat az anyakönyvekbe vezetetni. A szentségekben részesülhetni volt a leghőbb vágyuk mindez embereknek. A vallásos élet mai napig e vidéken a legbuzgóbb.

A déli szigetek népe a legjobb elem közé tartozik. Jólehet, hogy *Nagasaki* az első nyílt kikötője volt Japánnak, a lakosok távol tartották magukat a káros befolyásoktól. A családi élet megmaradt erkölcsös alapján. A szülői tisztelet, a bámulatos fegyelem az, mi e népeknek erejét adja. Az önmegtágadás gyakorlása e nemzet legnagyobb érdeme.

A viszontlátás rendszeren kétszeres örömet szerez. Utolsó két tartózkodásom alkalmával nem kerestem fel e tájéket. 1902 december havában érkeztem legelőször Koreából jövet és mellesleg megemlítve nagyon fagyos hideg szürke időben. Csoda-e, ha akkor nagyon színtelen, sötét benyomást tett Nippon országa.

Most tavasz van. Az annyiszor megénekelte cseresznye-virágzás épen elkezdődött. A természet előnyösebb pillanatban nem jelentkezhetnék. A csodálatos alakú dombok, hegyek sötét fenyőerdeit mindenféle gyümölcsfák világos virágai tarkázzák. A barack-, alma- és elsősorban cseresznyegalyak el vannak árasztva halvány árnyalatú szirmokkal.

Káprázatos, vakító színeket azonban ne keressünk Japánban. A színpompa India kiváltsága. Innét magyarázható azok csalódása, kik képeskönyvek által félrevezetve, *Nippon* szigetein *Birma* szivárványos hatásait várják. Közéjük tartoztam én magam is hajdan. De azóta megtanultam,

hogy e föld bája nem a színben, de a körvonalak és elsősorban a hangulatokban rejlik.

«*Grisaille*» e szó fejezi ki legjobban Japán képét. Amit a francia művészek a névvel szürkület, olyan ritka találóan jeleznek és amelyet egy-egy művész mint *Le Sauvage* olyan sok tehetséggel állított elénk. Nippon a legbámulusabb *tus-rajz*. Csoda-e, ha nemzeti festői e téren érték el a legmagasabb fokot. A legtökéletesebb *Kakemonok*, a legszuggesztivebb tájképei egy *Seshu* avagy *Kano Motonobu-nak* a fehéilapra pár tintavonással jelzett hangulat.

Egy nap helyett kettőt töltök Nagasakiban és vidékén. Kirándulok *Mitsonoo-ba*. is. Most virágzanak épen a gyümölcsösök. E vidéknél kedvesebbet nem képzelhetünk. Csoda-e, ha valóságos népvándorlás benyomását keltik az országutak és vasutak. Az iskolák tömegesen keresik fel tavásonkint az ország nevezetesebb pontjait. Az államvasutak e célra mindenkor ingyen adnak jegyeket. A gondolat kétségkívül jó. A zsenge korban kell a fiatalság finomabb érzéseit fejleszteni. A természet szépségeinek szeretete, az esztétikai érzék nem egy alacsonyabb ösztönt győz le.

Felkeresem persze *Suwa-jinshát* is, mely az összes pagodák között a legjelentékenyebb. A széles lépcsősor, a nagy bronz *torii*, vagy díszkapu valóban méltóságos hatást keltenek. És felette szép a dombon elterülő régi fenyőfa-liget. *Sofukuji* és *Kiyomizadera* a hajdani temetők közepett megannyi méltó hely a legjobb festő ecsetére.

A külvárosokban találok a cseresznyevirágzást a legteljesebbnek. A kis patak mentén kétoldalt a fák galyai összeérve valóságos viráglugast képeznek. Közbe festői hidakat, vízeséseket és torukat találunk, hogy a japán tájkép teljes legyen. Hozzá most folyik a *Tako-age-kai*, vagy a papiros sárkányok harca. A fűvő szellő magasan felhajtja az óriási tarka rojtos-bojtos papírszörnyeket és elkezdődik az ütközet.

Nagasaki prózaibb oldala a szembe lévő parton terül. *Mitsubishi*, & keleti félteke legjelentékenyebb hajógyára.

Eredetileg hollandus mérnökök építették és így a legrégebb az országban. Jelenleg itten készülnek Japán legnagyobb gőzösei, melyek mindjobban kiterjedő közlekedést folytatnak a világ öt részével; sőt újabban mind a nagy európai és amerikai vállalatoknak mind veszélyesebb vetélytársai.

A «sárga veszély», mint más helyen is volt alkalmam megjegyezni, ha nem is tatárjárás alakjában, de gazdasági szempontból máris fellépett. Nippon kezdte meg a versenyt és nem egy tekintetben felette sikeresen. 'Ha egy napon Kína népe modern gyárat fog emelni, ki fogja nemcsak teljesen szorítani az idegen árukat Ázsia területéről, de el fogja árasztani Európa, sőt Amerika piacait is.

Minden komoly megfigyelőre nézve ez a benyomás a legjellemzetesebb. A Kelet gazdasági újjászületése lesz a jövő nagy átalakulások valódi mozgató ereje. A harc-
térén elért sikerek minden dicsőségük dacára kevésbé döntők, mint az ipar és kereskedelem feltartóztatlan hódítása.

Moji, Shimonoseki, Miyajima.

Nagasakitól Moji-ig, a szigeten át csaknem reggeltől-estig eltart az út. De a vidék ritka szép, így az idő elrepül. Hegy és völgy váltakozik folytonosan. A tenger pedig minduntalan előtűnik. A mély öblök víznyelvek alakjában nyúlnak a szárazföldre. A vegetációt pedig nagyjára örökzöld fenyők képezik.

Harmadik osztályba fájlok, mint a misszionáriusok. De az igazat megvallva rövid távolságra itten ez a legkelle-
mesebb és a legérdekesebb is. Az első helyen csaknem kivétel nélkül idegeneket, elsősorban amerikai turistákat találunk, kik nem a legvonzóbb útitársak. A másodikon utaznak az összes európai ruházatot viselő nipponok, kereskedők, vállalkozók és egyéb üzletemberek. A harmadikon találjuk az ország javát, habár legszegényebb elemét.

A legjobb modort, a legnagyobb udvariasságot kétségkívül az alsó néposztályban tapasztaljuk. Az egykori keresett

formákat legjobban a falvakban őrizték meg. A városi lakosság mind jobban elfeledi az egykori hagyományokat. Sőt bizonyos haladást hisz azzal tanúsítani, ha illetlen és yankee gorombaságot utánoz. Mert ha a hajdani nippon a világ legcsiszoltabb népei közé tartozott, a modern japán annak éppen ellenkezője.

A városok egymást érik. Csodálatos e szigetszoport túlnépesedése! Az egész ország művelhető vidékem helység helység mellett terül. Amerre tekintünk, mindenfelé mint méhraj nyüzsgő a nép. A nemzeti erő tulajdonképpen e kivételes vitalitásban rejlik. Akad minden célra; katona és munkás egyaránt bőven kerül és hozzá lehetőleg olcsón.

Omar a egy hajdani daymio vára volt, ma nagyobb helyőrség. *Arita-ban* a híres Japán porcellánt égetik századok óta. Innét kerültek Európa piacára az annyira keresett nagy virágos díszedények, tálak és vázák, melyeket a műértők mai napig *Imar* jax>rcellánnak neveznek a szomszédos kikötőről, honnét a hollandusok hajói elszállították.

JFukuoka öblében semmisítették meg a XVI. században a khinai, jobban mondva mongol hajórajt. Kublai khán, ki az összes szomszéd országokat meghódította, a nipponokkal nem tudott a tengeren megmérkőzni. *Hakozeki* egy másik történeti emléket őriz. A legendaszerű *Jingo* császárné, Korea elfoglalója, itten adott életet *Oyin* császárnak, állítólag évekkel férje halála után.

Mind e pagodák fekvése nagyon jól van megválasztva. Rendesen szépen beültetett halmokon emelkednek. A magas terraszok megannyi függőkertnek tetszenek és a széles lépcsőzet, ami csaknem elmaradhatlan kelléke minden japán szentélynek, az érkezőre felette méltóságosan hat.

De a tájkép idilli oldalát hamar realiztikusabb színezet váltja fel. Ono-tól elkezdve a gazdag szénrétegek területére jutunk. E tájékon több mint száz telepen aknázzák ki a fekete gyémántot, úgy hogy az évi kivitel lehet vagy ötmillió tonna. *Okára* megszámlálhatlan kéményeivel, a császári vasöntödéről híres. Azt hihetnének bátran Pitts-

burgba kerültünk, minden olyan kietlen és a fekete füst sűrű fátylat vet az egész környékre.

Moji pár év előtt még elhagyatott halászfalu, ma ipar- és kikötő várossá fejlett. Ennek megfelelő a kinézése. Innét szállítják a környék gazdag széntermelését. A kikötőben mindég sok a gőzös. Hosszú útjaik előtt itten vesznek kellő mennyiségű fűtőanyagot. A rakodást száz és száz munkás ritka ügyességgel végzi. Atyáról fiúra ez a mesterségök. Távolról tekintve valóban hangyabolyszerű benyomást tesz a sürgő-forgó fekete tömeg.

Csak másnap reggel folytatom utam *Shimonosekiből*. A komp mindössze negyedóra alatt kel át a tengerszoroson. A város neve kivált 1895-iki Khína Japán békekötés óta ösmert, mely alkalommal a sárga Bismarck *Lee Hung-Chang* olyan nagy szerepet játszott. Máskülömben a város kevés érdekes vonással bír. Mindössze a fekvése nagyon szép a dombos tengerparton.

A napi utam *Miyajimáig* nyúlik. Lassú vonatot választok, hogy a híres vidéket jól szemügyre vehessem. A vonal csaknem közvetlen a táj képileg egyedüli Japán belső tengerpartján halad. Egyik pompás kilátás a másikat követi. Megannyi valóságos panoráma, mint azt a nipponfestők szerették volt megörökíteni. Hiszen a legtöbbje épen ezen e kies tájékon kereste inspirációit.

A vonat persze zsúfolva telt kirándulókkal. A nép rendes életrendjéhez tartozik hónaponként legalább egyszer valamely szép ponton tölteni el a napot. A vasúti körúti jegyek rövidebb időtartamra hihetetlenül olcsók. Csoda-e, hogy öreg és fiatal vándorol és e módon megösméri országát és annak népét alaposan.

A sok lebilincselő hely között, hol hosszabb-rövidebb ideig megállunk *Chofu* szembefekvő csúcsos szigeteivel, *Ogori* pedig a *Mori* nemzetség hatalmas várával lep meg. E khínai toronyszerű *Daymio-vósokról* évekkal ezelőtt írtam is egy dolgozatot. A nippon-építészetnek csak a várai szilárd köalkotások. Egyébként minden csak fából van faragva.

Lehet az császári palota vagy pagoda, nyilvános épület vagy gunyhó, egyaránt oszlopok, deszkák és lécek az alkatrészei. Itten csak az ácsoknak van munkája. Kőművesekre nincsen szükség.

Iwakumi nevezetessége a <6elyern^öv>, így hívják a többszörös ívezetű hidat, mely a távolból nézve valóban úgy hat, mint a szélben hullámozó szalag. E nép gyermekes fantáziája végtelen örömmel lát efféle hasonlatokat. Végre is művészetök alkotásai is csak így érthetők meg. A tárgy maga kevésbé fontos, mint a gondolat, amelyet kelt. Mint többször kifejtettem, más\ alkalmakkor nem objektív értelemben bír Nippon művészete értékkel, de szubjektív felfogásában.

Hiroshima a legjelentékenyebb város, hol a nap folyamán megállunk. Évekkel ezelőtt egy délelőttöt töltöttem az egykori Daymio híres virágos kertjében. Valóban csinos példánya a régi nemzedékek ízlésének. Mindazt, amit az emberek szépnek tartottak, apró, de százados fák, törpe óriások, pici tavak, mesterséges dombok mind együtt hatnak az illúzió keltésére. Mert nem szabad feledni, hogy minden nippon kert, legyen bár tenyérnyi, az ország valamelyik híres vidékét igyekszik jelképezni.

E sok száz ismételt tájképek között egyik sem népszerűbb talán, mint *Miyajima*. Az örökzöld sziget, mint sötét smaragd van a tenger kék saphir jába foglalva. Érthető, ha lebilincselte mindenkor a természet bája iránt fogékony kedélyeket. Japán három legszebb pontja közé sorolják és ösmeri mindenki, ha nem is volt a helyszínén, de láthatta folytonosan a népszerű japán legyezőkre és ellenzőkre festve.

A nagy díszkapu, a veres *torii* már messziről feltűnik. Ott emelkedik a tenger közepett. Felette művészi gondolat. Szembe *Itsukushima* szentélyével, mintegy ünnepi bejáratot képez a hullámok felett épült csarnokhoz. De kevésbé mint épületek hatnak e fából összetákolts pagodák, inkább díszlet gyanánt a bájost tájkép mélyét.

A japán építészetet valóban nem szabad soha önállóan tekintetbe venni, csak mint a tájképek kiegészítői hatnak

válóban. Egy-egy művészi «silhouette» az előtérben, a tárlat értékeinek fokozására. A tájkép pedig itten valóban kedves. Épen nem nagyszabású, de annak dacára nem édeskés, mert a sziklák alkotása erőteljes és elsősorban az erdők ősi jelleggel bírnak.

Bejárom az egész kis paradicsomot. Igaz, hogy nem nagy, mindössze vagy három kilométer lehet a hossza. Legszebb talán az erdő mélyén, sziklahasadékban csergedező *Miiarai* "patakjának partja. Most, mikor a cseresznyefák virágoznak és a nap is süt, az erdei hangulat valóban páratlan. Még a vad sem hiányzik, hogy a hatás teljes legyen, szelíd szarvasok barátságosan közelednek a vándor felé.

Miyajima talán a leglátogatottabb búcsúhely az egész országban. Mostan is tömegesen jönnek-mennek a fehér keszkenős és nagy vezeklő kalapos és pástorbotos alakok. A számtalan vendégfogadó és korcsma mind megtelik esténként. Van ilyenkor végtelen lakoma és folyik az áldomás a *koto* mélabús pengése mellett.

Mindez felette Nippon. Az egész táj milieu és a benne folyó élet változatlan évszázadok óta. Mert ha a fapagodákat és nádgunyhókat sokszor kell megújítani, az mindég hűséges mása a réginek. És változatlanul éli atyáinak csendes életét is a kis sziget népe.

Kobe és Osaka.

1902-ben itten tartottam az első pihenőt. Nagyon megviselve érkeztem Koreából. Csúnya, nyirkos december volt és erős ízületi gyulladást kaptam. *Kobe* — egész Japán legjobb vendéglőjére büszke. Az *Oriental Hotel* meg is érdemli hírét. Kinek ápolásra van szüksége, jobb helyet nem választhatna.

A város pedig, ha nem is bír műemlékekkel, de szép a vidéke. Naponkint egy-egy más pontra lehet kirándulni. *Nuboki* vizesése, *Nauko* pagodája, *Hyogo Daibutsu-ja*. mennyi csinos séta célpontja. Vasúttal pedig a világszerte

elterjedt *Tansan* vizének forrása, szép fenyves tengerpartja vagy *Hyemi* várkastélya, mindössze egy délutánt vesz igénybe. Megannyi csendes hely, hol könyveim társaságában első impresszióimat gyűjtöttem. Előkészítőül jobb helyet alig választhattam volna.

Amint az állomásról az utcára lépek, alig ösmerem meg a rég nem látott helyet. Mindent átalakítottak és új utcákat törtek a villamos közlekedés számára. Nehezen tudom magam tájékozni, olyan alapos az átalakítás. *Kobe* csendjének vége. Eddig csak a kikötője volt lármás és szennyes, de most gyártelep jellegével bír az egész város.

Hozzá kiállítást találok itten is. Mert minden japán város becsvágya legalább ötévenként egy-egy új kiállítást rendezni. Igaz, hogy e kiállítások mindössze egy-egy bazár benyomását teszik. A kiállított tárgyak selejtesebbek rendszeren, mint a főutcák kirakataiban. De ez mellékes is. Hiszen mint látom nem vásárol senki sem, de jó alkalom a szabad délutánokat eltölteni. E nép pedig, ha egyfelől nagyon szorgalmas és képes egyfolytában tizenöt és tizenhat órát dolgozni, de aztán hetenként annál szívesebben enged meg egy-két jó napot magának.

Huszonnégy óra a mai *Kobeban* elég volt. Csaknem sajnálom, hogy eltorzított alakjában viszontláltam. Így bátran folytathattam utam *Osaka*, *Nippon* *Manchestere* felé. *Osaka* mindég az ipar központja volt. Népe megfelelő. Sehol az országban a munkás elem nem jelentékenyebb, mint itten. Minden munkásmozgalom innét ered.

Osaka lakossága csaknem külön typussá fejlődött. A *Revue des Deux Mondes*-ban megjelent egyik tanulmányomban részletesebben foglalkoztam Japán munkásviszonyaival és a fenyegető szociális veszéllyel. *Osaka* egy milliányi lakosával e káros áramlatok gócpontja.

A hely maga mindig csúnya volt. De bizonyos harmóniát nyert egyöntetűségével. Minden épülete fából készült és valamennyi csak egy emeletig emelkedett. Mint megannyi szabályos, szépen faragott skatula szegélyezték a végtelen

utcákat, azaz jobban mondva sikátorokat. Mert valamennyi olyan keskeny volt, mint egy arab *Suk* vagy bazárban. De viszont ez adta a festői hatásokat.

Legvonzóbb volt azonban a csatornák képe. A várost keresztül-kasul számtalan széles víziút keresztezte. A partokat hosszú sorokban házak szegélyezték. Megannyi oszlopokra épített könnyed, kioszkszerű alkotmány. Mindez felette eredeti kilátásokat keltett. Csoda-e, ha az *Ukioe* nevezetes mesterei, egy-egy *Hisoshigé* avagy *Hokusai* olyan szívesen kereste itten színes fametszvényeinek tárgyait.

A csatornák egy részét betöltötték, a festői víziutak helyén széles, poros bulevardok vezetnek. A számtalan gondolaszerű *sam-pan* helyett a tramwayk közlekednek. Még szomorúbb, hogy az ízléses faragott faházakat a legviszátetszőbb cementkalitkák pótolják. E téren a mai japán nemzedék mit volt képes alkotni, azt valóban nehéz lenne részletezni.

De kétségkívül valami szokatlant, valami csodálatosat igyekeznek építeni. Így mintha Amerika *Lima-parkjait*, vagy London *White-City-jét* óhajtották volna utánozni. A lehető leghihetlenebb bádogtornyokat, üveggel fedett kupolákat, öntöttvas-oszlopszatokat látjuk díszelegni. És hozzá mind e kártyavárszerű épületek be vannak mázolva a legrikítóbb színekre, este pedig mint a vásáros bódét tarka lampionok és villamos reflektorok világítják meg a lehetetlen homlokzatokat.

Még a híres *Dotombori* is sokat veszített eredetiségéből. A klasszikus japán színházak egy részét kinematográfokká alakították át. Ha e vulgaris intézmény mindenfelé sokat ártott az alakító művészetnek, de talán sehol se többet, mint épen Japánban, hol a történelmi drámáknak kétségkívül felette emelő és komoly erkölcsfejlesztő befolyása volt. Ma ellenkezőleg, a detektívmesék a legrosszabb ösztönöket ébresztik fel.

A püspök, kit régen ösmerek, élete nagy részét e folyton növekvő kikötőváros lakosságának szentelte, szomorúan

látja e Mros befolyásokat mind jobban tért foglalni. A város újjáépítése, felesleges költségek túlterhes adókat mérnek a lakosságra. A gombaszzerűleg hirtelen épített házak közül több mint tizenötezer áll üresen. A pénzpiac pedig a lehető legbizonytalanabb.

Mielőtt tovább folytatnám utam, még kimegyek a hajdani várhoz is. A shogunok idejében fényes udvart tartottak itten. A tornyokkal díszített kőfalakat széles vizesárok környezi. A palota teljesen elpusztult. A csillogó aranyházból, amelyről nippon írók olyan lelkesedve írtak, még csak hírmondóul se maradt. Helyét ma sötét kaszárnnyák pótolják és a régi virágos kertek helyén pár gyakorlótér terül, hol rettenetesen hangzó parancsok ordítása mellett masíroz fel s alá egy-egy szakasz apró katona.

Felkeresem *Tennoft* szentélyét is. Japán egyik legrégebb pagodája. Eredete a buddhizmus elterjedésének idejére, tehát a VI-ik századra tehető. Mint a legtöbb korai műemlék, tulajdonképpen ez is elsősorban idegenek műve. Koreából és Kínából jött lámák voltak a mesterek, ők terjesztettek a hitökkel kulturájukat is.

Ha e nép műtörténelmét nem ismerjük, a műemlékek kevés érdekléssel bírhatnak. Maga *Tennoji* épületei, melyekről a nemzeti művek fejezeteken át tárgyalnak, avatatlan szemre nézve pár fagóré és egyéb deszkaalkotmány, melyek nehezen helyezhetők párhuzamba Európa gótikus vagy a renaissance hatalmas emlékeivel.

Nippon apró népe között első feltétel mindent feledni, amit eddig láttunk és ösmertünk. Elszigeteltségében más utakat követett fejlődése, mint a többi népeké. Egyes irányokban nagyon előre haladt, más kérdéseket illetőleg a legtöbbször ürt találjuk. Művelődésének egész története csodálatos ellentéteket mutat. Egy oldalról csaknem bölcsőkorát éli a nép, míg másrésztől túlfinomulást mutat.

Horiu-ji.

Nippon szívéen át való utamhoz az idő kedvez. A nevezetes, sokszor lefestett és még többször megénekelte tájék ragyog. A nap teljes tavaszi fényével árasztja el a rengő rizsföldeket és a virányos dombokat. Egész hegyoldalak virággyakhoz hasonlóak most, hogy a gyümölcsösök virulnak. *Jamatot* ilyenkor felkeresi, aki csak teheti. A zarándoklat e történeti nevezetességű helyekre csaknem kötelező minden igaz nipponra nézve.

Jamato elsősorban az eredeti honfoglalás földje. Az egykori események az idő folyamával nagyrészt mitológiai színezetet kaptak. De a kronológiai pontosság végre is mellesleges, a tény, hogy a nép itten telepedett le először. Itten van eltemetve első uralkodója is, az állítólag a naptól származó *Jimmu-Tenno*. Sírdombja ottan emelkedik *Unebi* síkján.

Hogy ez első időszakból mennyi tényleg a való és mennyi a képzelet toldása, épen olyan nehéz lenne meghatározni, mint bármely más nemzet történetében. Tény azonban, hogy az egyszer államot képező nép művelődése e tájon vette kezdetét. A Koreából érkezett és részben kínai, de mindenesetre a nagy sárga császárság kultúráját itten hirdették az idegen lámák.

A VI-ik században elterjedő buddhizmussal kezdődik meg Japán művelődése. És ami felette érdekes, hogy ezen irányban haladt megszakítás vagy átalakulás nélkül egészen a XIX. század második feléig. Az európai szellem behatolása ütötte az első vérző sebet az ősi hagyományokon. Csodálatos pedig, hogy minden átmenet nélkül egy napról a másikra fogadták el a legelőrehaladottabb álláspontokat. Még csak nem is Európa, de Amerika legmodernebb intézményeit óhajtván elsajátítani.

A számos meglepetés között, melyekben a felkelő nap országa a világot részesítette, talán egyik sem váratlanabb, mint maga ez átalakulás. Ósdi, feudális, elzárt és teljesen hátramaradt szigetek egyszerre fejlődnek ki modern háta-

lommá. Intézményeik pedig nemcsak hogy kiállják a versenyt, de bizonyos irányban még meg is haladják a szomszéd országokat.

Pszichológia szempontjából a jelenség nem kevésbé lebilincselő. Minden lélekbúvára nézve talányszerű, hogy képes egy nép, minden átmenet nélkül, egy napról a másikra átalakulni. De mint említtem, ez emberek metafizikája eltérő alappal bír. Szellemi előnyeinél szellemi hiányai nem kevésbé döntő szerepét játszanak.

Teremtő erővel, invenciával soha se látszottak bírni, így készségesen fogadták el, amit mások hoztak. Ahogy a mai japán a nyugat szorgalmas tanítványa lett, úgy sajátították el hajdan őseik a keletről érkező eszméket. Még a vallásos meggyőződésüket is megváltoztatták. Egész eszmekörük átalakult. Művelődésük egy teljesen új és alapjában idegen mederben folyt.

Yamato földjén tanulmányozhatjuk Nippon nemcsak történeti, de művelődéstörténeti fejlődését legjobban, ha ugyan e szó *fejlődés* egyáltalában alkalmazható. Mert a kínai kultúrát virágkorában sajátítva el, a buddhizmus elterjedésének első időszakában alkotta legkiválóbb műveit, így a Tawg-korszaknak megfelelő *Fujiwarák* alatt emelkedett a japán kultúra zenitjére. A IX. század óta többé-kevésbé sikerült ezt az irányzatot megőrizni, de magasabbra tulajdonkép soha nem is emelkedett.

Horiuji szentélyét tekintik az aranykor legtökéletesebb kifejezőjének. Eredete az úgynevezett *Suiko* korszakra esik. Állítólag az első buddhista egyház, amelyet az új irány előharcosa, a sokszor emlegetett *Shotoku-Taishi* e vallásos életű herceg alapított. A hosszú idő dacára az egész intézmény, épületeivel együtt mai napig fennáll. A nemzeti kegyelet nemzedékről-nemzedékre örzi, mint ereklyéket a csarnokokban felhalmozott műkincseket.

A tiszteletreméltó falakat felkerestem én is több ízben. Ez alkalommal ismét itten töltök egy délutánt. Aki e nép művészetével foglalkozik, arra nézve minden legkisebb

tárgy és részlet fontos, amit e csendes helyen talál. Az olyan nehezen megérthető japán faépítészet eredeti ős gunyhóból kínai *Ting* vagy sátorstílussá való átalakulását sehol világosabban nem láthatjuk.

A *Kondo-t*, vagy imacsarnokot és az ötemeletes pagodát tartják a világ legrégebb faépületeinek. Koruk meghaladja a tizenkét századot. És megjegyzem, ha nagyobbat is, de szebbet soha se tudott a nemzeti építészet alkotni. Mintául mai napig ezek a korai emlékek szolgálnak.

A *Kondo* casrnokának falait *frescók* díszítik. Egykorúak az épületekkel, így az Indiában talált régi festmények kortársai. A tárgy is azonos. Buddha és tanítványai vagy szentjei még erősen megviselt állapotokban is meglepnek. A rajz valóban mesteri. A körvonal finomsága sokszor utólérhetlen.' - Az alakok kifejezése átszellemült. A festészet terén se alkotott soha se jobbat e művészet.

A szoborgyűjtemény azonban *Horjugi* valódi büszkesége. Meglepő nagy számmal van képviselve úgy az első, a *Suiko*, mint a reá következő *Temfio*-korszak. Sok művet állítólag maga a japán szobrászat megalapítója, a koreai szülőktől származott *Tori-Bushi* mintázott. Kivált híres a három álló bronzalak, középen *Sakya-Muni*, *Jakushi* és *Amidától* környezve. Nem kevésbé érdekes négy aranyozott álló buddha alak. Tagjaik ezeknek is felette elnyúltak, testök csaknem árnyékszerű, emlékeztetve Európa primitív mestereinek átszellemült felfogására.

De mind e műemlékek komolyabb érdekléssel csak műértőkre bírnak. Első pillanatra Keletázsia plasztikai művészete csaknem groteszk benyomást kelt. A sok túlvilági lény, vagy jobban mondva elvont fogalom, emberi alakok, sokszor torzképekben, kifejezve, nem vonzhatnak esztétikai értelemben.

Mint minden téren, úgy a művészetek terén is a Keletnek a nyugatitól teljesen különböző az álláspontja. Amit az idegenek rendszeren Nippon művészetében csodálnak, ők maguk figyelmen kívül hagyják, amit pedig viszont szép-

nek tartanak, minek értéket tulajdonítanak, amazokra csaknem érthetetlen.

Csak ismételt tartózkodásaim e földön és személyes érintkezés leghíresebb műértőivei tártá fel számomra is e sajátos művészet lényegét. (Élnünk kell e földön és e nép között, hogy megbarátkozhassunk eszmevilágával. Csak ha egyszer felfogtuk szellemi életét, mely annyira eltérő utakon haladt bölcsőkorától kezdve a földteke másik oldalán lakó népekétől és e szellemi élet kiváló termékeit, úgymint nagy hézagjait,— lesz csak módunkban alkotásainak valódi értékét elismerni.

Nara.

Nippon Athenejében, *Narában* hosszasabban tartózkodom ezen alkalommal is. Elsősorban sok írni valóm gyűlt össze, másodsor mint a budapesti japán gyűjtemény igazgatója az itteni híres múzeumot akarom közelebbről tanulmányozni. *Kubota* igazgatót régebben ösmerem és mindenkor a legnagyobb készséggel volt segítségemre.

Ha festményeket és egyéb tárgyakat illetőleg e gyűjtemény nem is gazdag, de a plasztikai osztály az egész országban a legjelentékenyebb. Ami érthető is, tekintve, hogy a szomszédságban emelkednek a legrégebb és leghíresebb kolostorok, pagodák. *Horin-ji*, *Jakushi-ji*, *Todai-ji*, mind kölcsönöztek pár szobrot gazdag kincses házaikból.

Nara múzeumának e ritka körülményen kívül egy másik felette becses tulajdona, a kitűnő rendezés. Az összes műtárgyak kronologikus rendben vannak felállítva, kivételes módot nyújtva az egyes korszakok eltéréseit megfigyelhetni.

Így minden egymásra következő terem egy-egy más műtörténelmi fejezetet tár elénk. A nagy csarnokban az első korszakot, az úgynevezett *Suiko* korai eszményített alakjait látjuk. A szomszédteremben már a *Hakuko* kor művei vannak kiállítva. És így következnek sörrendben a *Tempio Jogusan*,

Fujiwar a Kamakura, Asikaga és végre a mult század végéig elnyúló *Tokugawa, vagy Yedo* korszakok művei.

Aki Japán művészetével foglalkozik, arra nézve az első kellék, hogy ez eltérő, jobban mondva sajátos irányzatokkal legyen tisztában. Rendesen e téren találunk a nyugaton olyan feltűnő tájékoztatlanságot, még úgynevezett szakértők között is. Olyan ez, mintha japán kutató Európa műtörténelméről írva nem látna különbséget a gótika avagy renaissance stílusa között.

Nara-nál jobb helyet valóban nem választhattam volna tanulmányaim folytatására. A múzeumon kívül a számtalan szentély és kolostor mindenikében találunk a nagy idők pár emlékét. A még 733-ban *Somu* császár parancsára épült *Sangwatsudo* és a szépen fekvő *Nigwatstido*, úgy mint a többi csarnokok és pagodák valamennyije tele van régiségekkel.

A császári kincstár vagy mondjuk tárház, a *Shosoin-ban* nagy kegyelettel őrzik az elhunyt uralkodók használati tárgyait. Van mindenféle eszköz, fegyver és dísz tárgy. Bronz, porcellán és lakkművek egyaránt számosak. Ami csaknem hihetetlen, hogy a sok belvillongás, tüzesetek, földrengés dacára a *Shosoin* kincsei több mint egy évezreden keresztül sértetlenül maradtak megőrizve.

Nara Nippon művészetének teljes virágzásában volt a nemzet fővárosa. *Fujiwarák*, e ritka finomultságú nemzetiség uralkodási idejét nevezhetnénk e nép *Perikles* korának. És amint a görög művészet később magasabb színvonalra nem fejlődött, úgy itten is a IX-ik században zenitjét elérve, azontúl feljebb nem emelkedhetett.

A következő századok alkotásai nagyjára ismétlések, többé-kévesbbé sikerült másolatai az arany korszak termékeinek. Egyik másik nemzedék több vagy kevesebb sikerrel működött. Az *Áshikagak* kétség kívül nagy műértők lehettek, de e korszak alkotásai már messze elmaradnak a *Fujiwarák* műveitől.

Ne feledjük, hogy a nép alapján véve önálló művészet-

tel nem bírt és hogy egész művelődését Kínától kölcsönözte volt. Az első buddhista térítők terjesztették a Hindosztánból eredő eszméket. Kínai és koreai lámák voltak úttörő mestereik. Építészet, festészet vagy szobrászat szabályait a nagy sárga császárságtól kapták. A klasszikus irodalom pedig kínai maradt mind végig.

Eredeti nemzeti művelődésről vagy művészetről így nem is lenne szabad tulajdonképpen beszélni. Nippon legfeljebb szorgalmasan sajátította el a nagy szomszéd eszméit és vette át kész formáit. De teljesen hasonló jelenséget tapasztalhatunk a jelenben, midőn vakon fogadják el és utánózzák a nyugat kultúráját és annak műveit.

N ara valódi büszkesége az óriási *Daibutsu*. Az ötvenhárom láb magas ülő Buddát 746-ban öntötték. Habár nem is bír az a *Katnakurdban* lévő hasonló bronzalak megragadó kifejezésével, mindenesetre felette jelentékeny műalkotás. A szobor egy hatalmas csarnok közepett áll, mely kétségkívül a világ legnagyobb faalkotmánya, tekintve, hogy hossza csaknem háromszáz láb és magassága meghalad százötvenhatot.

A nemzeti faépítészethez európai szem talán legnehezebben szokik. Ez oszlopokon álló verőcés alkotmányok mindenkor a csűröket juttatják eszünkbe. Nem tudjuk komolyan építészeti remeknek tekinteni az ácsmesterség emlékeit. India kőfaragásai és Kína szilárd anyagú emlékei méltán állják ki a versenyt a többi kultúrnépek alkotásaival, ugyan ezt nem mondhatnánk Japánról.

De mint ismételve említem soha összehasonlításokba nem szabad bocsátkoznunk. A Kelet e legtávolabb eső apró szigetei teljesen más mérték alá esnek. Minden kisebb arányokat mutat, elsősorban maga a lakosság. Mintha *Liliputba* érkeztünk volna, partra szállva ez az rendesen első benyomás.

Liliput törpéi azonban mint tudjuk legyőzték egyesült erővel az óriási *Gulivert*. A nemzeti erő egyesülése, az összetartás ez emberek egyik főerénye is. Egymásra támaszkodva,

hűen ragaszkodva hagyományaikhoz, féltékenyen megőrizve vívmányait, alakították társadalmi viszonyaikat és biztosították a nemzet függetlenségét.

Kultúrája, ha nem is eredeti és nagyszabású alkotásai hiányoznak is, viszont amit más nemzetektől átvett, viszonyaihoz alakította, az elsajátított művelődést kiterjesztette a nép összes rétegei között. Így helyi fogalmaknak megfelelőleg az utolsó munkás is bizonyos műveltséggel bír, a legegyszerűbb ember is igyekszik némi műérzékelt elsajátítani.

E tény az, mi elsősorban jellemzetes. Mint előbb kifejeztem, Japán művészete nem objektív, de szubjektív szempontból méltó a figyelemre. A mű maga lehet felette primitív, de az érzés melyet kifejezni van hivatva, finomult.

A mikádó palotája is mindössze zsúppal fedett, bár terjedelmes földszintes sárkunyhó, a *Fejedelem* otthonának fogalmát azonban e kezdetleges forma dacára kifejezi. *Ize*, a napistenségének csarnoka, a nemzet Walhallája, pár gyalult deszkából összetákolta galiba, de a nép szeme előtt és elsősorban képzelet világában a *Parthenon* tökélyét nyeri.

Nara kondói és *fiagodái* is lehetnek bár alapjában felette szerény faépítmények, jelentőségük azonban annál fontosabb. A nép zöme ennél szebbet, nagyobb szerűt sohasem látva, érthető, ha el van általok ragadtatva. A fapagodák és gerendázott csarnokok előtt megilletődése nem csekélyebb, mint a mienk Köln dómját vagy Szt. Péter kupoláját megpillantva.

Ami valóban páratlan és megérdemli az elragadtatást, az *Nara* erdeje és ligetei. Szébb fekvést valóban nehéz lenne találni, mint Nippon ez egykori fővárosáét. A hegység lábánál örökzöld vadontól környezve, festőibb hatásokat alig ösmerek. Minden lépten-nyomon egy-egy természetes panoráma tárul elénk. Itt egy tó, amott egy vízesés, szikla-csoporok, patakok egymást váltják fel folytonos láncolatban.

Ilyen pompás tájkép ölen a *iz-kondok* és *torii-k* kitűnően illenek. Sőt azt mondhatnánk, hogy épen mert csak fából vannak és felette rusztikusok, illenek olyan jól bele az erdők sűrűjébe. Mentül szilárdabb és mentül hatalmasabbak lenné-

nek ez épületek, annál jobban kirínának a természet bámulatos harmóniájából. A japán faépítészet ellenkezőleg iestőileg kifogástalan. Mint egy csinos díszlet úgy hatnak. Megannyi jó *staffage* a tájkép közepett.

Naponkint végigsétálok az erdő fasorain és mindennap újra és újra megcsodálom a ritka szép helyet. A százados *cryptomeriak*, mint megannyi óriás képeznek áthatlan sűrűséget. Nagyszerűbb növényzetet gondolni se lehetne. A sötét lombzat még sötétebbnek tetszik az éles világításban. A mély árnyak pedig csak fokozzák az összhatást.

N ara ligete, erdeje valóban páratlan a maga nemében. Amit e szigetvilág természeti bájban bír, azt itten megtaláljuk. És végre is, a felkelő nap országában legérdekesebb és legszebb, mindenkor a természet. *Nara* összes százados műemlékei szinte elvesztik jelentőségüket itt az őserdő mélyén. Csaknem azt szeretnénk, ha egy áltájjában ne kontárkodott volna ember keze a teremtés e remeke közepett.

Jamato földjén.

Jamoto méltán megérdemli nagy hírnevét e népnél. Ami hajdani történetében fontos, itten játszódott le. Az ország-alapítása e földön vette kezdetét. *Jamoto-ban* emelkednek mai napig a legrégebb műemlékek. E kies völgyeken és erdős dombok között találjuk a legérdekesebb pagodákat és lámakolostorokat. Minduntalan egy-egy más szentély tornya, Csúcsos teteje bukkan elő a sűrű lombzat között.

A tájkép festői. Egyes vidékeit legjobban szeretem egész Japánban. A *Jochino* völgye vagy *Koyasan* hegylánca valóban megragadó, sőt néha nagyszabású, amit Nippon szigetén ritkán mondhatunk. Így emberemlékezet óta *Jamoto* földjét felkeresni, minden japán egyik fővágya volt. Kivált ilyenkor tavasszal, mikor a cseresznyefák virágzanak, ezrével látjuk a zarándokokat faluról-falura vándorolni.

Pár évvel ezelőtt a nyár egy részét töltöttem *Jamoto-ban*. Felkerestem én is minden szép pontot és nevezetes

helyet. *Izea*. híres *Amaterasu* szentélye, *Joshino* a hajdani főváros és a még a IX-ik században alapított *Koyasan* valóban megérdemlik a fáradságot. Kivált *Koyasan*, hol a buddhizmusnak az országban mai napig egyik székhelye van, felette érdekes.

Utamat, régi hagyományos *kagon*, vagy hordszéken az őserdőkön át, le is írtam volt és naplóm egy része illusztrációkkal együtt a Vasárnapi Újság-ban látott napvilágot. Ki ez országot meg akarja ismerni, annak elsősorban e távoli, elszigetelt tartományokat kellene meglátogatni, ahová a vasút még nem ért el és hol a nép megőrizte eredetiségét.

Most mind e pontokat ismét felkeresem. A viszontlátásnak ritka varázsa van. Habár meglepetéseket nem is szerez, de feléleszt nem egy régi emléket. Újra látva rendesen mintha új szemekkel is látnánk. Mintha a világitás teljesen megváltoznék minden alkalommal. Az egyéni szempont mindenkor más és más.

N ara kitűnő központot képez. A középkor alatt nemzeti székváros, érthető, hogy környékén emelkedtek a legkoraibb emlékek. A nemzet ébredése e tájon vette kezdetét. Művelődésének bölcsője itten ringott. A Khinából, Koreából érkező térítők e tájékon telepedtek le először. A VII., VIII., IX-ik század nem egy emléke áll még mai napig és a mi valóban említésreméltó, hogy a lámák az egykori műemlékeket hűségesen meg is őrizték.

Délutánonkint rendesen valamelyik szomszédos szentélyt keresem fel. Épen jó séta-távolságra esnek, avagy *riksa* gyaloghintóra ülök. A vidék mindenfelé egyformán szép, így még ha nagyobb is a távolság, az idő hamar elrepül, a levegő pedig olyan üde és edző, hogy hét-nyolc órai járást fel sem veszünk. *Horiju-ji* és *Jakushi-ji* kolostorába persze többször vissza térek. Ezek tulajdonképpen Japán korai művészetének kincsházai. *Horiju-ji* műtárgyai valóban csaknem megszámlálhatlanok. És hozzá meg tudtak őrizni lehető legkülönbfélebb dolgokat. Törékeny cserép és fész tárgyakat,

festményeket, sőt szöveteket is találunk az első, úgynevezett *suiko* korszakból.

A mindössze pár kilométerre fekvő *Jakushi-ji* és *Toshodai-ji* építészeti szempontból is sok jellemzetes sajátosságot írnak elének. Szobor-gyűjteményeik pedig méltán érdemlik meg hírnevüket. Újabban az egyik *Kondo-ban* múzeum-szerűleg osztályozták a számtalan aranyozott *Buddhát*, *Antidat*, *Kwannont*, *Fudot*, *Bosatsat* és a hindosztán pantheon többi alakjait, melyek között különbséget olyan nehezen vesz észre idegen szeme.

A szentély, mint neve is mutatja, *Jakushi-nak* van ajánlva. Az ércből öntött bálvány korának egyik legjelentékenyebb műve. Az úgynevezett *syakodo* felette szerencsés keverék. Réz, antimon és arany van egyesítve, így patinája még fényesebb a legjobb bronzénál is.

Saidai-ji-ban a *Stennok-at* dicsérik a műértők. Az ismert négy templomőr rémes alakja, melyeknek faragásában kivált a hindosztánok voltak mesterek. Rettenetesebb szörnyeket sehol se láthatunk, mint India szentélyei előtt. Onnét utánózták a kínaiak és honosították meg Japánban a többi más hagyományokkal egyetemben.

Táj képileg legszebben fekszik *Shigisan*. Ezerhatszáz láb magas ormon épült a kiterjedt kolostor számos épületével. Mint fecske-fészkek tapadnak a sziklás hasadékhöz a kondok és koronázzák a csúcsokat a hegyes tetejű pagodák. Közbe virágos udvarok, terraszok, lépcsősorok vagy íves hidak kötik össze a különböző szárnyakat és melléképületeket.

A rend nagyon gazdag lehet, mert költséget nem lát-szanak kímélni. Itt a hegytetőn minden a legrágább anyagból van építve és mi több, a legnagyobb gonddal ápolva. Mint hallom *Shigisant* kivált *Osaka* polgárai és kereskedői pártolják, így nagyon sok az *ex voto*. Életnagyságú szobrok, hatalmas toriik, emeletes pagodák hirdetik elsősorban az adakozó bőkezűségét.

De még e hatalmas építmények is csaknem elveszítik jelentőségüket a természet nagyszerűsége közepett. Az őserdő

százados *cryptomeriai* tövében ellapul minden egyéb és az örökzöld lomboszat sűrű árnyékot vet, még arra is mi rikító.

Shigisan rengetege valóban megérdemli, hogy a fáradtságos utat megtegyük. Igaz, hogy a folyton özönlő zarándokok jó utat vertek a hegy oldalán. Minden fordulónál ott huzza meg magát egy-egy szerény teaház, hol pár krajcárért ihat a fáradt vándor néhány csészével. Mi több a hely számtalan tisztelője egy-egy lámpást alapított hálája jeléül, így a völgytől fel a hegycsúcsáig ezer és ezer villamos lámpás fénye gyúl ki esténkint, melyek a sűrűség között szentjános bogáronként csillognak.

A természeti szépségek hatásai tulajdonképen Jamato földjének valódi kincse. Délutáni sétám alkalmával mindenkor ez a végső benyomás. Felkereshetem a legérdekesebb emlékeket, tanulmányozhatom művészetének legbecsesebb maradványait; minden egyéb impresszió háttérbe szorul a természet sajátos varázsa megett.

Cseresznyevirágzás Joshinóban.

A cseresznye-virágzást Joshinóban látni, itt e földön csaknem kötelező. Voltam ugyan hajdan a történelmileg annyira nevezetes helyen, de nem midőn a cseresznyefák hajtottak, így visszatérek egy napra, hogy tapasztalataim e hézagját pótoljam.

Igaz, hogy ma könnyebb Joshinóba jutni, mint mikor én még itten jártam. A vasút kiépült egészen *Mudá-ig* a folyó partján; onnét pedig már mindössze csak másfélórai járóföld az, egykor nagy szerepet játszott város. Politikailag igaz, hogy elvesztette jelentőségét. Ma *Jishino* ugyancsak szerény fészek. De a hegy oldalán, melynek vállát koronázza, harmincezer cseresznyefa virít.

Utam valóban a népvándorlást juttatta eszembe. Soha ilyen tömeget a vonaton vagy az országútján nem láttam. Hiszen igaz, hogy Japán túl van népesedve, de hogy hasonló tömegekben ránduljon ki a lakosság, mégis meglepő. Hozzá

itten mindig az egész háznép útra kerekedik. Apa, anya, és az összes apróság mind együtt vándorol. A csecsemők pedig az anyák hátára vannak kötve.

A *Joshino-folyó* völgye kétségkívül nagyon szép. Sok helyen csaknem vadregényes. A parti hegyláncok néha szorosokként szűkülnek össze kétoldalt, a háttérben pedig a *Sanajama* hó fedett csúcsai csillognak. Közbe mindenféle egy-egy barátságos falu vet élénk foltot az előtérbe. Itt-ott egy-egy pagoda csúcsa bukkan ki az erdők megett vagy egy hatalmas *torit* emelkedik a szentélyek előtt.

Minde helyek valóban elragadóak, de ami magát *Joshinót* illeti, úgy most, mint régen azt találom, nagyon túl van becsülve és hasonlítani se lehet a szomszédos *Koyusan* szépségével, hangulatával. A cseresznyefák pedig jólehet felette számosak, de nagyon közönségesek és aprók a virágaik. Szerencsére a kirándulásnak kedvez az idő, így a ragyogó világításban a tájkép sokat nyer.

A naplement hatásai e vidéken valóban pompásak. Az egész égbolt mintha kigyüllana. És a rózsaszínű viszfény a cseresznye-szirmokat még színesebbre, még üdőbbre festi. A tömeg lelkendezve élvezi az árnyalataiban folyton változó képet. És a hegy vállán elszórt teaházak kilátóin boldogan gyönyörködik a ritka látványban.

Mire leérek a völgybe, egy másik pompás látvány tárul eléem, a telehold lassan, mélán emelkedik fel a Sameto-Jama csúcsos krátere megett. Joshinoban cseresznye-virágzáskor felhőtlen naplementét és ragyogó holdtöltét szemlélhetni egy napon, nagy szerencsét jelent. A nép pedig körültem nyomorában, szegénysége mellett is teljesen boldog a természet bája közepett.

Az esztétikai érzék, a szép iránti lelkesedés a japánok egyik legvonzóbb oldala. Ha ők nem is tudtak soha a teremtő művészi nemzetek közé felemelkedni, de a mások alkotását annál jobban élvezték és páratlanul utánozzák is. A természet szépségeinek felfogásában, csodálatában azonban az elsők közé tartoztak.

Ez irigylésreméltó tulajdon fájdalom mind jobban megvan támadva a teljesen realiztikus új irány által. Az Amerikából átültetett tanok, a materiális iskola a nép ideális vonásait mind jobban kiírtja. Hogy mivel pótolják majd a hiányt, eddig nem foglalkoztatta a közvéleményt.

E nemzet, melynek vallásos fogalmai nemcsak felette homályosak, de nagyon hézagosa is, ha egyszer elveszíti természetes eszményeit, természetfelettiakkal nem, bírván' kétségkívül a megelégedetlenség útjára fog tévedni. Egyszerűsége, igénytelen vágyai, gyermekes szórakozásai, elsősorban romlatlan kedélye mindeddig sorsával teljesen kibékítette. A meghasonlás az új nemzedékekre vár.

A nagy tömeg, mely itten tolong körültem Joshino virágzó cseresznyései között, a falu népe. Az ezeryni és százezeryni zarándok, ki így tavaszokint felkeresi a nevezetesebb búcsújáró helyeket, a távoli vidékek romlatlan elemeit képezik. A földművelő-osztály még nagyjára úgy él, sőt úgyis gondolkodik, mint hajdan. A családi élet kötelékei és az ősi hagyományok mai napig a mérvadóok.

Ez elem egyszersmind az egész országban a legrokonszenvesebb, sőt azt merném állítani, a legudvariasabb, modora a legcsiszoltabb. Az ősi arisztokrácia megszűnt, vagy tagjai teljesen elszegényedtek. A mai grófok és hercegek megannyi *parvenu*, kik címeiket törekedő, vállalkozó egyéniségüknek köszönhetik. Ez emberek lehetnek sokszor nagyon tehetségesek és kétségkívül sokat értek el, de finomulást közöttük ne keressünk.

A falu népe ellenkezőleg ha tudományos képzettsége hézagosa is, de lelkülete műveltebb. Ezek az egyszerű emberek gyalognak napokig, hogy országuk egy-egy szép tájképét megláthassák, avagy élvezzék tavasszal a virágok nyilasát és ősszel a falevelek hullását. A nép sorában találjuk még itt-ott a *Fugiwarák* műérzékének visszhangját.

Amit a modern japán a művészetek terén létesít, az egyszerűen elszomorító. Szinte hihetetlen, hogy manapság még ilyen kezdetleges fércműveket készíthessenek. Az itten

úgynevezett *modem* építészet mintául úgy látszik a Nyugat mulatóhelyeit választja. A homlokzatokat a legvisszataszítóbb cikornyák és kacsaringók fedik. A tetők el vannak halmozva bádog- és cin-tornyokkal. Mint főekesség pedig tarka villamos lámpások vannak alkalmazva, mint Osakában volt alkalmam tapasztalni.

A szobrászat és festészet, mely szerintük a Nyugat esztétikai szabályai szerint készült, egyszerűen mosolyra kényszerítenek. Egy-egy japán úgynevezett klaszikus görög felfogás értelmében alkotott szobor a legsodálatosabb torzalak és ami felette jellemző, hogy ők magok a különbséget épen nem látják. Így vannak a festézzel is. A mai kiállítások művei úgy hatnak, mintha nem komoly műtermekből, de gyermekszobából kerültek volna ki.

A gyermekesség, mondjuk a naiv vonás különben mindig egyik jellemző tulajdona volt e népnek. Sőt azt lehetne mondani e szerencsés örök fiatalság adja meg boldogító önhittségét. Akadályokat nem ismer, összehasonlító érzéke mintha nem lenne egyáltalában. A veszélyt nem látja, innét olyan jó katona. A nehézségekkel nem számol, így csoda-e, ha sok selejtet alkot.

Csak így érthető, hogy olyan ember, ki soha se festett olajjal, pár színt és ecsetet vásárolva, mázolását teljes önérettel állítja ki. Sokan alig tudnak idegen nyelven egy helyes mondatot alkotni, de könyvet adnak ki. A Nyugat szokásait hamisan utánozza, sőt nem egyszer idegen ruházatát megfordítva hordja, de meg van győződve, hogy mindent a legkitünőbbben végez.

Japán gyermekes önhittségét bizonyos fokig mi nyugatiak is fokozzuk. Elsősorban itt léve nem akarjuk megsérteni hiúságukat, ami minden nippon achillesarka. Azonkívül nem egyszer őszintén meglepnek igyekezetükkel, munkájuk eredményével. Technikai jártasságuk valóban meg is érdemli a dicséretet. Épen úgy szorgalmuk, kitartásuk is példás, így rendszeren ezen tulajdonaikat dicsérvük, azt tekintjük meg, ami arra érdemes.

A szellemi élet terén már nehezebb lenne az elismerés. Az iskolák ugyan számosak és a fiatalságnak sokat, csaknem túlsókat tanítanak, hogy azt képes legyen felfogni és megemészteni. De a szellemi élet maga, az felette meddő. Japán fényes nagyhatalmi léte óta egy jelentékenyebb szellemi művet nem alkotott. Se irodalom, se művészet szempontjából összes kísérletei felette meddők.

«Intellektualitás» mintha a múltban is hiányzott volna. Japán bölcs, vagy nagy író sohase létezett, még nemzeti életének aranykorában sem. Az invenció épen olyan távol esett, mint azt történetéből olyan jól láthatjuk. Egyszerűen utánozta más nemzetek intézményeit, átvette a szomszédok kultúráját, mint azt többször említtem. De e tényt sohase ismételhettük eléggé, mint a legfontosabb adatot e nép előnyei és hiányainak megismerésére.

A világ még ma is elcsodálkozik, hogy milyen hihetetlen gyorsasággal fogadta el a távol ázsiai nép a Nyugat legelőrehaladtabb vívmányait. E tény, mely valóban csodálkozásra méltó, csakis úgy magyarázható meg, ha ismerjük múltját. Mert hiszen még sokkal csodálandóbb, hogyan tette egykoron magáévá egy napról a másokra Kína, kultúráját.

De talán még jellemzetesebb, hogy mint mikor a középkor derekán egyszerre átültette a *Tang-korszak* magas művelődését, azon az állásponton is maradt századokon át, anélkül, hogy képes lett volna magasabbra emelkedni. Ugyanezen esetet tapasztaljuk ma is, mindent bámulatos ügyességgel utánoz, amit a Nyugaton lát, de önállólag tova fejlődni mintha teljesen képtelen lenne.

Családi élet.

A család képezi, a jelenben csak úgy, mint a múltban, Japán társadalmának nemcsak alapkövét, de védbástyáját is. És talán alig van kérdés, melyet illetőleg hiányosabb, sőt mondhatnám téves ebb fogalmakkal bírna a külföld, mint épen e nép családi kötelékeit és családi életét illetőleg.

A nippon házasságot mint lehetőleg laza, sőt minden mélyebb erkölcsi érzést nélkülöző intézményt ismertették az első utazók. Mások még tovább mentek és úgy tüntették azt föl, mint egyszerűen hosszabb-rövidebb időre kötött kölcsönös megegyezést. Nem természetes-e, ha az általános fogalmak a japán frigyét illetőleg lehetőleg homályosak és hamisak.

Innét magyarázható, hogy a mikádó népének családi kötelékei, otthona, sőt élete csak újabban vált komolyabb megfigyelés és mélyebb tanulmány anyagává és nagyon sokáig egyszerűen úti mese vagy operetteszövegek tárgyának tekintették. Igazi jelentőségét és teljes horderejét talán épen azért nem ismerték föl, mert nagyon mélyen gyökerezik a nép szívében.

Ázsia fiai ősidőktől fogva patriarkális hajlamokkal bírtak. Ebben a szellemben alakultak és fejlődtek. Úgy társadalmi, mint politikai létüket a vérbeli kötelékek fűzték össze. Családok képezték a különböző nemzetségeket; a nemzetségek csoportosulásából lettek az országok.

A családfő volt a ház ura, a nemzetségé vezére, az országé uralkodója. És mindannyi — az atya gyermekeinek, miként a fejedelem népének — korlátlanul parancsolt. Zsarnoki és pártfogó szerepe volt mindannyinak. Hajthatatlan szigort és viszont határtalan jóindulatot kellett egyidejűleg tanúsítania, ha meg akart hivatásának felelni. Kelet összes népeinél ezt a fölfogást tapasztalhatjuk. Néhol jobban kifejlődve, másutt kezdetlegesebb formában, de az irányzat ugyanaz, a szellem változatlan.

*Confucius*t tekintik tulajdonképen a családi élet és patriarkális hatalom egyik legkiválóbb hirdetőjének és végleges megalapítójának. De ne feledjük, hogy Confucius tanai nem annyira egy egyéni fölfogás kifejezését zárják magukba, vagy személyes tehetség megnyilvánulásából erednek, mint inkább egy egész nép, sőt azt mondhatjuk, egy egész világrész elméletét fejezik ki.

A sárnga népfajok gondolkozása, törekvései, eszméi

Confuciusban találtak a legkiválóbb tolmácsra. Ő fejtette ki és csoportosította rendszeré, amit sokszor csak sejtett a még bölcsőkorát élő tömeg. Törvényeit, erkölcsstanát, a nép eszményeit mind az ő szavai határozták meg. Innét érhető rendkívüli népszerűsége: az a tény, hogy népfajának érzelmeit hozta kifejezésre, biztosította századokra nyúló határtalan befolyását.

De Confucius nem volt sem vallásalapító, mint Mohamed, sem nem igyekezett az emberek lélekvilágát meghódítani, mint Buddha, egyszerűen törvényhozónak, moralistának, vagy bölcsésznek tekinthetjük. A hit kérdéseivel nem foglalkozott. És mintha saját maga érezte volna annak hiányát, azért keresett kárpótlást merev törvények és szigorú fegyelem fölállításában. A természetfölötti erőnyeket nem ismerve, a természeteseket igyekezett terjeszteni.

A család belső élete, a férj és feleség egymáshoz való viszonya, elsősorban pedig a gyermekek és szülők közötti kötelek szervezése képezte minden társadalom alapját. E szigorú családi életre volt fölépítve Kínának hajdani nagysága és még ma is, hanyatlása közepett, ez képes egyedül megóvni a végpusztulástól. A határtalan tisztelet, mellyel a fiú atyja iránt viseltetett, az engedelmség, melyet mint főerényt ismert az ország minden egyes gyermeke, adták meg e nemzetnek még ma is meglepő belső erejét. És ki tudja, hogy nem-e lesznek épen ezen érzések, az összetartás, fegyelem és fiúi engedelmség azok, melyek, habár más alakban, a nemzetet új életre, jövő virulásra fogják segíteni?

Japán Kínának a legrégebb időktől fogva szorgalmas tanítványa volt. A hatalmas sárga császárság szokásait, művelődését, társadalmi intézményeit egymásután tette magáévá. A VI. századtól kezdve az egész nippon szigetcsoporthoz a kínai szellem befolyása alá került. Elsajátította a nép mindazon intézményeket, amelyeket a szomszéd országban tapasztalt. Változtatás nélkül ültette át a nagy középbirodalom vívmányait, hagyományait.

A család szervezetét, tagjainak egymáshoz való viszonyát, gyermekeinek kötelezettségeit, ezt a maga nemében páratlanul kialakult egész társadalmi rendszert, lehetőén hűségesen igyekeztek utánozni. Ha a külső forma némileg eltérő is, a belső érzések ugyanazok. A családfő tekintélye csorbítatlan lett itt is, mint Λ olt amott; a gyermekek engedelmissége épen olyan föltétlen Japánban, mint Kínában.

A családi boldogság a kölcsönös felelősségre és áldozatokra van alapítva. E pontot illetőleg pedig legáltalánosabb a tájékozatlanság. Az idegen írók mindekkoráig legtöbb esetben csak a jogokról és előnyökről tettek említést. A férfiak zsarnokságát, az asszonyok alárendeltségét tüntették föl még ríkítőbb színekben. A kölcsönösség helyett az egyoldalúságot hangsúlyozták. Sőt nem egy jelentékeny munka ítélte el még azon vonásokat is, melyek a leghathatósabban járnak közre az általános nyugalom és közrend föntartására. A férj hatalmát és a feleség engedelmisségét mint megannyi éles ellentétet tüntették fel, még jobban megingatva az igazság és kölcsönösség egyensúlyát. A család boldogsága s így a társadalom biztonsága azonban nem kizárólag a férj korlátlan hatalmán, sem a feleség föltétlen engedelmisségén alapult, hanem abban a rendkívüli ferdében rejlik, mely férfit és. nőt egyaránt kötelez.

A fegyelem Japán leghatalmasabb fegyvere. És ezt nem szabad felednünk, akár magán-, akár nyilvános intézményeit vizsgáljuk. Ezen tételre vissza kell emlékeznünk, foglalkozunk bár a nemzetnek társadalmi, avagy politikai intézményeivel. A közfegyelem gyakorlása fog megértetni sok olyan győzelmet, melyet sem a legújabb fegyver, sem a legélesebb kard nem tudott volna kivívni. Az önuralom folytonos gyakorlásának volt egyedül módjában a néjnyugalalmát, megelégedését létesíteni és biztosítani.

Mentül tovább tartózkodunk e földön és minél több alkalmunk nyílik népével érintkezni, annál jobban meg leszünk győződve e hatalmas tényezőnek az élet összes körülményei között érvényesülő befolyásáról. A gyermeket szü-

letésétől kezdve ilyen szellemben nevelik. Az ifjú önérzete, becsületérzése ebben az irányban fejlődik. A férfi és nő büszkesége, hiúsága önuralmában, áldozatkészségében nyeri kielégítését. Az előnyökön és hatalmon kívül, melyet a családők élveznek és ami első percre annyira rikító színben tűnik szembe, nem szabad felednünk az e hatalommal és jogokkal járó kötelezettségeket sem. Viszont, ha a nő szerepe sokszor csaknem a rabszolgáévá alacsonyodik, ugyanakkor az erkölcsi befolyása, melyet otthonában korlátlanul fejthet ki, a legnagyobb horderővel bír.

Az olyan sokszor hangoztatott egyoldalú kötelezettség alapján inkább csak látszólagos. Mert jólehet a férj és családnya engedelmisséget követel neje, gyermekei és családja részéről, viszont más oldalról ő maga vakon fogad szót följobb valóinak. Így van ez a nők *helyzetét* illetőleg is; ha csodálkozást kelt, hogy milyen megadással viselik kötelezettségeiket és milyen hűségesen igyekeznek férjük óhajainak eleget tenni, ne feledjük el, hogy egyidejűleg az ő akaratuk is föltétlen kivitelre talál gyermekeik részéről és otthonuk körében.

A japán anya tekintélye családjában igen nagy, befolyása pedig gyermekei között élete végéig érvényesül. Egy anya befolyását, szeretetét mi sem pótolhatja. A történelem kiváló alakjainak életét vizsgálva, önkénytelenül tesszük föl a kérdést: ki volt az anyja? Hogyan nevelődött? A japán anya eszménye hasonló a római matrónáéhoz. Embereket, férfiakat óhajtanak adni a hazának. Legfőbb vágya oda irányul, hogy megannyi hőst neveljen, a család büszkeségére és a nemzete dicsőségére.

Ezért a célért él és szenved. Gyermekei nevelésére szívesen áldoz. Fiai javáért kész túrni és fáradni. A csecsemő születésétől fogva édesanyja csak neki él. Maga táplálja és maga gondozza magzatát a leggazdagabb is. A gyermek ott nő föl a szülők mellett. Az első cimborája saját atyja és .mindenekelőtt első igaz barátjának saját anyját tekinti minden apró nippón. A japán nevelés legjellemzőbb vonása

épen az a viszony, mely a gyermek és szülei között létezik. Mint látjuk, a nevelés mintája a kínai. Alapját a fegyelem és önuralom képezi. Erkölcsi erejét a fiúi tiszteletben és szülői szeretetben nyeri.

Szülői szeretet.

A szülők önfeláldozó szeretete meglep minden Japánba érkező idegent. Attól a pillanattól kezdve, hogy a kised meg születik, atya és anya becézik egyaránt. Sőt az anya — valódi rabszolgája lesz gyermekének. Sajátmaga táplálja, gondozza és életrendjét, foglalkozásait mind gyermeke kényekedvének rendeli alá. Hajnalban kél föl, későn tér nyugalomra, éjjeleken át virraszt. A nap reggeltől estig egymás szomszédságában foly le. Sőt az együttlét csaknem annyira közvetlen, mint a híres sziámi testvéreknél volt, mert míg a gyermek járni nem tud, a szülő egy hosszú, leleményesen gordiusi csomóvá kuszált köteléssel övezi hátához magzatát, ilyen módon zavartalanul végezve napi teendőit.

Amióta csak eszmélni kezd, mint látjuk, a gyermek anyja oldalán nő föl. A munkába, napi foglalkozásai közepekké elkíséri. Szünidejüket együtt töltik szórakozva. Fölötte érdekes egy-egy nippon család belső életét és a viszonyt az egyes tagok között megfigyelni. Atya és anya, sőt maguk a nagyszülők is gyermekekké válnak az apróság kedvéért. Estefelé, mikor a földekről vagy a műhelyből visszatérnek, a tűzhely elé heveredve játszik és tréfál öreg és fiatal. Mintha nem is választaná el őket egy emberélet egymástól, mintha a kor, tapasztalat vagy csalódás nem ázott volna áthidalhatlan mélységet kedélyviláguk közepett.

A közvetlen viszony és őszinte, sőt mondhatnám, elemi — érzés, mely gyermeket a szülőhöz köt, lélektani szempontból is érdekes. Az óriási távolság, mely az európai kultúra emberét elválasztja fiaitól, itten mintha megszűnnék, az áthidalhatlan úr, mely a Nyugat gyermekét a felnőttektől elszakítja, a Keleten mintha nem léteznék. A legöregebb is

megőrzött annyit kedélyéből, bír annyi naivsággal, hogy gyermekeivel, unokáival őszintén el tud szórakozni.

Hogy a japán szülők kényeztetése nem lép-e túl a határon, kérdés, melyet nagyon sokszor vetnek föl. Én magam azt találom, hogy több szigor, kivált az első évek alatt és tudatos irányítás későbbben, nem ártana. Bár a káros hatások csak a legújabb társadalmi viszonyok közepett tapasztalhatók. De ezzel a kérdéssel későbbben lesz alkalmam foglalkozni.

Tény, hogy minden nippon gyermek, a legfelsőbb osztályoktól elkezdve a társadalom legalsóbb rétegéig, szeretetben s kényeztetésben részesül. Hiszen innét ered az ismert mondás, hogy Japán a gyermekek paradicsoma. Mindenki kedvében jár a gyermekeseregnek. A ház az övék. A szomszédok portáját sajátjuknak tekintik. Az utcákat háborítatlanul foglalják el portyázó seregeik. Nem zavarja kedvtelésüket senki. Nem merné elrontani tréfájukat a járókelő. És dicséretükre legyen mondva: szabadságuk korlátait nem lépik át. Lärmás gyermekeket találtam, de vásotakat nem.

Nippon növekvő nemzedékét megfigyelni bőven nyílt alkalmam első látogatásom alkalmával. *Hiesani* missiónak csinos kis kertje volt. A kert közepén ősi szokás szerint széles alakú tó terült el. A partokat sziklák, mesterséges barlangok környezték. A legmagasabb ponthoz kígyózó hegyi ösvény vezetett. Úgy látszik, ez volt a vidék sztratégiai pontja. Ezt a kis dombot vették be délutánonkint a környék zsebongó gyermekcsapatai.

Ott háborúskodtak, zajongtak estig tornácóm előtt Órákig elnéztem játékukat. Pezsgő életképességüket, fáradhatlan szervezetüket, derült vérmérsékletüket volt módomban bőven tanulmányozhatni. A vitalitás, az életkedv túnt kétségkívül legjobban a szemembe. A kitartás és akaral lepett meg másodízben, amellyel apró törekvéseiket elérték.

Harcoltak, küzdöttek fáradhatatlanul a végkimerülésig mulékony, szappanbuborékszerű céljaikért. Rendesen a dél-

után vége felé járt, a nap hanyatlani kezdett, mikor az utolsó kis katona is bevette képzelete várát. Port-Artúr fölrobantását, az orosz hadsereg legyőzését csak most értettem meg igazán, amióta a *hiesani* szomszédság porontyai naponkénti katonásdíjának tanúja lettem.

Megfigyeléseim közül legjobban talán azon látszólagos ellentmondás lepett meg, mely ez elkényeztetett gyermekek kemény föllépésében nyilatkozott. Saját otthonukban elpuhultak, sírnak minden csekélységért, ha azonban a küszöböt átlélik, könnyeiket elrejtik. Mert sok volt a sebesült a rögtönzött ostromoknál. Folyt a vér is csaknem naponként — de sírni társai előtt nem mert egyik sem. Szenvedését a nyilvánosság előtt elrejtette a leggyengébb is.

A japán társadalom viszonyait elemezve, e jelenség fölötté jellemző. A hétköznapi konvenciók között talán a legerősebb: soha semmi belső érzést külső kifejezésre nem engedni. Ezért olyan érthetetlen mi ránk nézve búcsúzásoknál teljes közönyt tapasztalni és ujjongani hallani a seregek elutazásánál vagy még temetések alkalmával is a szokásos mosolyt látni. Mert a kifejezés, a forma egyforma az élet bal- vagy jószerencséje közepett. Az arc, vagy talán több joggal mondhatnám álarc, a világ színpadának változó jelenetei lefolyása alatt változatlan marad.

De térjünk vissza a gyermekek közé, csaknem azt mondtam: a gyermekszobába, ami azonban itten nem létezik. A sajátságos körülmény épen az, hogy a gyermek a nagyok között, a szülők közvetlen társaságában nő föl. A második jellemző vonás, hogy a gyermekek akaratának, kedvteléseinek teljesen szabad tért engednek. A harmadik tény, hogy minden japán gyermeket kényeztetnek szülői, rokonai.

Az eredmény e látszólagos téves irányzat dacára nem káros, legalább is nincsenek nagyobb számmal végzetes következményei, mint az ellenkező, a szigorú módszernek. Amint megfigyeléseimből ítélnék, a szülő a gyermek szeretetében bízik. Fiai és leányai hálaérzetére számít a jövő-

ben. Ezen érzéseket még jobban kifejleszti Confucius erkölcstana, mely az emberiség első erényéül a fiúi tiszteletet hirdeti.

Az őshagyományok, régi példák, az egész irodalom a gyermeknek a szülők iránti tiszteletét emeli ki elsősorban. A kötelesség legmagasabb eszméjének a szüleiért magát feláldozó gyermeket tekinti. A művészetek ennek az érzésnek adnak leggyakrabban közvetlen vagy allegorikus alakot. A régi kínai festők páratlan *Kakemonóin* számtalanszor látjuk a fiúi szeretet különböző jeleneit megörökítve. Japán nagy művészei, a *Kano-* vagy *Tosa-*, sőt még a későbbi *Ukyoe-iskok*. tanítványai is nem egyszer választják tárgyukat a gyermeki kötelességek köréből. Viszont az irodalom számtalan monda és mese alakjában örökít meg egy-egy ritka esetet, vagy költ a fiatalság telkesítésére elbeszéléseket fiúkról, kik lefeküdtek a folyó jegére és testükkel olvasztják föl a jeget, hogy a léken halakat foghassanak munkaképtelen szüleik táplálására, más alkalommal leányokat dicsőít, kik sajátmagukat eladva rabszolganökké lesznek, csakhogy szüleik öreg napjait biztosítsák.

Ha a japán szülő egyrészt kényezteti gyermekét, másrészt tudatosan készíti elő későbbi kötelezettségeire. Jellemét úgy fejleszti, hogy arra építhessen élete alkonyán. Eljárása inkább közvetett, mint közvetlen. Nem tudatos pedagógus, mint inkább egyszerűen ösztönszerű érzéseit követi. Nem tanításokkal, oktatással képez, de egyszerűen a gyakorlattal és példaadással éri el föladatát.

A kerek világon nem létezik társadalom, melynek illem-szabályai szigorúbbak, formái merevebbek lennének, mint épen e tájékon. Az ildomosság a nép második természetévé Vált, a forma csaknem fontosabb, mint maga a tartalom. Nemcsak a nyilvános, de a magánéletet is a legszigorúbb szertartások szabályozzák. Az érintkezés a családtagok között is előírt szabályok szerint történik. Férj és feleség, nász és meny, vő és após társalgása bizonyos ünnepélyes kifejezések és bókok végtelen sorozata között folyik.

A gyermek ezt hallja első éveitől. Egyidejűleg, hogy beszélni tanul, sajátítja el a válogatott szólásformákat, mint ahogyan első lépéseivel kezdi a szülőitől látott meghajításokat és bókákat magáévá tenni. Csiszolódik, finomul, amint fejlődik, természetes módon. Mást nem ismer, mint ildomosságot, izléseset és keresettet. E módon nő föl magától. Ilyennek fejleszti első környezete. Japán gyermekeinek nevelője maga a társadalom.

Így magyarázható csupán, hogy az első évek elpuhító befolyása dacára a gyermekek nem csenevésznek el, sem pedig hogy annyi kényeztetés mellett sem lesznek vásották. A pajtások, az érintkezés a szomszédokkal, idegenekkel, egyszóval a társadalom, szorítkozzék bár mindössze egy szerény falu népére, lesz a legbiztosabb tényező kellő gátak közé szorítani és a meghatározott irányba terelni életműködését és életpályáját.

Társadalmi formák.

A hajdani japán társadalom vas-szigorral határozta meg a polgárságnak úgy a nyilvános, mint a magánéletét. A hatalmas mikádó és fényes udvarának életrendje csak olyan szigorúan volt előírva, mint az utolsó napszámos vagy a lenézett *Eta-é*.^{*} Ruházat, a színek és szabás, napirend, lakosztály és bútorzat, minden a hagyományos kánonok szabályrendeletei értelmében történt. Az ország urának, a mindenható mikádónak szabta személyes szabadságát a konvenció legszűkebbre. Jobb volt a szó szoros értelmében. Palotáját nemcsak hogy sohasem hagyhatta el, de még udvarának szeméi előtt is függönyzet védte. Szolgáival, államférfiaival, családjának külső tagjaival csak a trónus függönyét át társalognak.

* *Eta-é* a társadalomból tulajdonképp kiközösített utolsó osztály, kik csak a legalantasabb foglalkozásokat végezhettek. India páriáinak feleltek meg.

A *Daymiok* vagy várurak életét nem kevésbé merev-illetlan szabályozta. Minden alkalomnak meg voltak a maga formái, belső életműködésnek a maga szabályai. Kifejezésre minden érzés és bármely gerjedelem csak kendőzve, kifestve jöhetett. Még a legszerényebb osztályok sem voltak fölmentve a külsőségektől. A társadalom konvenciói lenyúltak a nép végső rétegéig. És mintha a sors rendelte volna el úgy, hogy míg a szegénység több szabadságot élvezett, mentül följebb jutott a társadalom hágcsoin, annál szűkebbre láncolta saját béklyóit.

Az önmagának kovácsolt nyűg volt egyszersmind e népek erkölcsi életének leghathatósabb védője. Mint a gyermekeknél tapasztaltuk, hogy az illemformák és kötelesség-érzet elég erős védszereknek bizonyultak esetleges illetlenség meggátlására, úgy később, ha egyszer felnőttek, az önérték és hiúság képesek voltak megfékezni legvadabb szenvedélyeit.

Napjainkig a japán gyermek úgyszólván születése percétől kezdve tagjává lesz társadalmának. A nagyok között nő fel. Szüleit elkíséri munkájukban és szórakozásaik közepett egyformán. Semmi sem meglepőbb, mint egy-egy drámai előadás megtekintése. A színház belseje megannyi gyermekkerthez hasonlít. A szülők magukkal viszik összes csemetéiket, még a szopósakat is. Mintha az ő kedvükért folya az előadás. Felvonásközökben ott játszanak csoportosan a közönség között futkosva, avagy fölmásznak a színpadra és kíváncsi szemekkel nézik a változásokat. Gyermekek minden szabad, ők tulajdonkép a társadalom korlátlan urai, jaj volna annak, ki meg merné őket fenyíteni: itt a virgács teljesen ismeretlen fogalom.

De a boldogság nem tart sokáig. A fiúk és leányok hamar iskolába kerülnek és onnét egyenesen lépnek életpályájuk megkezdésére. Az iskolában szorgalmasak, tudnivalók és mindenkifölött szófogadók. Órahosszat megfigyeltem egy-egy tanterem fiatalágát. Seholy a földkerekségen nagyobb igyekezetet nem tapasztaltam. Semerre teljesebb

fegyelmet nem láttam. Ezt mindenekfölött az elemi iskoláról állíthatom. Aránylag a legmagasabb fokon az egyszerű falusi intézetek állanak.

Fölötte érdekelt látni a saját otthonában elkényeztetett fiatalság magatartását, személyesen meggyőződni, hogyan viselkednek az osztályok falain belül e lármás, mozgékony emberkék, kiknek otthon minden szabad. A fegyelem teljes; mint megannyi katona sorakozik leány és fiú. Ott ülnek mozdulatlan sorokban a svédrendszerű padokon, kezeik pedig előírás szerint az asztalra helyezve, mint megannyi szobor, míg az előadás tart, meg sem moccan egyik sem. A tanítónak egy szava, intése elégséges, hogy parancsait azonnal, minden tétovázás vagy huzavona nélkül teljesítsék.

Annyi számos meglepetés közepette, melyben a Kelet részesít, egyike a legteljesebbeknek éppen az iskolai fiatalság magatartása. Szinte fölfoghatatlannak tetszik, hogy ugyanazok a diákok, kik még egy évvel ezelőtt a világegyetem korlátlan urainak hihették magukat, kiknek minden meg volt engedve és legbalgább vágyaikat örömet teljesítették a szülők és rokonok, az iskola küszöbét átlépve, megannyi szelid báránnyá változnak.

A korán kifejlett fegyelem és önérzet szinte érthetetlen, tekintve, hogy fenyítve, büntetve soha se lesznek és hogy teljesen kényük-kedvük szerint cselekednek. És az nem is volna lehetséges, ha valami belső-fék nem működne legzsengebb koruktól fogva. Ha külső szigort nem is ismernek, de viszont amint eszmélni kezdenek, amint fölfogásuk évről-évre fejlődik, látva a felnőttek viselkedését, okulva szüleik folytonos példáján: mintegy észrevétlenül, természetes úton sajátítják el a szófogadás és elsősorban az önfegyelmzés gyakorlatát.

Az otthon példája van a legdöntőbb befolyással egész életükre nézve. A szomszédság, a falu vagy város népe, melynek közepette felnőnek, a leghathatósabb mentor, vagy mondjuk egy szóval: a társadalom és annak számtalan

szokásai:és formái. A példa elvégre is elsőrendű nevelési faktor. Ha a gyermek családja körében csak ildomosat lát, ha otthona finomult és művelt, akkor nagyon természetesen ő maga is olyanná lesz. A fegyelem és önérzet második természetévé válnak.

Így volt ez ősi időktől fogva Az iskolát elhagyva, a *Samurai* fiából lett apród és katona, az iparoséból tanonc és legény, a földműveséből muni ás. De mindannyi ismét meghatározott keretbe volt illesztve. A fiatalság tevékenysége, munkaereje, egész életképessége mind egy előírt irányba terelődött és biztos medrekben folyt. Hogy a nemzeti munkaerőt és a nép életképességét milyen szűk csatornába vezették, egy másik fölötté jellemző körülmény.

De nem természetes-e, hogy egy nép ott emelt saját magának legmagasabb gátakat, hol a veszély legnagyobb vala. Tekintve, hogy e faj vérmérséklete mennyire heves és képzelete milyen lobbanékony, csaknem gondviselészerűnek tekinthetjük, hogy túlzások és kikapásoktól társadalmi fékei óvták meg elsősorban. E kölcsönös kötelezettségek milyen szigorúak voltak és hogy milyen korán kezdődtek, arra a legjobb példát találjuk nemcsak a nemes ifjak között, kiknek kemény életrendje nagyon közel állott a spártaihoz, de megtaláljuk a^ műhelyek tanoncai sorában épen úgy, hol a napok a cégek rendeletei szerint folytak, vagy az egyszerű parasztfiúnál, kinek a község drákói szigorú közvéleményének kellett számot adnia.

Aki még emlékezik egy-egy hajdani jómódú magyar alföldi falu kérlelhetetlen előítéleteire, hol a legapróbb részletekig határozta meg egy képzeletszülte kódex, kit mi illet meg és kinek mi nem *dukál*, csak az alkothat magának kellő fogalmat nippon meg nem írott törvényeiről.

A nemesifjak fiatalsága volt a legkeményebb. A *Daymio* vagy feudális úrnak udvarában nőtt fel. Ott tanulta meg nemcsak a fegyverforgatást, de az élet mesterségét is. Az iskola szigorú, a disciplina kérlelhetlen vala! A testi sanyarúságokon és katonás egyszerű ellátáson kívül a szellemi

megpróbáltatások még keservesebbek voltak. Csak önmegtagadás árán vívhatott ki a fiatal apród társai között elismerést, csak személyes erények gyakorlása szerezhettek hírnevet és dicsőséget. A samurai élete folytonos küzdelmek között folyt, legnehezebb győzelmeit nem csupán a csataterén, de saját belvilágában, szenvedélyeinek legyőzésében kellett kivívnia.

A japán társadalom eleve elítélt minden önző cselekvényt. Csak ami a közjóért történt, amit a nemzet oltárára áldoztak, érdemelhetett elismerést. És ez alárendeltség szinte a végletekig ment. Az *individuum* teljesen elenyészett a *kommunitásban*. Minden a közös célok alá lett rendelve. A legnagyobb hibának az egoizmust tekintették, legveszedelmesebb irányzatnak az individualisztikus volt megbélyegezve.

E tekintetben nemcsak a lovagok és a nemesség volt kérlelhetlen, de az alsóbb rendek is. Maga a polgárság, iparosok, művészek nem tűrtek e szabály alól kivételeket; fölülte érdekes a régi mesteriskolák annaleseit lapozva, olvasni, milyen gyakran mondtak föl egy-egy tehetséges munkásnak, mert nem követte vakon a ház tradícióit. És ismét milyen sokszor volt egyik vagy másik kiválóbb tanítvány kénytelen saját neve helyett a cég pecsétjével látni el műveit. A dicséretben, jutalomban nem az egyén, de a műterem, a közös intézmény részesült.

És ugyané fölfogás uralkodott a közélet minden pályáján, a nemzeti tevékenység valamennyi terén. Minden polgár kölcsönös alárendeltségi viszonyban állott, mindannyit kötelezettségek láncolták egymáshoz. Munkás és munkaadója, jobbágy és földesúr egyaránt felsőbb érdekeket szolgált. Független egyén nem létezett. Úrnak nem érezhette magát a leghatalmasabb sem. Mindenki, nagy és kicsi, kivétel nélkül az uralkodó szolgájának tekintette magát. Az ország egész területe, úgy a *Daymio* büszke vára, mint az *Eta* nyomorult kunyhója a mikádó tulajdona vala.

A nemzet fegyelme.

E körülményből magyarázható, hogy az elmúlt század második felében az alkotmány kihirdetése alkalmával, midőn a nagybirtokososztály, a hűbérurak földterületeit elkobozták, azt a közvélemény természetesnek találta.

A mikádó, láthatatlan volt és kiotói palotájában élt elzárva, hova-tova misztikus alakká nőtt a nép képzeletében. Származását természetfölöttinek tartotta. Hitében mint a Nap istennőjének fia, őse, a nemzet első császára, egyenesen az égből szállott alá, hogy Nippon szigetcsoportját, melynek eredete nem kevésbé mithikus, korlátlanul uralja. Sze mélyisége így több volt egyszerű császárnál, népének egyszersmind istenséget jelképezett.

Az uralkodó tényleges hatalma annál kisebb volt. Népétől elzárva, az államügyektől távortartva, folytonos szertartások által megbénítva, egyszerű bábbá törpült. A kormány pálcája a Sogun kezében volt, kinek bizonyos fokig csak előnyére szolgált, hogy a trónuson nem ő maga, de a Mikádó ült. Ilyen módon biztosíthatott legjobban akarátának vak engedelmet. A császár felelősségre nem vonható, szent és sérthetetlen személyét helyezve az előtérbe, ellentmondás nélkül vihette keresztül terveit.

A Sogunok zsarnok, de mesterileg szervezett uralkodása közvetve és közvetlenül minden módszert fölhasznált, hogy az alattvalók engedelmissége, törvénytudása és lojális érzései lehetőleg ki legyenek fejlődve. Ebben a szellemben nevelt a család, fejlesztett az iskola és ilyen befolyások között nőtt fel a fiatalság. Mert nem szabad felednünk, habár a gyermekek lehetőleg boldog és szabad napokat éltek, a szófogadást, szüleik iránti tiszteletet tekintették nemcsak első kötelességük gyanánt, de mint a legnagyobb érdemet ismerték: ezt bebizonyítandó áldozatokat is örömet hoztak. A szülők iránti hálaérzet és határtalan engedelmisség idővel átruházódott a tanítók személyére is. Ugyanolyan tisztelettel viseltettek később a hivatalos közegek is előljáróik-

kai szemben. Ez érzés, mely ahelyett, hogy gyengült volna, az élet folyamán még csak jobban meggyökerezett, a Mikádót illető kegyeletben érte el tetőpontját.

Japán népének vezetői, a kormánytudomány kiváló mesterei voltak. Tudták jól, hogy uralkodni csak a saját magán uralkodni tudó népen lehet. Fegyelem az államtudomány alaptétele. És szigorúbban ellenőrzött népet nem ismerek, feszesebb bilincseket nem vert nemzet fiai akarátára, fegyelmezettebb társadalom a nipponnál a világon nem létezett.

A fiatalság nagykorúságát elérve, Vagy házasságra lépve, saját családot alkotott ugyan, de még korántsem vívta ki önállóságát. Rendesen megosztotta továbbra is szülei házáat. És ami fölötte jellemzetes, az öregek akarata volt a jövőben is az egyedül mérvadó. Sőt felnőve, emberkort érve, az engedelmesség még kötelezőbb lett. Ez az együttlét, a közös háztartásba való illeszkedés képezte az új házásokra nézve az élet legnehezebb pillanatait. A fiatalok minduntalan nehéz kérdésekkel állottak szemben. A fiúi, hitvestársi és szülői kötelességek sokszor ellentétbe kerültek. A japán drámairodalom érthető, ha e meghasonlásokban keresi egyik leggyakoribb és legnépszerűbb szövegét.

A zsarnok após, de mindenekelőtt a kegyetlen anyós alakjai nemzeti típusokká váltak. Mert a fiatal japán feleség a legengedelmesebb rabnő és egyszerűen szorgalmas cseléd, míg az anyósa él, de attól a naptól kezdve, hogy járma alól fölszabadul, a legkérlelhetlenebbül gyakorolja hagyományos jogait. Az egész *porta* belső ügyeit ő intézi. Hatásköre és hatalma korlátlan. Akarata előtt meghajlik kicsi és nagy egyaránt.

E tény maga eléggé megcáfolja azt a világszerte elterjedt fölfogást, hogy a japán nő férjének merő rabszolgánője. \ Ellenkezőleg, háztartása vezetésén kívül befolyása messze téren érvényesül. Igaz, hogy előnyös helyzetével nem kérkedik. Megjelenése szerény, modora tartózkodó. Épen nem óhajt feltűnni. De viszont tűzhelye mellől sok előre-

látással és bámulatos tapintattal viszi ki terveit. Ha szükséges, sokszor a nyilvánosság elé is kilép és nagyobb horderejű akciót fejt ki.

Japán történelmét tanulmányozva, nem egy híres nő nevével találkozunk. A klasszikus *Gengi-Monogatari*, a nemzeti irodalom egyik gyöngyének írója, *Murasaki Shikibu*, nő volt, úgyszintén a *Makura-no-Soshi*, egy másik irodalmi kincs szerzője *Ski Shonagon*, egy a IX. és X. században élt udvari dáma. Nem volt kisebb szerepök, melyet a történelemben játszottak. Egy-egy hőslélekű nő neve, mint *Kasuga no Tsuboné*, örökre fönmaradt.

Minden nemes leány bizonyos fokú jártassággal bírt a fegyver forgatásában is, legalább amennyire önvédelme azt megkívánta; és mindannyinak megvolt a maga fegyvere és öve redőzetébe rejtve egy kis tört viselt.

Számos régi elbeszélés és költemény örökíté meg egy-egy nippon Lucrecia vagy Volumnia történetét. A dráma-irodalom kivált nagy előszeretettel választotta cselekménye központjául az elmúlt heroikus idők kiváló női alakjait. És kevés név emléke maradt fön élénkebben az utókor számára, mint egy-egy *Jngoé* és alig van a nemzetnek népszerűbb alakja, mint e harcias császárné.

Hogy tehetséges és erényes nő milyen kivételes állást biztosíthat magának, arról a hétköznapi életben is számталanszor meggyőződhetünk. Lépten-nyomon találunk közöttük nemcsak önfeláldozó anyákat és példás feleségeket, de minden tekintetben kiváló polgárnékat és lelkes honleányokat.

Ha összehasonlításokkal mernék élni és párhuzamot kellene vonnom a japán férfi és nő lélektani tulajdonai között, sok esetben ez utóbbiakat illetné az_elsőség. Áldozatkészségük ma már közmondásos. Igénytelenségük nem kevésbé példaszerű. De a legnagyobb elismerés mint anyákat illeti, kik minden előnyről, minden esetleges egyéni vágyról habozás nélkül mondanak le családjok érdekeiért. A japán anya gyermekeiért és gyermekeiben él. Elsősorban fiait

és leányait óhajtja erősekké, erényesekké nevelni. És lehet-e nőnek magasztosabb, méltóbb hivatása, minthogy jó anya legyen, hogy adjon hazájának viruló, egészséges és erényes nemzedékeket?

Az erős nem élete természetesen egészen más természetű. Mások a föladatai, melyekért küzd és eltérők az utak, melyeken haladva céljait elérni reméli. És teljesen ellenkező maga az erkölcsi alap, melyre életműködése, társadalmi szervezete föl van építve, eltérő az etikai érzése és más a forrás, amelyből eredetét vette és kifejlődött egész világnézete.

A japán faj vérmérséklete sanguinikus. Heves és lobbanékony. Sok tekintetben ellentétet képez Ázsia többi népeivel. Szomszédja, a kínai, mélyebb gondolkozó, nyugodtabb; India lakói elvontabb, eszményibb hajlamokkal bírnak. Nippon fiai az egyszerű realitásnál, a gyakorlati céloknál ritkán emelkednek följebb. A pusztán materiális lét látszik mindedig kielégíteni. Szellemi élete mindezideig magasabb eszményeket nélkülöz. j

A nippon elsősorban a cselekvés embere. Az akció, mint olyan, ingerli mindenekelőtt. Jár, kél, mozog, fárad, de idegrendszere, izomzata folytonos működésben van. A testi munka kifejtése képezi mindenekelőtt életszükségletét.

Testalkata bár alacsony, de izmos és erős. Emellett rendkívül kitartó. A japán hadsereg gyaloglásai csodálkozást keltettek világszerte. Munkásainak fáradhatlan szorgalma méltán elismerést nyer. Alig ismerek a világon földművelő népet, mely aránylag többet végezne; tekintve, hogy egy évben háromszor is aratnak, a munka mindig folyik. Szünnapokat nem ismernek, mert még vasárnapjaik sincsenek. Ki ne hallott volna a sokszor emlegetett gyaloghintókról, melyeket lovak helyett emberek vonnak. A kulik, hogy úgy mondjam, reggeltől estig a hámban vannak és a forró nap heve alatt kocogva mértföldeket futnak be. Még őszintébb csodálkozást kelthetnek a hordszékek vivői. Japán szívében, járatlan utakon, meredek hegységek között hosszabb

utakat téve, megesett, hogy hajnaltól kezdve késő estig kellett utaznunk és embereim az utolsó órák alatt csak olyan ruganyos lépésekkel vittek vállaikon, mint a nap kezdetén.

A munkaképesség és munkaszeretet említendő első helyen, ha a nép pozitív tulajdonságairól van szó. És e tulajdonságot egyaránt megtaláljuk a nemzet eltérő osztályai sorában. Az egyszerű napszámos vagy egy vállalat gazdag tulajdonosa, a fiatal hivatalnok és éltes elöljárója, közkatona és hadvezér dolgozik mind, mert a munka szeretete a vérében van és a munkára nevelték.

A munka szeretete és kalmár szelleme talán épen az a tulajdonság, mely az ázsiai kis szigetcsoportot közelebb csatolta Európa vállalkozó szigetnemzetéhez, Albion fiaihoz. Mert jóllehet gyakran hívják a japánokat Kelet franciáinak, a hasonlat legfőljebb külső és élénk temperamentumukra, víg kedélyükre vonatkozhatik, de belső hajlamaik, gyakorlati fölfogásuk több analógiát mutat az angolszász népek materialisztikus hajlamaival. Nem természetes-e tehát, hogy midőn az első amerikai hajóraj megszállotta Nippon kikötőit és a nép a külvilággal közvetlen érintkezésbe jutott, azon nemzetek befolyása, melyeknek hajlamai legközelebb állottak ez emberekéhez, lett a legdöntőbb?

A japán, mint a britt, fáradhatatlan. Sőt azt merném állítani, a fáradozást, a dolgot szereti. A küzdelem lelkesíti. Háborúban vagy békében, az ütközet mezején, az élet küzdőterein harcol fáradhatatlanul. Ha nincsen a dologra szüksége, szórakozásból fárad. De szervezete folytonos fizikai funkciót végez. Házában vagy házán kívül lázas tevékenységet folytat.

Míg a japán nő élete lehetőleg passzív és csekély házi teendőin kívül céljait, ambícióit közvetve és mindenekelőtt szellemi tehetségeivel éri el, addig a férfiak sikereiket munkarejük, verejtékük árán biztosítják. Ez életerős, fáradhatatlan emberek alkotják a nép zömét. Az Ő gondolkozásukat, fölfogásukat tükrözi vissza a nemzet művelődése, közszelleme. E pezsgő, vitális elem alkotta meg a japán társadalmat.

Ez általános előzmények némileg világosabb fogalmat

fognak nyújtani e társadalom belső szervezetéről és e társadalmat képező faktorokról. A pajzán, életvidám gyermekeket, a csendes, engedékeny, engedelmes nőket és végre a szorgalmas, küzdő férfiakat vázolja, könnyebb lesz a japán családot elképzelni és mindenekelőtt a japán családi élet társadalmi szerepét megérteni.

A Tokugawák szelleme.

Ha a világ minden társadalmáról méltán állíthatjuk, hogy az a. családok egyesülése, Japánban e meghatározást illetőleg még tovább mehetünk, mert itt a családok izolálva, saját magukra támaszkodva, mindmennyi mint külön érték érvényesült. Mint példának okáért egy mozaiknál a részek, az egyes színes kövek, anélkül hogy alakjukat, színüket megváltoztatnák, egymás mellé helyezve, összeállítva, adják meg a képet, úgy a japán társadalomban is az egyes házak népe, a családok egymás mellé sorakozva, megannyi külön határolt, egységet képezve, alkották meg a komunitást.

A család, miként egy társulat, valóságos szervezettel birt. Az élén mindannyinak az atya állott, föltétlen engedelmességgel tartozott neki az egész háznépe, ezek egymáshoz viszonyát ismét meghatározott szabályok írták körül. És hogy e kölcsönös kötelezettségek mennyire aprólékosak voltak, már maga azon tény kellőleg bizonyítja, milyen nagy súly volt fektetve az egyszerű udvariassági formákra és a följobbvalók címezésére. Így nemcsak a családfőt illette meg a legnagyobb tisztelet, de a gyermekek is még egymás között sem merték volna bizonyos illemszabályokon túltenni magukat. A legöregebb fiút öccsei mindenkor az úr kifejezéssel — melyet keresztneve után kapcsolnak — szólították meg. És a legutolsó cselédnek adott rendeletet is a szíveskedjék és méltóztassék szavakkal fűszerezték. A modor és formaérzék az élet legdöntőbb pillanataiban is kötelezők voltak és azok szigorúan meg lettek határozva.

A nemzeti hagyományok eredete ősi. Így a legtöbb szokás visszavihető a nagyon messze múltba. Ambár számos illemszabály, sok aprólékos bók, amint nagy részök még ma is szokásosak, a *Tokugawák*, sőt az *Ashikagak* korszakából származik. A japán család és társadalom ekkor jegecesödött meg ismert csiszolt, merev alakjába.

A *Tokugawák* kiváló kormányzóknak bizonyultak. A so-guni hatalmat kezükbe ragadva még a XVI. század elején, közel háromszáz éven át őrizték meg az ország korlátlan uralmát. E hosszú idő alatt sem külháború nem zavarta a békét, sem belviszályok nem izgatták a kedélyeket. De hogy a nyugalom háborítatlan maradjon, a közigazgatás a legkorlátlanabb hatalommal volt fölruházva. A törvények szigora határtalan vala.

Nemcsak a nyilvános, de a magánéletet is megannyi szabály korlátozta. A legegyszerűbb cselekmények törvény által voltak ellenőrizve. A nép különböző osztályai mintegy kiszabott rendeletre mozogtak. A katonai és polgári életpályák mozzanatai mind parancsszóra alakultak. Művészek, iparosok, kézművesek, munkások foglalkozásai szabályszerűen voltak előírva. Nemcsak a társadalmat választották el kasztszerűen rideg osztályokba, de még a munkakörük is pontosan ellenőriztetett.

Személyes szabadság nem létezett, az önállóság lehetősége eleve ki volt zárva. Míg az első Tokugawa, a nagy *Jeyasu* nagyon megszorította alattvalói szabadságát, addig unokája, *Jemitsu*, a harmadik Sogun a legkérlelhetőlenebb zsarnokuralmat létesítette, melyet csak keleti nép szövvényes gondolkozásmódja tervezhetett.

A *renaissance* korának nem volt még Itália véráztatott földjén sem nagyobb kényura *Jemitsu-nál*. És mintha az írott törvények nem lettek volna elég teljesek rendeleteinek keresztülvitelére, számtalan titkos intézmény pótolta a hiányt. Biztonságban, függetlenül, senki sem érezhette magát. A magánélet, az otthon folytonos kémkedésnek volt kitéve. A hivatalos közegek a nép minden lépését megfigyelték.

Az utolsó falu előjárói kötelesek voltak a legnyomorultabb kunyhó lakóinak életmódjáról beszámolni.

A följelentések napirenden voltak és a kémkedés sehol tökéletesebb fokra nem fejlődött. A megfigyelés, fölvigyázás, az egymás ellenőrzése a nép második természetévé vált. És mai napig nem tehetünk egy lépést anélkül, hogy kíváncsi szemek ne követnének. Legyenek vándorlásaink hosszúak vagy rövidek, meg lehetünk győződve, hogy nyomról-nyomra követnek.

A japán kémrendszer a nemzeti irodalomnak kimeríthetetlen forrását képezi. Szinte elképzelhetetlen e nép leleményessége a szomszédok ügyes-bajos dolgait megtudni és elleneségeik titkait kifürkészni. Talán épen ezen körülmény folytán, hogy idegen szemek elől elzárkózni csaknem lehetetlen volt, van tárva-nyitva minden.

Amint hajnalodik, elkezdődik utcahosszat a «házbontás». A japán háznak fala nincs, a tető oszlopokon nyugszik, az oldalakat deszkafalak képezik, de amelyek csak éjjelenként vannak betámasztva. Nappal minden oldalról tárva van. Boldog-boldogtalan beláthat a házi tűzhely mélyébe. Az élet ott folyik a külvilág előtt, a legbensőbb jelenetek a járókelők és szomszédság, egyszóval az egész külvilág szemláltára játszódik le. A Sogunok úgy nevelték föl alattvalóikat, hogy titkaik ne legyenek.

E csodálatos nyilvántartás első percre méltán tűnik föl az érkezőnek. Még kellemetlenebb a közös életrendszer, ha ahhoz szokva nem vagyunk, de sehol sem kellemetlenebb az, mint a vendégfogadókban, hol minden közös és ahol csak úgy tárva-nyitva vannak a helyiségek, mint az utolsó csárdában. Közfal, ajtó, zár, kulcs, mind ismeretlen fogalmak.

E teljes publicitás közepett a tökéletes közösség mintegy magától fejlődik. A házban minden közös, a lakosztályok, helyiségek, bútorok hol az egyik, hol a másik családtag rendelkezésére állanak. Külön szobák csak a legritkábban fordulnak elő és ez tulajdonkép már külföldi befolyás következménye. Az igazi japán otthon mai napig is

egy közös csarnok, melyet összetolható spanyolfalak választanak el fülkékre. Az élet ott folyik folytonos együttlétben. Kicsi és nagy, asszony és férfi szakadatlanul egymás társaságában vannak. A család egy elválaszthatatlan egészet képez és tagjainak cselekedetei reggeltől estig egymás szemeláttára, a nyilvánosság előtt történik.

Így lehetett az minden nép bölcsőkorában. Minden primitív családi élet teljes közösségben folyt. Valamennyi kezdetleges társadalom tagjai szoros viszonylagosságban állottak egymáshoz. A későbbi civilizáció, a kínai befolyás ebben az irányban fejlesztette tovább a viszonyokat, a Sogunok uralkodása pedig tervszerűen rendszeresítette azt.

A nép a szó legszorosabb értelmében színpadon élt. Legjelentéktelenebb cselekvéséről is a nagyközönségnek kellett számot adnia. Minden aktusa után taps jutalmazta, avagy pisszegés ítélte el. Ilyen körülmények között nőtt föl a fiatalság, folytonos ellenőrzés mellett folytak napjai és végre a nézőtér előtt fejezte be életét is.

A Tokugawák legkiválóbb alakja, Jeyasu politikai végrendeletének nevezett titkos iratban, melyet utódainak hagyott örökségül, részletesen fejté ki a kormányzás titkának elméletét. Családjának hatalmát tanai értelmében inkább pszichológiai, mint fizikai alapra önhatalmat építeni. A társadalmat igyekezett elsősorban úgy alakítani, hogy az teljes biztonságot nyújtson belső mozgalmak ellen. A népet olyanná kívánta nevelni, hogy az önálló lépésekre ne legyen képes. Az egyéniséget és minden individualisztikus eszmét ítélte el elsősorban. A társadalom főhivatásának közkatonák nevelését tartotta. A közvélemény elsősorban a névtelen hősök szerény tetteit méltatta. Áldozatokat hozni, vért, életet a császárért föláldozni volt a legnagyobb dicsőség.

Közvetlen és még inkább közvetett eszközökkel e fölfogást terjesztették a nép között, ebben a szellemben nevelték az új nemzedékeket, ilyen értelemben kormányozták az országot. De a törvényeken kívül megszámlálhatatlan szokás-jog és kötelezettség is fejlődött ki idővel. Megannyi korlát

és keret zárt körül minden akciót. Minden személyes impulzus vagy tetterő csak az előírt határokon belül érvényesülhetett.

Amit a hatalmas Sogunok nyugati kortársa, Macchia-velli, csak elméletileg mert kifejtteni, itt tényleg gyakorlatban volt. A polgárságnak nemcsak nyilvános, de magánéletét is rideg rendeletek szabályozták. És hogy ezek mennyire kérlelhetetlenek voltak, azt a régi törvénykezés legvilágosabbán tárja elénk. Így mást nem is említve, a gyülekezési jog teljesen meg volt vonva a néptől. Ha öt embernél több kívánt a család tagjain kívül összejönni, külön engedélyért kellett folyamodni. Társaságok, klubok egyáltalán nem léteztek.

Mindezekből láthatjuk, hogy *társaság* európai értelemben ösmeretlen volt. Mindössze a család és rokonság tagjai érintkezhetek közvetlenebbül egymással. Ilyen körülmények között új eszmék vagy veszélyes tanok terjesztése eleve ki volt zárva. Forradalmak gerjesztésére nem volt se mód, se alkalom. Habár nagyon zsarnoki módszerek alkalmazása által is, de az ország teljes nyugalma háromszáz év szakadatlan során csak így volt kivívható.

Jóllehet a Sogunok tirannusok voltak, de nem volna ismertetésünk részrehajlatlan, ha nem tennők hozzá, hogy *patriarchális* tirannusok. A népet úgy kormányozták, mint egy szigorú atya a családját. Kérlelhetetlenek, ridegek voltak, de viszont szintén kívánták nemzetük javát. Rendeleteik elsősorban óvrendszerek alakjában érvényesültek. Védszabályok, tilalmakkal volt minden káros eshetőségnek eleje véve. De ha ez mégis bekövetkezett, akkor a törvény határtalan szigorral sújtott. A büntetés kegyetlen volt.

Minden nép sajátmaga alkotja törvényeit. Ha súlyosak paragrafusai, mást nem okozhat azokért. A nemzetek önmagukra szabják büntetéseiket. Japán törvényei kérlelhetetlenek, büntetőeljárása rettenetes volt. Az ítélet kihirdetését hosszú vizsgálati fogság előzte meg. A büntetés vagy fölmentés előtt a kínzások hosszú agóniáját kellett végig-tűrniök. A keleti népek borzalmat szerető fantáziája hatá-

rokat nem ismert a hibák megtorlásában. A pogány kegyetlenség fékevesztetten tört ki embertársai szenvedéseinek rovására.

Japán hajdani büntetőrendszerének kegyetlenségéről legjobb fogalmat nyújthat az első keresztények üldöztetése. Nem volt vad nép, vagy hitetlen állam, mely vérlázítóbb kegyetlenséggel koncolta volna föl az ártatlan vértanúkat. Ezrével és százezérel pusztították el az áldozatokat. Kit darabokra aprítottak, kit máglyán égettek el, keresztre feszítettek vagy egyéb módon kínoztak halálra. A szívfacsaró vérontásokat részletesen találjuk följegyezve a hajdani okmányok között. Olyan pontossággal vannak leírva a vérfürdők, mintha csak a hóhérok büszkéik lettek volna munkájukra.

Szinte érthetetlen, hogy ez emberek, kik rendes körülmények között lehetőleg jámbor és jóindulatú hajlamokkal bírtak, amint megfűjták a harci riadót, rohantak az ütközet színhelyére és a küzdelem hevében elszédülve, a vér látásától elvakulva, gyilkoltak és öltek östermészetüknek vad szenvedélyével.

A legutolsó évtizedek háborúi alatt bőven nyílt alkalom a japán nép harci szelleméről fogalmat alkotni. Mióta kihirdette alkotmányát és a nép kezébe ragadta önkormányzatát, egyik szomszéd nemzet után a másikkal üzent háborút. Kínával, Koreával, Oroszországgal egymásután verekedett meg. Alig kötött az egyik állammal békét, háborút üzent a másikkal. Boldog csak akkor volt, ha a csatatéren küzdhetett, gyilkolhatott. Heves vére mintha változatlanul lüktetne ereiben, csiszolt modorától elpalástolva, mintha mai napig is ott szunnyadnának szívében ősi ösztönei.

A régi japán társadalom talán épen ennek folytán volt olyan szigorú. Ismerte fiai természetét, tüzes véralkatát, azért írta olyan részletesen körül egyéni szabadságukat és gátolt meg minden esetleges kitérést. A közbiztonságot vagy nemzeti jólétet biztosítani óhajtó intézmények a legjobb világot vetik a Sogunok idejébeli társadalmi viszonyokra.

Legyen azok száma bármily nagy és tartalmuk lehetőleg szövevényes, annak ellenére minden pontjuk és a legutolsó fejezet is oda irányult, hogy a nép szenvedélyeit lehetőleg megfékezze, a nemzet békéjét biztosítsa.

A japán társadalom szervezete e tekintetben mesterműnek nevezhető. Hagyományai, szokásai, törvényei tevékenységét mind egy irányba terelték. Valamennyi intézménye, a legfontosabbtól a legmellékesebbekig, egy célt tartottak szem előtt, tagjait gyermekkoruktól kezdve a közös érdeknek nevelni. Mint a lány agyagot a szobrász, olyan jártassággal domborította ki a szükséges formákat vagy simította el a fölösleges púpokát. Fiait saját közcéljai kivívására idomította és fejlesztette.

De magának a népnek életfölfogása, sőt azt mondhatnók, teljes világnézete is e tudatosan meghatározott irányban kristályosodott. Mint a jegec anyaga kellő körülmények között, ugyanazon folyamat befolyása alatt teljesen hasonló formákat ölt, úgy tömörültek a nép különböző rétegei. A nemzeti gondolkodásmód, fogalmak, eszmék annyi lebilincselő és szövevényes kérdése között is a legérdekesebb. A nemzet gondolkozásmódja, a nép érzése, amint az az életben kifejezésre jutott, képezi a legfontosabb tanulmány tárgyát.

Világnézet.

A japán nép életfölfogásával és világnézetének vázolásával szükséges minden e népet ismertető tanulmányt kezdeni vagy befejezni. Ami a Nyugatra nézve legérthetlenebb, az a Kelet gondolkozása. Mit Európa legkevésbé ismer Ázsiából, az annak szelleme. Amit szemlél, az mindössze a külső. Látja a színt és formát, de idegen marad reá nézve — amit a külső elrejt — a formát és színt öltött eszme.

Az élet, mint elvont fogalom vagy köznapi kifejezéseinek megnyilvánulása közepett mint akció az, mi legtöbb újsággal és varázssal bír itten nemcsak a lélekbúvárra, de az egyszerű megfigyelőre nézve is. Az eszmék és tények, a gondolkodás

és cselekmény, minden annyira eltérő, mintha nemcsak egy más hemisphaera alatt, de egy másik planétán találnánk magunkat.

Nemcsak a légkör és éghajlat más, nemcsak a föld népe eltérő, nem csupán a sajátságos viselet és eredeti szokások lepnek meg, de még inkább a miénktől annyira eltérő általános gondolkodás, a földgömb másik felével teljesen ellentmondó életnézet, összes jellemző vonásai között, Japán valamennyi meglepő sajátságai tömkelegében legmelegebb világfölfogása.

Az életnek más értelme és más értéke van. Mintha mély jelentőségét nem fognák föl, mintha a lét misztériuma, mely Ázsia többi népeit mindenkor foglalkoztatta, itt nem bírna érdeklődést kelteni. Mintha csak a nép fölfogásán kívül esett volna annak egész szellemi oldala. A lét, vagy mondjuk: a földi élet, mindössze fizikai akciót jelent. Cselekszik, dolgozik és fárad, de hogy miért, azt nem kérdezi tovább. Ha eléri apró törekvései mülékony céljait, megelégedettnek látszik.

A társadalom nyúgeit tekintve és a hajdani kormányzat elnyomó zsarnokuralmát ismerve, azt kellene föltételeznünk, hogy ez emberek kedélyvilága borult és a nép élete szomorú. A tényállás azonban teljesen ellenkező; soha derültebb, vígabb vérmérsékletű fajt nem láttam. Nem létezik talán föld, melynek lakói jó- és balszerencsét teljesebb közönnyel viselnének.

Sőt mentül szegényebb és mentül szerényebb körülmények között él, annál megelégedettebbnek látszik sorsával. A tőkepénzesek között, a modern nemzetközi kereskedő-osztályban mintha a hajdani gondtalanság megszűnt volna a változó életkörülményeivel, mintha a pénz megölte volna kedélyüket, mintha a folyton fölébredő vágyak, a szakadatlanul növekvő igények még azt sem engednék többé zavartalanul élvezni, amivel tényleg bírnak.

Ellenkezőleg, akiknek semmijük sincs, az egyszerű fagyonyhók lakói, bámulatos egykedvűséggel és irigylésreméltó

jókedvvel viselik az élet terheit. Mintha vágyaik egyáltalában nem lennének, vagy jobban mondva: a bírás vágya nem lenne döntő befolyással napjaikra nézve. Ha nem éheznek és nem fáznak, a többi felesleg csak másodsorban jó tekintetbe.

A Mikádó népe tulajdonképen a prehisztorikus idők-től fogva abban a szellemben nevelkedett, hogy semmivel, sem bir. A birtokos mindössze a haszonélvező, az ország területe tartományokra volt osztva, melyeknek jövedelmét egy-egy hűbérúr, a Daymiok élvezték. De viszont azt nem tekinthették sajátjuknak és a hűbérek gyakran változtatták uraikat. A területek fölött a központi kormányzat maga rendelkezett; kinevezte vagy elmozdította egy-egy vidék kormányzóját. E tartományok nagysága változó, értékük nagyon eltérő vala, azonkívül politikai jelentőségük sem volt azonos; így nem egyszer kapta jutalmul egy-egy kiváló Daymio két, sőt több kormányzóság haszonélvezetét. De haszonélvezet volt csupán még a leggazdagabb, a leghatalmasabb birtoka is. A hűbér ura egyszerűen engedelmes szolgája vala császáranak.

Amilyen volt a viszony a *Daymiók* és a *Mikádó* között, hasonló kötelekék fűzték a *Samurait* a *Daymióhoz*. A népesség különböző osztályai nemcsak kölcsönös kötelezettségek kapcsolatai által voltak egymáshoz láncolva, de létük is kölcsönösen egymástól függött. A Mikádó az országot tartományokra osztva, a Daymióknak adta. Minden Daymio területén annak nagysága és gazdagsága szerint éltek kisebb-nagyobb számmal a Samuraik családjaikkal és a földet a falukon elszórt jobbágság művelte.

A megélhetése mindannyi osztálynak biztosítva volt; a szükségesről bőven gondoskodott az anyatermészet, fölöslegesen pedig nem óhajtott senki. Japán előnye épen ezen körülményben leli magyarázatát. Népe mintha eleve megértette volna minden fölösleges értéktelenségét, minden üres-ambíció hiúságát.

Egyik osztályból a másikba átlépni nagy nehézségekkel járt. Ha egyáltalában előfordult, az csak kivételes esetekben

történhetett. Rendkívüli személyes tulajdonok, csupán ritka érdemek árán emelkedhetett a nép. Nemcsak megmaradt haláláig abban a státusban, amelyben született, de rendszeren folytatta atyja mesterségét is. A katona fia lett katona, az iparosé iparos, a földművelőé földműves.

Atyáról-fiúra örökölték nemcsak társadalmi állásukat, de foglalkozásukat, mesterségeiket, egész élethivatásukat. A legidősebb fiút legtöbb esetben atyja után nevezték el. A család ugyanazon név alatt lett fönntartva, a cég címe változatlan maradt. Ha pedig nem volt a családfőnek fia, akkor egy rokonát vagy idegen gyermeket fogadott örökbe, hogy a nemzetség ki ne haljon.

A századok folyamán át virágzó műtermek és ipar-telepek intézménye csak e körülményt ismerve érthető. Így magyarázható, hogy egy-egy festőiskola, mint a *Tosa* és *Kano*, nemcsak virágzásban volt — az előbbi körülbelül a IX., az utóbbi pedig a X. századtól napjainkig — de hogy a család, vagy jobban mondva a műterem kiválóbb tagjai változatlanul viselték a *Tosa* és *Kano* sokatmondó előneveket az idők folyamán át.

A híres ércművesek, mint a Goto-nemzetség, vagy kard-kovácsok, mint a Minók, hasonlóan atyáról-fiúra örökölték a mesterségüket és nevüket. Ha pedig a tulajdonos fia esetleg nem bírt volna a kellő hajlammal, megesett az is, hogy a műhely valamelyik tehetséges tanonca örökölte a mester nevét. A főtörekvés a cég hírnevének megőrzésére irányult.

És ilyen módon biztosították Japán iparművészei az elsőséget. Mert nincsen nép, melynek iparművészete maga^sabb fejlődési fokot ért volna el. Azon mesterségekben, melyeket századok előtt magukévá tettek, mint az ércöntést és a lakkmunkát, még mestereiket, a kínaiakat is felülmúlták, ha nem is a felfogásban, de a kivitel tökéletességében. Mint kézművesek és iparművészek elsőrendűek voltak Nippon fiai. Ha az eszme nem is eredeti, a szomszéd császárságtól kölcsönözött, a kivitel tökéletessége csodálatraméltó. A kézügyessége felülmúlhatatlan.

Az atavisztikus átöröklés kétségkívül nagy mértékben hozzájárult a kéz ügyességének fejlesztéséhez. Az évek hosszú során át atyáról-fiúra szállott kenyérkereset második természetükké vált. Ugyanazon foglalkozás folytatása a megfelelő izmokat fejlesztette ki elsősorban. Az ujjak végre mint orsók, csaknem mechanikus pontossággal verték a vasat, csiszolták az ércet, festették a lakkot vagy faragták a fát. Mesterségük úgyszólván vérükbe ment át.

Japán egész mai nagysága e mondatban találja magyarázatát: «A mestersége vérébe ment át». A hajdani társadalom összes árnyoldalai mellett két hatalmas fegyverrel bírt. Az egyik, hogy mestereket, specialistákat nevelt, a második, hogy népének vágyait korlátozta, ambícióit elérhető körökre szorította.

Mint már láttuk, a katona maradt katona, az iparos iparos, a földműves pedig megállta helyét hűen az ekeszarvánál; de a lehető legjobb katonát, a legügyesebb iparost és szorgalmas földművest óhajtott nevelni. A maga nemében mindannyi ki akart válni. A harcos mint hős kívánt meghalni, a kézműves halhatatlan nevet igyekezett kivívni, a parasztság pedig azon igyekezett, hogy rizsföldjei művelésének és terméseinek hírért megőrizze a hagyomány.

Mert ha a társadalmi osztályok szigorúan el is voltak egymástól szigetelve és egyikből a másikba átlépni sok nehézséggel járt is, viszont a maga körében, a saját hivatása terén, lett légyen az bárminő szerény, nagy nevet vívhatott ki minden komoly egyéni tulajdonság. Az igazi tehetség és valódi erény mindenkor megtalálta kellő jutalmát.

Az emberiség erős sarkallói: az önérték és hiúság, bő alkalmat találtak, hogy kielégítést nyerjenek. A Sogunok, kormánytudományuk mellett a lélek bűvárlásával is foglalkoztak s gondoskodtak arról, hogy ha egy oldalról fékeztek is népük szenvedélyeit, másfelől fokozzák tetteiket, munkakedvüket. Így a legnagyobb pontossággal jegyezték föl a krónikások mindazon cselekedeteket, melyek dicséretet érdemeltek. Gazdag és szegény bizton számíthatott a meg-

érdemlett kitüntetésre. A mai napig ott olvassuk mindazon nevek hosszú" lajstromát, melyek viselői bármi téren kitűntek.

Hogy mi volt a hivatás, az mintha csak másodsorban jött volna tekintetbe. Az érdem abban rejlett, hogy magas színvonalra emelkedett, a közepesből kivált. Egyházi és világi jelesek emlékéért egyforma kegyelettel őrzi a hagyomány. A hatalmasok és szerények jeles cselekedeteinek híre egyaránt halhatatlan maradt. Az ember tehetségét, munkáját dicsérték a kortársak és dicsőítette az utókor is. Szociológiai szempontból e tény kétségkívül a legnagyobb jelentőségű. A nép teljes megelégedése egyszerű életföltételei közepett mindenekelőtt meglepő. Mert a nép megelégedett vala szerény viszonyai ellenére. A munkás nem követelt többet alacsony bérénél. Ha megélhetésük biztosítva volt, a fölösleget nem látszott óhajtani senki sem. De hogy mi a szükséges és mi a fölösleges, azt meghatározni a legnehezebb. E fogalmak megállapításában bizonyult e nép igazán nagynak.

Tőkepénzzel, nagy összegekkel nem rendelkezett sem gazdag, sem szegény. Viszont szükségét sem szenvedett senki sem. Megvolt mindenkinek kellő mértékben a tápanyag, fűtéshez szükséges fa és az apró kiadásokra valót megszerezte hétköznapi munkájával, lett légyen az bármily olcsó. Mert az árak alacsonyak voltak minden téren. A nemzetgazdaságot a lehető jutányos árakra volt alapítva.

Az ország el volt teljesen zárva a külvilágtól. Idegen behozatal nem változtathatott a megszabott árakon. A nemzet saját terményeit fogyasztotta és a termelés olyan természetű volt, hogy ki tudta elégíteni a szükségleteket. A kölcsönösség a termelő és fogyasztó között a lehető legszorosabb maradt, Idegen befolyás az elszigetelt országban nem zavarhatta meg az egyensúlyt.

De az egyszerű anyagi szükségleteken kívül volt bőven gondoskodva szellemi táplálékról is. Szórakozásra is jutott még a legszegényebbeknek is. Sőt azt merném állítani, nem ismerek munkásnépet a világon, mely aránylag többet költene kizárólag kedvteléseire, vagy amely többet szórakozna.

Mindössze a mód más. A szórakozások neme különböző. Ami eltérő, az a fölfogás.

Esztétikai érzék.

Esztétikai érdemei a japán otthonnak még feltűnőbbek a pusztán materiális hasznainál. Nemcsak védelmet szolgáltat az idő viszontagságai közepett, de kellemes tartózkodást, művészies interieurt nyújt a legutolsó kulinak is. Épen azért, mert fölszerelése olcsó, telik arra mindenkinek. Szépsége épen egyszerűségében rejlik.

Az alapfogalom a kunyhóé. A kiindulási pont az ősember egyszerű erdei laka. E jellegét megőrizte sértetlenül napjainkig a japán ház. Nincsenek se kőfalai, se vasgerendázata. Semmi, ami tartós, vagy szilárd lenne. Csupán időleges jelleggel bír. Mint hajdan, a népvándorlás korában, ma itt, holnap amott építhetik föl. Hiszen minduntalan ott látom szemeim előtt, hogyan verik szét az oszlopszatot, szedik részeire az alkatrészeket és hurcolkodnak el mindelestül. Elviszik, mint a csiga, a házaikat, hogy aztán másutt építsék föl azt.

Efemerikus a japán hajlék, mint az élet. Jellege mulékony és változó. Az eszme, ami abban kifejezésre jő, az érdekes. Az épület, mint olyan, lényegtelen. Ami fontos, az fölfogása. A ház, az emberiség hajlékának gondolata, mint olyan, sajátos. Abban látjuk e nép törekvését, eszményeit kifejezve, anyagot és formát öltetni.

Az anyag a fa, a forma archaikus; legolcsóbb és legjutányosabb az egyik ép úgy, mint a másik. Ezen alapföltételek változatlanok maradtak a századok folyamán át, közönyösek külső körülmények iránt és érintetlen őrzi meg építészeti hagyományait a művelődés különböző fokain. Az egyszerű, a kezdetleges, az archaikus jelleg sértetlenül jött kifejezésre mindenkor, az ősi, a primitív, az eredő eszme ott van megörökítve a mai napig.

Paloták vagy kunyhók építését ugyanazon szabályok

befolyásolták. A mikadó kastélyai vagy a koldus viskója ugyanazon anyagból készült és hasonló formát öltött. Az anyagi érték csak másodsorban vagy alig jött tekintetbe, az eszményi cél elérése volt az egyedül lényeges. Eszményei elérésében így a legszegényebb sem volt meggátolva. Ezen jelenség egyike a legjellemzetesebbeknek és nagy horderővel bír nemcsak szépzészet, de szociális szempontból is.

A japán társadalom egyensúlyának egyik legszilárdabb biztosítéka azon körülményben rejlett, hogy szegény volt. Ámbár e szó: szegény, nem alkalmazható, inkább mondjuk, hogy pénze nem volt, kincsekkel nem rendelkezett. Mert szegénynek azt nem nevezhetjük, kinek mindene megvan, aminek szükségét látja. A társadalom épen úgy, mint az egyén, ha igényeit ki tudja elégíteni, tulajdonkép jómódú.

E nép megelégedése szükségleteinek korlátozásában keresendő. Vagy mondjuk: szükségleteinek alapos ismerete, világos fogalmi engedték meg, hogy gazdasági egyensúlyát megőrizze. A fölöslegestől a túlzásoktól igyekezett magát megőrizni. A pénznek értékét helyezte tudatosan alacsony fokra. A pénznek birtoklása iránt óhajtotta egy-? _kedvőségét-megőrizni. A pénz bírását nem tekintette élete egyik főcéljának. Ambíciói ennél magasabb eszményekért küzdöttek.

A birtokvágy és gyűjtőösztön, e két hatalmas elemi érzés megfékezésében rejlett a régi japán társadalmi élet egyik fő erkölcsi biztosítéka. A nemzet munkáját, szorgalmát nemesebb ügyeknek óhajtotta biztosítani. A nép törekvéseit magasabb célok elérésére irányította. Nippon hiúsága teljesebb megelégedést talált, ha polgártársai azt mondták, hogy bár szegény, de becsületes ember és büszkébb volt arra, hogy híre önfeláldozó, mint ha millióit emlegették volna. A nemzet ambíciója fiainak cselekvéseire irányult elsősorban.

A legszegényebb becsvágya is bő kárpótlást találhatott. A belső érzések nem tompultak el. A jó tulajdonok folytonosan föl voltak ébresztve. A lakosság osztálykülönbség nélkül ápolhatott fenköltebb eszményeket. Az élet görön-

gyös útjain épen eszmekörében talált megelégedést. A való csalódásaiért képzeletvilága nyújtotta a kárpótlást. A realitások irrealitása az idealizmusra vezetett.

így gondolkoztak a társadalom vezetői. Ezen álláspontot foglalta el a kultúra. Így érzett a többség. És így élt és cselekedett a nép. E materialis hajlamokkal bíró nemzet a lehető legidealisztikusabb célokért küzdött. Anyagi élete, fizikai munkája, kegyetlen vérontásai, egész élete alapján véve ugyanazon eszméért hevültek. Életereje, hajlamai, testi és szellemi képességei, mind egy közös célt szolgáltak. A nemzet valamennyi osztályai, a nép zöme, tudatosan vagy öntudatlanul, de mindenkor a közmegelégedést fokozta, az általános4ársa4almi egyensúly megszilárdítását segítette elő. A pénz tulajdonképpen nagyon alárendelt szerepet játszott a régi japán társadalomban, A nép megélhetését biztosította az anyaföld. Az egyéb szükségleteket fedezte a személyes munka. A nélkülözhetlen megvolt így mindenkinek, a nélkülözhető nem bírt fontossággal. Ez volt az *axióma*, az alaptétel, melyre nemcsak a magán-, de a családi-, sőt az egész társadalmi élet föl vala építve.

A vagyonszerzés, a meggazdagodási vágy nem tartozott a lét főcéljai közé. Ha meg is volt, de inkább elpalástolva, mondjuk: párhuzamosan, alárendelve érvényesült az életműködés gépezetében. Csak úgy, mint Európa középkori társadalmában, gazdagnak, milliomosnak lenni, nem képezte a vágyak non plus ultra-ját. Egy-egy antwerpeni vagy augsburgi tőkepenzes korántsem volt a társadalom vezetője. Hogy valaki előkelő állást foglaljon el és mint a nemzet színe-java szerepeljen, arra a pénz nem volt elegendő. Kiváltságos állást, előkelőséget, hírnevet vagy igazi nagyságot pénz nem vásárolhatott meg.

És a pénz nem vásárolhatott akkor sem, mint ahogyan nem vásárolhat ma sem boldogságot, sem megelégedést. A Kelet népei e sarkigazságot régen ismerték. Életbölcészettük világnézetük az aranyat nem becsülte túl. Annál világosabban látta az emberiség belső tulajdonainak értékét. Annál jobban

ismerte azon fiziológiai vonásokat, melyek a legbiztosabb tényezők a kedély világ békéjének fönntartására.

A társadalom nyugalma, biztonsága a személyes megelégedésben találta magyarázatát. Mert jólehet a nép nem bírt semmivel, dolgozott reggeltől estig, alapjában véve hiányt nem szenvedett. Megvolt mindaz, ami tényleg szükséges; sőt többje volt annál, mert tehetsége, műérzéke, egész kedélyvilága gazdag jutalmat talált saját eszmekörében, nemzeti kultúrájában.

Lett légyen a nép szegény, otthona pedig szerény, de azért nem volt olyan hajlék, mely ne tanúsított volna bizonyos fokú ízlést és némi művészi törekvést. A kifejlett színérzék, tudatos formaszereket megnyilvánult minden lakásban. A konyhá vagy palota egyaránt művészi volt. Az előállítási anyag becse, a fa minősége változott csupán, de a szépészeti érték nem. Ízlés és művészet egyformán érvényesült gazdag mint szegények között.

Nagyobb művészek, fényesebb tehetségek születtek a világon többfelé, de művésziesség népe nem létezett sehol. Jobban kifejlett szépészeti érzékkel népe sohasem volt fölruházva. A szépet, a jót sehol őszintebben nem csodálták, nyilatkozott légyen az a természet vagy művészet terén, egy páratlan vidék vagy ritka műtárgy alakjában. De mindaz, ami kitűnt, ami a közönségesen felülemelkedett, elismerésre talált. Egy szóval minden téren az esztétikust keresték.

Mert ami elsősorban jellemző és rendkívüli jelenség, hogy e nép szépészeti érzékét nemcsak kizárólag a művészetek terén érvényesítette, de átvitte és alkalmazta a mindennapi életben is. Nemcsak múzeumok számára alkotott, de saját házait sem hagyta figyelmen kívül. Nemcsak szobrokat faragott és képeket festett, de használati tárgyai formáját is tudatosan mintázta és azok színeit vigyázva választotta meg. Nem volt olyan apróság, melynek előállításánál ne fordított volna bizonyos gondot hasznossága mellett tetszetős külsejére is.

A japán interieurnél finomultabbat népe nem alkotott.

Festőibbet sokfelé láttam, de harmonikusabbat sehol. A perzsák puha szőnyegekkel kárpitozott termei színesebbek, Egyiptom csipkefinom faragású rácsos serrail-jai több varázst rejtenek, a mórok virágos szökőkutas *patioi*, a görögök, és a rómaiak átriumainak egyenes utódai, mindannyi — elismerem — kedélyesebb, melegebb és kellemesebb hajlék, de egyik sem bír azzal a keresett egyszerűséggel és hasonlóan tudatos összhanggal.

Egy másik nagy előnye a japán fölfogásnak, hogy azt gazdag és szegény követhette. A társadalom osztálykülönbség nélkül rendezhette be magának a legartisztikusabb otthont, a nagy úr és parasztság egyaránt. Mert minden más népnél, még a legművészbibben fejlettek között is, a művészet ápolása csak a felső osztályok kiváltsága lehetett. Még azon esetben is, ha az ízlés és a szépművészeti érzék ki is volt fejlődve, de megvalósítására nem telt sem költség, sem idő.

Nippon szigetein a művészet fogalma, mint olyan, eltérő volt a többi nemzetekétől. A kiindulási pont más, a megtett utak különbözők. Az antipodusokon mintha minden meg lenne fordítva. Amit nálunk szépek neveztek, náluk mint csúnya lett elítélve. Mit mi jónak gondoltunk, ők szigorúan rosszalták. Az értékesnek véltet pedig, mint teljesen értéketlent dobták el. Innét magyarázható az a fölötte jellemző tény, hogy gazdag bútorok és pompás műtárgyak, melyek a XVI. és kivált a XVII. század óta Európába kerültek, kizárólag az európai vásár számára készültek; japán otthonban helyet soha nem találtak. A pazar aranyozású lakkos szekrényeket, a csillogó ércedényeket és a tarka virágos porcellánvázákat kizárólag a nyugati piac, a *fiwaA^^_ha^zjialaifara* gyártották.

A japán otthon sem a színességet, sem a csillogót nem tűrte. Elsősorban minden túlzást került. A szoba tónusai félárnyakra szorítottak. Megannyi természetes alapértéket képviselt. A váz maga terméshéjből készült, az oszlopzat sem festve, sem faragva nem volt. A falakat hófehér papiros fődte. A padlóra nyers gyékényt terítették. Az eltérés csupán az

anyag minőségére szorítkozott. A legelőkelőbb palotákban is a simára gyalult oszlopszat mindenkor természetes fából épült, a falakat kivétel nélkül papiros fődte, csak előállítási módja változott, a padlót is gyékények takarták minden házban, bár annak minősége a közönséges sástól a selyemfinom nádlevélig változott.

Ezen körülmény, hogy a császári termektől a munkás odújáig az anyag változatlan maradt, kétségkívül döntő befolyással volt a nippon otthon fejlődésére és kialakulására. A legszegényebb megengedhette magának, hogy tetszetős és csinos alakot kölcsönözzön neki. Fára, gyékényre, papirosra mindenkinek telt kivétel nélkül és így egyformán alkalma nyílt valamennyinek jó ízlését kifejeznie. Háza valamennyinek amellet, hogy hajlékul szolgált és védelmet nyújtott, mintegy kifejezésre hozta tulajdonosának magasabb vagy alacsonyabb fokon álló műérzékét is.

Ami a belsőt illeti, az teljesen üres maradt. Az üres szoba, értem, ha első percre csodálkozást kelt. Hiszen a mi felfogásunk épen az ellenkező. A helyiségeket annyira megtömjük bútorokkal és túlterheljük szükségtelen tárgyakkal, hogy végre alig lehet mozogni és túltömöttségüknél fogva válnak kényelmetlenné. A szabad tér hatását tönkreteszi a bútorkereskedésre emlékeztető túlterheltség. A *világosságot* elzárják az ernyők és ellenzők, végre a friss *levegő* sohasem juthat be a sűrű függönyökön és nehéz kárpitokon át.

Tér, világosság és *levegő* az *élet* főkellékei és *míg* az európai ízlés tévelygése hova-tova ez alapszükségleteket küszöbölte ki lakásából, a japán nép ellenkezőleg ezt tartja elsősorban fontosnak. Így az utolsó ház is tágas, világos és levegős. Második kellék a tisztaság. Takarítanak, mosnak, törülgetnek folyton. A japán csin így méltán közmondás erejére emelkedett. Ez a kezdet, ezek az alapföltételek: Tér, világosság, levegő és tisztaság. Ezek nélkül lakás nem képzelhető.

Mint emlitem, a szobák üresek. Csak azon bútorokat

hozzák be, amelyekre szükség van. Leülni pár vánkost, ebédelni lábas tálcákat, aludni takarókat használnak. Fürdő- és mosdóhelyiség mindig található még a legutolsó kunyhóban is. A ruhaneműt, ládákat, élelmiszereket szinte külön fülkékben őrzik. A ház épen nem nagyobb, mint nálunk, sőt rendszeren kisebb, de mozgatható rekeszfalakkal tetszés szerint osztható különböző helyiségekre, és bármennyire nehéz legyen megmagyarázni az egyszerű, tágas, világos és napsugaras helyiségek előnyét, mentül jobban megszokjuk azokat, annál jobban elismerjük, hogy álláspontjuk helyes. Otthonaik egészségesebbek, kellemesebbek és szebbek a Nyugat népeinek lakásainál.

A szépészeti szükségletnek két műtárgy tesz eleget. Sohasem több, mint egy virágedény vagy szobor és egy festmény. Mind a kettő ott van egy külön, az erre a célra építet fülkében, *a tokomonoban* fölállítva. E fülke egyszersmind keretül szolgál a szabadon függő képtekercsnek vagy vázlatnak. E két dísz tárgy hetenként változik. A családi raktárból újakkal cserélik föl azokat. De egyidejűleg többet nem állítanak föl. Egyik a másik hatását nem rontja. A művészi élvezet zavartalan és végre is a céljuk nem az, hogy a szomszédoknak megmutassák mennyiük van, nem a külvilág előtti kérkedés ösztönzi cselekedeteikre, de a művészet őszinte szeretete.

Ismét osztálykülönbség nélkül ugyanazon fölfogást találjuk kifejezésre jutni, mely elvégre is az egyedül helyes; gazdagnak és szegénynek telik egyaránt egy virágcserepre, mindenki vehet egy, a nép számára készült krajcáros, de nagy műbeccsel bíró fametszvényt. És egyforma lesz a műélvezet, melyet a tokonomo két szerény, de formában és színben tökéletes tárgya kelt az ország egész területén, minden körben változatlanul.

A művészetek népszerűsége.

A művészetek népszerűsége, vagy mondhatnók: a népszerű művészet elsősorban sajátos és jellemzetes Nippon országában, mert nemcsak az előkelő, de a közönséges nép is bir művészi érzékkel. A művészet nemcsak múzeumok és palotákban, de az egyszerű lakóházban, sőt kunyhóban is kifejezést talál. A fényes pagodák, díszcsarnokok, fogadótermek, lakószobák mind egyaránt magasabb szépészeti érzékről tesznek tanúságot. Sőt mehetünk még egy lépéssel tovább is, egészen a konyháig: az üstök, teáskannák, vedrek és ibrikek, mind művészies rajzot, finomult fölfogást tanúsítanak. Az egyszerű bambusznyeles seprű, a vízhordófa, veder, a papiroslampion, megannyi művészies alkotmány.

Minden tárgy célirányos, a maga nemében tökéletes és szép. Megannyi kis iparművészeti remek. Soha ércet, vasat jobban kovácsolni, fát szebben gyalulni, cserepet jobban mintázni mesterember nem tudott; de ami a munkánál még fontosabb, az abban kifejezésre jutó művészet, a sajátos, az eredeti, az egyéni vonás, mely minden egyes tárgyat jellemez, az eszme, mely azokban kifejezést talál.

Művészek voltak a hajdani Nippon fiai elsősorban. E művészi szempontból fogták föl magát az életet. És e művészi érzék volt a legtöbb esetben erkölcsi cselekvéseik rugói is. Természetfölötti életrendet nem ismertek. A túlvilágról mesészerű, ködös fogalmakat alkottak. Kevés vallásos érzéssel bírtak. Metafizikai hajlamokat is nélkülöztek. Ellenkezőleg a transcendentális gondolkozású hindosztánnal vagy a filozofikus kinaival a japán mindössze esztétikus, de esztétikus a szó belső és mély értelmében. Sőt azt mondhatjuk, hogy a nép ethikai érzéshiányait is az esztétikai érzék pótolta.

Ha ez emberek élete nélkülözte is a természetfölötti erények támaszát és irányítóját, viszont a tévelygésektől, az erkölcstelentől megőrizték természetes előnyei. Szépészeti érzéke volt kétségkívül e téren leghatalmasabb féke, mely a

kihágásoktól és végletek elkövetésétől megóvta a népet. Erkölcsei tisztaságára elsősorban ismét szépszerűen fejlettsége ügyelt és az tartotta vissza legtöbb esetben egyéb vétségek és kihágások elkövetésétől is.

Az ó-japán társadalom kétségkívül erényes alappal bírt. A család tagjai, a községek lakói, sőt a nagy városok népessége is szigorú ellenőrzés alatt állott. A felügyelet részben szokásokból, részben törvényszerűleg gyakoroltatott. A legkérlelhetlenebbek éppen azon rendszabályok voltak, melyeket minden egyes polgárnak, Japán legutolsó fiainak is saját önérzete, személyes hiúsága írt elő.

Egyes pontok, igaz, hogy nagyon lazán voltak körülírva. Bizonyos kérdésekkel szemben az elnézés kárhozható. A férfi otthonán kívül nem tartozott cselekvéseiről számot adni. Igaz, hogy e nép pogány volt, nem kívánhatjuk, hogy az erények gyakorlásáról tiszta fogalmaik lettek légyen. A férfiak morálisai mintha más lett volna, mint a nőké, A magát legkifogástalanabbnak, legerkölcösebbnek tartó férfi is könnyen feloldozta magát erkölcsi kötelezettségei alól.

Lett légyen atya vagy fiú léha, háza küszöbén belül mindenkor kifogástalanul viselkedett és az erények szigorú őre volt. A szokások e téren olyan zsarnoki módon voltak körülírva, hogy még férj és feleség között is a legmerevebb érintkezési formákat írták elő. Hitvestársak bensőbb kifejezéseket nem engedhettek volna meg gyermekeik fülehallatára. A feleség mindenkor az előírt udvariassági formák között szólította meg urát. Egy gyengédebb mondat tanuk előtt, mint a jó ízlés durva megsértése ítéltetett el. Ez egyszerű szót: «csók» mint közönségest és póriast, még csak ki se mondták, az irodalomban pedig egyáltalában nem fordult elő.

A Japánban járt utazók és pár könnyütollú író, kik olyan sok hamis és egyoldalú ismertetést közöltek, elsősorban túlrövid ideig tartózkodtak az országban, hogy a népet megismerhessék. A nemzet társadalmába egyáltalában nem hatoltak be. Akikkel érintkeztek, azok sok esetben maguk is ki voltak rekesztve a társadalomból.

A nemzetközi kikötők életét, a kereskedelmi gócpontok tömegét nem tekinthetjük mérvadóknak; ezekben úgy a társadalom, mint az egyed elvesztette régen eredetiségét és megszűntek jellemzetes vonásaik. De hogy az internacionális befolyást és a kommerciális szellemet mennyire veszélyesnek tartották a Sogunok a nemzetnek nemcsak gazdasági egyensúlyára, de a nép belső megelégedésére nézve is, azt már onnét láthatjuk, hogy évszázadokon át mindössze egy városban, Japán legdélibb szigetén volt nemzetközi forgalom megengedve és idegenek még ott is csak bizonyos kiszabott területen élhettek.

Japán, elszigetelése sok megtámadásnak volt kitéve, és okait többféleképen magyarázták. De lett légyen az alapgondolat stratégiai és a nemzet teljes függetlenségének biztosítása, viszont kivált a későbbi fejlődések alatt a hajdani intézmények megőrzésére, mondjuk: az ősi társadalmi rendszer fönntartására irányult főtörekvésük. A nemzet belső élete egyensúlyának megszilárdítása lebegett a Sogunok uralkodása előtt, mint a kormányzat első feladata.

A törvények és intézmények, melyek e célt elérni igyekeztek és tényleg századokon át el is érték, zsarnokiak és atyaiak voltak egyidejűleg. Mint föntebb már volt alkalmunk megemlíteni, a nemzet részekre való fölosztása, közösségi szervezet, család elszigeteltsége mind közreműködtek együttesen, hogy a lakosság lehetőleg ellenőrizve maradjon és hogy a társadalom a legmerevebb formák között alakuljon.

A nép és a társadalom így párhuzamosan haladt az előre kijelölt irányban, a nép és a társadalom közösen működtek az előre meghatározott célok elérésére. E szolidaritás engedte meg, hogy sikereiket kivívják és e kölcsönös munka létesítette a nemzet virágzását; a nép megelégedésének egyik oka tulajdonképen az összhangzó életműködésben rejlett.

Mert jólehet, a hajdani mikádók kényurak voltak és nevükben a Sogun korlátlanul uralkodott, de viszont nem mulasztották el a népnek megadni mindazt, ami személyes

vágyát képezhette, vagy legalább is a lehetőség megvolt minden egyes polgár számára, hogy apró köznapi céljait elérhesse, hogy ambícióinak útjai nyitva álljanak, egyszerűen: hogy az emberi hiúság megtalálhassa kielégítését. Címek, kitüntetések, érdemrendek voltak nagy számmal a társadalom legfelső osztályaitól a legalsóbbakig. Csak a forma, az egyenruha színe, a kitüntetés neve volt változó, de a kitüntetés nem hiányzott, kitűnni volt alkalma a saját körében mindenkinek.

A két udvar, úgy a Mikádóé, mint a Soguné, lehetőleg fényes volt. A szertartások egymást követték. Vagy mondjuk: az élet legegyszerűbb cselekvései szertartásokká lettek. A császár személyét valóságos misztikus fény övezte; egyszerűen küszöbét átlépve a nép, sugaraitól mintegy felemelkedve, kitüntetve hitte magát. Az udvarban bárminő névleges állást elfoglalhatni: ezek vágyát képezte. A legegyszerűbb kamarás vagy itt-ott szolgálatot tevő tiszteletbeli hivatalnok boldognak érezte magát illuzórius nagyságában.

Ezen képzelt nagyságok kielégítésében mutatott a japán társadalom szokatlan életbölcészetet. A nemzet legbefolyásosabb elemeit fizették ki üres címekkel. A főnemességet a császári udvar körül foglalkoztatták lázas semmivevással. Öltöztek és vetkőztek, mint a színészek, pompás uszályokat öltve, vonultak föl és alá a kiotói palota színpadán. Ártatlan multság és ami fő, ezeket kielégített. Hát még a császár! Fölnevelve abban a hitben, hogy a nap istennőjétől származik, elzárva a külvilágtól, tétlenül, palotájának szentélyében, boldognak érezte magát mitológiai képzelt nagyságában.

A harcias, életerős elem a Sogun udvarában érvényesült. A feudális urak, a várak parancsnokai, kiknek kezébe a tényleges kormányzat volt letéve, a Daymiók a Sogun udvarát képezték. És ide tartoztak a *Santuraik* vagy lovagok, a fölfegyverzett nemes családok. Ők alkották a nemzet vezetőköreit. A közvélemény náluk talált kifejezésre leghatalmasabban. Ez elemet foglalkoztatni, kifárasztani és kielégíteni volt Japán összes szociális problémái között a leg-

nehezebb; de sikerült ez a föladat is, tekintve, hogy három századon át megszakítatlanul béke uralkodott és sem külső belháború nem zavarta az ország nyugalját. Így is a lovagok, a samurai-elem folytonosan fegyverben állott. Gyakorlatokat tartott, kaszárnyákban élt, tetőtől-talpig vértetbe öltözött és még ha a városba ment sétálni, sem volt nála kevesebb, mint két kard. Mindez emberek nehéz kötelezettségeiket teljesítve, fölösleges gyakorlataikat végezve, kényelmetlen ruházatokat viselve, teljesen meg voltak sorsukkal elégedve, mert meg voltak győződve századokon át, hogy nagyfontosságú föladatot végeznek és hogy a nemzet határaitól ők riasztják vissza az ellenséget — mindaddig, amíg csak az amerikai flotta nem tűnt föl a láthatáron és nem törte föl az ország kapuit; mindaddig, míg a nyugati civilizáció nem tépte szét illúzióit és nem döntötte meg Nippon hajdani társadalmát és egész ősi világnézetét.

A társadalom egyensúlya.

Japán 1858-tól, midőn föltárult a külföld számára, gyökeresen átalakult, sőt azt lehetne mondani, hogy bizonyos tekintetben teljesen meg is szűnt. Az Öreg elhalt, született helyébe fiatal. A hajdani nép helyébe új lépett. A régi eszméket modern gondolkodás váltotta föl. A munka és kereset, vágyak és törekvések, mind más ma, mint tegnap volt. Mások elsősorban az életcélok és a lét ambíciói, más maga az élet és annak megszámlálhatlan alakulásai.

A régi társadalom is megszűnt régen. A hajdani egyensúlya kikökönt örökre. Az osztályok harca kitört itt is, mint a világ többi részein. Az elégedetlenség nőttön nő. Senki sem tudja magát helyzetébe beletalálni. Mindenki többet akar. A több azonban még kevésbé látszik boldogítani, mint a kevés. Itt is a pénzért küzd és harcol kicsi és nagy, a pénzért áldoz föl mindent a szegény és gazdag.

Az ősi társadalmi megelégedés egyik főbiztosítóka épen

a pénz hiányában rejlett. A pénznek nem tulajdonítottak értékén felüli becset. A megélhetés ennek következtében olcsó maradt. Az árak minden téren alacsonyok voltak. Mert ne higgyük, hogy e nép bármikor is nélkülözött. Ellenkezőleg, mint fentebb láttuk, mindene megvolt, ami szükséges. Sőt részesült mindazon élvezetekben, szórakozásokban, melyeket az emberek megkívánnak. Mert ha e társadalom mély lélektani ismerettel szervezte intézményeit és, mint említettük, a Mikadó és tarka udvarától elkezdve a Daymiok tornyos várának népe, az utolsó Samuráiig tudott megelégedést nyújtani, úgy viszont az alsó néposztály sorsát sem hanyagolta el. Sőt talán azt lehetne mondani, hogy épen a legszegényebbek élete volt aránylag a legszabadabb, legváltozatosabb és legkellemesebb.

A pénz, mint az előzményekből láttuk, csak másodsorban jött tekintetbe. Értéke relativ maradt. Az élet szükségletei és kedvtelései egyaránt olcsók voltak. És alacsony vala az ára nemcsak annak, ami szükséges volt, de a fölöslegesnek is. Kedvtelések, szórakozások, művészetek, mind meg voltak szerezhetőek olcsón. Maga az anyag mellékes maradt, mint főntebb kifejtettük. Fa, bambusznád, papiros és cserép voltak a legnépszerűbb előállítási források. Maga a ház mindig megtartotta rusztikus jellegét. Konyhá maradt még a palota is, legalább fölfogásban.

Megfelelő volt a belső és az abban lefolyó élet. Az otthon keresett egyszerűsége, a berendezés komoly ízlése, az órend szabályos meghatározása, egyszóval az élet harmóniája, az összhang, mely a lét folyamata közben megnyilatkozott, mesterileg volt körvonalazva és meghatározva.

A hajdani társadalmi intézmények elsősorban arra törekedtek, hogy túlságos ellentétek ne merüljenek föl. Kereset és kiadás, termelés és fogyasztás, mind bizonyos határok között történt. A végletek meg voltak gátolva úgy az egyik, mint a másik irányban. Mértéken túl még a sikert sem óhajtották.

A pénzt nem tartották kívánatosnak összeharácsolni.

Nippon ősei nem hitték, hogy az arany képes lenne általános megaláztatást és boldogságot adni.

Ellenkezőleg, nemzetgazdasági fáradozásaik oda irányultak, hogy a pénz árát lehetőleg alacsonyan tartsák és hogy a nép szükségleteit csekély, csaknem nominális összegekért szerezhesse meg. A régi japán pénznemek mutatják erre nézve a legjobb példát. Megannyi apró vas- és rézdarab, közepükre lyuk volt ütve és úgy fűzték föl szalma- vagy kőkötelekre. Hogy milyen csekély értékkel bírtak e kis fémkarikák, arra nézve elég lesz megjegyezni, hogy egy, két vagy három láb hosszú fűzér, melynek súlya több volt egy fontnál, alig ért egy koronát, így értéke még magánál a *réz* áránál is kisebbre volt szabva.

De- ez- alacsony áráért megszerezte a nép mindazt, mire szüksége volt, sőt mi több, szórakozhatott és kielégíthette művészi ízlését is. Mint láttuk, a felső körök sajátmaguknak előírt szertartásokban keresték fökedvteléseiket. Mindössze egy pompás Öltözék volt szükséges hozzá. Ennyi volt az összes költség és azt apáról fiúra örökölték. A samuraik, a középosztály, családi összejövetel, különböző vallásos ünnepélyei és a mindennapi élet számtalan szertartásaiban lelta a szükséges szórakozást, "végre a népnek ott volt a színház, a vásárok és búcsúk végtelen sorozata.

A legfelsőtől a legalsóbb rétegekig *szórakozásról* bőven volt gondoskodás. Hogy a kedvtelés olcsó volt és könnyen megszerezhető bárki magának, nem csökkentette értékét és ami fontos, nem vont le a közönséget teljesen kielégítő hatásából. Megadta az embereknek munkás életük közepett a szükséges derűt.

A Sabbat, a hetedik nap nyugalma Kelet-Ázsia népei között ismeretlen lévén, családi ünnepeket, nemzeti eseményeket, nevezetesen évfordulókat tartottak. Nem volt olyan város vagy falu, amelynek ne lett volna meg a saját helyi ünnepe, Ezekre az egész határ összesereglett. Azonkívül úgy a buddhista, mint a sinthojegyházak megszámlálhatlan kisebb-nagyobb búcsúkat rendeztek. Néha napokig eltar-

tottak és elzarándokoltak arra a legtávolabb eső szigetről is. Valamely híresebb szentély, mint az *Ise-ben* máig fönálló napistennőjének háza, vagy *Koya-San*, a nemzet egyik legősibb kolostorának fölkeresésére évekig készült egy-egy munkás családja és életök egyik fővágát képezte.

Megvolt minden vidéknek a maga nagy vonzereje és gócpontja, ahova százával, ezrével özönlött a nép. És megvolt mindannyinak a maga évi vagy gyakran havi ünnepe. Ilyen alkalmakra föllobogózták az egész helységet. Földíszítettek minden házat. Tartottak vendégségeket. Voltak körmenetek. Az előadásoknak se vége, se hossza nem vala. A lakosságot hetekig foglalkoztatta előzetesen a nagy esemény. Pár krajcárért szórakozhattak reggeltől estig. És aztán hónapokig emlegethették a nagy eseményt. Volt, amit megbeszélhessenek a szomszédokkal.

Sőt léteztek külön ünnepei az öregeknek épen úgy, mint a fiatalságnak. Márciusban a kis leányok napját tartották, áprilisban a fiúk vakációja következett. Az előbbit már hetekkel előbb megtudtuk, mert minden bolt megannyi babavásárrá alakult. Ott voltak fölhalmozva úton-útfélen mindazon apró játékszerek, melyek a jövő családanyának kedvesek lehetnek. És megvannak mai napig is a szülők győződve, hogy nem válnának leányaikból jó családanyák, ha a márciusi ünnepre nem ajándékoznák meg babákkal, kis konyhákkal és egyéb apró házi szerszámmal.

A fiúk ünnepe még több készülődéssel járt. Először is hóri-horgas póznát ástak le az udvarban. Mentül jobbmódú a család, annál magasabb volt a pózna. A csúcsán pedig óriási papiros-halat lengetett a szél. Annyi halat akasztanak föl, amennyi a fiúk száma. Mindannyi egy-egy zsákot képezett, melyet a tavaszi szellő földagasztott vastagra. Áprilisban egy-egy vidéki város úgy nézett ki, mintha megannyi tengeri szörnyeteg lepte volna el. Mert nagy tere nyílt a fantáziának a hullők előállítására. Voltak minden nagyságban, minden alakban és kifestették azokat a szivárvány összes színeire.

És amiként megünnepelték a gyermekeket, úgy tartottak ünnepeket az öregek tiszteletére. Mindez alkalmankánál és megemlékezéseknél, ami a lényeges, az nem annyira az ünnep, mely végre is szerény lehetett, az ajándékok pár szál virág, egy rongybáb vagy fakardra szorítkozott, de maga az érzés, mely létesítette és mely kifejezést keresett.

Ezt mondhatnánk az ismert virágünnepélyekről is. Hírók mai napig általános. A szokásos hagyomány eredete elvész a múlt homályában. Emberemlékezet óta megolt minden évszaknak a maga növénye, minden hónapban egy más virágot ünnepeltek. Amint kinyílt az első bimbó, ameddig csak el nem hervadt az utolsó virágszál, megcsodáltak minden hajtást, gyönyörködtek az utolsó lehulló levél hatásában.

A költői vonás, a művészi érzék a megragadó, a nép poétikus és esztétikus érzelmeinek megnyilatkozása a lényeges, az esszenciális. A tél végétől kezdve, mikor az első szilvafák bimbózni kezdenek, minden hónap meghozza a maga virágát. Márciusban nyílnak a jácintok, áprilisban a cseresznyefák, májusban az azélia, júniusban a peóniák és így tovább, míg csak késő ősszel az utolsó megsárgult és megvörösödött jávorbokrok szereznek általános élvezetet.

És a lakosság mindekkoráig csoportosan keresi föl a városok mentén fekvő kerteket. Jó barátak, szomszédok összebeszélve töltik el a szabad ég alatt a napot. Sőt midőn kivirul a cseresznyefa ága, valóságos népvándorlás keletkezik és elutaznak messze földre, hol a virág nyílása legszebb. Napokig tartó fáradságot föl sem vesznek, hogy például egy-egy híres cseresznyefában, mint a *Sumida gawa* partjain elterülő kertekben, vagy a messze *Jamato földjén*, a hozzáférhetlen *Joshino* hafmain virágzó százados fákban gyönyörködhessenek.

Az udvar is, nemcsak a nép, megőrizte az ősi hagyományt és évenként kétszer: áprilisban, mikor a cseresznyefa nyílik és októberben, az őszirózsák virágzása-kor, nagy, ünnepélyes fogadást tart a császári kertekben.

Meg vannak ilyenkor híva az ország előkelői; az államférfiak, a tisztikar, a kiváló politikusok, híres hadvezérek, külföldi diplomaták gyűlnek össze egy szép verőfényes délután a szabad ég alatt, hogy a cseresznyefa hajtásait vagy az őszi-rózsák szirmait csodálják, mint ahogy az a meghívókon áll. Mert kedvesebb szórakozást nem tudna még a Mikádó sem nyújtani minisztereinek, generálisainak, vagy bármely alattvalójának, mint legbecesebb kincseit, a császári kertek századok óta ápolt virágdíszét föltárni.

Az egykori társadalom úgy nevelte fiait, úgy is irányította ízlésüket, hogy legmagasabb élvezetét a természet különböző megnyilvánulásaiban találja meg. A gyermek kis korától kezdte csodálni az anyatermészet báját. A pázsitos völgyek, sziklás hegyek, csörgedező patakok, szunnyadó tavak, mindannyi kedves célpontjai első kirándulásainak. A tenger vészes hullámzása, vagy a fellegek fáradhatlan játéka soha meg nem szűnő varázssal birt e nép kedélyvilágára. És ez rendelkezésére állott gazdagnak és szegénynek, ami pedig legfontosabb, hogy gazdag és szegény egyaránt föl tudta fogni annak szépségét. A nép minden osztálya, a felső úgy, mint az alsó, megértették a legmagasabbfokú művészetet — a természet alkotásait.

Szórakozások.

Idáig jutott a japán nép műérzéke. Ennél tovább nem mehetett. És e körülményt ismerve, foghatjuk föl a nemzet művészetét. Mindezt tekintetbe véve érthetjük meg a nippon festészetet, melynek főfeladata épen oda irányult, hogy a természet által okozott hatásokat és érzéseket a szemlélőpen fölkeltsse. Hogy a természet nagyszerűségét, a tenger végtelen tükrét vagy az égbolt mérhetlen kupoláját hűen visszaadni egy árkus papiroson nem képes, azt belátta hamar. De annál erősebben törekedett a természet által keltett hatásokat fölbreszteni a szemlélőben. Célja kevésbé a külvilágot másolni, mint inkább a külvilág impresszióját fölkelteni vala.

Ezen a téren érte el Japán a művészi fölfogás finomulásának legmagasabb fokát és ebből a szempontból művész és műértő a legutolsó nippon.

E kérdés társadalmi oldalát vizsgálva, azt látjuk, hogy lényeggel épen ezen körülmény bír. Fontos, hogy a szépi-észeti érzék a nép közös tulajdonába ment. Nemcsak egy kiváltságos osztály bírt műérzéssel, nemcsak a művészvilág értette meg mestereinek törekvéseit, az érzés maga, a szépi-észeti finomultság áthatott az egész nemzetre, a társadalmi élet egyik leghatalmasabb tényezőjévé alakult.

Mindenki kivétel nélkül érdeklődött a művészetek iránt, nem volt olyan nippon, kinek a jóban és szépben ne lett volna meg a maga öröme. Természetben, művészetben megtalálta bőven kedvteléseit. Megvolt a legszegényebbnek is a lehetőség szórakoznia. A tájkép nagyszerűségében, a virágok bájában, a madarak énekében vagy a szentjánosbogarak lidércfény szerű röptében egyaránt gyönyörködött a nemzet minden fia. És ami több, egyforma tudatossággal élvezte e jelenségekben az esztétikai vonásokat.

Ha egy társadalom egyensúlyára nézve fontos, hogy annak ereje kellően oszoljon meg és hogy munkája bizonyos irányító gátak között folyjék, nem kevésbé lényeges a szabad órák betöltéséről is kellőleg gondoskodni. A régi japán társadalom e tekintetben szinte csodát művelt. Mert nemcsak ellátta olyan munkával a népet, mely kellőleg lekötötte és olyan hatáskört adott minden fiának, amely ambícióját kielégíthette, de tovább ment és szórakozásról is gondoskodott gyermekei számára, amely egészséges, olcsó és egyszersmind finomult is vala.

Egészségesek voltak mind e kedvtelések, egészségesek és edzők úgy testileg, mint lelkileg. Kint folytak a szabad ég alatt. Elvezették a népet a virágos kertek elé, az árnyas ligetekbe vagy az ország más híres pontjai felé. Telt is ilyen kirándulásokra mindenkinek. Gyalog vándorolt a legtöbb. De maga a hosszú séta szerezte a legtöbb élvezetet. Az apró megfigyelésekben telt igazi örömeik. Hiszen a *Tosa-Njiki*, a

japán irodalom egyik kincse mindössze egy vándorlást ír le az ország egyik szigetéről: *Tosaból Kiotóba*. És végre is magasabb fokon állott az ilyen szemléleti szórakozás, mintha a munkások csapszékekben keresték volna örömüket. Ízlésüket fejlesztette és művészi érzékük így érte el azt a kivételesen magas fokot, melyet ma világszerte csodálnak. A szépészeti érzék kifejezve volt még városi szórakozásaik közepett is. Körmeneteik, fogadásaik alkalmával mindenkor a jóízlés vala a mérvadó. Soha egy kihágás, soha az illem szabályainak megsértése, soha egy durva szó el nem hangzott. Mindezen formahiányok csak olyan kizártak voltak, mint a verekedés lenne egy európai udvari ünnepélyen. És míg a művelt Európa irodalma és színpada telve van kétértelmű kifejezésekkel és azt szellemesnek nevezi, addig itt a legutolsó krajcáros színházat is elhagyta volna a napszámos-családokból álló közönsége, ha érzékiségek fordultak volna elő. Az alacsonytól és a durvától ha nem morális, esztétikai szempontból fordultak el.

Idáig fejlődött a japán társadalom. Ha az emberek nem is voltak jobbak, mint a világ egyéb tájain, de kétségkívül jobban viselkedtek. Jobban tudtak egymással megférni. Szerény körülményeik; szorgalmas munkájuk, egyszerű szórakozásaik közepett több egyensúlyt, nagyobb megelégedést létesítettek, mint a világ bármely nemzete.

Elsősorban ösztöneiket tanulták meg korlátozni gyermekkoruktól fogva. Legelső kötelességének mindenki a magasabb és nemesebb célok kitűzését ismerte. A Mikádóért, a hazáért és a családért fáradt, küzdött és élt, aki embertársai között méltó helyet akart foglalni. Nem csupán önző előnyököt keresett az, aki dicsőségre, hírnévre vágyódott. A társadalom eszményeképen nem a tőkepenzest, nem a milliommot, még csak nem is a hatalmasat tisztelte, de azt, aki áldozatokra volt képes, ki másért tett, eszményekért küzdött.

Nippon társadalmi működését, kormányrendszerét, szokásait tanulmányozva, a legmeglepőbb vonások egyike az

a ritka tudatosság, mellyel a nemzet biztonsági eszközeit alkalmazta, a rendkívüli elővigyázat, mellyel minden heves erjedést vagy veszedelmes forrást, ha nem is volt képes elfojtani, de bizonyos irányba terelt. Így heves vérmérséklete fölpezsdülhetett, harci kedve érvényesülhetett teljes mértékben háborúskodásai közepett. A sokáig féken tartott szenvedély csak annál nagyobb erővel tört ki és a katonák harcoltak tüzzel-vassal, mint ahogy csak japán harcos tud: öini és meghalni.

A munka és szórakozás megosztása ugyancsak ilyen mesterileg volt megoldva. Az egyensúly épen olyan gondosan lett kiszámítva, mint a lét többi mozzanatai közepett. Volt része minden egyes állampolgárnak fáradtságban és kedvtelésekben. Napjainak meg lévén a kellő változatossága, nem hiányzott az alkalom az ember ezer apró érdekeinek, vágyainak érvényesülésére.

A japánok ritka emberismerők és komoly lélekbúvárok lehetnek, hogy óriási népségüknek nemcsak megélhetést, de megelégedést is tudtak szerezni. Ez volt a hajdani japán társadalom minden hibái mellett is legnagyobb előnye. Az ősi nemzeti művelődés képezte valódi alapját. Abból a gazdag, kiaknázhatlan talajból mintegy organikusán fejlődött, melyet a távoli Kelet kultúrájának nevezünk. E kultúra több, mint a civilizáció. Mert az előbbi belső állapot, míg az utóbbi csak külső forma, amaz *érzést*, ez csupán *kifejezést* jelent.

Modern átalakulás.

E hajdani társadalmi szervezeten ejtette az első nagy sebet az amerikai hajóraj. A seb nem hegedt be soha többé, gyógyíthatlan maradt örökre. A régi japán társadalmi egyensúly, kizökkent. A századok folyamán át ápolt intézmények egymásután enyésztek el. A sok fáradtsággal, nagy gonddal fölépített rendszer egy csapással dőlt romba. Megváltozott maga a nemzet képe, letűnt a Sogun hatalma és feledésbe ment a nagy Jeiasu politikai végrendelete. Megszűntek a

régi társadalmi osztályok. A hatalmas Daymiok és hős Samuraik letűntek a színpadról, hogy helyükbe a modern nipponok léphessenek.

Mások a mai emberek, mások céljaik és más az egész gondolkozásmódjuk. Más a társadalom, más az egész élet és megszámlálhatlan kifejezései. Az átalakulás teljes minden téren és minden irányban. Minden forr és minden erjed. Új érzések törnek ki és új erők keresnek formákat. Mint egy tűzhányóból özönlik az izzó láva, úgy hömpölyög előre a nép fölébresztett szenvedélye.

De a társadalom belső átalakulása még koránt sincs befejezve. A munka csak most van folyamatban. A nép zöme csak most kezd ébredni. Mindekkoráig a külső szín \[változott csupán. A nép ruházata nyugati, de gondolkozása megmaradt részben a régi, a keleti. A kormányzat formája parlamentáris lett, de a közigazgatás a hajdani patriarchális engedelmisségen alapul. Pár államférfi, a vezetőkörök programja és nézetei eltérők, de a nemzet, az ötvenmilliónyi lakosság zöme úgy gondolkodik és érez, mint hajdan. A Mikádó alakja még megőrizte népe előtt dicsfényét. Parancsait ép úgy vakon követik ma is, mikor felelős miniszterei hirdetik ki, mint tegnap, mikor a Shogun kormányzott nevében.

Az érzés még él, a fegyelem tart, az engedelmisség nem halt ki a sorok közül. Csak e körülményt ismerve, fogjuk megérteni, hogy vihette ki a nippon kormány egyik napról a másikra új törvényeit. Miképen volt lehetséges az egész ország teljes átalakítása. Hogyan volt az óriási földadat teljesíthető, hogy egy teljesen feudális és patriarchális állam konstitucionális, modern nagyhatalommá váljék.

Az utolsó ötven év alatt Japán gyökeres átalakulása a világtörténelem egyik legcsodálatosabb fejezetét képezi. A feudális zsarnok uralkodásból képviseleti állammá változik. Rohamos munkája közepett nagyhatalommá nő. Hárborúkat üzen a világ legnagyobb országainak, legyőzi Kínát és megdönti keleten az orosz hatalmat. Alig fekteti súly-

pontját Európa császárságainak mintájára a militarizmusba, máris Amerika módjára kommercializmust létesít.

Japán modern militáris és kommerciális vívmányai kétségkívül összes váratlan győzelmei között a legmeglepőbbek és egyszersmind a legfontosabbak is. És így jutunk el a legújabb fordulathoz: a szocializmus küszöbére. Ez a nemzet létének utolsó stádiuma. A nép csak most kezd ébredezni. A belső elváltozások most folynak. A belső forrás gerjed és csak az új századdal veszi kezdetét.

Mindekkoráig, mint látjuk, a nép gondolkozása váltó-, zatlan maradt. A hódító Japán új egyenruhákba a régi hősoket öltözteti, az igazi vívmányokat, a vagyont a hajdani szorgalom, a fáradhatlan nép szerezte. Kínában és Mandzsúriában vívott győzelmeit a hajdani harci szellem vívta ki. Katona és munkás alapjában a régi. A világ legelszántabb és legmegelégedettebb eleme. Hogy e kivételes helyzet nem lehet állandó, az előre látható. Hogy a megkezdett újjáalakulás nem maradhat a kormányzó elem kiváltsága a munkásosztály rovására, az világos mindenki előtt.

Az általános ébredés első jeleit a kínai háború győzelmes kimenetele után tapasztaljuk. A társadalom ébredése ez időpontra tehető. A közvitéz, a nép mind hangosabban kéri osztályrészét. Mind gyakrabban ismétli, hogy nemcsak a terhekből, de a vívmányokból is akar osztályrészt. A társadalom fölocsúdott. Százados álmaiból egyszerre riadt föl. Mindezideig a tömeg szunnyadt. Úgy dolgozott, mint atyái. Csak úgy élt, mint századok előtt és ami legfontosabb, úgy is gondolkozott. Csupán a kormányzat formája kapott más szervezést és legfeljebb a vezérek gondolkoztak másképen, az *Inuiek*, *Iok*, *Oyamak*, *Togók* voltak modernek, de a nép archaikus állapotban maradt. Az általános ébredés csak most tapasztalható.

A *shimonosaki* béke időpontját tekinthetjük a fordulópontnak. E perctől kezdve találkozunk mind gyakrabban az új közvélemény kifejeződéseivel. A japán nemzet belső, átalakulása, új munkakörei, megváltozott gazdasági viszonyai,

jelen családi élete, mai társadalma, egész modern nemzeti létének kezdete e történeti pillanatra tehető. A hajdani nippon társadalom egyensúlya kizökken örökre. A századok munkái mind szempillantásra tűnnek el. A milliókat tegnapi eszméik nem képesek többé kielégíteni. A helyzetet közelebről tanulmányozva, írtam már első látogatásom alkalmával «Kelet császárai és császárságai» című munkámban a következő sorokat:

«A Shogun uralmát a parlament helyettesíti, a hajdani Samurai fiából germán mintájú katonát farag, a földművelő népet gyári munkássá alakítja, sőt tovább megy, egy napról a másikra semmisíti meg régi eszméit és az új konstitúcióval egy új vallást is létesít, vagy jobban mondva, a feledésbe ment és meglehetősen homályos sinto-tant emeli államvallás erejére. Hogy mennyi e szédületes átváltozásban az őszinte meggyőződés, vagy mennyi a természetes fejlődés munkája, eldönteni nagyon nehéz, a belső megelégedés a politikai rendszabályokon kívül esik. Hogy a mai japán, ki köcsögalapot hord, vájjon boldogabb-e kimonós atyjánál, vagy egyszerű földműveseinél, szerencsésebbek-e gyári munkásainak ezrei, hogy országának nyugalma biztosabb alapra van-e helyezve az új rendszer alatt, mint annakelőtte volt, eldönteni nehéz.

De talán a legfontosabb a jövő összes eshetőségei között az, hogy a túlgyorsan létesített újítások és a viszonyok teljes átalakulásai nem fognak-e épen úgy, mint Európában, anyagi és erkölcsi válságokhoz vezetni? Épen az ország legelőrehaladottabb körei, az újabb városok iparosnépe és a legutolsó munkászavargások a jövő képét nem minden árnyék nélkül tüntetik elénk.»

Úgy az ökonomikus, mint a morális krízis egyaránt fenyeget. A század elején az ország ipartelepeit és bányavidékeit fölkeresve, a láthatárt nagyon sötét fellegek borították. Alig múlt el azóta pár év és a vihar már is kitört teljes erővel többfelé. Amennyire lehet, a sztrájkokat, lázadásokat titokban tartják. Az elégedetlenség eddig nem

jutott köztudomásra. Az érzés csak lappang, együttes erővel kitörni még csak ezután fog. A jövőt társadalmi forradalom fenyegeti. A szocializmus a militarizmus és a kommercializmus hűséges követője lett Japánban csakúgy, mint Európában. A különbség az, hogy itt a folyamat századok helyett csak évtizedeket igényelt. A társadalmi átalakulások mintegy üvegházban, hevített légkörben fejlődtek.

A XX. század küszöbén leplezetlenül köszöntött be a szocializmus. Az utolsó háború lezajlása közben formát ölt. A portsmouthi egyezség után nyíltan üt ki. A nagy városokban szociális központok keletkeznek. Újságokat szerkesztenek az elv hívei. Mások Amerikában s Európában tanulmányozzák a szervezeteket. Soraik élén pár ritka tehetség harcol. A mozgalom óriási lépésekkel halad előre. Napról-napra, óráról-óra-ra rohamosan nő párthíveik száma.

A *fost bellum* jelenségek között ez a legfontosabb. Sőt bátran állíthatjuk, hogy Japán életére, jövőjére többé nem a kül-, de a belföld mozgalmi a lényegesek. A nemzet jövőjére, népének új, szociális kondíciói a döntők.

És így jutunk a nemzet legújabb fázisához, a nippon szocializmushoz. Mert hogy annak jelentkezése nem késhe-tett, az minden tárgyilagos megfigyelőre nézve világos vala. Első tartózkodásom alkalmával jólehet még látható kitő-rései nem jelentkeztek, de közvetett áramlatait megérez-hettük és épen ez a még ki nem fejezett, de már országszerte érzett, fojtott—forrongás volt az, mi legjobban meglepett és ami a következő sorok megírására készítetett:

«Ittlétem alatt játszódtott le az első sztrájk és az első felségsértési per. Mindkét jelenség eddig ismeretlen vala. A napisajtó nem is tulajdonított azoknak fontosságot, mert hamar lezajlottak. Az elsőnek színhelye Osaka volt, ahol a gyufagyár munkásai kértek mindössze pár fillérrel magasabb napszámot. A felségsértés gyanújába pedig a tokiói egye-tem egyik Helvéciában végzett tanára keveredett, aki a *regicidium-nak* bizonyos körülmények között jogosultságát magyarázta. Úgy a sztrájk, mint a per eredménye mellékes.

Mindenekelőtt lényeges az, hogy ezen tünetek a fölkelő nap országában egyáltalában jelentkezhetek. De hogy a gazdasági csak úgy mint az erkölcsi válság elkerülhetetlen, a mai állapotok megfigyeléséből kétségtelenül kitűnik. Amikor a régi meggyőződéseket majd megtámadja a modern gondolkozás, amikor ő hitét megsemmisíti a jelen civilizáció, amely napon ötvenmillió ember először fog kételkedni a Mikádó fensőbb mennyei hatalmában, akkor elkerülhetetlenül be fog következni a társadalom megrendülése.»

Hogy Japán még felette nagy átalakulások és meg-
rázkódtatásoknak néz elé, az annál világosabban látjuk,
mentől jobban ösmerjük viszonyait.

Jelen viszonyok.

Az utolsó háborúk győzelmeit mint látom, a nemzet nagyon drágán fizette meg. A szociális fellegek mind sötétebben tornyosulnak a felkelő nap egén.

A jelen benyomás kétségkívül nem derült. Tokyóban kormányválság van. Asakaban gazdasági pangás fenyeget. A *Jamamoto* miniszteriuma kénytelen volt TehTöndani az utcai zavarok nyomása alatt. Soha eddig az *utca* hasonlóan nem mert fellépni. Már-már általános lázadástól tartottak.

Közbe a tengerészeinél nagy arányokat öltött megvesztegetés és sikkasztások derültek ki, melyeknek szálai messzire elnyúlottak. A kutatások többek között a volt berlini tengerészeti attasé öngyilkosságát vonták magok után. Más téren is a japán megbízhatóság sokat szenvedett, így az alighogy megszületett nemzeti ipar és kereskedelem máris felette rossz hírben áll és csak olcsó árai mellett talál piacot.

Legszomorúbb jelenség talán mégis a fenyegető szociális hullámok. Hogy az ország valódi átalakulása előtt csak mostan áll, az mindenki előtt világos. Az eddigi átalakulás tulajdonképen csak külső. A régi formákat cserélték fel ujakkal, de a nép zöme érintetlen maradt. Amit eddig megváltoztattak, az egyszerűen a külső máz, a belső áthason-

lásnak nehéz problémájával csak ezután lesz még szükséges megküzdeni.

E szomorú kérdéssel behatóbban foglalkoztam annak idején a Katholikus Szemlé-ben, valamint egy hosszabb tanulmányban, mely a Revue des Deux Mondes-ban látott 1908-ban napvilágot. Már akkor világosan előrelátható volt a fenyegető veszély. Azóta a helyzet még bonyolultabbá, még szomorúbbá lett. Ma már a japán lapok is kezdik belátni a felette súlyos állapotot.

Az új nemzedék fájdalom mind jobban nélkülözi az atyák kiváló tulajdonait. Mi e kis országot erőssé tette, az a bámulatos összetartás és ritka fegyelem vala elsősorban. Igaz, hogy a vasakaratú *Shogun-ok* a legnagyobb szigorral érték azt el. Enyhébb kormányzat alatt a nép máris sokat veszített egykori önfeláldozásából és páratlan loyaltásából.

A modern japán azt mondhatnánk, minden tekintetben ellentéte atyáinak. Legalább a nagy városok, ipartelepek népe csaknem közelebb áll Pittsburg vagy Chikágó munkásai, mint az egykori Samuraihoz. Ha egykoron mindent a dicsőségért tett, ma a főéletcél itten is a pénzszerzés. De míg hajdan szegénységében is meg volt elégedve, ma még a gazdag is meglehetősen.

Az egykor földművelő népet iparmunkásokká való átalakítása valóban nem tette boldogabbá. Ha többet is keres valamivel, de többek igényei is, ennek folytán ahelyett, hogy javult volna helyzetük, még rosszabbodott. És így van az nemcsak az alsó, de a felsőbb osztályokban is. Minden körben egyaránt meglep, mennyire hiányzik a komolyabb gazdasági alap.

A nemzet finansziális viszonyainak nagy ingadozásai eléggé ismertek. Amit idáig létesített, az javarészt idegen tőkével történt. Az utolsó háborúk költségeit szövetségeseiktől szereztek. Nagyobb iparvállalataik külföldi pénzüzetek műve. De maga a nemzeti vagyon felette bizonytalan.

Ami nem kevésbé káros, hogy a nippon ipar alig létesült, máris elvesztette hitelét. *Osakai áru* egyértelmű a selejttel,

a rosszal. Kelendőségét ennek ellenére csak a felette magas védvámoknak köszönheti. Külföldön Khína képezett eddig jó piacot, de ha ottan a fejlődés munkája elkezdődik, nemcsak, hogy Japán elfogja veszíteni e nagy kiviteli teret, hanem Khína fogja az egész Keletet ellátni gyártmányaival.

A japán ipar és kereskedelem áruinak rosszasága mellett épen olyan nagy hátrány megbízhatlansága. Sohase lehet számítani a japán cégek pontosságára, sőt becsületességükre sem. Minduntalan ismétlődnek hamis csődök és sikkasztások, úgy, hogy nem egy japán bank kínai pénztárnokokat alkalmaz.

Az újabban mind nagyobb port felvert megvesztegetési esetek elég szomorú világitást vetnek különben az általános helyzetre. Mióta pénzszerzés lett a társadalomnak itten is főcélja, annak elérésére minden eszköz jónak látszik. Mindenki és bármi módon szerezni akar. Mintha az embereket valódi kábulat fogta volna el. E tekintetben Amerikának valóban méltó tanítványai.

Meglepő, hogy milyen gyorsan változott át az egész nemzet gondolkozása. Egyik nemzedékről a másikra, mintha kicserélnék e népet. Ami csak úgy magyarázható, hogy nem bírva szilárdabb meggyőződésekkel, hamar hajlik, amerre épen a szél fú. Csakis így érthető, hogy épen azon erények, melyeket legjobban csodáltunk a múltban, hiányzanak mind jobban a jelenben.

Némi magyarázatul talán azon körülmény szolgálhat, hogy újabban felszínre épen azon osztály került, mely egykor legalsó volt. Az üzletembert a régi japán társadalom a legutolsó rangosztályba sorolta. Még az egyszerű földműves is felettük állott. Első helyet a daymiók, a feudális nemesség, a másodikat a szabadharcos elem, a samurai foglalván el.

Így érthető, hogy a mai japán társadalommal az érintkezés épen nem kellemes. A férfiak nagyon sokszor csiszolatlanok, sőt durvák. Szórakozásaik elvadultak. Nők társaságát lehetőleg kerülik, még jobban az idegenekét. Alig van japán ház, még a fővárosban is, mely kapuját euró-

paik vagy amerikaiak számára feltárná. Ha bizonyos közelkedés volt észrevehető az utolsó háború előtti időszakban az most ismét megszűnt teljesen.

Fellette jellemzetes a jelen helyzetre nézve, hogy maguk az angolok, kik hivatalosan még szövetségesek, mindinkább elhidegülnek egykori barátaiktól. A közvélemény naponkint álcázatlanabban nyilatkozik Nippon árnyoldalairól. Kivált amióta Japán mind jobban kiszorítja Kelet piacairól Britannia áruit, a helyzet mind feszültebb.

Az igazat megvallva Japán meglehetősen kíméletlenséggel zárta be ajtait idegen áruk elől nemcsak saját szigetein, de a fennhatósága alá került Korea és Mandzsúriában is. E tekintetben nem tett kivételt szövetségesével sem; így érthető, hogy az mindjobban neheztel, tekintve, hogy épen az angol pénz és angol erkölcsi segély biztosította Japán nagyhatalmi állását.

Innét magyarázható, hogy midőn pár hét előtt *Ojuma* miniszterelnök meglehetősen naiv őszinteséggel ajánlotta Khína kiaknázását, e szavakkal kívánta meggyőzni a szövetséges államot. Az angolok adják a tökélet, japánok az agyvelőt és így biztosan célt érendünk». A kétes bók azonban nem a legjobb hatást keltette, mint érhető és az angol sajtó megütkezésével utasította vissza.

The Japanese «mesalliance» szellemes elnevezés ekkor kapott lábba. Hogy meddig fog még e szövetség fennállani, nehéz lenne megmondani, de jövőjében senki se látszik bízni. A japánok azt találják, hogy teljesen megköti kezeiket a tengereken, az angolok viszont szomorúan tapasztalják, hogy a reményeit anyagi haszon nem következett be. Tehát mint a legtöbb szövetség ez is csalódással végződik.

Nagoya.

Narai csendes napjaimat sajnálattal szakítom meg. *Nara* valóban Japán szíve. Nem hiába volt fénykorának fővárosa, de a nemzeti kultúra és szellem mai napig itten

nyilvánul meg legteljesebben. Sokat olvastam és írtam, tanulmányaimat folytatni jobb helyet valóban nem választhattam volna. Vidék, műemlékek és nép e tájon egyaránt érdekesek.

Tokyóba kerülővel utazom. Az annyiszor megtett *Tokaido* helyett Fujijamától éjszakra, *Karuizava* és *lkaon* át vándorlok. E két helyet még nem ismertem, így van legalább valami új is az útitervben. Az első állomást *Nagoyá-ba,n* tartom. A várost sohase szerettem, de az út odáig ritka szép, kivált *Kiza* és *Uleno* táján a hegyszoros az örvényben hömpölygő folyóval, valóban megragadó. Mind e tájékat 1907-ben jártam be, *Ize-ből* a híres nemzeti Shintu-szentélyből jövet kerestem fel e bájos völgyeket.

Nagoya-t még csúnyábbnak találom, mint régen. Az utcákat megszelesítették s a hely elvesztette nemzeti jellegét. Az új épületek megannyi cement-kalitka. A homlokzatok túl vannak terhelve lehetetlen cifraságokkal. A párkányzatokon tarka-barka villamos lámpások függenek alá. Ami felette mulatságos, hogy e vásári-bódé építészetet európai stílusnak nevezik.

De nagyszabású a régi vár. Egész Japán leghatalmasabb kőépitménye. Egymásfölé emelkedő sátorszerű tetőzete, messze ellátszik a síkságon. A csúcokat díszítő arany delfinek egyike a bécsi világkiállításon közszemlére volt kitéve. Visszautaztában az a szerencsétlenség érte, hogy a hajó elsülyedt és csak nagy fáradsággal sikerült búvároknak a becses tárgyat megmenteni.

Másnap folytatom utam *Karuizawá-ba..* Ámbár a távolság nem valami jelentékeny, reggel 5 órától este kilencig vagyok utón. Igaz, hogy az út minden pontja szép, így az idő hamar telik. A megragadó hegyi részletek egymást váltják fel. A vidék jellege csaknem alpesi és az elszórt falvak faházai felette emlékeztetnek Helvécia *Chalet-ire*, még a tetőkön is ott látjuk a nagy köveket, nehogy a fergeteg lefújja.

Utaké, Horinura, Tatajame megannyi hegyóriás. Csú-

csaikat nehéz hórétteg fedi. A vonat néhol felkanyarog több ezer láb magasra. A kilátás egyes pontokon valóban megragadó. Kivált szépek az egymásután következő víz-esések. Némelyik mellett pagodák emelkednek, kioszkokat építettek, mint ahogyan azt e nép olyan jól érti, a kies pontok mellé megfelelő staffage-ot alkotni.

Nagano szentélyeiről és régi buddha-szobráról híres, mely állítólag a legrégebb egész Japánban. A hagyomány szerint még Koreából került mindjárt a buddhizmus elterjedésének kezdetén. Nagano így felette látogatott búcsujáráhely. Sok a zarándok kivált ilyenkor tavasszal.

Karuizawa-ba. sötétben érkeztem és amint a vendéglő felé haladok, egyszerre óriási lángoszlop emelkedik fel előttem, hogy pár pillanatnyi lobogás után ismét elaludjék. Az *Asama* tűzokádó lábánál járok 3280 láb magasra. A táj jellege még teljesen télies. A legtöbb vendéglő és villa így zárva. Nyáron azonban egyik legkeresettebb hegyi állomás.

Azt találom, hogy népszerűsége ellenére is messze elmarad Nikko és Chuzenji megett. Elsősorban fensík lévén, nem adja azt a benyomást, mintha magasan lennének. Szépek azonban a szomszédos erdők és a séták, kivált amelyek az *Usui* szoros felé vezetnek. Dacára azonban, hogy a vendéglői jó két napot elégnék találom és folytatom utam *Ikaho-ba.*, hol egy éjét akartam tölteni, de megmaradok három napig.

Ikahónál még Japánnak is alig van egy-egy eredetibb és festőibb fészke. A kis falu egy szikla oldalára van, mint fecske-fészkek építve, utcái mind megannyi létra, lépcsőzetesen emelkednek. A házak megannyi ósdi, tornácos faalkotmány. De valamennyi felette csinos. Mindannyi egy-egy vendéglő az ide tóduló fürdővendégek számára.

A forró kénforrások nagy hírnek örvendenek. Így jönnek közelről-messziről a vendégek, kik aztán ha egyszer már megtették a hosszú utat, ottan ülnek a medencékben reggeltől-estélig. Csak naplement körül kezdődik meg az élet a szűk sikátorszerű utcákban, a tarka sallangos lampionok fényénél. Ilyenkor aztán felhangzik a *Koto* és *shamisso* méla hangja

és elénk varázslódik teljes eredetiségében Nippon, amilyen lehetett századok előtt.

A környékbe is teszek több kirándulást. Fellovagolok a Haruna tavához. Tengersizem kialudt kráterektől körülzárva. Megannyi cukorsüveg alakú csúcs, mélyen verődve vissza a tó sima tükrébe. Távobabb a hegy hasadékában egy felette festői pagoda huzza meg magát a százados cédrusok árnyában. Milyen nagy művészek voltak ez emberek az alkalmas helyek megválasztásában.

Ikaho-ban meg szeretnék egy darabig maradni. Tipikusabb, művészebb, csenedesebb pontot alig fogok találni. A vendéglő is nagyon jó. Szinte hihetetlen, hogy az egyszerűbb japán helyeken milyen kitűnő és elsősorban gondos ellátást találunk. Amilyen rosszak az úgynevezett európai hotelek, olyan jók az egyszerű nemzeti fogadók.

Ápril 29-ikén végre Tokyo felé gőzölök. *Takasaki-ig* villamos vasút kígyózik le a hegyek között, minden fordulónál egy-egy más és más panorámát tárva elénk. A völgyben több falun át érem el, két óra után *Takasaki-t*, e tipikus japán vidéki várost, melynek mint a többinek főtörekvése lehetőleg modern és idegen jelleget nyerni.

Az aránylag rövid távolság c llenére csak késő este érkeztem *Tokyo-ba*.. A japán vasutak nagyon lassan haladnak és megállanak mindenuntalan. Utas akad nagy számmal még a legkisebb helyen is. E túlnépesedett szigeteken mozog mindenki. Most pedig, hogy a fővárosban megnyílt a nagy kiállítás, siet oda, aki csak teheti. Az egykori Yedo vonzereje varázserővel látszik hatni. Nippon földjén valóban minden út Tokyoba vezet.

Tokyo.

Japán fővárosát több alkalommal ösmertettem. Leírtam mikor még régi jellege meg volt őrizve és épületei csaknem kivétel nélkül egyforma fabódék voltak. Aztán évekkel később láttam az átalakulás szomorú korszakában. Szép nem volt

soha. De talán legvisszatetszőbbnek mégis épen most találok, midőn régi jellegét teljesen elvesztve kezdetleges amerikai város képével bír.

Az éjszokról jövő vonattal az *Ueno* állomásnál szállok le. A peronról kilépve valóságos babelben találok magam. A nagy nemzeti kiállítás a szomszédos *Uenopark-ban* van, így a tömeg ellepi az egész környéket. Siketítő láрма fogad mindenfelé és minden ki van világítva színes villamos lámpásokkal. Egy szóval a lehető legközönségesebb és legdurvább vásári jelenet tárul elém.

Japán fiai, kik hajdan jóízlésökről voltak híresek — ma a durva, közönséges ünnepélyeket szeretik, mert mindez új és hozzá tőlünk tanulják. Csak nem büszkék hányatlásukra, mert mint mondják ezek új civilizációjuk jelei. A hatóságok és kormány pedig tőlük telhetőleg igyekeznek e mozgalmat elősegíteni. Kiállítások rendezésével óhajtották az ipart fejleszteni és a kereskedelmet terjeszteni

Az Imperial hotel Tokyo geográfiai és szociális központja. Oda szállok ismét, még pedig a villába, hol utoljára laktam. Ez kertben fekszik és csendes. Rajtam kívül csak a koreai hercegek laknak benne, kik a császárné temetésére érkeztek. A terraszát az igazgató, ki véletlen magyar ember, előzékenységből kápolnává alakította át.

Egy hétnél tovább nem állottam ki a mai Tokyót. Értem a diplomataikat, kik olyan keservesen panaszkodnak a jelen viszonyok felett. Valóban a helyzet nem kellemes. Japán nehéz krízisen megy át és ezt sehol jobban nem tapasztalhatjuk, mint épen a fővárosban.

A misszió is több változást találok. Mougabour érsek azóta meghalt. Mgr. Rey pótolja, kit ösmerem már élöbbről. P. Evrardt se találtam. Áthelyezték Yokohamába. Megszűnt még a kis katolikus kör is, melyet P. Ferrand létesített. A missziói tevékenység, mint látom, máris az új katolikus egyetem körül csoportosul.

Öt év előtt érkeztek meg az első Jézus-társasági atyák, ma pedig már mint a főváros egyik legjelentékenyebb épülete

emelkedik az új főiskola. Hogy ez mit jelent, csak azok fogják kellőleg méltányolni, kik jól ösmerik a helyi viszonyokat. Maga az alkalmas testület megszerzése felette nehéz vála, a többi számtalan akadályokról nem is beszélve.

A tanárok mind különböző nemzetiségűek. Amerika, Német- és Franciaország egyaránt vannak képviselve. De hiszen az egyik feladat épen megértetni, hogy a katolikus vallás és kultúra nincsen nemzetekhez kötve, de mint neve is mutatja egyetemes. A tanári kar egyik legkiválóbb tagja ezidőszert P. Dalmann, kinek műtörténeti munkája ösmeretes.

Az intézet természetesen csak kezdőfokán áll és tanítványai mindössze előkészítésben részesülnek a régi épületben, mialatt az új ötszáz tanulóra szánt egyetem felépül. Maga a fekvés páratlanul szép. A parkszerű belsőség egy dombot foglal el szembe az új császári palotával.

A fővárosban töltött napok alatt alkalmam van több régi ösmerőst felkeresni. *Okuma* gróf ma a mindenható miniszterelnök. Nehezen hagyta el a *Waseda* egyetemet, melynek elnöke volt. A fiatalság képzését tartotta a nemzet legfontosabb munkájának. Csak a jelen nehéz bonyodalmat látva engedett a császár kérésének.

Okuma gróft tartottam mindig Japán egyik legérdekesebb emberének. Kevésbé mint politikust, de mint kezdeményezőt, ki dacára magas korának fiatal tüzzel lelkesül minden jóért, nemesért. Naivitása gyakran meglepő, de épen ez teszi a társalgást vele (a zavaró tolmács dacára) olyan elevenné.

De hányan hiányzanak az új Nippon megalkotói közül, kikkel még utolsó ittlétem alatt is érintkeztem. Meghalt maga a Mikadó és meghalt pár hét előtt neje. Meggyilkolták *Hot* és nem él *Katsura* sem. Az udvarnál csupa új alakot találok, csak *Suyematsu* örzi meg örök ifjúságát.

Az udvari gyász következtében a társadalmi élet, mi rendes körülmények között is felette csendes, most még jobban pang. Az udvar és a császári család tagjai mindössze

a császárné ravatalát keresik fel naponkint. Jólehet, hogy április kilencedikén halt meg, csak május 24-én temetik el és addig folytonos gyászszertartások vannak a napirenden.

A nép összes szórakozását a kiállítás képezi, melynek főcélja a *Meiji korszak* vívmányait tártni fel. Megmutatni a világnak Japán haladását az utolsó császár alatt. A kiállítás meglehetősen vásári jelleggel bír. Legfeljebb a gyarmatosztályok, mint *Formosa* és *Korea* pavillónjai mutatnak némi eredetiséget.

Engem persze legjobban a művészi osztály érdekel. Nem az új, mert az fertelmes. Soha rettenetesebb mázólasokat nem láttam, mint amilyeneket Japán modern piktorai állítottak ki, de a múzeumban az ország leghíresebb *kakemonói* és *mandarái* vannak közszemlére kiteve. Itt voltak láthatók most *Koya-San* kincsei közül nem egy régi tekercs, többek között a híres nagy buddha alak.

A tokyói múzeum külömben messze elmarad a kyotói és narai mögött. Valódi érdekekkel csak a korai agyagtárgyak és különféle ásatások eredményei bírnak. Nagyon becsesek az apró bronzszobrok, melyek egy része *Horiu-ji* tulajdona, és a buddhizmus első időszakából erednek. De szépek a Tokugawa korbeli laktárgyak és mint említtem a nagy koreai keramikai gyűjtemény. De minden meglehetősen rosszul van felállítva és megfoghatlan, hogy a japán tekercs-festmények számára egy óriási klasszikus márványpalotát építettek, melynek csarnokaiban e finom apró dolgok megsemmisülnek.

Az udvari gyászon kívül, még mint feketébb felleg nehezedik a várostra a pestis járvány. Egész házcsoportok el vannak zárva, szomorú jeléül a kór terjedésének. Azonkívül kiütéses tífusz, is pusztít. Tokyo és Yokohama ösmertek e tekintetben. Csaknem minden évben kitör valami ragadós betegség. Az idén kettő gyilkol szomorú változásképen.

* Az utolsó császár uralkodási idejének elnevezése.

Nikko, Chusjengi, Yumoto.

Nikko japán legragyogóbb pontja. Természet és művészet összejárásának a hatás emelésére. A vidék ritka szép. A növényzet páratlan. A műemlékek nagyon gazdagok. Mindezt számtalanszor megcsodáltam, sokszor leírtam. Ennek eller *érc* minden alkalommal újra meglep. Mint minden ami tökéletes a maga nemében.

Reggel, amint a *Kanaya hôtél* kertjébe kilépek, a csillogó világításban a sűrű őserdő, a hóval fedett csúcsok, a rohanó patak, az íves veres szent híd a legvarázslóbb képet nyújtják. A táj körvonala, színezése elsősorban világítása minden káprázatos.

Aztán elmegyek a régen nem látott helyek felé. Felkeresem a *Togugawák* pompás síremlékeit. Benézek a lámák csinos kertjeibe. Minden kis otthonnak van egy-egy kis felette festői kertje, mindannyi üde és mindenik egy-egy «világ» a maga szimbolikus jelentésében. És elvándorolok a százados cédrus fasoron át messze a hegyek közé.

Legyenek bármi nevezetesek *Yeasu* és *Yemitsu* mauzóleumai, legyenek bármi gazdagok és káprázatosak, a páratlan természet közepett mégis szinte elenyésznek. Amit Nikkóban elsősorban csodálok, azok az őserdők és vadon. Az örökzöld cédruserdők sejtelmes rengetege mélyen ragadja meg a kedélyt.

Bejárom az összes kedvenc pontokat. A kora tavasz teljes pompájában, mintha még szebb lenne a tájék. Fájdalom a vendéglő tömve van turistákkal, így elhatározom tovább vándorolni, fel *Chuzengibe*, hol az 1907-ik év nyarának egy részét töltöttem.

Azóta az út sokat veszített vadságából. Részben kiépült az új villamos vasút. Az erdőket is megkritikálták sok helyen. Még nagyobb csorbát ütöttek a tájképen a jobbra-balra emelkedő kohók és hámorok. Pár év múlva, félek, Nikko szent berkei is a mindent elromboló vállalatok áldozatául fognak esni.

Chuzengi még télies köntösébe van burkolva. A tó szürkés tükre körül az erdők teljesen lombtalanul sötétednek. A hó még ott fekszik mindenfelé. Kis faházak, hol a követések szoktak nyaralni, még mind üresen állanak. De *Chuzengi* nyári virágzása közepett, avagy téli álmának csendjében egyaránt vonzó és rokonszenves.

Chuzengiből egynapi pihenő után még messzebb, az erdők között még magasabbra a hegyekre, *Yumoto* tengerszeméhez vándorolok. Itt még nem voltam, így még nagyobb meglepetésem az ezerhétszáz méter magasan fekvő tó partját elérve. Az elém táruló kép méltán sorakozhatnék a legfestőibb tiroli tájak mellé, azzal a különbséggel, hogy *Yumoto* tavának vize meleg és erősen kén tartalmú.

A parton pár fürdőház és vendéglő. Hozzá igazán jó. Még angolul is tud pár szót a tulajdonos. Hiszen Japán nagy előnye, hogy mai mestereik angolok. Így, amit az idegen utazók számára létesítenek, ha primitív is sokszor, de angol szükségleteknek megfelelőleg igyekeznek eljárni. Ezért aránylag kényelmesebb a tartózkodás a legegyszerűbb itteni vendéglőben, mint nálunk a grand hoteleknek hívott kaszárnyákban.

A páratlan helyen több napig tartózkodom. Szebb pontot valóban nem választhatnék. Hozzá egyedül vagyok az egész házban. Idegenek legfeljebb kirándulásképen sétálnak fel és térnek ismét vissza *Chuzengiba*. Ha még valaha nyarat Japánban töltenék, *Yumotót* választanám pihenő helyemül.

Visszatérve *Nikkóba* ismét megállok, még pedig dacára, hogy csak két napot szándékozok tölteni, nem tudok e szép helytől két hétig sem megvallani. Most a *Nikko hotelban* lakom — és jobban szeretem a *Kanayanál*. Jobb a kiszolgálás, csendesebb a ház, kevesebb az átutazó turista. Utolsó tartózkodásom óta a Kanaya teljesen elvesztette japán jellegét és ma banális karaván serail.

Tartózkodásom minden napján elsétálok persze a sírok felé. Megkerülöm a dombot, és folytatom utam a kikövezett

lépcsőzetes hegyi ösvényen a vízesésekig. Ez a cédrus faszor, sűrűn egymás mellé ültetett óriásaival, amint váratlan fordulatokban kigyózik a buján benőtt erdős hegység között nemcsak nippon, de a világ egyik legszebb útja.

Megcsodálom mindennap a legkülönbözőbb órákban és nagyon különböző világítások mellett. Szép az mindenkor egyaránt, ragyogó napos reggelen vagy fátyolosan ködös estéken. Szeretem, ha a zápor finoman szitálódik az örökzöld lombozat között, és leírhatlanul hangulatos a hold ezüstös sugarainál.

Soha kőszikla és lombozat páratlanabb hatásokba nem egyesült. Moha és páfrány, repkény és folyondár, mind a legritkább változatokban, a legkülönbözőbb árnyalatokban érvényesülnek. De hiszen épen az *erdő*, a növényzet képezi Nippon szigeteinek főbáját. A tájkép magábavéve sokszor édeskés, vagy kicsinyes, de az erdők, az örökzöld cédrusrengetegek leírhatlanul megragadok.

Nemzeti gyász.

A császárné temetésére visszatérek Tokyóba. *Haruko* császárnét végre annyi sok szertartásformaiság és babona után örök nyughelyére viszik. Még április 9-ik éjjelén halt meg Numadzuban. De miután Mikadónak és élete párjának csak a fővárosban szabad szemét örökre lezárni, a halálesetet nemcsak eltitkolták, de a szerencsétlen hullával két nappal elhunytá után a hosszú utat vissza Tokyóba mint élő lényel, teljes pompában tetették meg. A menet valóban kísérteties volt és csak miután a meghurcolt tetem az *Aoyama* palota termeit éjfélkor elérte, hirdette ki a főudvarmester, egy órákor éjjel, hogy őfelsége kiszenvedett.

Ki érthetné meg e nép csodálatos gondolkozását. Az illemnek, az előírásnak elég van téve, ha a felség a hagyományhoz hűen, otthonában hal meg — és ha ez nem lenne az eset, megcsalják a népet és végzetet egyaránt. Mint elevent utaztatják, fogadják, éltetik a hullát, akár tényleg hiszik akár

nem. Önmagokat ámitják, csak hogy a *szavaknak* elég legyen téve, az értelem, a lényeg mellékes. Így csak a keleten gondolkodnak.

A fővárost teljes gyászban találom. De a gyász, legalább annak fekete kifejezése európai és *Nipponban* új. A házak díszítését így a várostanács vállalja magára és miután nem sok pénzzel rendelkezik, a lámpásokra olcsó fekete rongyokat köt. Egyébként az utcák képe csak olyan tarka, mint egyébkor. A nép is csak egy-egy fekete szalagot köt színes *kimonójáiai*. De magok az udvari fogatok és cselédek se kapnak gyászruhát, mindössze a karj ok köré kötnék egy kis flórt, evvel elég van téve a nyugati szokásoknak, min.t vélni látszanak.

A temetésre épen hat hétig készültek. Minden ki lett próbálva, e népnek bámulatos türelmével és szorgalmával. Egy 24 tagból álló tanács volt megbízva minden szertartást a legtüzesebben előírni. A régi okmányokat egész sereg hivatalnok tanulmányozta, nehogy a legkisebb vétség történjék. Mindennek aszerint kellett végbemenni, mint az a hajdani Mikadók udvarában történt, és e célra a nagy katonai gyakorlótéren építették fel a szükséges shinto stílusú pagodákat.

Az ökröket, melyek a halottas kocsit húzták, hagyományokhoz hűen, Kyotóban keresték ki. És etették különös eledelekkel, hogy a szertartás hosszú órái alatt semmi nyomát ne hagyják ottlétöknek. Mindez bizarr, naiv és a nép bölcsőkor ára emlékeztet. Sőt a régi időknek megfelelőleg szalmafüzerek és bambuszoszlopok képezték a korlátokat, kapukat, diadalíveket.

É spártai egyszerűség ellenére három millió koronát szavazott meg a parlament a költségekre, hozzá ellentmondás nélkül. Dehogymondottak volna ellent, hiszen a temetésre tényleg mentül kevesebb szükséges, annál több marad meg a számtalan üres zsebben. Az udvartartás költségeit annyira kizsákmányolták, hogy a jelen kormány e nagyon bonyolult kérdés rendezését is tervbe vette és a volt fő-

udvarmestertől kezdve számos udvari méltóságot elbocsátott.

Április 24-ike volt végre kitűzve a temetés napjával, mely a szószoros értelmében három nap és három éjjel tartott. Megkezdődött Tokyóban az *Aoyama* palotában vasárnap délután. Onnét a bevezető szertartás után a menet a nagy katonai gyakorlótéren felállított szentélyekhez vonult, hol éjjel 12 óráig tartottak a különféle tisztelgések. Később az állomásra és gyász vonattal mindenki Kyotóba, hova másnap ötkor érkeztünk. Az est beálltával vonult a processzió a *Momoyamdban* fekvő sírbolthoz, hol a szertartások újra kezdődtek és csak 26-tól 27-ikére virradó éjjel fejeződtek be.

*

Követségünk épen az *Aoyama* palotával van szemben, így ottan reggelizek a nevezetes napon a nagykövetekkel, kik mind innét indulnak a gyászszertartáshoz. A városban délelőttől kezdve az utak el vannak zárva. A szerencsétlen lakosokat és a vidékről összesereglett népet, mint a barmokat hajtja a rendőrség. Soha embertelenebb eljárást és soha türelmesebb népet nem láttam. Önkénytelenül azt kérdezem, vajjon meddig fogják még a hatóságok visszaélését ilyen megadással tűrni.

E császári temetés, ha mint látvány meglehetősen szerény képet is ad, de kiváló alkalmul szolgál a japán rendőri eljárások zsarnoki szigorát megösmerni. Az utcák először is teljesen ki vannak ürítve. A házakba is csak jegyekkel szabad bemenni. Az ablakok vagy balkonokon azonban senkinek se szabad mutatkozni. A legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral büntetik és a menet egész hosszán minden házra egy-egy rendőr ügyel fel.

Ha Japán népe egy napon az anarchisták lazítása következtében felkel a mai hivatalos rendszer ellen, valóban nem kelthet csodálkozást. A hatalommal való visszaélés, a kémkedés alig változott a Shogunok óta. Csak a shoguni állás szűnt meg, de a hivatalnokok csak olyan kényuralmat folytatnak.

A menet késő éjjel vonul a díszterre. Így a részletek kevésbé sértők. Fényes napvilágnál nagyon visszatetsző lett volna a mai európai egyenruha és a shinto szertartás. A papság a régi öltözetet viseli, de az épen nenTiestői7A fáklya és címerhordók aránylag kevés számmal vannak képviselve.

A koporsót vivő ökrös taliga két egymás elé fogott hatalmas állattal, bír mindössze bizonyos sajátos jelleggel. Az archaikus jármű századok folytán nagyon díszessé lett. Csupa rézveret s drága lakk fedi, de a forma teljesen hű maradt az eredeti taligákhoz. A két ökör elé még kettő van tartalékul fogva, ha esetleg a húzók kidőlnének, legyenek frissek kéznél. Ezt is így írja elő a szertartásos könyvr Valamint azt is, hogy a szerszám kötélből legyen, igaz, hogy selyemkötelekből.

Érdekes e népnél megfigyelni, mennyire hű maradt kezdetleges intézményeihez. Amint gazdagabb, hatalmasabb lett — nagyított, javított — de újat nem akart, vagy nem tudott teremteni. Így épületeit mindvégig fából, górékhoz hasonlóan készítette. Házberendezése a rusztikus egyszerűséghez ragaszkodott. Magának a császárnak palotája fapóznákon álló náddal fedett kunyhó.

A japán művészetekkel foglalkozva elsősorban e jellemzőes körülményt kell tekintetbe vennünk és még inkább azt, hogy mindennek eredetije Kínában keresendő. De míg ott az anyag sokszor felette becses, itten csak ritkán. Az építészet a követ, márványt nem alkalmazta, kivéve váraiknál, melyeket a hollandusok mintájára akartak megerősíteni, így volt az az udvar szokásainál, szertartásainál Japán egész életében, de persze mint minden másolat halványabb és olcsóbb kiadásban.

Kyoto.

Leutazom én is Kyotóba, kevésbé a Momoyamai szertartás, mint Kyoto környékeinek kedvéért. *Kyoto* volt rendszeren főtartózkodási helyem. Ott írtam legtöbb dolgozatai-

mat. Kyoto a hajdani székhely, a mikádó udvarának városa sokat megőrzött egykori előkelőségéből, keresettségéből. Az esztétikusoknak ez volt valódi otthona.

Szomorúan tapasztalom azonban, hogy a koronázásra való előkészületek Kyotót teljesen tönkre tették. Áthatították keresztül-kasul széles utcákkal és építettek fertelmes cementhonalokat. A hajdani harmonikus fából faragott játékszerű ízléses házak eltűntek, sőt a híres fahidakat is, melyek olyan hálás mintául szolgáltak a nemzeti festőknek, átalakították nehézkes vasalkotmányokká. —

E szomorú változásokkal mintha megváltoztatták volna Kyoto szellemét is. A nép, mely méltán volt büszke jóízlésére, finom modorára, eldurvult. Az új generáció csak olyan lármás és rakoncátlan, mint akár a szomszédos *Osakáé*. Ennyi rombolásnak áldozatul esett a *Yarni hôtél* is, mely olyan szépen húzódott meg *Marniama* berkeiben és olyan rendkívül festői és békés otthont nyújtott.

A mai *Kyoto* valóban nem vonzó. Így a tervezett hetek helyett ez alkalommal csak napokat töltök és azokat is a vidéken. Újra felkeresem a hajdani mikádók tuszkulumait. *Kinka-Kugit*, *Ginka-Kügü*, *Katsurat* és *Shugakuint*. Ez elveszett édenek a századok dacára változatlanok maradtak. Megannyi bámulatos megnyilvánulása nemcsak a japán kerítészetnek, de e nép ritka esztétikus érzékének is. Megannyi kis festett világ. Szimbolikusan állítva elének egy-egy vidéket, sőt fogalmat és ide visszavonulva fejezték be művészek, íróktól környezve akárcsak a Mediciek, az Ashikagák változatos mozgalmas életüket.

Sokat vagyok persze a múzeumban is, hol az ör Nakamara beszél angolul. A szoborgyűjtemény kevésbé gazdag, mint a narai, de annál becsesebbek a festmények. Kivált érdekesek a régi kínai mesterek művei. A *Sung*, *Suen*, *Ming*, *Tsin* korszakokból páratlan tekerceket őriznek. Ezen hatalmas alkotások szomszédságában a japán festészet nagyon elhalványodik. Újabbban az egyik teremben kiállították a Kína-Turkesztánban szerzett apróbb tárgyakat, szobrokat

és pénzeket, de mindez aránylag későbbi korból származik és nem sok műértékkel bír.

Az archeológusok ezidőszerint nagy szorgalommal kutatják Turkesztán sírjait és eltemetett városait. Stein, Lecoque, Chavannes sok érdekes tanulmányt közöltek. Hamilton Bell és M. Gety éppen Kyotóban vannak, így sokat vagyunk együtt. Őkét elsősorban az indus és kínai művészet kapcsolata érdekli, mennyire befolyásolták egymást és melyik lehetett a kezdeményező.

Aztán sorra járom a vidék híres szentélyeit. Ott emelkednek a halmok mentén egyik a másik mellett. Minden rend képviselve van Kyoto körül. A *Monto*, *Nisiren*, *Tendai* és a buddhizmus többi ágazatai mind bírnak kolostorokkal és számtalan műtárggyal. Legérdekesebbek persze a nagyon elvont esoterikus *Zen* rendházai. Századok óta ők voltak nemcsak a legműértőbb maecenások, de a legkiválóbb művészek is. *Tofokuji*, *Togi-in*, *Daítokuji* remeteségei megannyi múzeum.

A modern Kyotót végre annyira porosnak, lármásnak, közönségesnek találom, hogy így ismét visszamegyek Narába. A VIII. század fővárosa, a Fujivarák előkelő fészke, mai napig a legvonzóbb, mert a leghűségesebben őrizte meg nemcsak egykori építményeit, műemlékeit, de azon ritka művelési kornak szellemét is. És hangozzék bármilyen különösen, a Fuji vara, japán Periklész kora óta a kultúra, legalább a szó legszorosabb értelmében Nippon szigetein nem haladt. Amit az egész világ máig csodál, e nép finomultsága, ízlése, szokásai azóta inkább hanyatlottak, mint fejlődtek.

Koya-San.

Mielőtt Japánt elhagytam volna, elhatároztam, hogy felmegyek *Koya-San-ba*. is. 1907-ben egy hosszabb tanulmányban ösmertetem Nippon Walhalláját. De ki tudná leírni a csodálatos helyet a maga eredetiségében és teljes nagyszerűségében.

A sajtászerű nekropolisz, melyben eltemettetni minden igaz japán fő vágya, fent fekszik a *Jamato* délkeleti határát képező magas hegylánc rengetegei között. E vadont választotta a nemzet nagy szentje *Kobo-Daishi* pihenőül, miután Kínából visszatért és országa különböző helyein kolostorokat alapított. Értem elhatározását. Páratlanabb, szebb és meghatóbb helyet alig találhatott volna.

A természet bája teljes erővel jut kifejezésre e sziklás hegység mentén, melynek lejtőit, csúcsait sűrűn nőtték be a hatalmas cédrusok. Vadon terül a szó szoros értelmében minden irányban körülünk. Őserdők örökzöld lombozata fedi az egész tájat, mely még sűrűbb, még áthatlanabb Nikko szent berkeinél is.

Maga az út felette változatos. Ez alkalommal kerülővel mentem. Először is Osakába utaztam, az új villamosvasúttal, mely a hegyek között több alagúton áthaladva köti össze pár nap óta e két antipodust, *Narát* és *Osakát*. Emez a legelőrehaladtabb, a legzajosabb, a legszorgalmasabb ipartelep, míg Nara varázsa csendes, művészies hangulatában rejlik.

Utolsó alkalommal *Hase-* ban, most *Koyagushi-baii* szállottam le a vasútról. Aztán gyalog a tágas völgyön át a hegység lábáig. Fájdalom erre is kiszélesítették a mesgyéket, sőt mint látom, villamos vasutat is terveznek. Szomorúsággal gondolok az időre, mikor Japán legelszigeteltebb, legköltőibb pontjai " is tönkre lesznek téve és ki lesznek aknázva. Mennyi sajnálatos változást éltem már meg magam is, amióta először megérkeztem volt partjain.

Kagóra ültem, mit magyarra leghűebben *gúznak* lehetne fordítani. Nádból font parányi ülés, jobban mondva kalitka mert teteje is van és a szerencsétlen utas ki japán módra ülni nem tud, mint csiga kénytelen összecsavarodni. E keserves állapot eltart négy egész óráig, amíg a kacskaringós ösvényeken a csúcsot a három hordozó eléri.

Útközben több állomást tartunk. A szép kilátásoknál mindig ottan találni egy-egy teaházat. A kötelező csészével

mindenki tartozik meginni. Közbe a félmeztelen kulik, kikiről a víz csak úgy folyik, kissé megpihennek. Így izzadtak az atyáik és ősatyáik is. Ebben az országban mindent a hagyomány szabályoz. Nemzedékek óta minden a meghatározott kerékvágásokba halad.

Felérve a hegycsúcsra egy meglehetősen kiterjedésű fennsíkon hosszú sorban következnek egymás mellett a különböző szentélyek és kolostorok. Van számos és némelye valóban nagyszabású. Itten az őserdő közepett még jobban hatnak. A zárdák egyúttal a zarándokoknak is nyújtanak otthont. Zarándoklatok pedig nap-nap után érkeznek végtelen menetekben. Amióta *Koya-San* létezik, mindig egyike volt a nemzet legnépszerűbb búcsújáró helyeinek.

A legnagyobb, a legfényesebb a *Sojo-Shonin* kolostor. Műkincsei híresek. Kertjei festőiek s fekvése páratlan. Itt laktam első ízben is. A házat jól ösmerem. Mélyen megmaradt emlékezetembe vésve; még a bejárat előtt is ugyanazon bonz fogad. Azóta, mint hallom emelkedett méltóságban. Egyenesen bevezet lakásomba, melynél szebbet valóban nem kívánhatnék.

A japán művészet teljes tisztaságában jut kifejezésre körülm. A nagy terem üres méltóságában a pompás *Fusumák* * még jobban érvényesülnek. Kano *Tsunenobu* művei arany-alapon hatalmas fenyőágakat és szárnyasokat vázolnak.

A kolostor minden terme és minden helyisége egy-egy valódi képtár amennyiben mindannyinak falait egy-egy más nagynevű művész ékesítette.

Pompásak a papiros-ellenzők is, melyekkel a helyiségeket elválasztják. Vannak minden nagyságban. *Kano-Jusho*, *Seshu*, *Unkoku* mind képviselve vannak. Számtalan az érdekes bronz- és laktárgy is. De talán mindennél legérdekesebb maga a kolostor, csendes lakóival. Megannyi hallgatag bronz. Mint látom, életrendjük meglehetősen szigorú. Az előadások,

* Félretolható falak.

szertartások gyors egymásutánban töltik be az egész napot, sőt az éj egy részét is.

Mióta a buddhista egyház mindjobban tényező óhajt lenni a mai Nippon társadalomban, a lámák és bonzok szembetűnőleg közelebb jönnek a néphez. Középiskolákat nyitnak, nyilvános előadásokat tartanak, egyszóval a katolikus egyház munkakörét igyekeznek utánozni. Maga a japán kormány, kivált amióta látja, hogy a hivatalos shinto szertartások nem elégítik ki a nép vallásos szükségleteit, mindjobban pártfogolja a buddhista törekvéseket.

Koya-San valóban megérdemli, hogy több időt töltsünk remeteségében. Szébb vidéket, jobb levegőt sehol sem találhatnánk. Az őserdők közepett mindenfelé gyalogutak vezetnek, hol egy szép kilátáshoz, hol pedig egy-egy vízeséshez avagy magányos szentélyhez. Aztán mindenfelé ottan emelkedik pár kő «tori» vagy exvoto lámpás, emléktábla, kis pagoda az erre járt zarándokok megannyi ájtatos emléke.

A számos kolostor is méltó, hogy külön-külön felkeressük. Mindannyiban van sok becses festmény és műremek, bár a legjobbak rendszeren a császári múzeumokban vannak kiállítva. Fájdalom nem egy azok közül eltűnt örökre. Az utolsó látogatásom óta is több tárgy hiányzik. *Koya-San* évek óta a műgyűjtők egyik kiaknázhatlan forrása volt.

A nemzeti nekropolisz *Koya-San* összes nevezetességei között a legnevezetesebb. Óriás temető az őserdő közepett. A százados cédrusok törzseinél sorakoznak a sírhantok. Az ország nagyjainak neveit ottan olvassuk az egymás mellett emelkedő sírköveken. Megannyi bemohosodott gránit pagoda. Sűrűn be vannak páfrányokkal növe és repkénnyel befutva. Megragadóbb sírkertet nem képzelhetnénk, mint *Koya-Sant*. Fent több ezer láb magasan, a cédrus-erdők örökzöld árnyában e nép finomult érzéke valóban páratlan végső nyugvóhelyet talált.

Ez volt az utolsó hangulat mielőtt nippont elhagytam. Ütött az indulás órája. Űrnapját a Korea új apostoli vikáriátusában akartam tölteni. Mert amit első koreai utam

óta olyan hőn óhajtottam, Dél-Koreában megalakult az új püspökség és létesült a hajdan tervezett misszió összes jótékony intézeteivel.

Japánt mielőtt végleg elhagytam volna, még egyszer átvándoroltam Yamato egész hisztorikus földjén. Ami az országban érdekes, mi népeinél vonzó az mind itten található elsősorban. Történetének mezeje, kultúrájának emlékei mind e tájon sorakoznak. Amióta a nemzet eszmélni kezdett, amióta művelődése kifejlett, elsősorban ezen a földön érvényesült. *Horiu-ji* és *Nara* mai napig Japán nagy múltjának két legpáratlanabb emléke.

Ezidei tartózkodásom alatt pedig elsősorban e történeti múlt érdekelt. Lehetőleg bele akartam mélyedni *nippon* eredetébe. Vissza akartam álmodni magam abba a korba, midőn a világ egyik legműveltebb és legösmeretlenebb országa volt. Azóta sok tekintetben hanyatlás állott be, de ma még itt-ott sokat találunk az érdekes idők maradványaiból.

Mihamarabb ezek is el fognak enyészni és Nippon szigetei csak olyan színtelenek és eldurvultak lesznek, mint a modern világ többi része. Ami eredeti, ami egyéni, halálra van ítélve mindenfelé. Az egyedek mint nemzeteknek csak a fakószíntelenség marad osztályrészül. Ilyen fakó és színtelen mind jobban a nagyratörő, hatalomra *vágyó Dai-nippon*.

Koreában.

Korea partjain június tizedikén kötök ki. A hajdani viszontagságos hosszadalmas utazás — ma egyszerűen — kirándulás számba megy. Kyotótól mindössze huszonnégy órát vesz az igénybe és hozzá lehetőleg kényelmes. A hálókocsikkal ellátott vonat *Shimonosaki* kikötője mentén áll meg, hol a kis szalonhajók az átkelésre készen várnak. Ki merte volna mindezt csak egy évtized előtt is reményemi, amikor még Korea a világtól teljesen elszigetelve, úgyszólván hozzáférhetetlen volt.

Habár nem is mertem hinni, hogy az átváltozás ilyen

gyorsan megtörténjék, már akkor megírtam volt, hogy *Fusan*, egyszerűen a földrajzi fekvésnél fogva Ázsia szárazföldjének végső kapujává fog alakulni. A nagy útvonal Európából Szibérián és Közép-Ázsián át ide vezet Japán és onnét Amerika felé. Azért választottam *Fusant* a jövő nagy misszió telephelyéül.

Naplemente körül érkezem. A ragyogó világítás a partvidék hatalmas hegyláncát élesen emeli ki a bíboros háttérről. Az orosz-japán háborúban olyan fontos szerepet játszott *Tsutsima* szigete ottan úszik mögöttünk a hullámos tengeren. Szebb tájékat alig képzelhetnénk. Korea Kelet-Ázsia egyik legmegragadóbb vidéke.

Fusában partra szállva mintha először érkeznék, minden új ami környez. A fényesen kivilágított mólóval szembe húzódik a tágas végállomás. Ma ide érkeznek egyenesen Parisból, Berlinből, Pétervárról, mint azt annak idején meg mertem jósolni, a nemzetközi hálókocsi-társaság luxus vonatai. A «terminus», a végállomás tehát ma már valóban *Fusan* lett.

Mind e változások következtében a város is teljesen átalakult. A japánok gyorsan, ha nem is tartósan építenek. Minden irányban széles útvonalak vezetnek. Jobbról-balról a hajdani sárkunyhók helyébe jelentékeny épületek emelkednek. A nyomorúságos falu mentén ma valóságos város terül, úgy hogy alig tudom megtalálni a területet, melyet a misszió számára tizenkét év előtt vásároltam volt.

Taikuba az új vikariátus székhelyére Úrnapijának reggelén érkezem. Együtt találom Dél-Korea egész klerusát, mert az ünnep egyszersmind a püspöki székhely évfordulója. Mgr. Demanget még mint fiatal misszionáriust ösmertem. Vele közöltem első ízben terveimet Korea érdekében. Sok nehézség után a kezdetben, amióta Dél-Korea új vikariátussá lett és ő a püspök, eszméim végre meg kezdenek valósulni.

Ki Koreát ösmeri, lehetetlen, hogy ne lenne meghatva népeinek vallásos lelkületétől. Már maga az emberek megterése csaknem csodaszerű, anélkül, hogy idegen lelkészek

bejuthattak volna határain át, saját kebelében akadtak ájtatos lelkek, kik Kínában járva ott megismerték Jézus tanait. Azóta a kegyetlen üldöztetések és a sok megpróbáltatások ellenére Koreában az egyház ma nemcsak virágzik, de a leggazdagabb gyümölcsöket hozza.

Taiku-ban, hol pár év előtt még semmi sem volt, a nagyarányú székesegyházon kívül kényelmes püspöki lak és iskolák épültek. Az új szeminárium most készült el, a gyermekmenházat pedig én építettem. Így *Taiku* és a szomszédos *Fusan*, hol midőn első alkalommal erre jártam, semmi nem létezett, a hit és művelődés egyik gócpontjává fog alakulni Kelet-Ázsia végső határán.

A japán kormányzat, mely eleinte felette kegyetlen és zsarnoki volt, mindjobban megenyhül. Ito herceg meggyilkoltatása nem tévesztette el hatását. A kérlelhetetlen alkirály, ki jó hazafi lehetett, de mint ember kíméletlen, sőt határozottan szívtelen volt, saját életével lakolt a szerencsétlen koreai nép ellen kifejtett igazságtalanságáért.

A fővárosban, *Seoul-ban* is azt látom, hogy a kormányzat sokkal enyhébb, mint pár év előtt volt. A jelen főkormányzó Terauci elsősorban le akarja kötelezni az ország befolyásos elemeit. Gazdasági előnyöket igyekszik biztosítani. Tény, hogy a japán foglalás óta az értékek felette emelkednek. Az ipar és kereskedelem mindenfelé fejlődik és a hajdan csendes városokban élénk piacok keletkeztek.

Az átváltozásokkal együtt *Seoul* hajdani mélabús jellege is elenyészik. Pedig nem ösmerek várost, mely csodálatos, kísérteties csendjével, sírszerű kunyhóival, fehér lakosságával jobban meglepett volna, mint épen Korea székhelye. A sajátos, álmatag első benyomás hatásait a «Revue des Deux Mondes»-ban írtam le.

Ittlétem alatt a bencések St. Benedikt-ipariskolájában lakom. Bizonyos fokig mint az intézet kezdeményezőjét, tekinthetném magam. Mert én beszéltem első ízben Korea fontosságáról az 1905-iki berlini misszionárius kongresszuson.

Ott volt St. Otilien-ből az apát és több rendtag, kik ezután elhatározták, hogy Koreában házat alapítanak.

Művökre büszkék lehetnek. «St. Benedikt», mint a benecések házai rendszeren, itten is páratlan helyen emelkedik és máris impozáns építmény, bár ezidőszerint csak egy szárnya van készen. A növendékeket különböző iparágakra képezik. Mindössze pár éve érkeztek az első tanítványok és meglepő máris milyen szépen dolgoznak. Igaz, hogy a koreai iparosok hajdan ügyesség tekintetében a kínaiakkal vetekedtek és a japánokat felülmúlták.

A múzeum a város összes új épületei között az egyedüli, mely örömet szerez. A hajdani császári kert egyik halmán emelkedik régi nemzeti stílusban. Ide hordták össze az újabb ásatások eredményét és mindazon tárgyakat, melyeket még megszerezhettek. Sok ügyességgel van az egész elrendezve. Bár több szorgalom, mint tudás nyilvánul itt is, mint rendszeren a japán múzeumok igazgatóinál.

Eléggé gazdag a kisebb bronztárgyak, tükrök és buddhák gyűjteménye. Ritka szépek a hajdani koreai keramika maradványai, kivált a *celadon* és fehér lazúros edények. Kitűnően vannak mintázva és felette emlékeztetnek felfogásban a franciaországi úgynevezett «Henri II» tárgyakra. Vannak ékszerek is, pipák és egyéb dísz tárgyak, jó fogalmat nyújtva, milyen előrehaladt volt e nép ipara, művészete.

A koreai festészet egyidőben versenyzett a kínaiával. Itt a múzeumban is pár kitűnő tekercest állítottak ki, dacára hogy átlag későbbi keletiek. Mon-Min-Wang király, ki a XIV-ik században uralkodott, pár rendkívül finoman rajzolt alakját őrzik. *Yi-San-Yun* (1450) tájképei *Seshu* műveire emlékeztetnek. *Kym-Myong-Kük* több nagy kompozícióval van képviselve. E XVII. században élt művész máig a legnagyobb hírnévnek örvend. Művei nagyszabásúak, merészek, sok tekintetben a *Ming* korszak irányára emlékeztetve, én azonban jobban szeretem a korábbi festők bár szerényebb, de finomultabb felfogását.

A mi Korea művészetét elsősorban vonzóvá tette, az épen

a nemzet ízlésének finomultságában rejlett. E finomulást megőrizték még akkor is, midőn a hanyatlás régen bekövetkezett, Ritkán találtam népet, melynek modora, sőt lénye még koldusán is olyan sok természetes előkelőséget tanúsítana. Hiszen épen ezen vonás tette a régi *Seoult* annyira rokonszenvesé.

Ma mindennek vége. Mint egy kardcsapásra hullott le a főváros hajdani jellege. A japánok szemfényvesztőszerű gyorsasággal lerombolták és építették újra az utcákat. Az új «Mozi», a kereskedelmi bank, Nippon-nagyárúház képezik ma a gócpontokat, a hajdani harang-torony, nagy pagoda vagy a dísz *fiailo* helyett.

És az átváltozott díszlettel megváltoztak a szereplők is. A hajdan kizárólag hófehérbe öltözött lakosságot mindjobban kiszorítja a fekete kabátos új elem. E durva, kíméletlen emberek magukkal hozzák lármás szokásaikat, visszatetsző modorukat. *Seoul* hajdani csendjét, nemes előkelő jellegét megtörte, tönkre tette a civilizációnak nevezett materializmus.

Szabad óráimat legszívesebben töltöm az egykori királyi paloták kertjeiben. Még elhagyatottságok közepett is nagyszerűek, megragadok e hajdani hatalom ez otthonai. Szigorúan kínai ízlésben és kínai felfogás szerint épültek. Így felette nagyszabásúak. Mint a kínai építészet mindenkor úgy itten is az arányok és környezetek tudatos elrendezéseivel érte el szépészeti céljait.

A «Majestas», a méltóság fogalma sehol jobban kifejezésre nem jött, mint e népnél. Peking páratlan palotáihoz képest a Louvre is csaknem kicsinyesnek tetszik. A díszkapuk, sáncok, vízmedencék, hidak, a pavillonok olyan tudatos egymásutánban vannak elrendezve, az összhatás fokozására. Igaz, hogy a császári otthon területe több kilométerre terjed. De hiszen épen a *tér*, az *aranyok* adják ez épületek, vagy mondjuk minden építészet valódi értékét.

A seouli *Kyong-Pok* palota hét egymásután következő díszudvarával, diadalkapuival, a nyitott oszlopsoros sátor-

tetős csarnokaival hűségesen utánozta a kínai szuverénnek, kinek vazalusa volt, a pekingi otthonát. Csak úgy, mint bár kisebb arányban, a *Hue-ben* lévő anami uralkodók palotája, avagy maga a Mukdeninél, a tervrajz, a stílus mindenkor változatlan maradt, hova a sárga császárság hatalma kiterjedt.

Seoul-ban mindössze négy királyi otthon van. Mindannyit árnyas kertek veszik körül. Megannyi elveszett éden. Valamennyi páratlan kilátásokat nyújt a szomszédos magas sziklákra. Már maga a fekvés kivételesen szép, amit e ritka ügyes kertészek sok tudással és szorgalommal igyekeztek kihasználni. Itt egy halas tavat ástak, amott egy pagodát építettek. Fasorok, lépcsőzetek, nyári lakok páratlan ízléssel vannak elhelyezve. De hiszen a kelet kertészetét soha és sehol se multák felül.

A *Kyong-Poh* palota ligetében ölték meg a japánok a néhai császárnét. Egyik nyári lakba menekedett a szerencsétlen uralkodói pár. Éjszakának idején rontott rajok a rablóknak öltözött ellenség. Maga a császár csak női ruhába burkolva menekedhetett az orosz követségre, de felesége, ki a japán foglalás legelkeseredettebb ellensége maradt, ott a helyszínén lett felkoncolva.

Hogy a nippon hódítókat mindezek után a nép gyűlöli, végre is érhető. A századok folyamán mindig ők voltak a legkegyetlenebb ellenségei. *Jingo* császárné Dél-Korea meghódításának szomorú legendáját máig megtanulja anyjától minden gyermek, később a XVI-ik században *Hideoshi* betörésének kegyetlenségei eltörölhetlenül vésődtek az emlékezetbe. De minden hatalom és szigor ellenére a japánoknak sohasé sikerült az országot végleg megőrizni.

Talán épen, a túlságos szigor és felesleges kegyetlenség volt egyik oka, hogy a máskülönbén elég puha nép ellen tudott állani. Az erős akció még szívósabb reakciót szült, így ki tudja, hogy a jelen japán kormányzat átalakító kísérletei nem fognak-e leginkább a nemzet önérzetének felbresztésére szolgálni. A faj mint olyan kétségtelen magasabb

fokon áll hódítóinál. És épen nincs kizárva, hogy Japán vívmányait elsajátítva, annak törekvő, nagyravágyó példáját követve egy napon ismét kivívja önállóságát.

Ha Korea első látogatásom óta lekötött és igyekeztem az itteni egyház érdekében működni, az sok tekintetben azért történt, mert a nehéz viszonyok mellett is láttam az elmaradhatlan fejlődést. Mindenkor meg voltam győződve, hogy e népre és mindenekelőtt ez országra fontos szerep vár a jövőben.

Kína földjén.

Kelet-Ázsiát nem akartam úgy elhagyni, hogy Pekinget fel ne keressem. Nem tudtam elképzelni a khanok büszke városát a jelen köztársasági rendszer alatt. Utolsó ottlétemkor még a császári hatalom teljes fényben ragyogott, habár mégis volt sebezve. A külszín káprázatos, a látszat fényes vala. Peking hagyta emlékezetemben a világ összes székvárosai között a legmélyebb benyomást.

Azóta kiépült a vasútvonal egészen Mukdenig. Így habár kerülővel is, de negyven, negyvennyolc óra alatt el lehet oda jutni fennakadás nélkül. Alig merem elhinni, ha visszaemlékszem hajdani viszontagságos vándorlásaimra e tájakon. De hiszen főérdekeket talán épen a viszontagságok kölcsönözték. Mukden, Peking eredetiségüket, varázsokat azért tudták olyan soká megővni, mert hozzáférhetlenek maradtak hosszú századokon át.

Az út Koreán át minden irányban változatos. A hajdan remete királyság ritka festői. Hegyeinek alakja merész, megannyi sziklás csúcsokban végződnek, míg a völgyeket sűrű erdők, zöld vetések takarják. Értem, ha a japánok mindenáron meg akarták ez országot hódítani. A rizstermelés maga, az aránylag szegény Nipponra nézve életkérdés, a hegyekben rejtett érc értéke pedig csaknem kiszámíthatatlan.

Útközben minduntalan egy-egy élénk forgalmi pont mellett állunk meg. *Kaiyo* az egykori főváros szépen fekszik egy dombon. Mint minden kínai és koreai helységet köfal

környezi. A kapuk felett pagodaszerű tornyok emelkednek. Egy-egy ilyen kőfallal kerített, csúcsos tornyokkal védett városnál festőibb hatást alig képzelhetnénk.

Phyon-Yang az ország második városa. Fekvése talán még megragadóbb. Itt még a lakosság is megőrizte teljesen egykori viseletét, szokásait. Mást mint fehér öltözetet semerre se láthatunk. A terhet pedig könnyűt és nehezet egyaránt az emberek hátán szállítják. Csodálatosak az apró házak is, melyek néha alig nagyobbak egy-egy kunyhónál. Mostan épen a cséplés folyik. Így mindenki a falakon kívül a szérúskerteken veri az érett kalászatokat csak úgy, mint nálunk.

Csodálatos, mennyi rokon vonás, mennyi sok minden hasonlat lep meg a magyar és mongol népek szokásai között. Sehol sem tűnik az fel erősebben, mint épen Mandsuria pusztáin átutazva. Magában a nyelvben számtalan sajátosság azonos. Az ural-altáji törzsek ritka szívóssággal őrizték meg a világ legkülönbözőbb részeibe vándorolva is eredeti sajátosságait.

Shin-Gishát, a határt este érem el. A *Yahmát* ma hatalmas vashíd vezet. A folyó tele Jonkák és gőzösökkel, nagyon élénk képet nyújt. Még mozgalmasabb a túlsó nagy kereskedelmi városa *Antung*. Az utolsó háború alatt nevét sokszor hallottuk emlegetni. Azóta kétszeressé nőtt. Határában több gyárépület. Vállalkozók tódultak mindenfelől. Csoda-e, ha ma a Kelet egyik legvirágzóbb új telepe.

Mukden-hen, Mandsuria fővárosában is töltök egy napot. Az első utam alkalmával nagyon meglepett. A hatalmas mandsu fészek teljes egészében őrizte meg egykori jellegét. Csillogó volt és gazdag. Minden jólétet árult el. A *Tsing* dinasztia szülővárosa valóban pazar fényűzésről tanúskodott. Arisztokratikus jellege kápráztatóan nyilvánult.

A mai Mukden nagyon eltérő. A régi várost az új japán negyed veszi körül. Az egykori harcias lakosság irányadó szerepét a kereskedő elem váltotta fel. A hajdani császári palota még áll ugyan, de teljesen kiürítették. A büszke ott-hon kietlen és elhagyott. Szomorú emlékül mindössze a

nagy elfogadó csarnokban hatalmas sárkányokkal díszített, aranyozott trónus maradt. Talán túl nehéz volt, hogy elrabolják, avagy nem tudtak vele mit tenni.

Az egykor páratlan sírokhoz is kirándulok. Sohase fogom elfeledni első meglepetésemet. Igaz, hogy a világ akkor alig tudott létezésükről és mint reveláció állott a mesés emlék előttem az örökzöld erdő mélyén. Tökéletesebb művészi hatásra alig emlékezem, mint amelyet a nagy százados cédrus fasor végein emelkedő márvány diadal-kapu okozott, mely a sírokhoz bejáratul szolgált.

E díszkaput vagy «*pailot*» választottam Ázsia művészetéről és műízléséről írt művem címlapjául. A kínai építészetnek esztétikusabb alkotása alig létezik, Az anyag maga, mint a díszítés kifogástalan. Diadalív nem fejezheti ki fényesebben magasztos rendeltetését. Pekingben a meggyilkolt német követ emlékére emeltek pár év előtt, ennek mintájára szintén egy *pailot*, de mennyire elmarad az emez mögött.

A mukdeni császársírokat tekinthetjük, ha nem is a legnagyobb, de a legszebb enemű alkotásoknak. Elsősorban az arányok kitűnőek. Az építészet pedig mindent igénybe vett, ami drága, a legbecsesebb porcellántégláktól a legritkább fanemekig, amit Kína fénykorának építészei olyan ritka mesterien tudtak alkalmazni. A síroknál a veres és sárga fénymázos téglák és cserepek, a polikrom-párkányzatok, kőszobrok, emléktáblák páratlan egészet alkotnak itt az erdő mélyén.

Fájdalom, az erdő újabban nagyon megritkult. Hiszen az orosz-japán háború egyik legvéresebb harcmezeje épen a szomszédban terült. Mindenfelé seregek tanyáztak, így a phsztitásokon csodálkozni nem lehet. Az épületek közül is nem egy megkárosult. A sírokhoz vezető «*via triumphalis*» íves márvány hídja teljesen elpusztult. Az egész megragadó hely ma tulajdonképen csak árnyéka a hajdaninak.

Peking felé a nemzetközi gyorsvonattal folytatom utam. Ki merte volna ezt hinni csak pár év előtt is! A hálókocsi társaság hetenként egy vonatot indít Parisból, Péter-

várról, Moszkvából pedig az orosz luxusvonatok közlekednek kétszer egy héten. A kinek a dolga sürgős és sehol meg nem áll, az Kína fővárosát tizenkét nap alatt eléri, anélkül, hogy a legkisebb fáradságot érezné.

Ahol a nagy kínai fal a tengerbe süllyed, *Shanhatkwannál* ébrednek. A vidék tipikusan kínai. Nem hiába örökítette azt meg olyan sok nemzeti festő. Persze nagyon túlozva, de merő valóságokban is a szomszédos hegység láncai felette fantasztikus rajzokat mutatnak. A legszokatlanabb alakú csúcsok tornyosulnak egymás felé. A legtöbb teljesen kopár szikla, mintha legalább is a Titánok dobálták volna a magasba.

A szántóföldek az egész út mentén valóban kínai szorgalommal vannak mi véelve. A vidék ritka termékeny. A nép pedig elsőrendű gazda. Nagyon gazdag a környék kőszénbányákban is. Még a nagy *Li-Hung-Chang*, ki épen olyan ügyes vállalkozónak, mint kitűnő politikusnak bizonyult, kezdte volt azokat kiaknázni. A sárga birodalom méhében rejtőző kincsek valóban kimeríthetetleneknek látszanak. Érthető tehát, ha ma a világ összes hatalmai úgynevezett *concessziók-ért* ostromolják a kormányt.

Taku várát, mely olyan szomorú szerepet játszott a különböző felkelések és háborúk alkalmául, amint látom lerombolták. A tenger mellékén csupa sógyűjtőmedencét ástak. A sómonopólium itten is az állam főjöveldelmei közé tartozik. De a kínai nemzet minden rossz gazdálkodása mellett sohase szenvedte pénz vagy legalább is hitel hiányát.

Tientsinben csak röviden állunk, de elég arra, hogy lássam, mennyire átváltozott. A hatalmas falakat még a boxerforradalom után rombolták le. A város jellege ma teljesen nemzetközi. Minden ország bir egy-egy részt, hol saját zászlója lobog honpolgárainak védelmére. A kínai emigránsok egy része szinte itten keres ma menedéket. A császári hercegek közül többek között a hajdani mindenható miniszter *Ching herceg* is itten telepedett le.

Peking.

Pekinget végre este érem el. A nap már régen lehanyatlott, mikor az egykori császári vadaskert berkeihez közeledünk. Tizenkét éve épen a naplemente aranyos fényében pillantottam meg a város tornyait. Most az égboltja sötét. A hold még nem jött fel. Mindössze a csillagok tüze vet gyöngre, rezgő világot. A derengésben alig veszem észre, midőn berobogunk az alagútszerű *Hátamén* öblös nyílásán és a vonat csendesen megáll az új állomás előtt.

Szerencsére a sötétségben az ujjon felépült vascsarnokot se veszem ki. Nem látok semmit, csak az égtelen zsvajt liallom, ami változatlan, olyan siketítő mint vala hajdan. *Kulik, Riksák*, lámpáshordók és egyéb szolgálatkész lények egymást ordítják felül, munkájokat felajánlva. Minden csomagot legalább két vagy három félmeztelen alak ragadja meg és csak valóságos harc után sikerül az általános zűrzavarban utunkat rendeltetésünk irányába keresztül törni.

Napvilágnál Kína hatalmas fővárosát megfogyva, kiüresedve látom viszont. Ez az első benyomás. Benyomás, mely! azonban óráról-óra jobban megvalósul. A nagyszabású épületek egy részét lerombolva találok. Egész utcasorok, mintha teljes pusztulásnak volnának kitéve. Egyes helyeken nagy pusztaság terül, a romok között, vagy a feneketlen sárban mindössze pár gazdtalan kutya sütkérezik a napon.

Hova lett a hajdan tolongó, zsibongó lakosság? Mintha az utolsó forradalom alatt végkép kiirtották volna a népesség egy részét. Számtalan család összes hozzátartozóival úgy látom örökre elhagyta a főváros veszedelmes légkörét. Sokan más városokba telepedtek, hol nagyobb az életbiztonság, mások pedig visszavándoroltak őshazájukba, a mongol síkságra, vagy Mandsuria völgyei közé, ahonnet származtak volt.

Utolsó ittlétem óta meghalt Mgr. Favier is, kinek nevét a mozgalmas napok alatt olyan gyakran emlegették. A misz-

szión most a hajdani vikáriust, Mgr. Jarlint találok az érseki lakásban. De itten van még mindig Wagensperg főnöknő, kinek vezetésére van bízva a nagy menház. A barátságos fehér épület most is zsúfolva van védencekkel, és a jó főnöknő most is csak olyan fáradhatlan szorgalommal vezeti és végzi terhes feladatát.

Követségünk új palotája, mely akkor romba volt teljesen, felépült. Ha nem is nagyon szép, de tágas. A hivatalos épületek ritkán tanúskodnak jó ízlésről, vigaszul megjegyezhetem, hogy a többi államok képviselőiténél otthonai még csúnyábbak, kivéve az angolt, mely egy hajdani kínai hercegnek pompás yamenje.

Rövid tartózkodásom alatt felkeresem mind az egykor megcsodált nevezetességeket. Elvándorolok a Confutius és a lámák pagodáihoz. Mindkettőt még elavult, még porladozóbb állapotban találok. Confutius tábláit benőtte a gaz, a lámáknál pedig mindössze pár öreg koldusszerű alak kuporkodik a nagy buddha szobor előtt. A harang és dob hatalmas tornyai körül a város másik végén, hol hajdan olyan víg élet folyt, most csendes és kihalt a környék.

A menny és föld szentélyei, e hajdani császárváros remekait szinte megbánom, hogy ismét felkerestem. Kivált az előbbi volt tökéletes a maga bámulatos harmóniájában, hangulatában, ma az új tennisz-klubnak ad helyet, míg a föld szellemének szentélyében, hol a császár az év első ekecsapását szántotta, egy fertelmes vaskioszkot emeltek az újtók, hol ünnepnapokon a katonazenekar játszik.

Peking varázsa, Peking szelleme elenyészett örökre. A ki ma érkezik a hajdan kábitó, ragyogó császárvárosba, az nehezen értheti meg egykori nagyszerűségét, hatalmát. És nem fogja elsősorban felfoghatni az élet intenzivitását, páratlan pezsgését, mely minden irányban kifejezésre jött. Peking folyton hullámzó, sajtó tömege adta meg a császárváros valódi jellegét. Megszámlálhatatlan zsongó, tolongó népessége tette a khanok székhelyét olyan titokzatos és olyan félelmesé.

A régi nagyságok közül alig egy-kettőt találok, és azok is felette visszavonulva élnek. A hatalmas császárné, a fiatal császár, ennek neje mind meghaltak. És velők megszűnt a császárság is. Ki merete volna e változást megjósolni. Ki hitte volna, hogy a korlátlan hatalommal felruházott *Tsing* dinasztiát pár év múlva köztársaság fogja felváltani, mert ha a változások előreláthatók voltak is, de senki se merete volna feltételezni, hogy azok olyan gyorsan következzenek be.

Önkénytelenül is többször ismétlem önmagamnak, hogy a kínai köztársaság területén tartózkodom. Kínai köztársaság? Valóban Kína? Mióta megérkeztem, mindjobban kételkedem. A kormányzat tulajdonkép csak azokban a kátyús nyomokban halad, mint ennek előtte. A forradalmat leverték, *Sun-Yat-Sent* száműzték és *Yuansi-Kai* köztársasági elnök cím alatt korlátlanul gyakorolja a hatalmat.

Utoljára még mint Petsili alkirály át Tientsinben láttam. Kelet császárai és császárságai című művemben, mint a tett és jövő emberéről beszélek róla. Minden szavában ritka energia és még ritkébb ambíció nyilvánult meg. Hogy nagy tervei vannak, az minden látszólagos egyszerűsége dacára kitűnt. Valódi katonának mutatta magát, a dinasztiának leghűségesebb szolgajakép óhajtott érvényesülni.

A forradalom óta játszott szerepét nehéz lenne megmagyarázni. Tény azonban, hogy az első elnök, *Sun-Yat-Sen* hatalmát hamar elvesztve *Yuansi-Kai* foglalta el helyét. Sok fénnel vonult be a császári palotába. De ugyanott élni engedí a leköszönt gyermek császárt. Mindössze magasabbra építette a palotát környező falakat.

Egyébként fogoly maga *Yuansi-Kai* is, amióta a korlátlan hatalom ura. Így volt az különben a keleten mindenkor, hogy ki a népet uralta, az nem mert előtte mutatkozni. Mikadók és Shogunok, Sahok és Szultánok palotáikban zárkóztak el. Amióta *Yuansi-Kai* Kína köztársaságának elnöke, nem merete elhagyni termeit és az összes szertartások a. császári otthon falain belül folynak le.

A meseszerű palotát sok tekintetben megváltozva találok. A hatalmas falak, díszudvarok, kapuk és hidak, terraszok szerencsére érintetlenek. Az új elnök a tavak mellett építtetett magának egy villaszerű épületet és így nem zavarja az összhatást, melynél tökéletesebb szinte képzelhetetlen. A nagy tróncsarnokból egyenes irányban hét díszudvar nyílik, azon túl a via triumphalis következik a város főkapujához — és onnét az ország szívéen át a végtelenségig vezet. Fejedelemnek méltóbb otthona a pekinginél valóban nem is lehetett. . .

A szerencsés újítások közé tartozik az épülő múzeum. Az egyik mellékpavillonban állítják ki a császári kincsek azon kis részét, ami még megmaradt. Ámbár, mint látom, még ezek közül is nagyon sok az utánzat, míg az eredeti tárgyakat gazdag műpártolók vásárolták meg. Az újonnan kinevezett igazgató megmutat nem egy hamisítványt, talán azt híve, hogy nem veszem észre. Igaz, hogy Kína munkásai a világ legügyesebb másolói.

Dacára, hogy kevés idő áll rendelkezésemre, találkozom többé-kevésbé mindenkivel, ki ma szerepet játszik az ország fővárosában. A követek egyrészét már előzetesen ösmeretem. A monarchia képviselője Rosthorn tanácsos volt első¹ látogatásom alkalmával is. Sir John Jordan az angol követ hajdan Koreában volt és ottan egy alkalommal vendége is voltam hosszabb ideig, Sforza ögróf pár éve Budapesten volt főkonzul. A diplomaták folyton jönnek-mennek, mint a színpad alakjai. A legkellemesebb európai otthon ezidőszent az itten időző Lord Frenché. Egy szép kínai palotát rendezett be a császárvárosban, ritka ízléssel és sok költéssel.

A kínai nagyságok közül legközvetlenebbül lepett meg *Ku-Hun-Ming*. Hajdan a nagy *Tsang-Tsi-Tung* barátja és titkára volt. Onnét írta híres «Leveleit egy vicekirály palotájából». Emlékszem, mennyire meglepett ritka megfigyelő tehetsége és mély ítélőképessége. Megjegyzései nemzetének átalakulását illetőleg, megannyi sarkigazság. Nem kevésbé

finomak és sokszor maró gúnnyal vannak vázolva a jelen európai viszonyok.

Azóta sok minden változott. *Ku*, mint tulajdonképen konzervatív politikus, ezidőszerint álláson kívül él a fővárosban. De épen ezen körülmény teszi lehetővé, hogy Confutiust hitelesen lefordíthassa, mi természetesen hosszabb időt fog igénybe venni. *Ku-Hun-Hing* mint társalgó csak olyan szellemes, mint amilyen ragyogó író. Idegent alig hallottam jobban beszélni németül és csak olyan tökéletesen bírja az angolt, franciát és olaszt. Olvasottsága rendkívüli. Ösmeri a világ összes irodalmi remekeit és önkénytelenül azt kérjük, hogyan volt ideje minderre. Igaz, hogy Európa fővárosaiban több mint tíz évet töltött, de ennek ellenére képzettsége kivételes.

A kínai intelligencia magas színvonaláról kétségkívül érdekes képet ad egy-egy ilyen nagyműveltségű ember, mint *Ku-Hun-Ming*. Rendesen az idegen nyelvek hézagos ösmerete részükről és az európaiaknak a kínai nyelvben való járatlansága nagyon megnehezíti az érintkezést és kölcsönös megértést.

Ez esetben azonban a legelvontabb kérdések tárgyalhatók, amely téren ez emberek olyan valódi mesterek. Hiszen *Ku-Hun-Ming* is akkor a legérdekesebb, midőn pszichologikus és filozofikus szempontokat fejteget.

Mielőtt Pekinget elhagynám, még egyszer visszatérek a császári palotába. Emlékembe óhajtom vésni, mielőtt teljesen elpusztul. Jól meg akarom nézni minden részét, átakarom ölelni teljes nagyságát. Igyekezem felfogni egész jelentőségét. Mert *jelentősége* tulajdonképen az, a mi leginkább megragad. Egy eszme, mely csodálatos művészettel és közvetlenséggel van elénk állítva, felépitve.

Pekinget, az egykor hatalmas *Kandalikot* épen azon körülmény tette valóban naggyá, hogy egy akaratot, egy fogalmat kifejezni, parancsszóra épült. A teljhatalmú úr, a zsarnok *khan* tervezte méltó lakóhelyéül, az ő akarata jött kifejezésre. A ragyogó trónusnak szolgált a palota és város

méltó keretét. Az uralkodás fogalma talált abban mindenek előtt kifejezést.

Peking mint ilyen volt páratlan, mint a hatalom leg-tökéletesebb kifejezése gyakorolt csodás hatást. E hatás szűnik ezidőszerint mind jobban meg. Az egykori fény mindinkább elenyészik. A régi nagyságnak mindössze romjai maradtak meg. Aki a régi császári fővárost nem ösmer.te, az csak nehezen tud képet alkotni a hajdani Peking leírhatatlan pompájáról és hangulatáról.

IV.
ÚTON ÁZSIA SZÍVÉN ÁT

Mandszúriában.

Végre üt az indulás órája. Pétervárról megérkezett a felhatalmazás, hogy az orosz birodalmon át térhessek vissza. Mert hangozzék bármily hihetetlenül, a muszkák mind-ekkoráig nem engedik meg, hogy katolikus lelkészek különös engedély nélkül az ország határát átléphessék. Még azon utasok is, kik megállás nélkül óhajtják igénybe venni a szibériai vasutat, kérvényt kénytelenek a minisztériumhoz benyújtani.

Mukdenbe kell ismét visszatérnem. Ezen alkalommal nem állok meg, de a Port-Arthurból érkező nippon expresszszel folytatom utamat. *Chang-Chung-nál* van az orosz-japán érdekkör válaszvonal. Az állomás egyik épületén mikadói, a másikon czári zászló leng. A hely felette alkalmas megfigyelésekre. A kis nagyratörő japánok mindent elkövetnek, hogy állomások, vonataik, hivatalnokaik lehetőleg civilizált benyomást tegyenek. Minden a legnagyobb rendről, tisztaságról tanúskodik, és sok tekintetben a viszonyok jobbak, mint saját szigeteiken.

Az orosz állomáson ellenkezőleg zűrzavar és rettenetes piszok uralkodik. De még ennél is kellemetlenebb a tűrhetetlen szag. Az a bizonyos bagaria- és faggyú-keverék, mi Oroszországban folyton elkísér vidéken és városokban egyaránt, *Chan-Chungban* üti meg orrunkat először.

Az eső esik. Így északi Mandsuria még zöldebb, még termékenyebb képet ad. Gazdagabb tájékat alig képzelhetnénk. Minden oldalon sűrű vetések terülnek, távolban erdős hegyek emelkednek. Sok nagyon a csorda- és ménes is.

A lakosság jómódról tanúskodik és megjelenése, habár lehető rusztikus, de egyidejűleg rokonszenves is.

Harbinban egyesül a Vladivosztkából és Port-Arthurból érkező vonat a szibériaival. Az állomás így felette élénk. Tömve van a legcsodálatosabb alakokkal. A kit az emberiség érdekeli, jobb figyelpontot tanulmányozó alig választhatna. Mintha Ázsia összes népei találkozót adnának a nagy csarnokban. *Kínai, orosz, burját, mongol, japán, osztyák*, mind teljes számmal vannak képviselve.

Hogy a túlsúfolt helyiségről fogalmat adhassak, az teljesen lehetetlen. Mint a sivatag legósdibb karaván serailjaiban, úgy guggolnak, fekszenek, táboroznak a földön elterülve az utasok. De így van ez minden, állomáson, az egész orosz birodalom területén. Hogy Oroszország mennyire ázsiai, azt csak most látom Ázsiából jöve. Alapjában véve sokkal vadabb, mint bármelyik szomszédos pogány nemzet.

Harbin nevét mélyen véste a történelembe az orosz-japán háború. Ez volt a muszkák főhadiszállása. A háborús jelleget máig megőrizte. Legalább ami a zűrzavart, rendtelenséget és szennyet illeti. Még a távoli keleten is ritkán láthatunk ilyen vad és züllött telepet. Minden új, mert hiszen a hely csak egy évtized előtt épült és máris düledezik. Az épületekről a festék és vakolat régen lehullott, és mind megannyi rom bámulnak az utcák pocsolyájába. Ha ugyan utcáknak nevezhetjük ez országútszerű sártengereket, melyeknek kövezetét pár odalódított kődarab képezi.

De hiszen így van az többé-kevésbé az egész óriási birodalomban. Az orosz városok egyik főjellemvonása a túlszéles kátyús útvonalak és a tarka-barka düledező épületek. Szinte hihetetlen, a népek milyen hűségesen ragaszkodnak kezdetleges szokásaikhoz. Vagy talán úgyis mondhatnánk, hogy mást a megszokottnál nem képesek alkotni. Így a japán is pontosan megóvja, bárhová kerüljön, jó és rossz intézményeit. És csakúgy van az a francia, németalföldi,

angol és bármely más nemzettel, gyarmatai egyaránt világosan tükrözik vissza az anyaországot.

A hivatalos orosz határt *Mandsuriának* nevezett állomásnál érjük el. Mindidáig csak protektorátus és vasúti engedmény nevet viselt a tájék a vágány két oldalán. Különbség persze semmi tekintetben nem látható. Amióta *Chung-Chant* elhagytuk mindenfelé csak kozákokat láttam. Az állomások mellett mindenütt egy-egy kis erődítvényt is építettek. Katonaság tartja megszállva az egész vidéket.

E vidék pedig valóban megérdemli, hogy érte harcoljanak.. Kivált mostan, nyár elején az esőzések után virul az egész környék. Északi Mandsuriánál alkalmasabb területet alig ösmerek marha- és lótenyésztésre. Érthető, hogy újabban nagyon sok idegen vállalkozó telepedett le és maga a vajkivitel évente felette jelentékeny összegekre emelkedik. A számtalan tanyán kívül sok új falu is épült utóbbi évek alatt. *Tsita* pedig immár egészen jelentékeny várossá nőtt.

A megragadó, hatalmas síkon a hosszú vonat mint jelentéktelen sötét fereg kanyarog. A nemzetközi helyett most az orosz vonatot választottam. Tipikusabb, így érdekesebb. A Wagon Lits társasága mindenfelé egyformán és szüntelenen nemzetközi. Csak elvéve akadunk egy-egy érdekesebb alakra. Ellenkezőleg az orosz közönség a legjobb alkalmat nyújtja a helyi viszonyok megismerésére és felvilágosítások nyerésére.

Az igazat megvallva, mind ez emberek felette barátságosak és nagyon közlékenyek. Alig hihető, milyen gyorsan mondják el egymásnak a legbizalmasabb ügyeiket. Feltárják egész életüket és boldogok, ha panaszkodhatnak, vagy a viszonyokat szidhatják. Persze a kormányt és a hivatalnokokat, a híres csinovníkokat kegyelmetlenül bírálják'. Mindenki tud pár szomorú vagy mulatságos részleteket ez emberek kegyetlenségéről és megvesztegethetőségéről elmondani.

Szinte hihetetlen, hogy az orosz bürokrácia dacára,

hogy ennyire gyűlölt, képes tovább üzni visszaéléseit. Gogol híres munkája óta alig volt író, ki üzelmeiket ne korbácsolta volna. Mégis hatalmasabbak, mint valaha. Lehet ma parlament és lármázhatnak a képviselők, ezért marad minden a régiben. Ez országban még nehezebb, mint bárhol újításokat keresztül vinni.

Annyi sok fényes tulajdonság mellett a szlávok legnagyobb vagy mondjuk legkárosabb hibája a rendkívüli letargia, a velük született restség. A pillanatnyi felgerjedéseket rendszeren annál teljesebb tespedés követi. Mintha képtelenek volnának folytatólagos kitartásra. Minden rapszodikusan történik, a jó és rossz egyaránt. Fegyelem a társadalom alsó, mint felső osztályaiban egyaránt hiányzik.

A Baikal tavát szeles hideg estén érjük el. A víz tükre így fel van nagyon korbácsolva. A látszólag határtalan felület tengerhez hasonló és viharjai nem kevésbé hevesek. Utolsó alkalommal hajón keltem át. Azóta a vasútvonal kiépült a déli part mentén. A vidék egyes része nagyon vad. Az óriási sziklák messze benyúllanak a hullámok közé, úgy hogy minduntalan alagutakon át vezet az útvonal.

Missawa azóta, hogy 1902 őszén itten kikötöttem, valóságos várossá fejlődött. Sőt épületei sokkal rendesebbek, mint a szomszédos helyeken. A rakodópart is kiépült. A kikötőben több hajót látok horgonyozni és minden élénk kereskedésre vall. Újabban Mongoliával mind szorosabb e vidék összeköttetése. Az oroszok keletázsiai hódításainak legutolsó célpontja a Mongolok birodalma.

A kínai köztársaság kihirdetése óta Mongolia teljes függetlenségét nyilvánította ki. Hogy pedig azt biztosíthassa, orosz védelem alá helyezkedett. Ma Urgában a valódi urak az orosz konzul és az orosz bank. A hódítás módjaiban a pétervári kormány soha se volt nagyon válogatós. A rubelek, ha szükséges, mindég nagy mennyiségben kerülnek a legbefolyásosabb emberek zsebeibe. A mongol főnökök és lámák pedig hálás köszönettel fogadják el a bőkezű ajánlékokat.

Irkutskban ez alkalommal nem állok meg. Ősmerem, és így nem óhajtom viszontlátni. Szibéria Parisa, amint nevezni szokták, ha ugyan megérdemli e nevet, amannak legfeljebb árnyoldalait, apachejait és bünfészkeit bírja. Fényűzés és nyomor, arany és szemét ott vannak egy rakáson. A pompás operaház mellett fabódék állanak. Csillogó kávéház és sötét tömlőcök egyaránt tömve vannak szomorú alakokkal.

Egyheti utazás végre *Krasnojarsk* elé vezet. Fekvése a Jenisey partján kivételesen szép. A széles folyam méltóságtelesen hömpölyög észak felé. Délről pedig az *Altai* hegység nyúlványai kékellenek a páratlanul tiszta légkörben. Az égboltja ragyog, mint az azúr. Milyen hamis fogalmakkal bírnunk Szibériáról, mielőtt megösmérjük a ragyogó napsugaras földet.

Szibéria szívében.

Változás kedvéért *Tomskban* huszonnégy órára kirándulok. Az expedíció azonban bonyolultabb, mint hittem. *Taigaból* szárnyvonal döcög vagy négy óra hosszát, míg rendeltetése helyét eléri. Az állomás még ottan is több kilométerre van a várostól. Ha a kormányznak az volt célja, hogy *Tomskot* lehetőleg elszigetelje a külvilágtól, célját fényesen elérte.

A nyugati Szibéria fővárosa világosan magán hordja hivatalos jellegét. Egyik nagy hivatal a másik mellett emelkedik. Megannyi palotaszerű oszlopos épület, a kapukban az elmaradhatlan aranysujtásos, de nagyon piszkos portásokkal. Persze sok a katona és sok a kozák is mindenfelé. A legtöbb ház itten is fából épült. Némelye csaknem ősi jelleggel bír és egy századnál jóval öregebb lehet. A homlokzatok gazdagon ki vannak faragva és megfestve a szivárvány összes színeire.

E tarkaság és az éles világítás *Tomsknak* felette barátságos jelleget kölcsönöz. Még jobban hat, hogy csaknem minden házat kert környez, a várost pedig köröskörül a neve-

zetes szibériai őserdő, a *Taiga* övezi, a zöld rengeteget az *Ob* széles ezüst sáv hasítja ketté. Egy-egy dombról a kilátás valóban elragadó, kivált naplemente táján, mikor a számtalan templom kisebb-nagyobb aranyos kupolája mint megannyi máglya lobban fel az izzó égbolton.

A tomski egyetem híre nagy, és mint hallom az egyes fakultások egészen jók. Mindenesetre nagyszabású intézet. A kiterjedt kastélyszerű épületek egy nagy park közepett emelkednek. Mindjárt a szomszédban terül a sétatér is, hol délutánoként a zene szól és az előkelőség találkozik. A férfiak csaknem kivétel nélkül egyenruhát, vagy legalább is hivatalos sapkát viselnek, míg a nők a legtúlzottabb párisi divat szerint öltözve jelennek meg, vagyis amiről azt hiszik, hogy párisi divat.

Omsk előtt a szembe jövő vonat kisiklott. Számos kocsi összezúródott, többen meghaltak, így amíg a pályát szabaddá teszik, vagy nyolc órahosszat a nyílt pályán kell vesztegelnünk. De a várakozáshoz az emberek meg vannak szokva. Az idő Oroszországban úgy látom nem sokat számít. Az utazó társaság a legnagyobb lelkinyugalommal kitelepszik a szomszédos rétre. Meggyűjtják szamováraikat és boldogan szivaroznak, teáznak a rögtönzött majálist élvezve.

Többé-kevésbé mindenki ösmeri ezidőszerint egymást. Sok a katonatiszt, kik családjaikkal hazatérnek pár hónapi szabadságra. Több közöttük kaukázusi eredetű, ezek a legrokonszenvesebbek. Vannak a balti tartományból is sokan, kik mai napig megőrizték német kultúrájokat. De mindenki a legteljesebb egyetértésben táboroz, még ha az annyira ellentétes elemek rokonszenve nem is nagyon őszinte, de az érintkezés formái kifogástalanok.

Végre *Omskot* elérve hallom, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökösét és nejét Szerajevóban meggyilkolták. Az újságok teljes részletekkel írják le a tragikus esetet. Szinte elképzelhetetlen, hogy a két lövés olyan pontosan találjon és mindkét áldozat rögtön halálát okozza. Ki merte volna e szomorú véget előre látni. Mennyi remény szállott örökre

sírba. Ő felsége családját, rokonait valóban a legmegrendítőbb körülmények között veszíti el.

Utoljára Bécsben a nagy eucharisztikus gyűlésen találkoztam a trónörökösrel és nejével. Azon alkalommal ők voltak az érdeklődés központjai. Mindenki úgy tekintette az energikus trónörökösöt, mintha máris uralkodnék. Markáns egyénisége még jobban kiemelte. Határozott fellépése, kivételes akaratereje előtt mindenki meghajolt — még azok is, kik alapjában véve nem osztották nézetét.

Európa határán át július ötödikén robogunk át. Egy *Obelisk* jelöli a nevezetes pontot, mely tulajdonképen csak a képzeletben van.

Természetes határ nem létezik. Az *Ural* lejtőit tekinti a földrajz válaszvonalnak. Kies vidék, de épen nem vad vagy megragadó, mint azt az Uralhegységről hiszik. A tájék kitűnően van mívelve és csaknem egy óriási angol park jellegével bír.

Chelipalatinsktál az új vonal egyenesen Pétervárra vezet, míg a másik Moszkván keresztül a német határon át, külföldre visz. Csodálatos mily rövid idő alatt lett ez alig egy évtized előtt még csaknem utópiának tartott Transzibériai vasút ma a világ egyik főközlekedési ere. Kényelmesebben, gyorsabban nem érhetnénk el a távoli Keletet, mint épen a hajdan borzalmasnak hitt Szibérián át. De látom a kormány mindent el is követ, hogy az útvonal nemcsak kifogástalan, de csaknem mintaszerű legyen. Ma kiépült a második vágány is és a közel tízezer kilométer hosszú pálya olyan gondosan van tartva, felgereblyézve, kikavicsolva, mint egy díszkert sétányai.

Európai Oroszország minden tekintetben elmaradtabb, primitívebb benyomást tesz. A szibériai telepek újabb eredetűek, és a nép vállalkozóbb, míg az orosz falvak sokszor a lehető legnyomorúságosabbak. A házak inkább csak sárgunyhóknak, vagy faakloknak nevezhetők. A nép maga is nagyon szerény lehet kinézése után ítélve. Néha a pizokréteg olyan vastag arcukon, hogy szerezseneknek is ve-

hetnők; ruházatuk pedig amióta elkészült, kefét nem igen láthatott.

Salatusk híres kohói és bányáiról. Ritka szépen fekszik. Tárnái régen üzemben vannak és mai napig bőven jövedelmeznek. Az állomás mellett egy bazárszerű épületben árulnak mindenféle ékköveket és kristályokat. Az amethisztek kivált keresettek e tájon. Persze az egész vonat kiürül és mindenki siet a jó vásár reményében a kirakatok felé.

A Volga partját huszonnégy órai késéssel érjük el. De ez se zavar senkit sem. Oroszországban az utazás még vasúton is megőrizte a hajdani postakocsizás avagy karavánali vándorlás jellegét. A szó szoros értelmében bekvártélyozódnak a fülkébe. Mindenki magával viszi összes cók-mókját, felállítja a nélkülözhetlen számovárt, kipakkolja a szeredásokat és kosarakat összes elemőzsiájával. Sőt megveti ágyát is, mert mindenki ágyneműjével utazik, gazdag és szegény kivétel nélkül.

Hogy a kocsik belseje milyen rettenetes káoszt képez, az persze leírhatlan. És leírhatlan a szag is, csakúgy mint az állomásokon, mert ez emberek irtóznak nemcsak a hideg víztől, de a friss levegőtől is. Mintha csak a gőzben, bűzben éreznék jól magukat. Ezt tartják lakályosnak. Egy orosz vonat valóban a legjobb alkalmat szolgáltatja e nép életmódjának, szokásainak megősmérésére.

A különböző osztályok közönsége lehet eltérően felöltözve és vagyoni viszonyaik lehetnek felette különbözők, de szokásaikat illetőleg meglepően sok a hasonlat. Alapjában véve egyaránt kezdetlegések, naivak. Csodálatos egykedvűséggel viselnek jó és balszerencsét. Ha ki van elégtíve pillanatnyi szükségletök, ha megvan, a mit épen a percben óhajtanak, a többivel nem törődnek. Előre nem gondolnak.

Kinnelbe érve határozom csak végképen el, hogy nagy kerülővel az *Arai-tenger* mellékeit és *Turkesztánt* felkeresve fogok haza térni. Igaz, hogy jó nagy kerülő még nekem is, ki pedig a távolságokat már régen nem tekintem akadályul és a messzeség fogalmát nem ősmerek.

A magyarok bölcsője.

Turkesztán mai napig tiltott terület. Az oroszok nem engedik meg, hogy határait idegenek átlépjék. Az engedelem elérése pedig épen olyan nehéz, mint hosszadalmas. A hadügyminisztérium jóváhagyása szükséges elsősorban, ami a legjobb esetben több hónapot vesz igénybe. Azonkívül írtam a főudvarmesternek is, hogy terjessze elő szándékom. A császár, kivel különben még Friedbergben beszéltem e tervről, épen úgy, mint pár év előtt Zichy Jenőt szíves volt a legjobb indulatáról biztosítani.

Vándorlásaim közben azonban semmi posta nem talált meg az utolsó hónapok alatt. Csak Pekingben várt egy sürgöny pétervári nagykövetunktől, melyben annyit mond: «Erlaubnis gestattet». Ez azonban nem elég, mint okmány a hatóságok előtt. Ennek dacára megkíséreltem szerencsémét. Ahelyett, hogy *Samarában* ülnék a turkesztáni szárnyvonalra, hol az engedélyeket átnézik, *Kitinében* szállok fel és azonnal egy utazó generálist kérek meg, lenne szíves tolmácsolni utasításaimat a kalauznak, ki csak oroszul beszél.

A turkesztáni vasút katonai kezelés alatt van. Egy generális egész Oroszországban nagy úr, e tájon pedig korlátlan hatalommal bír. Az ő társaságában lévén, a többi hivatalnokok mélyen meghajolnak előttem. Nem tudva oroszul folyékonyan, ő volt szíves helyettem mindent elvégezni. Ha szolgálatra vagy szíveségre van szükség, forduljunk mindenkor a legfelsőbb rétegekhez. Mentül nagyobb állással bír valaki, rendesen annál szívesebb.

Orenburgban tartom az első állomást. Valódi steppeváros. Az ázsiai jelleg ismét teljes erővel lép kifejezésre. Mecsetek és orosz templomok csodálatos keveréke tárul elém. Paloták mellett sátrak, utak, melyeket a sivatag homokja takar. Zagyva, kevert, értelmetlen zűrzavar, hol kelet és nyugat találkoznak. De minden színes és derült, ami megmenti az általános hatást. Az egész helynek jellege lehetőleg exotikus, sőt vad, de emellett barátságos.

Köröskörül mérhetlen síkság terül. Hangulatos, csendes vidék. Falvak helyett mindössze sátrakat látok kifeszítve. A nép megannyi pásztor. Erőteljes faj, mely távol minden civilizációtól a természet ölné tölti egyforma napjait. A magyaroknak mind e törzsek közel rokonai. Nem csoda, ha megjelenésük, mozdulataik, egész lényök felette emlékeztet a mi pusztáink fiaira.

Az *Aral-tó* mentén a vidék jellege némileg változik. A szelek hatalmas dűnákba hordták fel a futó homokot. Néhol olyan magasak, olyan meredek, mintegy valódi hegylánc. Szép ragyogó aranykeret a nagy tó safir tükre körül. A vidék pusztaságában is elragadóan szép. Vagy mondjuk azért tesz olyan mély benyomást, mert méltóságos csendjét, harmóniáját semmi nem zavarja.

Az északnyugati parton legújabbban az oroszok kikötőt építettek. Szerény kísérlet. Mindössze pár rozoga gőzös fordul meg benne. De sok a halászbárka. Kiterjedt vitorláik, mint egy-egy óriáspillangó szárnyai ragyognak a heves napsugarak fényében. A kép teljesen orientális és elbájoló. Az *Arai* taváról soha se hittem volna, hogy ilyen káprázatos legyen.

Olyan nehéz tulajdonképpen meghatározni, mi tesz egy tájat vonzóvá. Sokszor a legváltozatosabb vidék hidegen hagy, míg máskor elég egy izzó homoksivatag, avagy csillogó vízlap, hogy teljesen lebilincseljen. Ilyen végtelen vonzó és bájos ez a nagy pusztaság, mely Európát Ázsiával összeköti és hol az emberiség egyik legrégebbi tanyáját vetette meg.

A mai lakosság mind kevertebb jelleggel bír. *Kirgizek, ösbegek, sardok, turkománok, kalmükök* és számtalan más ázsiai törzs telepedett le a nagy síkon vagy folytat a jelenkorig vándoréletet. A pásztorkodás napjainkig kedvenc foglalkozásuk maradt. Az óriási csordák szabadon legelnek minden irányban. Ma itt, holnap amott ütik fel sátraikat. Az életmód sok tekintetben századok lefolyása alatt is változatlan maradt.

Az orosz kormány telepítési munkálatai elég lassan

haladnak. Az állomásokon igaz, hogy a hivatalos elem orosz, a városokban is az orosz befolyás minden irányban szembetűnő, de az ország belsejében még sok minden teljesen változatlan maradt. Az emberek úgy élnek, mint éltek a tatárjárás idejében. Mennyi számtalan vonás, melyet akkori írók feljegyeztek mai napig találó. Hány jellemzetes ösztökést őrzött meg e nép egészen a mai napig.

Milyen hihetetlennek látszik, hogy e pusztákon át a gyorsvonat mindössze néhány nap alatt érkezik Pétervárból és Moszkvából *Taskendbe* és *Kokandba!* A hajdan elérhetetlennek tekintett sivatagot ma teljes kényelemben hasíthatjuk át. Mikor Vámbéry Ármin sok feltűnést keltett utazását megtette, alig gondolta volna, hogy pár évtized múlva a karavánokat luxusvonatok fogják pótolni. Így változik át lassan az egész föld kereksege.

Taskend, a sivatag fővárosa meglep. Valódi oázis, de pálmaligetek helyett gyümölcsösök terülnek minden irányban. Persze csak ameddig a locsolás lehetséges, de így is kiterjedése vagy hatvan kilométer lehet. Maga a város sárból épült, színben tehát pompásan beleillik a tájképbe. A házak mint megannyi fecskéfészek lapulnak egymás mellé. Úgy látom még a mecsetek is, melyek közül pár nagyon jelentékeny, szinte agyagból vannak. Mindez Perzsiára emlékezteti.

Perzsa befolyás alatt épülhettek a tágas bazárok is. Megannyi széles utca fával befedve. Az iparágak rendszeresen el vannak választva, mint az a Keleten szokásos. Eredeti divat, hogy bevásárlásait mint látom mindenki lóháton végzi. A paripák rendszeren jók és a lovasok sok keresettséggel vannak felöltözve. Nem kevésbé feltűnőek az óriási kerekű sivatagi taligák. Megannyi valóságos alkotmány nyolc-kilenc láb magas kerekkel.

Taskend jellege egyáltalában felette sajátos. Szokásai sokban különböznek a szomszéd helységekétől. Orientalis, de azonkívül még bizonyos a sivatagi életre emlékeztető patriarkális vonásokkal bír. Legérdekesebbek tulajdonképen

külvárosai, az árnyas patakok és csatornák mellett vezető sikátorok. Itt minden megmaradt változatlan kezdetlegességében, festői szépségében.

Hogy a régi Taskendbe jussunk, elébb az egész új orosz városon át kell mennünk, mi épen olyan kiterjedt mint amennyire visszatetsző. Az oroszok valóban nem értenek hozzá, hogy kényelmes vagy kellemes otthonokat létesítsenek. Itten az égető községben, — mert ma példának okáért az árnyékban harmincnégy és a napon hatvan fokot mutat a Reaumur-hévmérő. — Taskendben ennek ellenére úgy építettek, mintha St. Pétervárnak lenne egy külvárosa.

Az utcák túlszélesek, porosak, gödrösek. A házak nyomorúságosak, de nagyon cifrák. A boltok és kávéházak ékesek és piszkosak. És mint a civilizáció fő vívmány a, egy éktelen kinematográf színház foglalja el a díszhelyet. Mulató és vendéglő mint látom van nagy számmal. Mert inni is csak úgy isznak itt a tropikus hőségben a muszkák és kozákok, mint saját dermesztő hazájukban.

Az orosz intézmények a határokon kívül még talán visszatetszőbbek. A meleg éghajlat alatt az iszákosság még undorítóbb. A felette mértékletes muzulmán lakosság között a dülöngő, káromkodó katonaság és hivatalos elem megvetésre talál. Szinte azt kérdezzük, hogyan képes az orosz birodalom ennyire selejtes elemmel kormányozni és uralkodni.

A hajdani *Kokand* ma szinte teljesen orosz járom alá került. Mint különben egész Közép-Ázsia, Kína, Afganisztán és Perzsia határáig, legújabban már Perzsia északi felében is a muszkáké a hatalom, mint azt tavaly tapasztaltam. Minden jelentékenyebb városban kozákok táboroznak. Az oroszok kezében van a közlekedés. Konzuljaik parancsolnak minden tekintetben. A mitől annyira tartott Vámbéry és régebben az angolok, az orosz hatalom mint olajcsepp terjedt el az egész óriási világrészben.

Kokand is így mind jobban elveszti régi jellegét. Amerre tekintünk visszatetsző új épületeket látunk. Ízléstelen ott-

honok, fertelmes hivatalok, piszkos üzlethelyiségek foglalják el az egykor hangulatos helyeket. Mindössze a bámulatos léggör, a felhőtlen égbolt a régi. És gazdag ősi emlékekben a sivatag méhe. Számos régi eltemetett városra akadnak lépten-nyomon. A Stein, Chavannes, Lecoque ásatások meglepően gazdag eredményekkel jártak és úgy Berlinben, mint Londonban új csarnokokat építenek, kizárólag a Közép-Ázsiában újabban talált leletek elhelyezésére.

Samarkand és Bochara.

Samarkand valóságos reveláció. A világ egyik legorientálisabb, legszínesebb, legragyogóbb városa. Minden lépés egy-egy mesebeli képet tár elénk. A régi *Tunisz* vagy *Udeipurral* alig emlékszem szemfényvesztőbb hatású városra. A nép mai napig a lehető legfestőibb. Minden ruhadarab szivárványos, minden rongy virágos. Szinte azt kérdezem, hogyan volt képes *Samarkand* a jelen korig megőrizni ragyogását, színpompáját.

A hajdani pazar mecsetek, paloták még romjaikban is káprázatos háttérrel alkotnak. Minden színes, az épületek csakúgy mint a lakosok. Valamennyi homlokzat tündöklő tarka-barka zománcos cserepekkel van kirakva. A dinnyealakú gerezdes kupolák ragyognak a napfényben mint egy-egy óriási érett gyümölcs. Ki vannak tarka színekkel mozaikszerűleg a magasba nyúló minaretek is rakva. És káprázatos színpompában ragyognak a hatalmas mecsetek homlokzatai, mintha csak értékes arannyal-ezüsttel hímzett szőnyegek takarnák.

Épen ünnepnapon érkezem. Így mindenki a legcifrább kaftánt és legbecesebb fegyvereit viseli. Soha ilyen pazar viseletet nem láttam. Sok tekintetben, legalább a színek változatosságára nézve, még az indiaiak ruházatát is felülmúlja. *Samarkandot* valóban a színek városának nevezhetném. Amint az ájtatos tömeg ottan térdel Mekka felé fordulva, százával és ezrével a dísztéren, az valóban úgy néz ki, mintha

varázslat folytán a legvakítóbb, legragyogóbb virágos kertté változott volna át.

A *Regéstran* híre nagy volt egykoron. írók és költők megénekelték pompáját, pazarságát. Ma rom,, de még félig összedőlve, megviselve is nagyszabású. Építői kétségkívül ritka kiváló mesterek lehettek. A szabályos négyszögalakú tér minden egyes épületének aránya, hatása tudatosan ki van számítva. A hatalmas patkó ívek, a mély portálék, karcsú tornyok, minden legkisebb rész szimmetrikusan van elhelyezve. Minden körvonal összevág. Az egésznek rajza bámulatos finomultságról tesz tanúságot.

Samarkand ha nem az ízlám aranykorának, de e művészet másodvirágzásának egyik legteljesebb kifejezése. Építményei még a brusszaiakat, vagy andalúziaiakat is felülmúlják pompában. Sehol gazdagabb ornamentikát nem tapasztaltam. A mecsetek a szó szoros értelmében el vannak takarva káprázatos mozaikokkal. Az alaptónus mindig kék, de a kék összes árnyalataiban. A világos türkiztől, a legsötétebb lapis lazuliig ott ragyognak egymás mellett csodás arabeszeket képezve az ékkövekhez hasonlóan csillogó porcellán táblák.

Timur-lenk, a hatalmas khán sírját, ki Samarkandban alussza mozgalmas élete után örök álmát, kék szimfóniának nevezhetnénk. Az alapzattól a fél narancsalakú kupoláig minden teljesen be van fedve nagy értékű kék fayance-al. Festőibb emléket alig képzelhetnénk. Ilyen sírokat csak a Kelet népei tudtak emelni szeretteiknek.

Bibi-Khan mecsetjét az idők vasfoga, fájdalom, nagyon megviselte. Mindössze romhalmaz az ina már. Itt egy karcsú minaret meredezik, amott egy öblös kupola vet árnyékot a megrepedt falakra, de ennek dacára megható még törmelekeiben is. A nép is csak úgy mint hajdan az ima órái alatt tömegesen lepi el környékét és a ledőlt falak előtt végzi imáit.

Mint látom, az emberek nagyon szívósan ragaszkodnak hitükhöz, szokásaikhoz. Meglep, mennyire döntő mai napig e tájon Mohamed tana. A nép minden idegen befolyás mellett

TURKESTANBAŞ.

SAMARKAND MECSETIĞI.

is vallását igyekszik megőrizni. Az oroszok pedig egyelőre nem háborgatják őket, míg ellenkezőleg a zsidóságnak mind-ekkoráig nem engedik meg, hogy itten letelepedhessenek. E törvényt azonban sokszor kijátszszák és csak olyan számosan találhatók, mint a birodalom bármely más részében, a kereskedelmet és ipart mindjobban kezökbe ragadva.

Samarkand oázisa talán még szebb mint a taskendí. Mély szakadékokban folyik a részben mesterségesen ide vezetett víz. Minden irányban gyümölcsöskertek terülnek. Magas sárfalak környezik mindannyit. Itt-ott egy-egy csinosabb nyári lak is emelkedik a nyárfák árnyékában. Kivált szépen fekszik a régi temető, a homokos domboldalán, megannyi földből, agyagból épített kúppal.

Mindez leírhatlanul festői és értem Verescsagint, ki annyira lelkesedett e tájért és talán épen legszebb képeit Turkesztánban festette, ő, a kék és fehér árnyalatok kiváló mestere valóban elemében találhatta magát. Minden pont-ról, minden sarokról a legpáratlanabb képek tárulnak elénk. Piktör nem kereshetne hálásabb világrészt. Közép-Ázsia a földkerekség egyik legragyogóbb tájképét tárja elénk.

Bokhara mai napig független és saját emírje kormányozza. Az úr persze itten is az orosz. De m ghagya trónusán az egykor sokat emlegetett uralkodót. Valószínűleg mert így kényelmesebb a kormányzat. Az emír kemény legény, nem ösmer tréfát. Ha valaki megtagadja az engedelmisséget, azzal hamar végez. Hatalma korlátlan és kegyetlensége mint hallom, méltó híres őseiéhez.

Kiterjedt országa megérdemli hírnevét. Csodálatos egy föld ez nagyon. Homoksivatag nagyrészben, de délen a fellegekig emelkedő bércek határolják. Soha meredekebb, kietlenebb hegységet nem láttam. Egész hosszában nem veszek észre egy fát, vagy egy cserjét kopár, mint ahogyan kopár maga az ország, kivéve az elszórt oázisokat. Ez oázisok egyikén épült maga a főváros, az egykor olyan nagy fényű Bokhara.

Bokhara híre, dicsősége óta sok víz lefolyt az Oxuson.

Ma mindössze romja a hajdani nagyságának, de még így is meglepő és lebilincselő, mint minden, ami a maga nemében eredeti. *Bokhara* pedig eredeti a szó legszorosabb értelmében. Sokat hallottam emlegetni, de nem hittem a túl fellengős leírásoknak. Most látom, hogy mindaz, amit beszéltek, írtak Bokharáról, még messze elmarad e sajtáságos valódi város bája, varázsa megett.

A sivatag felől érkezve már mindjárt az első impresszió megragadó. Magas lőréses fal veszi körül a büszke székhelyet. Titokzatosan húzódó falak megett csak a minaretek csúcsai és a mecsetek kupolái emelkednek ki, középen pedig mint egy mesebeli vár tornyosodik a hatalmas citadella.

Milyen kár, hogy ami valóban meglepő, aminek báját a hangulat adja, azt se leírni, se lefesteni tulajdonképpen nem lehet. Így van az Bokharával is. A legjobb leírás nem lesz képes megértetni, a legkitűnőbb kép csak nagyon halovány mása leend az eredetinek. Mert azonkívül, amit többé-kevésbé visszaadhatunk, ott marad és vissza nem adható mindaz, ami elvont fogalom: a hely és nép lélektani vonásai.

Az út legyen bármilyen hosszú, bőven kárpótol és megérdemelné a fáradságot egy nap is Bokharában. Igaz, hogy az utazás magában véve is érdekes. Úgy látom a bokharaiak szeretnek vándorolni. Minden állomás el van lepve sűrű tömegekkel. Egy részök épen hazatérőben van Mekkából. Megannyi hatalmas napbarnított alak. Marciálisabban kinéző embereket ritkán láttam.

Az ezeregy éj meséinek világa.

Mit említsek meg *Bokhara* nevezetességeiről? Alapjában nevezetességei nincsenek is. Jobban mondva minden nevezetes. A nagyszabású mecsetek vagy gunyhószerű házacsokkák, a tarka bazárok vagy a sötét sikátorok, minden vonzó, minden érdekes. És minduntalan egy-egy olyan csillogó eredeti jelenet rögtönződik szemeink előtt, melyhez hasonlót a legnagyobb művészek nem volnának képesek színpadon előadni.

Egy órai séta délelőtt a bazárokbán, maga egy kötetre való anyagot szolgáltatna. Nem kevésbé változatos az élet az emír palotája körül. Épen a vidékről tért vissza és sátorfáit, szőnyeget és ezer lim-lomot egy végtelen sor tevés taliga hoz haza. Hajcsárok, cselédek, fullajtárok sűrögnek-forognak és veszekednek, amíg a hosszú menet a szűk sikátorokon át tud kigyózni.

A gyümölcsvásárnál színesebb képet alig láttam. Turkesztán dinnyei méltók hírnevökre. Vannak minden nagyságban és minden formában. Mint tapasztalom, a nyári hónapok alatt a nyers gyümölcs képezi e nép fő élelmiszerét. Azonkívül teát isznak minden pillanatban. Tehát ebben eltérnek a nyugati mohamedánusoktól. A kávé és tea közötti vízvázasztó, mint látom Közép-Ázsiában van.

A teabódék előtt persze mindig sokan üldögélnek. Mindenkinek van valami mondanivalója és mindenkinek van ideje is. Dehogyan sietnének ez emberek. Méltóságteljesebben lépdelni *Bokhara* polgárainál senki sem tud, ha ugyan reá szánja magát hébe-korban, hogy a szomszéd házig átsétál, máskülönben lóra ül. Ló az emberek legbecsesebb tulajdona. Amije aranyban-ezüstben van, azt pedig reá illeszti a kantárra és sallangokra.

Mindez felette pazar. Lovas, ló, utca, egész *Bokhara* egy mesés díszlet. Egyike azon «*Fantáziához-nak*, melyeket a Kelet emberei olyan szívesen rendeznek. Maga az élet mint egy tarka-barka díszmenet bonyolódik le szemeink előtt. Mintha más feladatuk ez embereknek nem is lenne, mint tetszeni és szórakozni.

A nap második reggele, a déli ima után, kora délután kezdődik. Mikor a hőség tetőpontját éri el, ott hűsöl az egész város a mecsetek előtt terülő nagy vizes medencék körül. Vannak kisebbek, nagyobbak. A legtöbb felette díszes, márvánnyal vannak kirakva és széles lépcsőzetek ereszkednek a víztükrükhöz. A parton néhány százados fa vet árnyékot. Körös-körül pedig a megszámlálhatlan tea-kioszkok és bódék húzódnak meg.

Még számosabban a mecsetek árnyékában hallgatják a mesemondók, vagy szentírások felolvasóit. Mintha csak úgy nyelnék a szavakat, olyan csendben, mozdulatlanul figyelnek. És hozzá milyen komoly a magatartásuk, milyen előkelő a kinézésük. Európa legkeresettebb közönsége durva, és vgyes Bokhara utcai tömegéhez képest.

A Kelet utánozhatlan előkelősége teszi az érintkezést olyan lebilincselővé ez emberek között. Az udvariasság mintha velők születne. A legzsengőbb kortól fogva a jó modor egyik főkötelessége Ázsia gyermekeinek. Udvarias és gondosan nevelt még a sivatag nomádja is. Egy-egy fővárosban, az udvar szomszédságában, mint itten Bokharában, a csiszolt - ság még teljesebb.

Hogyan vélekedhetnek vajon ez emberek az orosz gorombaságról? Hódítóikat ha barbároknak tekintik, nem csodálkozhatunk. Az idekerült kozák és muzsik valóban barbár benyomást kelt a festői tömeg és művelt társaság közepett. A legtöbb toprongyos, szennyes csavargó, kit ide vetett a dologkerülés hullámmata. De maga az orosz kereskedő vagy hivatalos osztály se tesz valami előnyös benyomást. Távol hazulról, Ázsia földjén teljesen elhagyják magokat. Életmódjuk, megjelenésük egyaránt visszatetsző. Mintha csak azt akarnák kifejezni, hogy a távolban nem ösmer senki sem és tehetek bármit büntetlenül.

A nap főeseménye az udvari szertartás. Az emír fogadott. Az ünnepély méltó az ezeregy éj leírásaihoz. A palota magában véve is egy felette csodálatos épület-tömeg. A város közepett egy sziklára emelték. Eredete ősi, homályos és messze elvész a mohamedánus hódítások előtti időbbe. Amióta e nép csak vissza tud emlékezni, hagyományai mindig megemlítik e büszke sasfészket.

A citadellát hatalmas falak környezik és az emír otthonán kívül a hivatalos helyiségeket is magába foglalja. Kincstár, szerházak, istállók ottan sorakoznak keleti rendtelenséggel egymás mellett. Fény és árnyék, kincs és szemét minden átmenet nélkül vegyül egy bámulatos egésszé. Részleteket

persze nem szabad tekintetbe venni, de ami nagyszerű minden tekintetben, az épen a páratlan összhatás.

Az emír kitűnően beleillik a pazar keretbe. Feltűnően szép és teljesen orientális alak. Sötét arcát koromfekete szakáll környezi. Szemei csillogók és még nagyobbnak látszanak a hófehér turbán árnyékában. Az emír archaikus megjelenése dacára világlátott és sokat utazik. Péter váron nagyon szívesen látott vendég és a cári családdal sokat érintkezik.

A fogadás után az uralkodó visszatér a falakon kívül fekvő nyárilakába. Az indulás és díszmenet alakulása képezi az egész ünnepély leghatásosabb momentumát. A citadella előtti téren gyűlnek össze az ország nagyjai; mindannyi lóháton, valamennyin legpompásabb ünneplője. Soha vakítóbb színeket egy táborban nem láttam. A tüzes, ágaskodó, nyerítő, türelmetlen ménnek pedig a szó szoros értelmében arany és ezüstös sallangokkal, rojtokkal, bojtokkal be van fedve.

Végre a nagykapu patkó-ívében maga az emír alakja válik ki. Eltérően a szivárvány összes színeiben ragyogó udvaroncoktól, ezüst szálakkal átszőtt kaftánban mint egy szobor ül fehér lován. Előtte két fullajtár ezüst pálcákat tart. E percben a torony erkélyén megjelennek a fuvolások és elkezdik fújni teljes erővel a nemzeti himnuszt. Eközben a nyugvó nap tüztányéra vakító arany záporral hinti be az emír fényes alakját, a vágató, lobogó kíséretet és az egész tündéries Regiment, ujjongó, üdvözlő, tömegével együtt.

Valóban nem bánhatom meg a több ezer kilométeres nagy kerülőt, hogy lekanyarultam ide Bokhara földjére. Ennél festőibb, művészibb jelenetet csak kivételesen láthatunk. És ami a legérdekesebb, az igazán becses, hogy mindez nincs rendezve, nem mesterkél, nem kivételes, de egy nép életének közvetlen őszinte kifejezése. Így élnek, így éreznek mai napig Bokharában.

Kaspi-tenger mellékén.

A Káspi-tenger felé utam a földkerekség egyik leg-sivárabb, egyik legkietlenebb táján át vezet. A tájkép ennek ellenére felséges. A sivatag teljes pompájában ragyog körültem. A végtelen síkságot mindenfelé aranysárga homok fedi. Aranysárgák a hullámzatos dűnák is. Aranysárga árnyalatot nyer maga a láthatár rezgő porfátyola.

A délibábok földjének lehetne a nap égető hevében úszó tájékot nevezni. Csakhogy nincs semmi, amit visszatükrözhetne. Nincs egy árva fa, semerre egy bokor se látható. Sivatag terül a szó legszigorúbb értelmében amerre tekintünk és ameddig látunk. Mintha valami kiégett planétára kerültünk volna, olyan élettelen, olyan teljesen kihalt az egész természet.

Értem az egykori utazók megragadó leírásait. Meglepetésük nagy lehetett, ide kerülve e teljes Nirvánába. Mert erre semmi se található, még források se, így a karavánok még több viszontagságoknak vannak kitéve, mint a Saharában. Hozzá a rablóbandák sehol sem voltak jobban elterjedve, sehol se pusztítottak kegyetlenebbül, mint épen e tájon.

Kíva khánsága valóban megérdemelte veszedelmes hírnevét. A nomádok sokat tudtak elmondani a sok sanyarúságról és kiálott szenvedéseikről. A legrégebb időktől fogva e föld ösmert volt a vérengzésekről. A nép története tulajdonkép a gyilkolások végtelen láncolata. A törzsek és pártoskodó családok folytonosan fegyvert viseltek és ok vagy ok nélkül harcoltak egymás ellen.

Merw-nél egész közel járunk *Afganisztán* határaihoz. A sivatagból magas hegylánc emelkedik a déli láthatáron. Azon túl terjed a ma még teljesen független emírség választófalat képezve az orosz és angol érdekerület között. Innét már maga India császársága is mindössze egy ugrás. A forgalom kivált hajdan élénk is volt és a kereskedők nagy

mennyiségben szállították áruikat a fáradhatlan karavánokkal.

Szinte hihetetlen, hogy a legrégebb koroktól kezdve Ázsia népei milyen mozgékony életet folytattak. Teve- és lóháton, de nagyon sokszor gyalogszerrel is képesek voltak hónapokon, sőt éveken át útban lenni. Pekingből ide Turkesztánba rendes országút vezetett. Perzsia, India vagy Egyiptom folytonos összeköttetésben maradtak egymással.

E kölcsönös érintkezés műtörténelmi szempontból kivált fontos. Mert csak így magyarázható meg azon sok hasonló vonás a legtávolabb eső népek felfogásában. Így Kína művészete számtalan hindosztán reminiscenciával bír. Viszont Perzsiában, sőt Egyiptomban nem egyszer találtak középázsiai emlékeket. De hiszen magának Marco Pólónak utazása legjobban mutatja, hogy a távolság és akadály soha sem létezett a bátrak előtt.

Askabadnál jóformán csak egy jó ágyúövényi terület-távolság választ el Perzsiától. A hegylanc még magasabbra emelkedik délen. Óriási sziklafal mely minden átmenet nélkül ereszkedik le a sivatagba. Mert köröskörül még mindig csak homoktenger terjed. Bár itt-ott egy-egy szegényes kiszáradt oázis képez szigetet. Akad egy pár város is. Valamennyi sárból van építve, de valamennyi felette jól fest a sárga tájkép közepett.

Néha egy-egy karavánra is akadunk. Ottan kígyóznak hosszan, sötéten előttünk. A hatalmas állatok meg vannak terhelve mindenféle áruval. Ki tudja honnét érkeztek ide Közép-Ázsia sivatagába és ki tudja meddig vándorolnak még. A karavánokra nézve idő nem létezik, mint ahogyan nem ösmernek távolságot sem. A sivatagban mindenfelé egyaránt otthon érzik magukat e hontalan vándorok.

Amint mindjobban közeledünk a Kaspi-tenger partjaihoz, a nép mind erősebben perzsa jelleggel bír. Arcvonásai elvesztik a bokharaiak finom szabályos rajzát és a sémita típus jut kifejezésre. Modoruk is durvább és ruházatuk nem bírja a festői keresettséget, a csillogó színpompát. E vidék

mint látom, soha se emelkedett fel az ízlám magasabb kultúrfokára és népe megmaradt a pásztorélet kezdetleges egyszerűségében.

Krasnawodskban végére ér a híres «Transkaspi» vonal. Vagy mondjuk, hogy ottan kezdődik. Annak idején, midőn a merész vállalatba kezdett Anenkoff generális, sokan kételkedtek, hogy tervét keresztül viheti-e. A sivatag nehézségeivel alig gondolták, hogy kozákjai meg tudjanak küzdeni. Mert az egész vonalat katonaság építette és máig teljesen katonai a kezelés. Az állomások megannyi kaszárnya képét adják. A vágányok mentén mindenfelé őrcsapatok vannak elhelyezve.

Engedély nem lévén birtokomban, nem egyszer azt hittem, hogy már-már kérdőre vonnak. De rendszeren tisztekhez fordulva felvilágosításokért, velők társalogva, az alsóbb közegek mindössze az útlevelemet kérték el egyik vagy másik állomáson. *Krasnawodskban* leszállva a vasúti kocsiból mégis mintha nagy kő esett volna le szívemről és hálát adtam Istennek, hogy a titkolt, őrzött Turkesztánt átutazhattam minden fennakadás nélkül.

A Káspi-tenger a kánikula közepett forró üsthöz hasonlít. Ösmerem jól. Tavaly is a legmelegebb időben utaztam Perzsiába. Akkor igazán nem hittem volna, hogy egy év lefolyása alatt megint ide kerülök. Ha visszagondolok azóta megtett vándorlásaimra, alig tudom elképzelni, hogy lehetséges volt mindössze tizenkét hónap alatt annyi tengert áthajózni és annyi földet bejárni.

Az elmúlt nyarat Krim félszigetén, a Kaukázus hegyégei között, Káspi-tenger mellékén és Persiában töltöttem. Naplómát lapozva következő feljegyzéseket találok.

Oroszország felé.

Rómából Fiúmén át egyenesen utazom a muszka határig. Budapesten mindössze pár órára állok meg, a legszükségesebbet végzendő el. Csak azt, minek elintézése

személyes jelenlétet követel. Olyan sok dolgot úgyis más-
képen intéznek el távollétünk alatt, bármiképen rendelkezünk is. Részletekkel nem szabad törődnünk, ha életünk fővonalai megvannak határozva.

Lembergben egy fél nap elég a város megtekintésére. Szébb mint hittem volna. Az új részek jól vannak tervezve. Széles utcák, tágas terek váltakoznak. A sok kert és ültetvény felette barátságos jelleget kölcsönöz a városnak. Még jobban feltűnik, hogy sokkal tisztább mint Krakkó, sőt egyes pontok csaknem világmetropolis jelleggel bírnak.

Ha Lemberg nagyobb szabású, viszont Krakkó érdekesebb. Az egykori királyság építészeti maradványai kevésbé számosak — és kevésbé jelentékenyek. De pár templom még megőrizte egykori jellegét. Belsejük nem egy százados műkincset őriz. A régi gazdagságból sok minden megmaradt a mai napig.

A város fény- és központját a régi díszter képezi. Egyik ősi palota a másik mellett emelkedik. Nagyrészt idegen építészek alkotása. Az olasz munka szembeötlik minden fele. A Sobieski-féle ház és a szomszédos épületek Bozen vagy Trient keretébe is bele illenének. De hiszen utaztak is akkor mint ma, a művészek és mesteremberek egyaránt.

A hatalmas városház előtt tarják a vásárt. Színesebb képet nem igen láthatunk. A legtarkább vetemények, legüdebb zöldségek, a legpompásabb gyümölcsök vannak garmadába halmozva. Alma, körte, szilva, barack, meggy és cseresznye mind ottan állanak egymás mellett kosárszámra. Dinnyék minden alakban és minden nagyságban, paprika és káposzta, répa és paradicsom minden színben és árnyalatban vonzza magára a járókelők figyelmét. Az emeletről alátekintve mint szeszélyes szövésű tarka-barka szőnyeg mintái olvadnak egybe a kék, sárga, veres, zöld, lila és egyéb színű kasok és ponyvákra öntött gyümölcsféle.

Ha színes az árú, még színesebb maga az árus. A környék népe hüen megőrizte nemzeti viseletét. A gazdagon hímzett ujjasok és virágos ködmönök felette festői jelleggel

bírnak. Az otthon font vászon remeken van kivarrva. A lányok haja tele szalaggal, a legények kalpagja meg csupa virág.

Podwolositskáiig csak néhány óra járás mindössze a távolság. A vonat kies termékeny felvidéken át halad. Jobbra-balra barátságos falvak terülnek el. Imitt-amott egy-egy kastély fehérlik százados fák árnyában. A tájék jellegzetes kiegészítőjét azonban a minden irányban feltűnő orthodox templomok kupolái képezik. Az orosz propaganda szembeötlő és hatalmas erődjai.

A moszkovita politika szálai kétségkívül messze elérnek. Az úgynevezett Szentszinódus ügynökei fáradhatlan és ezenkívül felette élelmes emberek. Galíciában rutének között vagy bárhol, hol szláv a népesség, elárasztják a vidékeket. Egyik kereskedő, a másik pópa, hol mint vándor munkások, máskor mint kéregetők kopogtatnak be a családok otthonaiba. Az ürügy lehet eltérő, de a végcél változatlan. Mindenkor és mindenfelé a Nagyoroszország eszméinek, a pánszlávizmusnak hirdetői.

Csendes júliusi alkonyon halad a gőzös a *Podhorcét* átövező vashídon. Rozoga, ingó alkotmány. Mintha az egész határvonal bizonytalan állapotát akarná jelképezni. A túlpártiak úgyszólván sajátjuknak tekintik az egész szláv földet.

A hangulat ezidőszertint kétségkívül felette ingerült. Az újabb balkánpolitika teljesen felzúditotta az orosz közvéleményt. Senki sem tudja, melyik percben üzenik meg a háborút. A határ egész hosszán össze vannak csoportosítva a seregek, a vasút mentén is amerre tekintek mindenfelé katonaságot látok.

Woloczyska — Wolositsk amint itten hívják — tipikus orosz határszéli állomás. Ki a helyi viszonyokkal nem ismerős, első percre azt hihetné nem is állomás, de kaszárnya. Csupa katonaság. Amerre nézek, világos zubbonyos, fényes gombos alakokat látok. Az igazat megvallva az egyenruhák nagyon festőin hatnak. A zsandárság néz kivált jól ki.

A vonatindulásig mindenki az étterembe tódul. Kitűnő, mint minden orosz vendéglő, jobban mondva konyha. A ha-

talmas asztalokon fel van halmozva minden, mit szem és száj kívánhat. A nemzeti Zaguski (Hors d'ouvré) asztalon a legjobb kaviártól elkezdve a legkeresettebb ingyencségekig minden ott van feltálatva a kiéhezett utasok megkísértésére.

De a kísértés sikeréhez nem is lenne szükséges ennyi nyalánkság. Falánkabb társaságot nem ösmerek az orosz utazóknál. Alig foglalják el helyeiket a kocsikban, máris hozzálatnak az elemózsia kipakolásához — és esznek szünet nélkül míg csak a vonat meg nem áll, hogy aztán siessenek az étterembe és lenyeljenek mint a cápa mindent, amit csak találnak.

Az egyenruhás sereg vezényletére folynak aztán le útlevél vizsgálat, jegyváltás, málfafeladás és végre a beszállítás. Egy-egy vonat elindulása a «minden oroszok cárijának» birodalmában több szertartással történik, mint másfelé a teljes mozgósítás. A zsandárság ottan áll a kocsisor előtt hosszú kordont képezve. Minden útlevelet átvizsgálják, minden jegyet átvesznek és végre mindenkit helyére utalva a kalauzok a kocsiajtókat elzárva adják meg a jelt az elindulásra.

Egyszer így beketreclelve nem lehet panasz. Az orosz vasutak egész Európában a legkényelmesebbek és hozzá a legolcsóbbak. Valódi kerekeken haladó házak. És az utazó közönség is házaknak tekinti a fülkéket. Elhossa összes cók-mókját és a szó szoros értelmében bekvártélyozza magát. Ágyneműt, edényeket, mindent magával visz ami bizonyos fokig érthető is, tekintve hogy a vendégfogadók a négy falon kívül alig nyújtanak egyebet az idegenek kényelmére.

Éjjel az egész vonat valóságos dormitoriummá alakul. Mindenki megágyaz és lefekszik. Minden egyes utas számára van hely, hogy lenyugodjék. A különbség csak a kárpitozatban áll. De végre is ez mellékes, tekintve, hogy úgy is mindenki saját lepedőit és takaróit használja.

Besszarábia síkjain ébrednek. Olyan mint a magyar al-

föld. Végtelen búzaföldek terülnek minden irányban. Soha és sehol bővebb termést nem láttam. A rengő kalászkok valóban aranytengerhez teszik hasonlóná a rónát. Se házak, se fák, bármerre tekintünk. Mérföldeken át nem látok egy árva akácot sem sötétedni a láthatáron.

Odesszáról annyit hallottam, hogy várakozásom alatt találok. Az orosz városok építészete mindenkor kezdetleges. Vakolat és mázolás pótolja a terméskövet. A tetőzet rendszeren bádog. A díszítés cementből van.

Potemkinszerű kártyaházak az épületek nagyrésze mai napig. Az utcák kétoldalon szerencsére sűrűn vannak beültetve fákkal. A lombozat így bizonyos fokig beárnyékolja a kietlen homlokzatokat. A kövezet azonban minden orosz város legszomorúbb oldala. Így van az Odesszában is.

A járókelők mint rendszeren a kikötő városban lehetőleg szedett-vedett benyomást tesznek. Az orosz elem is felette eltérő. A nagy birodalom különböző részei egyaránt vannak képviselve. A zsidóság azonban a legszembeötlőbb. Vannak nagyon gazdagok és koldusok is közöttük. Odessza a muszka Frankfurt a/M. Itten székel a hatalmas pénzvilág.

A város fénypontja a híres Nicolai-boulevard Richelieu herceg, az egykori nagynevű kormányzó tervezte. Az árnyas sétatér amint ottan húzódik magasan az öböl partján, Semiramis függő kertjeit juttatja eszünkbe. Egyik oldalon a kormányzóság, a Grand-Hôtel és a legszebb paloták emelkednek; míg a másikon a tenger csillogó tükrére nyílik kilátás.

Nézni való, nevezetes emlék, tulajdonkép kevés van. A múzeumban őrzik a környéken talált régiségeket. Sok a görög, gyarmatos időkbeli eredő tárgy. Kivált érdekesek az arany és ezüst ékszerfélék. Több a népvándorlásbeli idők maradványa is. A szláv népek őseire nem egy emlék bír nagy fontossággal. Az egész múzeum azonban meglehetősen kicsi, legalább arányait illetőleg és egy igénytelen földszintes pavillon benyomását teszi a monumentális operaház szomszédságában.

A körülmény jellemző. Fényes operaház minden orosz városnak a főambíciója. Ha nem is telik színtársulatra, de színházat nagyot és pompásat kell építeni. Ez épületeknek a hivatása a lakosok műveltségi színvonalát képviselni. Az opera itten a társadalmi élet központja.

A nyári estéket Odessza a tenger partján tölti. Az Alexandra-parkba vándorol a tikkasztó hőség után aki teheti. Rendesen szól a zene is, a közönség hosszú sorokban sétál a fasorok alatt. A helybeli előkelőségek egy elkerített kioszk asztalainál szürcsölnek hűsítőket. Sok itt is persze a tiszt. De egyenruhát hordanak a hivatalnokok, sőt a tanulóág is. Oroszország határozottan az uniformisok hazája.

A helyi színezetet igyekezem megrögzíteni. Mielőtt tovább utazom, el akarom lesni elsősorban azt, ami helybeli és ami nemzeti. A nép és szokásai, beszéde és gondolkodásmódja mindezt szeretném jól megfigyelni. Bármikor térjek vissza a nagy birodalom földjére az ami sajátos, bilincsel le elsősorban.

A szláv lelkület megnyilatkozásai csupa finom szövevényes vonásban rejlenek. Olyan sok minden teljesen érthetetlen maradna utazásunk, itt létünk alatt, ha nem keresnénk mélyebben a láthatatlan okokat. A lélektani tételek tulajdonképpen itten is a legérdekesebbek. Talán még inkább mint másfelé. E földön, hol olyan gyakran napokig utazhatunk anélkül, hogy mást látnánk határtalan rónáknál — az igazi érdeket az elvont természetű jelenségek nyújtják.

A Fekete-tengeren.

Hajóm a *Krím* felé alkonyatkor indul. Egy orosz hajó fedélzete változatosabb még a sajátos orosz vasutaknál is. Először is összekeveredik mind a három osztály közönsége. Az elmaradhatlan hercegektől és hercegnéktől elkezdve a muzsikokig képviselve van minden társadalmi réteg. Hozzá olyan szoros egymás mellett, mint akár a heringek a hordóban. De mind ez senkit se zavar. Mindenki egyaránt vidám

és jókedvű, azzal a bámulatos közvetlenséggel fecseggve, nevetve mint csak primitív népek képesek.

Az étkezés képezi természetesen a fedélzeten is a fő-foglalkozást és a főszórakozást. A konyha kitűnő és bőséges. De le is nyelnek, fel is falnak mindent ez irigylésre méltó étvágygal bíró emberek. Mintha versenyt ennének a szó szoros értelmében, olyan habzsolást, csámcsogást visznek végbe. Bizony ez nem valami esztétikus látvány és méltán ejtene kétségbe egy-egy külföldi turistát.

Szerencsére turisták még nem járnak ebben az irányba. Hiszen épen ezen körülményben rejlik Oroszország egyik fő vonzereje, hogy még teljesen orosz. Idegen alig akad benne, kivált ha letérünk a járt utakról. Aki a nyelvet nem érti, az nem is könnyen jut előre. Kisebb városokban, hogy falvakról ne is beszéljek, a nyugatról érkező úgy érzi magát, mintha Ázsia közepett lenne.

A Fekete-tenger melléke pedig ugyancsak megérdemli, hogy felkeressük. Szép, hangulatos, vonzó mindenik vidéke. A Balkán-partok, bár régen jártam arra, még élénken élnek emlékezetemben. Az út *Burgastól Várnáig* az őserdőkön át a maga nemében egyedüli. Ruxinogradnál festőibb fekvésű üdülőhelyet képzelni is nehéz és az ottan töltött napok fiatal-ságom egyik tanulságos állomását képezte.

A legnevezetesebb tájéka persze a krimeai. Csodálkozom magam is, de mindeddig nem ismertem. Készakarva hagytam a közelebb eső tartományokat utoljára. Az öt világrészt akartam elsősorban megismerni. Európára mindig marad idő. Európában tulajdonképpen nincsen is távolság.

Sokat hallottam a Krímről, igaz, de ennek ellenére annál is, amit vártam többet találtam. Ha kicsi területen is, de bajosabb pontokat alig láthatnánk. A pár mértföld Bala-klavától Guruiig a világ egyik legszebb partvidéke. Együtt van minden kellék, hogy a tájkép tökéletes legyen. A legmerészebb sziklaképződmények, fellegeket verő hóval fedett csúcsok, balzsamos kertek, hűvös völgyek, barlangok,

vízésések egyszóval minden, ami megragadó, csoportosul előttünk.

Egy éjszakai út *Eupatoria* partjai elé hoz. A város ottan húzódik a part mentén. Házaik világosra vannak festve, így kellemesen hatnak. Jellegét a közepett kimagasló nagy mecset adja. A hajdani mohamedán lakosságból még sokan maradtak meg. De mind jobban háttérbe szorulnak a beözönlő szláv elem megett.

Eupatoria újabban mint tengeri-fürdő van felkapva. Jobb helyet alig lehetne kívánni. A porond olyan sima, mint a selyem és puha, mint a bársony. Azonkívül úgy látszik hathatós fangot is találnak és az iszap gyógykezelése nem-kevésbé híres. A partok mentén egyik fürdőhely a másik mellett terül. Nem csak itt Krim mentén, de a kaukázusi, a nyugati partokon is az üdülő állomások nagyon számosak.

A vidék Odesszától idáig lapos mint egy deszka, de felette termékeny. Nem látok egy hegyet avagy dombot se emelkedni. Már csaknem reményt vesztettem és mindjobban kétségbe kezdtem vonni a Krim szépségeiről hallott legendákat. Dél felé végre kezd a part emelkedni. Aztán mind magasabbá válik és szakadékok hasogatják, mint Normandia *Falaisejait*.

Hirtelen egy mély öbölbe kanyarodunk előttem tárul *Sevastopol*. A híres harcok színhelye felette mo-solygó benyomást tesz. Talán a ragyogó nap hatása csupán e szemfényvesztés. Mert ha két oldalt, a belső öböl bejáratánál nem emelkednének a hatalmas citadellák, valóban elfeledném, hogy az orosz tengeri hatalom déli nagy erődje előtt horgonyzunk.

Egy órával később a város főutcáján az impresszió még mindig az első, a derült. Mosolygóbb várost az egész császárság területén nem ösmerek *Sevastopolnál*. *Nizzát*, vagy *Villa Francát* juttatja eszembe. Az épületek épen olyan világosak. A kertek épen olyan virágosak. A kirakatokban pedig fel van halmozva minden, ami csillog és minden ami kápráztat.

Az utcák közönsége jól van öltözve. Jobban mint bárhol láttam a határon innen. Sok a tengerésztsiszt, kik itten laknak családjaikkal. Vig, jókedvű, költekező mulatók társaság. Mintha csak azért létezne az orosz flotta, hogy a tiszteknek nyújtson kellemes életet. A tszsimai megsemmisülést régen kiheverték. E nép hamar feledi, amire nem szeret visszaemlékezni.

A krimi háború győzelmes emlékeit annál büszkébben őrzik egy múzeumban és Tottleben tábornok szobra olyan magasan emelkedik ki, mint egy torony. A parkban a panorámában vannak az emlékezetes ütközetek jelenetei megörökítve. Egyszóval a város még a híres napok benyomása alatt él. Sevastopol ostroma, miként az egész krimi hadjárat külön fejezetet képez a modern világtörténelemben.

A határt köröskörül az egykori ütközetek teszik nevezetessé. Itt egy emléktábla, amott egy kökereszt jelzi a csaták színhelyét. Wladimirow, Chersones, Inkerman, egymás mellett terülnek. De uralja mindannyit Malakow dombja. Malakow mezein folyt le a döntő ütközet.

És mi haszna volt mind e vérontásoknak? Mennyiben szolgált az egész krimi háború a fegyvert viselő népek javára? Elsősorban mi haszna volt belőle Franciaországnak 2 III. Napóleon beteges eszméinek egyike az egész krimi kaland. Hozzá méltó minden tekintetben a szerencsétlen mexikói vállalkozás.

Baksi-Serai.

Baksi-Serai Krimea egykori fővárosa innét mindössze félnap kirándulás. Hajdani bája bár megcsonkítva, csillogó, láprázatos fénye elhomályosulva, még ma is kedves hely a kis tatárfészek. És ha sok össze is omlott hajdani csillogó palotái közül, de megmaradt a buja természet pompája. A büszke mecsetek, tarka bazárok lassan meg is fogytak de virágznak a kertek, gyümölcsöznek a narancsligetek.

A *khanok* palotájának, a kelet ez egykori gyöngyének jelenleg csak árnyékát találjuk. De szép ez árnyék is.

Mint szép minden ragyogó tárgynak emlék-, még fátyolos, elenyésző képe is. *Baksi-Serai* kéjlakjait sokszor megénekeltek a kelet írói. Nem egy Múzsza kereste, találta inspirációját a rejtelmes falak között. Csak úgy mint Sevilla Alkazárja, vagy Granada Alhambrája, *Bokú-serail* serailjairól is ezer monda maradt az utókorra és számtalan versben, énekben hirdeti emlékét nemzedék nemzedék után.

A belsőt minék írjam le, ottan kevés maradt meg a hajdani pompából. Rontottak rajta a jelenkorig következetesen. De szépek az egyes udvarok és kivált szépek a kertek. A régi perzsa befolyás még világosan tűnik szembe. A *kelet* kertjeinek teljes s megmagyarázhatlan varázsa ottan nyilvánul legközvetlenebbül.

Milyen kár, hogy nincs elegendő jelzőnk oly benyomások leírására, melyek inkább a kedélyre, mint pusztán az értelemre hatnak. Végre is ami elbájol, az kevésbé az, amit látunk, mint az, a mit érzünk. Mintha egy-egy ilyen festői, költői sarokban visszatükröződnék az egész egykori élet. Feltámadnának az összes egykori érzések, örömek, szenvedések, remények? Simferopol fokánál kezdődik a part festői — mondjuk drámai része. Itt-ott csaknem túlságosan szaggattak a vonások. Mintha a Titánok hányták volna a sziklákat egymásra. Meredeken, merészen emelkednek ki a tenger tükreből a bércek. Mind ezt felösmérem Iwasovsky képeiről, melyeket úgy szerettem tanuló koromban. A genfi Ousou-roff-Trubeczkoj villában megvolt mindannyinak a metszvénye. Turgenyew korának volt a kényeztetett művésze Ivaszovszki.

Aztán későbbén Péterváron, Moszkvában járva elavultnak, túlságosan laposnak találtam az eredeti vásznakat. Laposak is azok nagyon és sokszor olyan konvencionálisak akár egy olajnyomat. De róhatjuk ezt fel személyes hibául, nem látott és rajzolt-e így akkor minden piktör és hozzá az egész világon? Ha e modor ma untat is és a festők más-képen dolgoznak, ez nem zárja ki, hogy a Krim szépségeit senki jobban nem érezte át, mint épen Ivaszovszki.

A hullámokból kiszökkelő Szt-György szikla, amely mellett most hajózunk, a mester egyik kedvenc tárgya volt. A szembe-lévő bérces parton emelkedő kolostorral a vidék valóban romantikus. A XIX. század derekán, a neoromantikusok korában kétszeres varázsai bírhatott e vadregényes tájék.

Szt-György kolostoránál elszigeteltebb remeteséget nehéz lenne találni. Amint oda van beékelve a sziklahasadékok közé, hatása olyan mint egy fecskéfészéké. A csendes barátok a sziklák közé földet hordva szorgalmukkal a vadonból valóságos édent alkottak. Virágzó leánder, narancs és ciprus-berkek környezik az épületeket. Mindössze itt-ott világít ki a sötét lombozat közül egy-egy fehér hagymaalakú kupola, avagy egy-egy karcsú torony.

Balaklava, melynek neve olyan ösmerősen hangzik, mindjárt ide közel egy «fjord»-szerű öböl mélyén húzódik meg. A város kinézése meglehetősen hétköznapi, de híre annál dicsőbb. A krimi hadjárat alatt Balaklava volt az angol erő főszállása. Ide lettek a seregek központosítva és innét igyekeztek Sevastopol felé előre nyomulni. De hogy fogalmat alkothassunk a rég lezajlott időkről, hallani kell valamelyik veteránt, a mint lelkesedve beszéli el a nagy napok eseményeit.

Minden fordulattal Ivászovszki egy-egy képe tárul elém. A táj mind megragadóbb, mind nagyobb szerű lesz. A hegyek hirtelen felszöknek váratlan magasságba. Néha minden átmenet nélkül, mint a cukorsüveg. A partok mentén pedig a legüdébb növényzet szórja árnyékát. Sűrűbb, sötétebb levélzetet ritkán láthatni. A fák megannyi óriások. Ilexek, coniferák, cyprusok és egyéb más örökzöld fajok képeznek áthatlan sűrűséget.

Végre házak is kezdenek feltűnni. Mert idáig nem látam épületet St. György kolostorán kívül amióta Sebastopolt elhagytuk. Az öblöt megkerülve valamivel beljebb a száraz-földön ott emelkedik a hatalmas Wladimir székesegyház, a nemzet egyik ereklyéje. Az országalapító szent Wladimir fejedelem itten vette fel a keresztségét. A régi romok helyén

újabbban pompás templomot emeltek, melynek hatását még csak fokozza a körül elterülő csend és magány.

Alupka-nél éri el a vidék fénypontját. Szébb hely valóban kevés van nemcsak Európában, de az egész föld kerek-ségén. A virágos Krimnek ez a legelragadóbb pontja. Alupkában valóban együtt találjuk a félsziget összes előnyeit, tájképi kiváltságait. Varázsliget a szószeros értelmében az egész tájék és mint értékes korona emelkedik felette 1316 lábra Ai-Petri csúcsa.

Ha valaha a *Krimbe* visszatérnék, *Alupkában* szeretnék hosszabban tartózkodni. Fekvése bizonyos fokig hasonlít *La Turbie-jéhez* a francia Riviérán — azzal a különbséggel, hogy itten a hangulat még tropikusabb. A lakosság ázsiai, a színek vakítóbbak. Minden ragyog, minden fénylik, minden kápráztat.

Woronzow herceg az egykori főkormányzó ideépítette nyári palotáját. Hozzá elég jó ízléssel bírt. Mintául a nagy mogul várát választotta. Az eszme ugyanaz, mint Timur Samarkandi, vagy Akbar Delhiben lévő sírjánál. A közép-épület hatalmas diadalívhez hasonló. Kétoldalt oszlopsorok környezik. Az egészet pedig hatalmas öblös kupola tetőzi. A hatás kitűnő. Jobb díszletet nem gondolhatnánk a ciprus és mirtus berkek közepett.

Részleteket persze ne nézzünk. A sok apróbb ízléstevédést hagyjuk tekinteten kívül. De azokra színházdíszleteknél se tekintünk. A körvonalak jók, az összhatás megfelelő és ez végre is a fő. Ami mindennél szebb, azok a teraszok, a tenger partján elnyúló pergolák, a víztükréhez vezető lépcsősorok. Pompásabb illusztráció elképzelhetlen.

Alupkától Livádiáig nyárilak nyárilak mellett emelkedik. Az egész partmelléknek ez a legkeresettebb része. Nagyjára császári birtok. A legtöbb nagyherceg bír kisebb-nagyobb otthonokkal és még épülnek folyton mindenfelé nyaralók, míg egy napon a Krim éppen úgy el lesz rontva éppen olyan közönséges leend, mint akár a «Côte d'azur.»

Ma azonban, talán e rövid részt kivéve, a félsziget vad és

eredeti. A kis elrejtett falvak kezdetlegesek maradtak mint hajdan. Fából összetákolt és tarkára pingált házaik rozogák és ódonak, akár mint Stambul egy-egy félreeső sarkában. Mintha nem is emberek számára épültek volna a bábházak, kinézésük olyan kevésbé komoly. De mentül cifrábbak, mentül jobban ki vannak faragva, mentül szembetünőbbek a színek, annál jobban beleillenek a tájképbe.

Czári otthonok.

Livádiában emelkednek a császári család palotái. Többet, azaz mást vártam. Megannyi banális villa. Úgynevezett olasz renaissance ízlésben építették a legtöbbet. Legalább ennek nevezik. De bizony ez unalmas épületek épen olyan kevésbé olaszok, mint amilyen távol állanak a renaissance szellemétől. Legcsúnyább pedig a színök. Mindannyi sötét szürkére van mázolva.

A kertek azonban remekszépek. Igaz, hogy itten könnyű kertészkedni. A természet mindent bőségesen nyújt. Minden magától nő. Az ásonak alig akad munkája, csak az ollóra van szükség, hogy ritkítsák a hajtásokat. Szinte áthatlanok az egyes részek olyan tömötten hajt virág és cserje.

A kerteket itt-ott szobrok, szökőkutak, pavillonok tarkázzák. Nem mindég a legszerencsésebb alkotások. De a természet olyan nagyszerű, hogy az emberi kéz kontárkodása szinte elenyészik.

A számtalan koronauradalom között a legvonzóbb Massandra. Gyümölcsösök, virágoskertek, zöldségesek és szőlők váltják fel egymást, a legváratlanabb egymásutánban. A táblákat cédrusok szegélyzik. A cédrusok között csipkerózsák nyílnak. E szőlők talán még szebbek, még bajosabbak mint Zuccoban, az Aumale herceg sicíliai birtokán.

Elveszett paradicsom a szósoros értelmében e kies liget. Hogy Massandrát lássuk, hogy balzsamos útjain vándoroljunk már magában megérdemelné ide az utat. Ki hangulato-

kat keres, tökéletesebbet nem találhatna. A varázsliget fogalma sehol pompásabban, elbájolóbban nem tárulhat elének.

Jalta, a divatos üdülőhely az öböl körül épült. Itt emelkednek a nagy vendéglők, nyári lakok és Casino. A sétatér mentén vannak egymás mellett a legjobb kereskedések. Sok minden csecsebecse haszontalanság, tatár fegyver és ékszer igyekszik a figyelmet felkelteni. Nekem jobban tetszik ez új régiségeknél a gyümölcskereskedők sátra. Valami festőibbet ritkán láttam, mint a garmadában felhalmozott pompás terményeket.

Hogy az élet zajos és csillogó, az könnyen elképzelhető. A cári udvar fénye nagy számmal vonza a felső osztályokat. Aki teheti örömetst jő ide szembetünni, a legfelsőbb tekintet magára vonni. Ennél többen nem is igen részesül a közönség. A cári család teljesen elzárva tölti napjait. A kerteket magas falak veszik körül. Mindenféle őrszemek járkálnak, zsandárság szállja meg az egész környéket az udvar itt időzése alatt. És nincs fogoly az egész muszkaországban, kit szigorúbban őriznének, mint magát a szerencsétlen cárt.

A nagyhercegek azonban élnek világukat. Telik bőven a dús korona járadékból a mulatságra. Pár hétre itten vannak nagyobbára, hogy aztán Parisban, Montecarlóban folytassák a víg életet. Ha Oroszországot veszély fenyegeti és a forradalom elkerülhetetlennek tetszik, senki sem sietteti azt jobban, mint maga az uralkodó rokonsága.

A plag? nem széles, de jól meg van védve. Hasonlít a biarritzihoz. Ez is közvetlen a sétatér alatt húzódik. Az élet is csak olyan eleven. A nap felét mindenki a vízben, vagy a vízpartján tölti. És van ilyenkor beszéd, lárma, nevetés mint arra csak az oroszok képesek.

Délután a parkban szól a zene. Rendesen katonazenekar játszik. Ezek mindig jók. A kozák muzsikások híresek. A közönség olyan, mint minden fürdőhelyen. Kinézésük ünnepi — ha nem is ünnepélyes. Mindenki ünneplőjét viseli. A fényűzés nagy. Jobban mondva a pénz folyik. Kiadni,

költekezni látható örömet okoz az embereknek. Nem számolni a pénzt az oroszoknál előkelő számba megy.

A keleti népek jellemvonásai, az európai külső dacára is minduntalan kirínak. Mentül tovább vagyunk közöttük, annál világosabban látjuk, hogy a máz nagyon vékony. És kivált az erősebb nemnél feltűnő. A nők sokkal műveltebbek és nevelésök általánosan véve jobb. A férfiak rendszeren csak azt tudják, mit mesterségök megkíván és még azt is hézagosan.

A társaság azon tagjai, kiket a nagyvilág különböző központjaiból ösmerünk tulajdonkép kivételeket képeznek a százhatvanmilliónyi lakosság közepette. Ha itt élünk közöttük, csak akkor ösmerjük meg őket igazán, erős és gyenge oldalaikkal együtt. Az újabb generációban csaknem reakciót látok ez egykori nemzetközi irányzattal szemben. A fiúk sokkal ritkábban beszélnek idegen nyelveket atyáiknál.

El vagyok szinte csodálkozva milyen sok úri családdal találkozom, kik soha határaikon túl nem voltak. Ha utaznak is, inkább országukban maradnak. Igaz, hogy ez is elég nagy. A vidéki lakosságnak első vágya fővárosaikat Moszkvát, Pétervárt ösmerni meg. Nyáron felkeresik a Kaukázust, télen pedig lejönnek a Krimbe. Az orosz állami vasutak tudatosan támogatják ez irányt és nevetségesen olcsó árakért adnak jegyeket a nagy távolságokra. Így pl. Galíciától a Kaspi-tenger partjáig — Podwolisisicktól Bakuig, tehát háromnap és két éjszakai távolságra a jegy első helyre nincs hatvan rubel és második helyre, mi éppen olyan kényelmes, negyven és pár rubel mindössze.

Ilyen módon az utazási kedvet felette felkeltették. A zóna-rendszer a távolságokat nagyon megcsökkenti. Így ma a Krimbe vagy a Kaukázusba olyan könnyen jönnek Pétervárból, Nowgorodból, vagy Irkutskból, mintha csak a szomszédba mennének. Tele is van minden vendéglő és pensió. A vakáció alatt mindenki felkerekedik és ki a Volgán, ki a Fekete-tengeren hajózik, ki finn partok felé siet, ki a szibériai vasúton utazik.

Változatot nyújt bőségesen a császárság földje. Vissza gondolva a különböző pontokra, melyeket felkerestem, nehezen tudnám melyik részt ajánljam elsősorban. A Balti-tengermellék, Finnország tavai kétségkívül kellemes kirándulási pontok. A Kaukázus persze a legnagyobb. De legszebb és legbájosabb határozottan a Krim félszigete.

Szép hozzá és kellemes e tájék az év minden szakában. Most a kánikula közepett se szenvedünk a melegtől. A hideget pedig télen sem ösmerik. Minden kellék megvan a tartózkodást élvezetessé tenni. Félek azonban, hogy éppen ezért lesz egy napon teljesen ellepve, tönkre téve, elrontva, mint ahogy tönkre teszik és elrontják az idegenek a földkerekség összes szép helyeit.

Livádiát nehezen hagyom el. De az élet szabálya, hogy ne nyújsunk el egy fejezetet se, még ha érdekes vagy kellemes is az. A Kaukázus felé szintén tengeren folytatom utam. *Kertset* akarom elsősorban látni. A híres görög gyarmat és Ptol meus híres városáról sokat olvastam. Az itten talált leleteket sokszor megcsodáltam az *«Ermitage»-ban*. És tulajdonképpen azzal be is elégedhettem volna, mert amit itten találok, az nagyon kevéssé elégít ki.

A város sivár és unalmas. A házak még a rendes orosz kisvárosok épületeinél is ízléstelenebbek. Az utcák szélesek és porosak. A környék kopár. Ami a legszomorúbb, hogy helyben az ásatások kevés érdekeset nyújtanak. Ami érdemes volt, azt Pétervárra vitték. A múzeumban felhalmozott tárgyak nagyrészen selejtesek. A város melletti dombon emelkedő Ptolomeus-emlék pedig modern.

Az Azovi-tengerről így vissza hajózom ismét a Fekete-tengerre. Ha *Kerts* nem sokat is nyújt, de szép odáig a partvidék. Jaltától még sok mértföldön végig a kies partifészkek egymást váltják fel. Nikita, Mentodor, Ai Daniel megannyi kis földi éden.

Puskin emléke fűződik szorosan Gurkufhoz. A nagy költő szeretettel tartózkodott e szép helyen. Mai napig róla nevezik a sétateret és egy barlangot. Ivaszovszki otthona

valamivel tovább Teodosiában vala. Egykori görög kolónia ez is mint Kerts. Kinézése azonban lehetőleg új. Az egész part csupa raktár. Felette élénk kiviteli kikötő. Millió és millió értékben szállítják innét a világ minden részébe a gabonát.

Az Iwasowsky-múzeum a hely fő nevezetessége. A festő egykori háza van e célra átalakítva. Több kép, rajz és vázlat maradt együtt. A vázlatok talán a legérdekesebbek. Itt nyilatkozik meg legközvetlenebbül a mester tehetsége. Teodosia értem ha büszke fiára, ki annyit tett a környék ösmertetésére.

A Kaukázus partjai.

A Fekete-tenger nyugati partjait Noworoszinszknál érem el. Új és fertilemes város. Pedig a fekvése szép lenne. De lármás partjával csaknem amerikai telep benyomását teszi. Úgylátszik a petroleum az egyik fő kiviteli árú. A város belseje se sokkal vonzóbb a partoknál. Minden kezdetleges. Tulajdonkép az ujjon épülő szibériai helyiségeket juttatja eszembe. Ennek éppen úgy, mint amazoknak nagy a jövője mondják a lakosok vigaszomra.

A kaukázusi partvidéket sokan még a kriminél is szebbnek tartják. Nem osztom nézetöket. Hatalmasak kétségkívül a hegyformációk és pompásak az erdők, de nélkülözik a Krim árnyalatait és mindenekfelett a Krim varázsát.

Itten minden egyformán zöld. Smaragdzöld a szószeros értelmében az egész természet. A legdúsabb őserdők fedik a partokat. Erdők melyeknél sűrűbbeket alig képzelhetnénk. De más semmi, mint ezen örökösen sötétzöld terület.

Újabbán igyekeznek telepeket létesíteni. Az öblök mentén fürdőhelyeket terveznek. Több helyen szanatóriumokat is építettek. Az oldenburgi herceg óhajtotta elsősorban a vidéket népszerűsíteni és értékesíteni is. A legtöbb birtok az ő tulajdonát képezi. Egyáltalában a Kaukázus nagy része koronabirtok, vagy a nagyhercegek magántulajdona.

Innét magyarázható egyes családtagok mesés vagyona.

A KAUKASUSIAN.

Az óriási területek értéke rohamosan emelkedik. Még a legfelületesebb kezelés mellett is jelentékeny összegeket jövedelmez. *Tuapse* fekvése felette vonzó. Az öble szép, a vidék viruló. A kisváros a halmos parton emelkedik. A tarka házak, karcsú tornyok felette barátságos jelleget adnak.

Potsi és *Gagry* a két divatos telep. Mindkettő ujjon keletkezett. Fényes vendéglők, villák, kereskedések, szórakozások, zene, egyszóval a vendégek mindent megtalálnak kényelmök és szórakoztatásokra. Kivált szépek a sétateretek. Óriásiak sok helyen a fák. E partok valóban megérdemlik, hogy egy napon világhírre tegyenek szert.

Örülök azonban, hogy én most látom. Most, mikor a természet még sértetlenül őrizte meg varázsát és a közönség kizárólag muszka. A hajó meglehetősen ki is ürül. A legutóbbi utas itten kiszál. Úgy látszik most van az idény tetőpontján. Jobb időszakot nem is lehetne választani. Soha se hittem volna, hogy a nyár közepett ilyen hűvös legyen a Fekete-tenger mentén.

Gagry fekvése talán még szebb. A sétateretek még árnyasabbak. A kertek még virágosabbak. Az oldenburgi herceg kastélya a fő nevezetesség. Az anyahercegné minden tekintetben kiváló nő. Sokat olvasott, sokat látott és szalonja Oranienbaumban Peterhof mellett valóságos kis kultúrcentrum. Aki némileg kiváló honfitárs vagy idegen, az mind ellátogat oda.

E partvidék legnagyobb vonzóereje azonban az óriási *új-áihosi* kolostor. Mint valóságos város úgy hat a sok egymás mellett emelkedő nagy épület. Megannyi hatalmas palota. Középen egy valóságos székesegyház emelkedik. A gazdagon aranyozott kupolák messze ragyognak, akár egy világitótorony sugarai.

Mint neve is elárulja Athos hegyéről ide vándorolt barátok alapították a kolostort. A szerény kezdetet hamar bőséges jólét, majd nagy gazdagság váltotta fel. Ma az egész birodalom egyik legjelentékenyebb kolostora Új-Athos. Ezzel pedig igazán sok van mondva. Az épületeket mindenféle

villany világítja. El vannak azonkívül látva a legújabb berendezésekkel. Van gőzfürdő, nyomda és kitűnő ellátás az idegenek számára.

A búcsúsok folyton nagy számmal érkeznek. Rendesen meg is maradnak egy darabig. Szébb helyre valóban nem zárándokolhatnak. A kolostor kertjeinél kedvesebb tartózkodást nehezen találhatnak. Az egész határ tulajdonképpen bájos ligethez hasonló és közel mint távol minden a kolostor tulajdona.

Potiban végre ismét vasutat találok. A vonat innét indul a Kaukázus belsejébe. De én tovább hajózom *Batumig*. Poti környéke kevésbé vonzó, mint a másik vonalé. Ezen új kikötővárosnál csúnyábbat alig ösmerek. Nem is házak, de csak viskók épületei. Az utcák pecegödörkhöz hasonlítanak. A sár és szenny feneketlen. Érthető tehát, ha *Poti* az egész vidék legegészségtelenebb városa.

Ennyi nyomor középett még jobban kirí az új és nagyszabású orthodox templom. Szinte azt kérdezhetnénk, kik építették és kinek, tekintve a koldus lakosságot, mely mai napig nagyrészen mohamedánus. De hát ezt is mint erre mindenféle a propaganda építette. A Szentszinódusnak telik mindenre bőségesen. A Kaukázust így akarják végleg el-oroszósítani.

Mielőtt *Batumban* kikötnénk, még egy heves zivatarban is van részünk. Az égháborúk itt nagyon gyakoriak. Olyan felhőszakadás zúdul reánk, hogy majd elázik az egész hajó. De a fedélzet összezsúfolt közönsége türelmesen viseli a megpróbáltatást. Mohamed követőinek ösmert megadásával szenvednek. Az első osztály társasága, a tisztok és családjak, vagy kereskedők pedig az étteremben esznek tovább, kétszeres étvággal.

Batum-ról az oroszoktól mindég azt hallottam, szép város, én azonban csúnyának találom. A magyaralföldi helységekre sokban emlékeztet. A főutcája díszére válhatna Békés-Csabának az igaz, mert éppen olyan aránytalanul széles és házai éppen olyan aránytalanul alacsonyak. Két-

oldalt pedig unalmas akácfák hasztalan igyekeznek egy kis árnyékot vetni. De festői még a régi Batum szűk bazárszerű sikátoraival és nyüzsgő életeivel.

Kaukázusi tartózkodásomról mit említsek. Ittlétem kétrészre szakítom. A déli és északi Kaukázus beutazása között. Bejártam a Kaspi-tenger mellékét és hosszabb pihenőt a perzsák fővárosában Teheránban töltöttem, ha ugyan pihenőnek szabad nevezni a forradalom közepett átélt izgalmas napokat.

A déli Kaukázus tulajdonképpen nem elégített ki. Nagyszerűbbnek, vadabbnak hittem a tájat. Az Ararat kétségkívül megragadó, de még ennek 5198 méterre emelkedő csúcsa is alacsonyabbnak tűnik, tekintve a körül elterülő magas fensíkot. *Tifflis* a fővárosról túlsókat hallottam, így amit találtam felette köznapinak tetszett. A hajdani Georgia és Mingreliáról talán nagyon is fellengősen írtak és meséltek, elkezdve az argonautáktól, kik állítólag *Kutaisban* találták meg az arany gyapjat.

Az egykori szabad királyságok, független hercegségek földje kétségkívül sok megragadó ponttal bír. A nyugati hegyes-völgyes erdős" zöld vidék sok tekintetben Japánt juttatja eszünkbe. És éppen olyan nedves és gyakoriak a záporok. A hegyek képződményei, alakjai megragadók. A vulkanikus kitérések a legcsodálatosabb formákat létesítették.

Kutais, Mingrelia fővárosa szépen fekszik. Apró tarka házai vígan pettyezik a hegyoldalát. Van közte pár tiszteletreméltó régi épület. De tekintve a nép százados történetét, szinte csodálkozunk, hogy csak ennyi régiséget találunk. Igaz, hogy az országok folytonos háborúságok közepett éltek. Perzsákkal, törökökkel, Oroszországgal vívták számos kegyetlen csatáikat. Ha pedig a küllelenséggel békét kötöttek, egymás ellen fogtak fegyvert. Harciasabb népet képzelni is nehéz lenne. A fegyver mai napig elválaszthatlan társa. Nyakig fel van fegyverezve, alig lépi át küszöbét. Öveikről pisztoly és tör függ alá. Igaz, hogy ma inkább dísz, mint

használat céljából. De ennek ellenére élénken mutatva a nép felfogását.

A cserkeszek ruházata világszerte ösmert. Határaiton belül mindenki a nemzeti viseletet hordja. A magas süveg és bő kaftán dívik mindezideig. Derejuk erősen be van fűzve. Úgy látom felette büszkék növésökre és az ezüst pikkelyes öveket olyan szűkre kapcsolják, hogy alig tudnak lélekzeni.

A női viselet kevésbé keresett. A gyengébb nem is kaftanban jár, de ezt éppen úgy lehetne hálóköntösnek is nevezni, annyira bő és formátlan. Fejükön kis fekete bársony kucsma van és a háton fehér fátyol hull alá. Mindez felette keleties, hogy ne mondjam törökös. Ilyen nagyjára az életmódjuk is. A nő szerepe a házra és családra szorítkozik. A nyilvános életben alig vesz részt.

A nevezetes *Linkani* háziura, Miklós-Mihály nagyherceg távol volt a Kaukázustól. De azért kirándulok *Borshomba*. Olyan sokat hallottam a helyet emlegetni, hogy megakarom ösmerni. A vidék csinos, csaknem túlságosan panorámaszerű és a szomszédos hegy csúcsáról még az elmaradhatlan várrom sem hiányzik. Lehetne a tájék akár Helvéciában, vagy a Rajna partján. A Kaukázusban mást vártam.

A nagyherceg villája — villa a szó legszomorúbb értelmében. Villa mint a milyenek Wiesbadenban vagy Homburgban a Taunust elcsúfítják. És ilyen villa szemek a mellék épületek, istállók. Hozzá minden veresre van festve. Az öreg Mihály nagyherceg eredeti mór vadászlaka jobban beleillik a tájképbe.

Abbas-Tuman és az egész környék erdei lepnek meg elsősorban. A fenyvesek igazán pompásak. Az országút mentén egy kis kápolna jelzi a helyet, hol a presuntív trónörökös meghalt. Egy motorcyklin tett kirándulást. Minden kíséret nélkül indult el és két óra múlva egy öreg asszony találta meg haldokolva az országút szélén. Alig pár éve történt a szomorú eset és máris csaknem feledésbe ment. Milyen rövid ideig él tulajdonkép egy ember emléke, még ha cárevics is.

Borshorn különben fürdőhely. De meglehetősen szerény a berendezése. Hozzá teljesen lokális a közönsége és a zamata is. Mondjuk Szliács a Kaukázus közepett. Nincs is csak orosz fürdővendég. De ilyenek vannak elég bőven és elsősorban nagy számmal van a környék képviselve.

Tifliss.

Tifliszről mit említsek meg. A Kaukázus metropolisa és büszkesége. A régi Tiflisz valóban festőin fekszik a Kúra örvénye mentén. A házak, mecsetek, hidak mind megőrizték az orientális jelleget. A lakosság nagyrésze is perzsa, örmény és tatár, a mai napig. Habár öltözete legalább a felsőbb osztályok sorában el is veszítette a színes és festői jelleget, lényök, gondolkozásuk teljesen keleti.

Az új Tifliszt a legjobb akarattal se lehetne festőinek nevezni. De a régi városban a páratlan *Sepia* rajzokat lehetne papírra vetni. Minden sepiaveres és barna. A föld, a fa és sárházak, a lakosok mind ugyanazon árnyalatokat mutatják. Mindent megsütött, leperzselt a nap heve. Mint egy régen kiégett kráter olyan izzó az egész tájék.

Az új orosz városrész egyöntetű, mint rendszeren az orosz városok. Csak az utcák még szélesebbek, a házak homlokzatán még több a vakolat. A boltok azonban jobbak, úgy a vendéglők is. A főkörmányzó palotája elég nagyszabású. Valóságos udvart tart. Sajnálatomra *Woronczo* gróf, kit régebben ösmerek, szinte távol volt, mint mindenki e hónap alatt még a mi konzulunk is.

Így Németország képviselőjét, *Schullenburg* gróft kerestem fel, ki szíves a perzsiai utamra szükséges lépéseket elvégeztetni. Úgylátom, jól ösméri Oroszország viszonyait, ami nem csoda, tekintve, hogy már régebben van ez országban. Tifliszt rendszeren szeretik a diplomaták és hivatalnokok. Kétségkívül sok kellemes oldala van és érdekes megfigyelő állomás az oroszok ázsiai terjeszkedését szemmel tartani.

Tiflisz azonkívül felette kényelmes központ. Újabb

automobil forgalom köti össze Täbris, Perzsia nagy kereskedő határvárosával. Úgyszinte állandó a forgalom Wladikawkasig a világhíres Grusiai hadászati úton át, mely a Kaukázus szívében hatol keresztül. Egyes részletek valóban nagyszerű hegyi tájképet tárnak elénk. Némely rész felette vad és teljesen megőrizte ősi jellegét. Legszebb a *Kasbek* környéke, melyet az 5043 méter magas örök hómezőkkel fedett csúcs ural.

A Kazbeknél csak az *Elbruz* magasabb, bár alakulása kevésbé meglepő. De legyenek e csúcsok bár magasabbak, azt találok az Alpesek jobban hatnak. Sőt bizonyos helyeken a Cordillerák is. Mint fentebb emlitem, többet vártam. Elsősorban mást vártam a Kaukázusban.

Bakuból indulok Perzsia fele, *Enselibe* rendes a hajó közlekedés. Lusensky báró, ki Tifliszben kereskedelmi tudósító, ellát egy csomó levéllel perzsa közlekedési közegekhez, kocsi- és lőtulajdonosokhoz, bankárokhoz, hogy a szomorú viszonyok között sínylődő országom átjuthassak.

Az igazat megválvá, amit a Sah birodalmáról, elsősorban mai helyzetéről hallottam, nem sok bizalmat kelt. A forradalom még folyton tart. A viszonyok a lehető legszomorúbbak. És senki se reményli, hogy egyhamar rend, vagy személyes biztonság legyen. Ma Perzsiában teljes fejtelenség és anarkia uralkodik. Az egykori fénynek mindössze árnyéka maradt.

Perzsia emléke mélyen gyökeredzik az emberiség képzeletében. A hajdan hatalmas nemzet múltja él századok után is. Befolyása soká érvényesült emlékeit még ottan találjuk, hagyományai kifejezésre jutnak mai napig.

Régen szándékom volt pár hónapot a dicső múltú országban tölteni. Tudtam ugyan, hogy hajdani nagyságának mindössze hírét fogom találni. Hiszen mindazok, kik innét visszajöttek, csak csalódásokról beszéltek. Csalódtak minden tekintetben. A régi emlékekből alig maradt meg itt-amott szomorú hírmondónak. A nép teljes züllés szélére jutott. A közigazgatás mint a közbiztonság sok kívánni valót hagy hátra. Hozzá jelenleg még forradalom is pusztít és dül az egész szerencsétlen császárság területén.

Mindennek ellenére nekivágok a távoli Irán földjének, ha nem is várakozásteljesen, de hogy személyesen szerezzek meggyőződést a helyzetről. Elsősorban a helyszínét akarnám ösmerni. Mert végre is csak amit láttunk arról bírunk helyes fogalmakkal. A legrövidebb tartózkodás többet ér a leg-hosszadalmasabb leírásoknál. A hangulatot, a gondolkozás-módot, a nép lelkületét csak a helyszínén ösmerhetjük meg.

Bakuból indulok. Bakut mindenki örömet hagyja el. Szomorúbb hely a híres nafta telepeknél alig képzelhető. Száz és száz kürtő emelkedik egymás szomszédságában. Pöfékeli, okádja mindannyi reggeltől estéig és estétől reggelig a fekete füstöt és folytó gőzt. A munka soha se szünetel. Éjjel-nappal egyaránt folyik a dolog. Milliókat képvisel minden óra.

Baku petroleum mezei a maguk nemében egyedüliek a világon. Gazdagságuk szinte kiaknázhatlan ... és még mindig fűrnak új és újabb forrásokat. A naftát csöveken az egész Kaukázuson át Batumba vezetik, hol külön e célra épített hajókba öntve szállítják tengerekentúlra. A hatalmas vállalat élén a legnagyobb pénzcsoportok képviselői állanak, mint a *Nobelek* és *Rothschildok*. Az előbbeni cég egymaga több mint 67 millió pud kőolajat termel és jövedelme csaknem kiszámíthatlan.

Milyen szomorú, hogy mindazok a telepek, ahol a mil-liomok teremnek, ilyen visszaszítók. Az amerikai bányák, vagy a Carnegie, Schwab, Phipps és egyéb vállalatok kohói-nál sötétebb helyeket nem ösmerek. Sötétek minden tekin-tetben a szónak szoros, vagy átvitt értelmében. Pittsburg, South-Betlehem és annyi más gyár, vagy hámor környéke megannyi kész pokol.

És ilyen pokoliak az összes életviszonyok és erkölcsök. Az emberiség mintha teljesen elveszitené a folytonos pénzért való küzdelemben finomabb érzékeit és nemesebb érzéseit. Mintha az egész légkör nemcsak láthatólag lenne meg-fertőztetve a dögletes párákkal, de megvan támadva egy-szersmint az emberek élete, gondolkozása is. A posvá-

nyos partok hosszán mintha mindent az elsülyedés fenyegetne.

A régi Bakuból kevés maradt az utókorra. Hírmondónak az egykori dicsőségből még állanak a falak és erődítmények egyes részei. A khánok hajdani palotájából vajmi kevés látható. Szép az egyik kapu nagyon és a finom kőfaragás a perzsa művészet egyik kitűnő alkotása. Két csinos mecset is megmaradt sértetlenül. És ottan mered komoran a hajdani őstorony, a nevezetes *Kis-Kale*, melyről számtalan mese maradt hátra napjainkig.

Az új kereskedő, moszkovita városrész a legkevésbé vonzó és határozottan a legkevésbé érdekes. De meg kell adni, hogy gyorsan épül, nagy élénkséget mutat és kereskedelme felette jelentékeny. Középázsia áruinak egy része erre veszi útját Európa felé. A végtelen karavánok terhe itten kerül vasútra. A kikötők el vannak lepve egész hosszukban. Sok a láрма, nagy a tolongás, feneketlen a homok, sűrű a füst, és tűrhetlen a hőség.

Örvend is, aki szabadulhat. De a közegek felette vendégszeretőek. Valami kifogás ürügye alatt az útlevelemet majd vissza tartják a csinovnik-ok. Mert ha Oroszországba nehéz bejöhetni, még nehezebb határain túl jutni. Minden lépés kitűnő alkalom a gyatrán fizetett hivatalnoknak egy kis borraivalót kierőszakolni. E tekintetben csak olyan rosszak, vagy még rosszabbak ázsiai testvéreiknél.

Végre megalkudunk. Minden nehézség elhárul. Estefele már messze gőzöl hajóm a Kaspi-tenger színtelen fakó hullámain. Amilyen fakó és színtelen a víz, olyan a part is. A holttenger vidéke mellett ez a legkietlenebb tengermeliek, melyet ösmerek. Növényzetnek híre sincsen és nyugatra mint keletre egyaránt homoksivatag terül.

Érkezés Perzsiába.

Enseli-ben kötök ki. Az út egy éjjel és félnap tart. A hajó apró, rossz és rozoga, csak az eledel jó és bőséges.

Feltárva az orosz konyha összes ínycségeit. Az utasok nagyjára tiszték, kik az észak Perzsiában állomásozó katonai seregekhez vannak beosztva. Mert mind e terület tulajdonképpen az orosz hatalom alatt áll ma. Az angol befolyás teljesen megszűnt és a perzsák pedig nem számítanak többé.

Ázsiában a partra szállást sokan leírták. Az utazó kifosztogatása, megcsalása, kijátszása és a többi nyomorúságok sok fejezet megírására adtak alkalmat. Így minék kezdjem az ösmert mesét újra. Csak annyit említek meg, hogy minden át kell esnem. A megérkezés összes keserűségeiből bőven kijut részem.

Amit Enseli annyi megpróbáltatásért cserébe nyújt, édes kevés. Mocsaras, iszapos maláriás vidék. Az épületek szalmával fedett sárviskók. A nép félig meztelen. Szurtos kinézésű halászok vagy földművesek, de mint látom legszívesebben semmit sem tesznek és fekszenek naphosszat portáik előtt a tikkasztó hőségben.

Enselibe ha megérkezni fáradságos, tovább utazni még több alkudozásba és veszekedésbe kerül. Csak ismételt viták, borraló ígérés és túlfizetés árán lehet végre egy kocsit kapni, hogy elvigyen *Rest-be*, ahol a postaközlekedés kezdődik. Miért csak Restből és nem Enseliből, megmagyarázni nem tudja senki.

De igaz, olyan országban óhajtok utazni, melynek eredetiségét a vasút még nem rontotta el, így panaszkodnom nem szabad. Perzsiában megtalálom, a mit keresek. Vasút nem létezik az egész császárság területén. De megvan a *régi jó idők* összes maradisága, hátránya és virágzóbb mint valaha rabló világa. Így soha se tudhatjuk ha más baj nem ér és se fel nem fordulunk, se lovaink ki nem dőlnek, nem tartanak fel útszéli betyárok.

Enseli Resttől mindössze rövid félnapi útra esik. A vidék ingoványos, de termékeny. Sok a rizstábla és a dinnye földek híresek. A talaj gazdagsága páratlan, ami megengedi, hogy e népnél lustábbat alig képzelhessünk. Pedig hatalmas szikár alakok. Válluk széles. Megannyi

óriás. De csodálatos mennyire nélkülözik a keleti fajok varázsát, vagy rokonszenves vonásait. Az arabnak, ki pedig testvére előkelőségét teljesen elvesztette. Vonásai is eldurvultak és a nagy orr és elálló fülek a legközönségesebb sémita típust mutatják.

Nagy hátrányokra van a fertelmes ruházat. Az egykori színes kattanok régen lomtárba kerültek. A mai viselet fakó és szurtos, félig európai és félig ázsiai. Feketeposztó hosszú derékbaszabott kabát, sötét nadrág, fekete süveg, és rendesen mezítláb. Tekintve az óriási port, vagy sarat kevésbé megfelelő öltözet mindig piszkos. Igazán tisztán kinéző perzsát nem láttam, még az udvarnál sem.

Rest hajdan, mint mondják, szép hely lehetett. De nagyon régen. Olyan régen, hogy talán nem is igaz. És így vagyunk azzal bárhova is érkezünk. Nincs semmi mi kielégítően várakozásunkat. Legfeljebb pár romot találunk. Sokszor még azt sem. Mindössze a hajdani nagyság emlékezetét, legendáit.

Nagyság, mely azonban valóban a történet előtti időkre szorítkozik. Darius és Croesus csaknem mondaszerű alakokká lettek. Uralkodásukból kevés tényleges emlék maradt hátra. Amit róluk tudunk, sok tekintetben feltevéseken, hagyományokon alapul. A pozitív ösmeretek felette hézagosak és ezek is minduntalan ellentmondásba keverednek. Képzlet pótolja a tényeket és a történelem hiányait mondák egészítik ki.

A mi műemlék található, az rendesen mélyen a föld alatt rejlik. Az ásatások, reméljük, még sok meglepetést fognak szerezni. Amit eddig leltek, annak nagyrésze London, Paris és Berlin múzeumaiban látható. Az ország területén belül hetekig, sőt hónapokig vándorolhatunk anélkül, hogy valami jelentékenyebb emlék essék utunkba. Nem szabad feledni, hogy a perzsák épen úgy, mint az assyrok, nagyjára sálból és agyagból építettek. Javítani, megőrizni többbe került volna, mint újra építeni. Ezenkívül a fejedelmek fő vágya mindenkor az volt, hogy egy-egy új fővárost alapítsanak.

A térképre nézve azt hihetnénk, hogy Teherán mindjárt a Kaspi-tenger mellett emelkedik. Igazában az út tovább tart a kikötőtől kapujáig, mint tőlünk a Kaspi-tengeng. Ha nagyon gyorsan haladunk, folytonosan váltjuk lovainkat, akkor is döcögünk megállás nélkül három nap és négy éjjelen át, anélkül, hogy kocsinkat pihenőre elhagyhatnánk.

A karavánokkal, ha lassabb is, de kétségtelenül kellemebb a közlekedés. Elsősorban rendszeren csak estefelé kelnek útra és a nap felkeltével megállunk. A forró órák alatt pihen ember és állat egyaránt. Az éjjelek hűvösebbek, csillagosak és hozzá, bármi különösen, hangzik is ez, az idő is hamarabb múlik. Talán mert nem látjuk körülöttünk a nyomorúságot és szenvedést.

Nyomorultabb népet, szegényebb országot valóban nem képzelhetünk. Mintha teljesen ki volna zsákmányolva es soha se lenne többé képes kiheverni viszontagságait. Pedig milyen gazdag lehetne. Becsületes kormányzás, komoly munka bő gyümölcsözést eredményezne. Ha a ma kopár vidékeket csatornáznák, vasutakat építenének, milyen hamar felvirágozhatna Perzsia.

De igaz, én keleti elmaradottsága közepette akarom látni a tájéket. Ma, mikor már Ázsiának is alig van országa vasút és nyugati intézmények nélkül, Perzsia és Tibet maradtak legósdibbak. Hiszen nem nagyon régen még egyáltalában nem volt szabad idegennek átlépni a határt. Halálbüntetés fenyegetett minden merész utazót, ki ide bátorzkodott. A halálbüntetés megszűnt, igaz, de az életbiztonság hagy elég kívánni valót.

Kasvin.

Kazvin az első nagyobb város, hol megállok. Mint mondják, egykoron még sokkal nagyobb volt. Alapítása a III. vagy IV. századra esik, a XVI.-ban pedig I. Tamasp shah székvárossá emelte. Ma jelentékeny kozák-tábor. A valódi úr az orosz konzul. De az orosz katonaság a leg-

jobb egyetértésben él a perzsákkal. Ázsia fiai mindketten. Megegyeznek sok tekintetben.

Kazvinban barátkozom meg közelebről a perzsa családi étellel. Restben egy előkelő perzsával találkoztam. Genfből jött haza a szünidőkre, letett doktorátusa után. Úgy beszél franciául, mintha ez lenne az anyanyelve. Igaz, hogy, mint mondja, gyermekkorá óta voltak idegen nevelői.

Kazvinban egyik unokatestvérének van palotája; Oda térünk be pihenőre. Mint minden keleti otthon, ez is tágas belső udvarra nyílik. Az udvar kertté van alakítva. Árnyas fák alatt virágágyak képeznek szép természetes tarka szőnyeget. Középen pedig az elmaradhatlan víz-medence terül.

Körös-körül a négy oldalon, a különböző lakosztályok sorakoznak. A vendégek, férfiak, nők szobái mind elvarinak különítve. De a legjobban a föld alatti lakosztályok lepnek meg. A nap folyamán mind levándorolunk a pincébe. Igaz, hogy a szép boltíves termek, kupolás fülkék, soha se engednék gyanítani, hogy a föld színe alatt vagyunk.

Ha a nappal a föld alatt, az éjjel viszont a föld felett telik Perzsiában. A magas terrasz-alakú tetőkre viszik este az ágyakat. És mindenki a csillagos ég derengő boltíve alatt alszik. Így se a nap melegét, se az éj nyirkosságát nem érezni. Ha nép szokásait megfigyeljük és ha hagyományaikhoz alkalmazkodunk, mindenfelé kényelmesen élhetünk. Csak ne ragaszkodjunk saját megszokott életmódunkhoz, hanem igyekezzünk Kinában a kínaiak, Koreában a koreaiak, Perzsiában a perzsák százados kipróbált intézményeit, hasznos tapasztalataikat felhasználni.

A lét egy ilyen perzsa otthonban felette nyugalmasan folyik. Szó sincs arról a lázas izgalomról, ami a nyugati népek életét jellemzi. A folytonos lőtás-futást már maga az éghajlat zárja ki. Ha nálunk azon törik a gazdag osztályok fejüket, mi minden szórakozást, vagy felesleges látogatásokat zsúfolhassanak egy délután keretébe, itten ellenkezőleg a

fényezés elsősorban abban nyilvánul meg, hogy minden elkerülhető fáradságot megkímélnek.

A szertartásos mosakodások után a reggeli imák következnek. Ki-ki elteríti szőnyegét és Mekka felé leborulva fohászkodni kezd. Híre sincs restelkedésnek. Ellenkezőleg, azt szegyeinek, ha elmulasztanák a nap első kötelességét. Lehetnek idegenek jelen, otthon vagy útközben, de vallásuk parancsainak eleget tesznek. A reggel minden családban Isten dicséretével kezdődik.

Midőn a nap izzó tányérja aztán magasabbra emelkedik, az egész társaság levonul az alsó termekbe. Az óriási szőnyegekre vánkosokat helyeznek. Mindenki letelepedik és kényelembe helyezi magát. Az egyik ír, a másik olvas, míg a cselédség az ebédet feltálalja. Rendesen minden nemzeti konyha jó. Csak ha keverik és kísérleteznek, válik az rosszá. A Sahara közepett a legegyszerűbb beduin kitűnő ebédrel szolgál, a legszegényebb parasztasszony az alföldön jól főz, míg a főváros vendéglőiről ezt nem lehetne feltétlenül állítani.

A perzsa eledelek nagyjára a török ételekre hasonlítanak. Ürühús és rizs képezi a fő tápanyagot. A *piláfok* számtalan faja között szinte nehéz a választás. És felette jók a zoldség-neműek. Jobb *Oberginet* sehol nem kóstoltam. A helybeli sajt-neműek is jók, csak a savanyú tejhez nem tudok hozzá szokni úgy, amint itten szeretik. De viszont a perzsa gyümölcs méltán érdemli meg világhírét. Értem, hogy a nép a nyári hónapok alatt csaknem kizárólag gyümölcsből táplálkozik.

A nemzeti ital általánosan a tea. A kávé teljesen háttérbe szorult. Gyengén, édesen, mint a herbateát szeretik és forrón, bogy szinte megégeti a nyelvüket. A szeszes italokat persze tiltja a vallásuk. A nép nagy része szerencsére még meg is őrzi a tilalmat. De fájdalom, a városok lakosai között nagyon terjed az iszákosság.

A délután gyorsan múlik, kivált ha az elmaradhatlan siesta, a mèle g hónapok alatt kétszeresen hosszú. Aztán jön rendesen pár látogatás is. Előhozzák az ostáblát és nargilé-

kat. A zene is elmaradhatlan. Mindenki tud egy pár dalt vagy eposi költeményt, mit karcsú nyakú tamburáját pengetve énekel. A hős *Ruszem* emléke él változatlan, mintha soha se halt volna meg. Vagy ki ne tudna mesélni valami nagy tettet *Djemsid* csodaszerű uralkodásáról, *Siamek* szomorú halálát pedig mind megkönyezik, mintha valóban a sárkány ölte volna meg.

Naivnak tetszhet ez az élet nagyon, materiális világitásban nézve. Sok kétségkívül még a gyermekes vonás ez embereknél. De éppen ami romlatlan és őszinte, az bir értékkel e nép között. Azon osztályok, melyek szakítani szeretnének a hagyományokkal és európai szokásokat, elsősorban európai bűnöket igyekeznek utánozni, a legvisszatetszőbbek. Mintha csak azt látnák a nyugaton,- ami sötét és káros. Legalább is azt óhajtják elsősorban országukban elterjeszteni.

Keresztény erkölcsös alap nélkül az úgynevezett nyugati kultúra üres szappanbuborék. Mi adjon annak tartalmat és alapot belső meggyőződés és igaz hit nélkül? Amit itten ottan ellesnek és át akarnak a keletre ültetni, az üres forma, külmáz, mi se meglegedést, se békét nem adhat.

A belső családi élet a kelet egyik kiváltsága. A sok hibás kinövés és árnyoldal ellenére a családi fegyelem képezi az egész szociális rend alapját. Mihelyt ez meg lesz zavarva, nincsen ami az embereknek tartalékot adjon. A megromlott közigazgatás, hézagossá nevelés és megvesztegetett politikai rendszer mellett, a család egyedül képes a nyilvános élet keserőségeiért kárpótlást nyújtani. Az otthon van hivatva egyedül kárpótolni a külvilág keserves küzdelmeiért.

Kazvin középpontja, ütőereje, mint minden keleti városban, a bazár. Egy egész negyedek foglalnak el a boltíves alagútszerű útvonalak. Az apró, tarka-barka, árúval tele halmozott boltok sűrűn egymás mellett sorakoznak. Minduntalan egy-egy váratlan fordulat valami újabb gyártmányok sikátorába vezet. Mert az iparosok mesterségük szerint csoportosulnak.

Számosak a nyergesek és szíjgyártók. Nagy változat-

ban mutatják be a legkülönbféle nyeregszerszámokat. Gazdagon hímzett takarók, sarlangos kantárok, rojtos szügyellők mind oda vannak felhalmozva, művészies érzékkel, sok kereskedői ravaszsággal, hogy annál hamarabb találjanak vevőre. A mellék «*suk*» ércművesei nem kisebb mesterek. A réztálak és kancsók a legbámulusabb választékot mutatják. Szerencsére még hűségesen ragaszkodnak a régi mintákhoz.

A cserepesek valóban klasszikus formákat mintáznak. Mint a legrégebb emlékeknél, avagy a sírok leletei között, ugyanazon finomultságot és jó ízlést tapasztaljuk. A hol legkevésbé remélnénk, a legszerényebb boltok tartalma a legerdekesebb. A legegyszerűbb kézművesek, munkások őrizték meg legsértetlenebbül az ősi hagyományokat.

Az új, széles utcákra a lakosság azonban, mint látom, büszkébb. Az árnyas fák alatt sétál estefelé az előkelőség, legalább a férfi, része. A fő utca kezdetén a kormányzó palotája emelkedik, a *végén* az úgynevezett császári pihenő jobban mondva karevanseraíl terül. Mindkettő elég hatásos díszletszerű alkotmány. Mindkettő, azt hiszem, mindössze vályogból épült. De az ívek jó arányokat mutatnak és a homlokzatok gazdagon ki vannak rakva színes cseréptáblákkal.

A fayence burkolat mai napig a perzsa építészet fő dísze. Így volt ez emlékezet óta. Így látjuk azt Ispahan emlékeinél és így van az Teheránban. Az épületek valódi ékességének a polichrom hatásokat tekintették. Kivált a kékes-zöldes árnyalatokat keresték. A türkiz kövének, mi e nép legbecsesebb ékessége, hatásait akarták ellesni. Türkizből kimetszett kupola, mint a költők is regélték, volt az eszmény.

Kazvin fő építészeti nevezetessége a nyolcadik Imam Ali er Risa fiának Hossein-nak sírja.

A magányos mecset ottan emelkedik a régi temető lapos sírkövei közepett. A hely maga felette hangulatos és mélabús. A szép épület arányai teljes mértékben érvényesül-

nek és a narancsalakú kupola hatása kitűnő. Márvány és porcellán az anyag, vagy legalább is olyan a külső burkolat. És az égető, csillogó nap fényében, de még talán inkább a hold ezüstös sugarainál, a zöldes-kékes káprázatos kupalóban azt a hatást kelti, mintha tündérek metszették volna ki egy óriási meseszerű türkizkőből.

Hossein mecsetje az első igazi művészi benyomásom Perzsiában. De milyen fáradtságos út árán részesülök benne. Soha se hittem volna, hogy Kazvint valaha elérjük a rettenetes hőségben. De hát rendesen nem utazik erre senki a kánikula közepén, amidőn a hőmérő 30 foknál lejjebb soha se száll árnyékban sem, de a negyvenet annál gyakrabban meghaladja.

Tűrhetlenebb hőségre alig emlékszem. Tavaly az equator körül járva, mindenesetre sokkal hűvösebb volt az idő. Perzsiában épen úgy, mint Közép-Ázsia többi részeiben a nyári hónapok alatt a hőmérő hihetetlen magasságra szökik. A nap sugarai a déli órák alatt égetnek a szó szoros értelmében. És rendesen még szamunszerű és mindent elperzselő szél is fú, tele seperve mindent eltemetve a futó-homokkal.

Gilan.

Reshttől elkezdve, az út folytonosan emelkedik. Két oldalt sűrű növényzet fedi a halmokat. Néha csaknem olyan tömött és áthatlan az, hogy India jungle-jait juttatja eszünkbe. A természet csak olyan buján és gazdagon hajt és virágzik. Az ágakon és lombzat között pedig épen olyan megszámálhatatlan madársereg repked és csiripel.

Paradicsomi állapotok. Éden a szó szoros értelmében. Egyes pontok valóban megérdemelnék a legtúlzottabb leírásokat. A kelet íróinak igazuk van, ha olyan gyakran túloznak és ha jelzőik fokozásában nem ismernek határt. A természet báját, a teremtés tökéletes alkotásait leírni nem lehet. Legfeljebb fogalmokat kelthetjük képletek által.

Az első napi járőföld után az erdőket a legsűrűbbnek,

a hegyeket még meredekebbeknek találom. Az út folytonosan feljebb-feljebb kígyózik a Perzsa-fensík felé. Az eléggé megáradt Seefid-Rud pedig mind mélyebben marad lent a völgyben, rohanva hőmpolygeti habjait a tenger irányába.

Falvakat nem látok semerre sem. Vagy talán nem veszem észre a nyomorult épületeket. A parasztság lakása legfeljebb kunyhónak nevezhető. Mindössze négy sárfal van valahogyan összeverve, de se meszelésről, se vakolásról szó sincs. Az ablakok is feleslegesnek látszanak. Így messziről nézve vakondtúrásoknak látszanak.

Amint magasabbra érünk, elmaradnak az erdők és mind ritkább a növényzet is. Míg a vízvázalstót elérjük, számtalan fordulatot kell a sziklák között megtenni. Az út szédületes meredek mentén halad. Alattunk feneketlen örvény tátong» felettünk pedig hatalmas sziklák meredeznek, folytonos lezuhanással fenyegetve. Veszedelemesebb úton ritkán jártam. Elég volna, hogy a négy ló közül valamelyik félre lépjen, hogy a mélységbe forduljunk.

Kocsisunk, dicséretére legyen mondva, jól ért mester-ségéhez, ha ugyan el nem alszik. Ami tekintve a tikkasztó levegőt, könnyen megérthető és meg is bocsájtandó. Rettegetes kenyérkereset lehet nap-nap mellett ez égető melegben hajtani lovait a sziklás sivatagon át. És ez emberek mindég csak ugyanazon félnapi távolságot teszik meg. Tizenkét versztenkint felváltják a lovakat és kocsist egyaránt.

Perzsia e fő közlekedési vonala minden kezdetlegessége mellett elég jól van rendezve. Az ösmert gyorskocsi-rendszer van meghonosítva. Az egész távolság állomásokra van osztva. Az állomások, ha nem is nyújtanak sok kényelmet, legalább hajlékot képesek adni szükség esetén. Az istállókban a pihent lovak készen várják az érkező kocsikat. Legalább is készen kellene várniok. De megesik, hogy egy árva pára se található az egész határban és órákig várhatunk, míg végre lovakat kerítenek.

Az eshetőségek, a váratlan események teszik Perzsiában a közlekedést olyan fārasztóvá. Kedvünket pedig tel-

jesen elrontja, hogy senkiben sem bízhatunk; Hazudik mindenki szükségből vagy szükségtelenül. De hogy valaha egyenes, igaz feleletet kapjunk, az kizártnak látszik. És így van ez a társadalom legkülönbözőbb osztályaiban. Az egész gondolkodásmód ilyen fondor és ármányos.

A dekadencia utolsó fokára látszanak sülyedve. Szinte nehezen tudjuk elképzelni, milyenek lehettek fejlődésük fénykorában. Mint világhódítók, mint Ázsia urai bizonytalán más tulajdonságokkal kellett bírniok. Igaz, hogy a nagyság nem volt hosszú tartamú és olyan nagyon régen, hogy a hagyomány és mese tetszése szerint toldotta.

Legyünk bárminő sokáig e nép között és érintkezzünk bármely osztállyal, okvetlen felvetődik a kérdés, hogy ez emberek mennyiben a hatalmas foglalók és bátor hősök lezármozottjai. Csodálatos, hogy a legkiválóbb nemzet is hogy elpuhul és mennyire elromlik káros bel- és külső hatások következtében. A korrupció pedig sehol se teljesebb, mint épen Ázsia e részében, hozzá századok óta tart a szomorú állapot.

Perzsia viszonyainál züllöttebbek nem léteznek. Hírből hallhatunk sok minden szomorút és undorítót, de a helyszínére érkezve azt látjuk, hogy a legsötétebb leírásokat is meghaladja a való. A rablás vagy zsákmányolás szinte törvényes állapot. A tartományok kormányzóinak szabad kezük van zsebeiket megtölteni. Mentől többet zsákmányolnak annál ügyesebbeknek és tehetségesebbeknek tartják őket. A népnek nem marad más hátra mint vagy túrni, vagy fellázadni.

Innét magyarázható, hogy az országban folytonos belháború dúl. Minduntalan fellázad egy vagy más vidék. Fegyvert fognak egész tartományok. Ellen-sah is akad minden alkalomkor, úgy, hogy akad ok a teljes meghasonlásra. Így van ézidőszerint is több császár, vagy aki császár szeretne lenni. Az egyik számúzve él a határokon túl, a másik háborút visel távoli tartományokban. A tényleges, e percben elősmert perzsa sah egy gyermek, kinek nevében tesznek a hatalmasak amit épen akarnak.

A fejtelenség közepett, hogy az oroszok játszva uralják a helyzetet, könnyen érthető. Nem is mer felszólalni senki sem. De nem is akarnak. Aki esetleg elég erős lenne ellentállani, vagy ellenök szítani a közvéleményt, azt megnyerik ajándékokkal, gazdag adományokkal. Mert végre is a légbúsásabb *baksisnál* is többre kerülne a fegyveres közbelépés. Adjanak bár több milliót évenként borraivalókra, még mindig felette jó a vásár.

Perzsa sivatag.

Az utolsó napi út Kazvin felé mái a magas fensíkon foly. Sivatang a szó szoros értelmében. Sivatang minden növényzet és a legkisebb árnyék nélkül. Mintha ember soha erre nem járt volna, minden olyan kihalt és kiégett. Egyes helyeken azt hihetném, a Sahara közepett vándorlok. Még a színek is azonosak. Éppen olyan aransyárga a homok és épen olyan határtalan a látószín.

Az általános csendet csak a karavánok kolompjai törik meg. Soha ennyi karavánnal nem találkoztam, mint Teherán útjain. Igaz, hogy vasút se közel, se távol. Így mindent teveháton hoznak keletről, mint nyugatról. A türelmes állatok megadással viszik nehéz terheket Turkesztán felé, vagy a Bagdad és a Perzsa öböl irányába. Hónapokig vannak úton, anélkül, hogy haza kerülnének,

A sivatag hajói valóban a tevék. Itt fogjuk csak felhasznos tulajdonaikat, itten látjuk, hogy megbecsülhetetlenek. Emellett olyan festői kiegészítője e tájkép a sivatagnak. Egy-egy karavánnál mi sem hat jobban a csillogó tájképben. A kolompos a kantárjába fűzött sallangokkal ékességekkel, fején a koronaszerű bokrétával, feladatának teljes tudatával, komolyságával vezeti a sereget. Száz, sőt néha több teve is ritka értelemmel követi a vezetőt. A legcsodálatosabb rend uralkodik az egész hosszú vonalon.

A karavánok élete sok érdekes sajátossággal bír. Alapjában mit sem változott a legrégebb idők óta. Ma, mint a pat-

riarchák korában, teljesen egyforma utakat tesznek meg. Egyformán telik a nap és egyformán az éj. A hajcsárok és az ősapáknak leszármazottjai. Keveset változtak azóta külső, még kevesebbet belső létükben. Minden úgy folyik, mint hajdan és a karavánok szokásai, törvényei megmaradtak változatlanul az idők folyásán át.

De hiszen az idők folyásának jelentősége alapján véve meg is szűnik a sivatag közepette. Hetek vagy hónapok összefolynak teljes egyformaságokban. Nincs esemény, ami jelezze a különbséget. Nincsenek változatok, hogy lekösse a figyelmet. Míg végre a percek összefolynak az órákkal, vagy a napokkal. És önkénytelenül kell a következésre jutni, hogy az idő csak subjektív fogalom. Annyi értékkel bír, a mennyit belé helyezünk.

A kazvini tartózkodás feltárja nemcsak a perzsa élet, de a perzsa felfogás nem egy jellemzetes oldalát is. A benszülöttek között élve, hamar megösmérjük az országot. Igaz, hogy nem mindenkor könnyű behatolni ez alapján véve az idegent gyűlölő nép közé, de ha alkalmunk nyílik, annál örömebb használjuk fel az alkalmat. Mert így, de csakis így nyerhetünk kellő fogalmat a valódi állapotokról.

Az európaiak társaságát lehetőleg kerülöm egész tartózkodásom ideje alatt. Rendesen nagyon rosszul vannak értesülve. Ösmereitek korlátoltak. Előítéletük annál határtalanabb. Fáradságot ritkán vesznek a dolgokról pontosabb felvilágosításokat szerezni. Tudományos képzettségük a legtöbb esetben hézagos. Így mindenki a saját személyes és felületes álláspontját hiszi mérvadónak.

Az oroszok tesznek egyedül kivételt. Igaz, hogy ők mint ázsiaiak nem mennek idegenszámba. Szinte érthetetlen, ezen emberek mennyire beleélik magukat a helyi viszonyokba: mennyire meghonosodnak. Pár év elég, hogy a nyelvet megtanulják és a szokásokat elsajátítsák. Az a nagyon gyér máz, amellyel esetleg bírtak, eltűnik nyomtalanul és Ázsia földjén azok lesznek, amik eredetileg voltak, barbárok.

A kozák laktanyák felette tanulságos magyarázatokkal szolgálnak e tekintetben. Egy-egy ilyen tábort felkeresve, a legfelületesebb szemlélőt fs csodálkozás fog el. Szinte hihetetlennek tűnik, hogy mai napság embereket így lássanak el. A szobák, vagy dormitoriumok nem jobbak a csűröknél és az eledelük valóságos moslék. Hiszen igaz, hogy a szegény *muzsikok*, otthon se lehetnek jobbhoz szokva. Hazakerülve is csak ismét a csűrben vagy istállóban fognak aludni és eledelük se lesz jobb a kaszárnya kenyérlevesénél.

A bazár előtti gyümölcs-piac Kazwin alsóbb osztályainak a találkozója. A nép és katonaság egyaránt van képviselve. Pár szerény kranért vehet kinek tetszik, a legzamatosabb barackokat, szilvát, almát, körtét vagy amit szemeszája megkíván. A görögdinnye, mint látom, a legkeresettebb áru. Igaz, hogy jobbakat sehol nem kóstoltam. Óriások mint egy jókora malomkö és nagyon is nehezek. Színük kívül sötét, mint a smaragd zöldje, a belső pedig rubinveres. A kozákok valóságos ostromot intéznek a felhalmozott gúllák ellen. De a nyers uborkát és tököt éppen olyan jó étvággyal költik el.

Az orosz tiszték láthatólag nem csekélyebb alkalmazkodási képességgel élik bele magukat a viszonyokba. A lakásokul szolgáló perzsa házakon keveset változtatnak. Minden megmarad a maga kezdetleges voltában. Legfeljebb a keleti fényűzés maradványai is eltűnnek és a becses szőnyegetek, vánkosokat, pár Ízléstelen vásári hajlított fabútor pótolja. Csín és kényelemmel nem törődik senki, az otthon tatarozása helyett inkább elmulatják keresményüket.

A hódítók és hódítottak közötti viszony megfigyelése mindég érdekes. Régen, mint a jelenben az uralmat elsősorban a meghonosulás biztosítja. És hányszor látjuk, hogy a legvitézebb hadseregek hogyan gyökereznek meg és a hódító hogyan telepedik le és hasonul át. A mandsuk így lettek kínaiabbak az eredeti kínaiaknál, vagy a mongolok törökökké olyan sok esetben. A föld, éghajlat, légkör befolyása elkerülhetetlen marad.

Kazviától Teheránig még jó negyven, negyvennyolc órát eltart a vándorlás. Persze minden a véletlentől függ. tesznek-e lovak az állomásokon. Nem törik-e le valahol a rozoga cséza. És végre, ami a legkérdésesebb, hogy nem állják-é utunkat valahol a haramiák. Mért az egyik esetben olyan természetes, mint a másik. Hogy teljesen simán érkezzék meg, arra senki se számít.

Én tulajdonképpen szerencséről beszélhetek, hogy mindössze egy kerekünk dült ki. Legyen a dolog bármilyen kellemetlen, itt számba se jő. Végre is a legtöbb dolog értéke a helyi viszonyoktól függ. Ezt mondhatnám a postaházak és a «forspont»-ok nyomorúságairól is. Meg vagyok már szokva, így ha még oly kellemetlenek is, nem okoznak többé meglepetést.

De ami meglep, hogy mentől közelebb érek a főváros-hoz, annál pusztábbnak találom a tájat. Sivag terület mindenfelé teljes kietlenségében. De éppen, e kiégetett, izzó, káprázatos síkság teszi olyan megragadóvá Teherán környékét. Csak a keleti oldalon emelkedik fel magasra az Elburs lánca. Hatalmas kőfal, melyet az 5670 m magas Domawend ural. De színe ennek is sárgás, leégett, naptól hevített, mint maga a körülünk terülő homoktenger, csak fent a nyereg hátán, a fellegek között, csillog örökös hó és jég.

Az Elburs-hegység rajza és színe egyaránt sajátos. Hogy milyen magas ez a lánc, már onnét is látszik, hogy rekkenő hőség dacára a csúcsokat mindenfelé hó fedi. A bércek hirtelen emelkednek ki a fensíkről. Minden átmenet nélkül szökéinek fel a magasba. A képződmények váratlanok. Rettenetes eruptációs kitöréseket árul el az egész vulkánikus tájék. És mentől mélyebbek a szakadékok és hatalmasabbak a sziklák, annál festőibbek a hatások.

Melegebb árnyalatokat, kékebb árnyékokat képzelni is nehéz volna. Kivált, mikor a nap kissé hanyatlani kezd, elragadok a hatások. Az egész heglánc tündököl, mintha lángra gyuladt volna. A tájkép a naplementekor éri el tel-

jes nagyszerűségét. A vakítói káprázatos visszfényben mint egy csodálatos délibáb éri el a látvány apotézisét.

Az előtérben végre pár oázis tűnik fel. Kertek, magas falakkal kerítve. Hol egy forrásra akadnak, ott mindjárt is haladozik a növényzet. Teljesen a víz mennyiségétől függ a termékeny terület nagysága. De ha az ér elég tartalommal bír, a fák ritka magasra nőnek és terebélyesek. Rendszeren hárs és platánokat ültetnek. Megannyi úgynevezett nyári fa; mely hamar elveszti levélzetét;

Kétségkívül közeledünk a fővároshoz. Legalább erre vall, hogy élénkebb a közlekedés, de ez az összes biztató jel is, mert már különbéi körülöttünk még mindig csak sivatag terül. Sivatang, még pedig teljes vadságában és teljes pusztaságában. Utunk mentén összes változatot a jobbra-balra fehérlő csontvázak képezik. Mert a tevéket, amint nehéz útjaik közepett kidőlnek, egyszerűen otthagyják a keselyük martalékául, csontjaik pedig megmaradnak, elszórva, mint megannyi szomorú *memento mori*.

A bíboros, derengésben csillogó kapu úszik a távoli lát-határ felett. A violás párák között, mint délibáb csalóka képe emelkedik ki az arany porta. Mert csak úgy ragyog mintha színaranyból kovácsolták volna és hozzá ki is rakták színe s kövekkel is ezenfelül, ami tér még szabad volt, azt bezománcolták a szivárvány összes színeire.

Most hirtelen forgószél kerekedik. A forró homokot hevesen kavarja fel. Sűrű lepellel fed el mindent körül-tünk. Kapu és hegység, oázisok, mintha sohase léteztek volna. Az egész varázslatnak vége. Itt-ott foszlik kissé a fátyol és oszlik néha az átláthatlan porréteg. Csak most veszem észre, hogy tulajdonképen egy széles utcába kerültem, mert hol jobbra, hol balra tűnik fel egy-egy épület.

Teherán.

Végre a *cséza* nagyot nyikorogva megáll. A kocsis ostorával pattog. Szolgák sietnek elő. Sok a lótás-futás, még

több a lárma. És ekközben teljesen besötétedik. Keleten az alkony rövid nagyon. A napot hirtelen éjjel váltja fel. Így csak annyit veszek ki, hogy egy nagy tér vesz körül, Köröskörül megannyi palota emelkedik. Mindannyit oszlopsorok környezik, kupolák koronázzák. Hozzá mindannyi egytől-egyig porcellánból és kristályból látszik épülvé.

Végre látom, hogy ez a híres *Top maidan*, Teherán dísztere. A pazar *Nazr ed Din* rendelte jókedvében. Mindez nem varázslat, de való. A paloták, díszkapuk, minaratték mind zománcos cserepekkal vannak kirakva. Minden tarka és minden ragyogó. A porcellánváros tehát valóság és nem rege. A hatást pedig még csak fokozza a felhőtlen, tündöklő égboltozatról alá hulló megszámlálhatatlan csillag ezüstös fénye.

Mesék világába érkezni megérdemelte a viszontagságokat.

A nap felkeltével, mint az ezeregyék meséinek, ennek is vége van. Teherán nappal a világ legnyomorúságosabb fővárosa. Az egész sárból van építve és a színes cseréptáblák mint egy rozoga kályhánál hézagosan fedik a vakolatot. Minden összedüléssel fenyeget. Minden girbe-görbe. Szinte azon csodálkozunk, hogy a lakosok egyáltalában haza mennek menni. S mintha folytonos földrengés pusztítana. Házak, tornyok, minden ferde, minden megviselt.

Ódonabb kinézésű várost alig találhatnánk, pedig tulajdonképen minden új. *Nazr ed Din* első európai útja után határozta el magát, fővárosát újra építtetni fel. Nem kímélve se költséget, se fáradságot, kezdtek hozzá a nagy munkához. Köröskörül hatalmas négyszögben falakat húztak. Bejáratul tizenkét pompás kapu szolgál. A város belsejét széles egyenes boulevardszerű utak metszik át, két oldalt sűrűn beültetve fákkal. A keresztezéseken és tereken középületek és egyéb palotaszerű homlokzatok állanak.

A tervrajz csaknem olyan nagyszabású, mint Pekingé. És a rendszeresség nem kevésbé tudatos» Itten is a császári otthon a város közepét foglalja el, de körülvéve egy

faltól* külön várost képezve a város szívében. Még a sok kert sem hiányzik. Minden nagyobb ház belső kertre néz. A hercegek, khánok és jobbmódú polgárság szinte vetélkednek egymással, hogy kinek virágait, cserjéit illesse az elsőség.

De az utca népe mindebből mitsem lát. Kívülről a házak formátlanok, sokszor ablakokkal sem bírnak. Máskor magas kőfalak rejtik el teljesen. Úgy, hogy a város képe a lehető legkietlenebb. Még a kövezet is feleslegesnek látszik. A homok egyes helyeken szinte feneketlen. Még rosszabb lehet az állapot nedves időben. Nyáron a sok hátrány mellett is megvan legalább a fényes világítás.

A tél sehol se lehet keservesebb, mint itten. Az idő, ha egyszer hidegre fordul, Teheránban a tartózkodás felette szomorú. A házak megannyi kiosk és pavillonszerű minden oldalra nyílt épületek. Minél előkelőbb egy lakás, annál nagyobbak ablakai; védtelenebbek a tornácok. Mi pedig a legszomorúbb, hogy a kertek, minden perzsa otthon e családi fénypontja, teljesen elvesztik lombdíszüket.

Teherán a kánikula közepett, ahogyan én látom, igaz, hogy kiszáradt és lesült, de épen ebben az izzó forró állapotban méltó fővárosa a nagy sivatagnak. Mert mint említem, köröskörül valódi homoktenger terül. Homok fedti az utcákat és tereket is, mert kövezet tulajdonképpen nem létezik. A főbb központokon némileg keményre verik a talaját. Ennél több fáradságot azonban nem vesz a municipium, ha ilyenekkel egyáltalában rendelkezik a perzsa székváros.

A főutcák, mint említem, szélesek, egyenesek. Csaknem túl szélesek. Szerencsére két oldalt fákat ültetnek. A fák pedig nagyon terebélyesek. Kivált a palotához vezető allée mentén. E rövid fasor egyszersmint talán az egyedüli festői útvonal. Épületei ennek is rozogák, de tarkák. Nagyobbára boltok és étkezők foglalják el a földszintet. A sarkon egy kávéház nyílik. A gárda, úgy látom, ottan erősíti magát.

Szemben a császári palota főkapuja emelkedik. Jó, hogy megmondták, mert azt hittem volna, kinematográfba vezet.

A szivárvány összes sziliére ki van mázolva, bár a főekesség az üveg. Minden alakú és árnyalatú prizmák szórják csalóka fényüket, akár csak a vásári bódéknál. Világításul pedig két színesre bemázolt vas lovagszobor tárt két bádoglámpást.

Mindez förtelmes. ízléstelenséget ritkán láttam ilyen mértékben nyilvánulni. A palotában hasonlóan förtelmesek a díszítések. Egyedül a régi márványtrónus tesz kivételt. A jelentékeny alkotmány inkább egész emelvény, mint zsölle. Magasan emelkedik a terem közepén, melynek falait szirtté berakott márvány képezi.

Ez emelvényre terített becses szőnyegen fogad a Shah, Ő maga van csupán a teremben és a legközelebbi kíséret, míg a tisztelgők kint állanak a díszudvarban, ahová a terem magas nyílt íves tárt portája szolgál. Körül virágágyak pár vízmedence, a háttérben árnyas fák. Ha itten ér a szerencse, hogy fogadtatásban részesüljünk, azután sies-sünk is el. Mert amit ezután látunk, az mind nagyon gyarló.

Az úgynevezett kristályterem a maga nemében igaz, hogy csodálatos mű. Az egész tágas helyiség, a padló-tól a mennyezetig teljesen ki van rakva apró tükörüveg darabokkal. Minden tükörből van, kivéve a talaját. Bár» merre tekintünk, minden megszámlálhatatlan prizmákban tükröződik vissza. Ilyen tükörtermeket írnak le a gyermek-mesékben. Valóban csak gyermek képzeletében születhet meg eféle kristályteremnek a létesítése.

Palotának a szó szorosabb értelmében alig nevezhetjük a Sah otthonát. Egy csomó kisebb-nagyobb épület sorakozik egymás mellé csoportosulva, nagy udvarokat képezve. Ez udvarok kertekké vannak alakítva, így az egyes épületek ha sok kívánnivalót is hagynak hátra, de összhatásuk eléggé festőit

Csak részleteket nem szabad tekinteni, mert azok teljesen lehetetlenek. A legszebb pavilonok tulajdonkép vályogból vannak építve, tele tapasztva a legrikítóbb színű cseréptáblákkal. A terebélyes, árnyas fák árnyékában pe-

dig nyomorúságos bádogg-szökőkút és üveggolyók képezik a kertek díszét. A legfestőibb sarkok így tönkre Vannak téve selejtes vásári árukkal.

A belső berendezés ízlése megfelelő. Ami csúfot gyártott európai ipar, itten halmozták össze. Hamis fény, olcsó pompa —de felette drágán fizették meg. A perzsa udvar kitűnő kereseti forrása volt a leggyarlóbb gyáriparnak. A bőkezű *Nazr ed Din* várva-várt vendége volt Berlin, Bécs, Párizs nagyáruházainak. Ami helyben nem talált vevőre, csak be kellett jól aranyozni, lehetőleg kicsifrázni és biztosak lehettek, hogy meg találja útját a távoli Perzsia felé.

Ami nem kellett a Sahnak magának, ott Voltak a többi hercegek. A császári család nagyon kiterjedt és hozzá mindannyinak sok a pénze. Teherán tele van palotáikkal. Valamennyi tágas parkok közepén emelkedik. Mindannyi milliókat nyeltek és kivétel nélkül úgy néznek ki, mintha mézeskalácsból épültek volna. Egyik cifrább a másiknál/Szinte hihetetlen, mi mindent voltak képesek felhordani homlokzataikra és mi mindent nem zsúfoltak terméikbe.

Egyike a legpazarabbaknak e paloták között a Sül es Sultán otthona. Nagyszabású épület, szépen rajzolt szabályos virágágyak környezik. A hosszú szőnyegszerű ágyak mentén vizes Csatornák húzódnak. Az utak szélén pedig terebélyes fák vetnek árnyékot. A paloták lehetnek kártyavárszerűek, ízléstelenek, vagy rozogák, de a környező kertek mindenkor lebilincselnek.

Sül es Sultán egyik otthonában ezidőszerint a mi követségünk székel. Olyanféle mézeskalács épület, mint a többi. Tarka és cifra. Cukorsüvegszerű a kupolája és az oszlopsorok mintha nugából lennének összeragasztva. Körül pedig egy kis kert terül el. De ahelyett, hogy a hagyományos szabályos vonalakat mutatná és kiterjedt vízmedencék képeznék az ékességet, ami a perzsa kerteket oly vonzóvá teszi angol parkot akar utánozni itt Teherán közepett, tropikus hőségben és mindent felperzselő szárazságban.

Hogy a hatás milyen szomorú és az egész mennyire kietlen, könnyen elképzelhető.

Süles Sultan jelenleg összes palotáit bezárta, pedig van több és mind felette fényes. Ehelyett Párizsba tette át lakását és ottan költi vígan milliói. Mint Ispahan kormányzója azt hallom, nagy vagyontra tett szert. De így volt az minden időben. Az uralkodók fiaikat a különböző tartományok kormányzóivá nevezték ki, teljes szabadságot adva, hogy «alapítsák meg jólétüket».

A Sah kioszkjai.

Az udvar a nyár folyamán kint tartózkodik az egyik vidéki kastélyban. Van sok itt mindjárt a közvetlen szomszédságban. A sivatagban, hol egy-egy forrásra akadnak, azonnal kis oázist létesítenek. Fákat ültetnek, kerteket rajzolnak, kioskokat építenek. Így a főváros tájéka tele van nyári lakókkal. A legszebbek persze a Sah tulajdonát képezik és mindannyit *Nazr ed Din* építtette vagy alakította át.

A fekvése egy párnak valóban szép. Vannak teljesen eltemetve a sűrű sötét lombosítvány árnyában, a csipkerózsák mesebeli kastélyát juttatva eszünkbe. Vannak a hegység oldalára építve lépcsőzetes kertekkel körülvéve, mint a Semiramis-é lehetett. Az egyik egy vulkánikus kőszirt csúcsán lovagvárszerűen uralja a tájat, míg nem messzire egy másik virágoktól díszített terrazon vízesésektől van környezve, melyek habjai széles csatornában folynak szét.

Mint említettem az eszme mindég költői, a terv festői. Ami selejtes, az a kivétel. Ami rossz mindannyinál, az az anyag. Kelet népei mintha más szemekkel néznék a dolgokat, mint mi. A részletekre nem fektetnek annyi súlyt, ami lényeges az az összehatás. Az anyag pedig lehet márvány, vagy fész, kristály vagy üveg, reájuk nézve mintha-nem bírna értékkel, a fő, hogy a kívánt hatás legyen meg — mint a színpadokon.

Ilyen díszletszerű az egész perzsa építészet manapság. Ez a hanyatlás utolsó foka. Összehasonlítva a különböző korszakok alkotásait érdekes megfigyelni az egyes változásokat. Persepolis hatalmas köemlékeitől, Teherán cserépből és üvegből összetakolt épületeiig a nép Ízlése elszomorítóan súlyyodt alá.

Hanyatlást látunk minden téren és minden irányban. Soha egy nemzet teljesebb feloszlást nem tár elénk. Megszűnt ereje, elenyészett hatalma. Eltompult maga az egykor erőteljes nép. Mind ezen elszomorító viszonyokat szemlélve, alig tudjuk vissza képzelni Perzsia egykori nagyságát, mi környez, nem engedi elgondolhatni a Xerxesek és Cyrusok Perzsiáját.

Hogy ez emberek a világ urai lehettek légyen, csaknem mondaszerűnek látszik. A körülünk nyomorgó népesség olyan elsatnyult és annyira tehetetlen. Mintha végleg képtelenek lennének nem csak az uralkodásra, de az önállásra is. És a pár ezer kozák, ki itten táboroz, elegendő manapság a hatalmat biztosítani Oroszország részére. Amit e maroknyi katonaság parancsol, tulajdonképen az történik.

Perzsia függetlensége teljesen megszűnt *Nazr el Din* halálával. E pazarló, fényűző uralkodót tekinthetjük alapjában véve e nép utolsó korlátlan hatalmú császárájának, A híres sah, igaz, hogy félig vad volt, felette kegyetlen és tökéletes zsarnok. De épen ez által tartotta rettegésben népét, nemzetét. Ezenkívül nagyon ügyesen tudta két veszélyes külellenségét, az orosz és az angolt egymás ellen ki játszani.

A nyolcvanas évek végén londoni tartózkodása emlékezetes marad. Pétervárról jött, hol elhalmozták kitüntetésekkel. Az angolok túl akartak tenni vetélytársukon és ünnepelték határtalanul. Az udvar vendégszeretete nem ösmert határt. A Buckingham palotában ösmerkedtem meg vele. és még jól emlékszem az érdekes napokra.

Nazr ed Din a keleti despota mintaképének tekinthető. Más nem nézett, csak saját akaratát és csak személyes

szeszélyei bírtak értékkel reá nézve. Tehetsége kétségkívül volt. Furfangos gondolkozásmódja megengedte, hogy hosszú kormányzása alatt mindenkor ura lehessen a változó helyzeteknek, melyek nem lehettek mindenkor könnyűek. Ravaszága volt egyszersmind legerősebb fegyvere miniszterei, belső ellenségek és ellenpártok leküzdésében.

Erős és gyenge oldalai megegyeztek alattvalóival. Műveltsége, gondolkozása ugyanazon színvonalon állott, mint az átlagos perzsáé manapság. Így érthető, hogy Európát csodálkozásba ejtette nem egy alkalommal. Utazásai alatt viselkedése nem volt különb, mint egy kurd teve hajcsáré. Sőt még rosszabb, mert mindent megengedett magának. Laxenburgban, látogatása után az egész lakosztályt újra kellett bútorozni.

Nem tekintett semmit, és nem is vett senkit tekintetbe. Talán épen ez által érte el, hogy meghajlottak előtte. Ami még csodálatosabb, hogy nem csak saját országa rettegett jogara alatt, de a hatalmak is egyaránt keresték barátságát. Ahova érkezett, mindenfelé szívesen látott vendég volt, kinek jóindulatától sokat vártak a keleten.

Azóta sok minden változott. A mohamedán hatalom nagy csorbát szenvedett közel, mint távol. A török császárság erősen megfogyott. Perzsia teljesen megbénulva tengeti létét és ellenségei az urak felette. Délen a perzsa-öböl táján az angolok parancsolnak, éjszakai pedig az oroszok telepedtek le. Az ország ma mindössze névleg független még.

Amióta *Nazr ed Din-t* 1896-ban meggyilkolták, a nemzet forradalmak prédája lett. Egyik fölkelés a másikat követi. Egyik uralkodót elkergették, a másikat kikiáltották. Ezidő szerint él három Sah, de tulajdonkép nem uralkodik egyik sem. Az igazi úr ma kétségkívül az orosz. Az orosz konzulok kezében van ezidő szerint az egyes vidékek sorsa letéve. A perzsa hivatalnokok csak a végrehajtó közegek.

Így van az itt ma, mint közép Ázsiában. Bocchara Emírje sétálhat fényes kíséretével és élheti világát kedve szerint, ahol jönnek látja, de merne csak ellentmondani a

pétervári kormánynak, szomorú tapasztalatai lennének. Igaz, hogy eszébe se jut politikával foglalkozni. Ahelyett, hogy az állam gondjain törné a fejét, könnyen tölti derült napjait és költi a csengő rubeleket kedve szerint.

Ez az eset a letett perzsa Sahhal is. Kárpótlásul magas járadékot biztosítottak számára és lakásul egy palotát a víg és zajos Odesszában. Nincs is sok kedve, ügylátom, a visszatérésre. Boldog, hogy hátat fordíthatott háborgós szülőföldjének, hol a viszonyok olyan bizonytalanok, az emberi élet olyan kevés értékkel bír és a nemzet sorsa, jövője olyan bizonytalan.

A jelen uralkodó gyermek. Így szava nincsen, akarata nem számít. Mindössze alig tizenöt éves. Kinézése szomorú. Máris túlhízott, mozdulatai nehézkesek, kifejezése álmos. Minden külső jel lehetőleg egykedvű, közönyös jellemre enged következtetni. Előre láthatólag komoly részt soha se fog kérni nemzete kormányzatában. Meg lesz teljesen elégedve, hogy udvart tarthat, palotáiban töltheti napjait gondtalan; és legfeljebb egy-egy nagyobb ünnepély alkalmával láttatja magát.

Ilyen saht kívánt Oroszország. Ilyen sah felel meg az angol érdekeknek is. Mert hogy Perzsia megtartsa legalább névleg önállóságát, az mindkét szomszédnak a legkényelmesebb. A hatalmat így biztosabban bírják, hozzá a kormányzat olcsóbb és mi fő, az ország terményeit, gazdagságát egyszerűbb eszközökkel aknázhatják ki.

Általános viszonyok.

Így állanak a viszonyok jelenleg Perzsiában. Szinte nehezen hihető, hogy ez állam, mely ma ennyire elgyengült, pár évtized előtt még hatalom számba ment. Kincseit szinte kiaknázhatlannak tartották, míg ma a pénztárak üresek. A sah akarata messze a határokon túl is számításba jött és most már neki parancsolnak.

Teherán méltó fővárosa a lehanyatló államnak. Teherán

romba dülő palotáival, rozoga vályogépületeivel, felburjánzott díszterével, kiszáradt kertjei és koldusbotra került lakosaival, nyomorult csöcselékével valóban hűségesen tükrözi vissza az egész nemzet reménytelenül kietlen állapotát.

Sétáim Teherán utcáin keresztül és kasul mindenkor a teljes hanyatlás képét adják. Újabb és újabb kiadásba, más és más oldalról, de változatlanul züllésről beszélnek. Pedig szép lehetne. Kerüljek bármelyik részébe a sah palotájába, vagy a külvárosok közé, mindenütt csak a romok tűnnek szembe. Teherán, melynek fényéről ragyogásáról verseket zengtek a Mirzák, ma legfeljebb nyomorúságával, összeomlásával kelthetne szánalmat. A szánalom érzete fog el engem is és ez marad meg, ez vésődik legmélyebben emlékembe annyi változó benyomás közül.

Perzsiai utazásaimnak a baktiari lázadás vet véget. Részletesen elmondani hosszas lenne. A baktiari törzs mai napig a legharcosabb, a legvadabb. A kormány pár év előtt épen e katonás elemhez fordult segélyül. A baktiarik mentették meg magát a sah életét. Érthető tehát, ha hatalmasnak érzik magokat. Teljesen függetlenek és kizárólag saját főnökeiknek fogadnak szót, de azoknak is csak ha épen a kedvök tartja.

Időközben a helyzet változott. A baktiariakra nincs többé szükség. A rendőrséget svéd tisztek szervezték. A baktiarik azonban nem engednek és a megszerzett hatalmat nem akarják kezökből kiadni. Az összeütközések így gyakoriak. Városokban, mint vidéken, minduntalan lázadások törnek ki. A forradalom a rendes állapot. Hány alkalommal voltam szemtanuja ilyen véres Összeütközéseknek. Hányszor ébresztett puskaropogás és hány szerencsétlen áldozatot láttam az út porában mellettem kiszervenadni.

A vigasztalhatlan belállapotok magyarázzák meg Perzsia érthetetlen külpolitikáját. Se pénze, se erélye. Teljesen ki van játszva ellenségeinek. A korrupció akadálytalanul pusztít minden irányban. Pénzzel ma minden elérhető. Nyíltan beszélnek országszerte, kinek mi az ára. Még csak el sem

Ítélik az illetőket, ellenkezőleg irigyelni látszanak jó szerencséjét és követni szeretnék példáját.

Nazr-ed-Din örömmel fogadta el a külföldi hatalmak ajándékait, viszont elég ravasz volt, hogy nemzete és első-sorban saját érdekeit sohase veszítse szemei elől. Így orosz rubeleket és angol sterlingeket egyformán mohón zsebelte anélkül azonban, hogy bármelyik félelmes ellenség célt érhetett volna. A ravasz kényúr hálája jeléül legfeljebb ígéretekkel kecsegtetett, igaz, hogy ezen ígéreteket illetőleg felette bőkezű vala, mert soha se tartotta meg, amit ígért.

Utódai, megannyi felette gyenge uralkodó, nem voltak többé képesek ellentállani se Anglia se Oroszország nyomásának. Az egyik hatalom reá tette kezét az összes déli tartományokra. A Perzsa tenger-öböl tájékát teljesen Nagy-Britannia uralja. Busir, Lingeh, Bender-Albas kikötőinek jelentékeny kereskedelmét az angolok tartják kezeik között. Siraztól Persepolisig minden irányban Albion érdekkörét látjuk megállapítva.

Ha a Perzsa-öböl vidékén az angolok ragadták magukhoz a hatalmat, a Kaspi-tenger melléke kizárólag az oroszoké. A termékeny Gilán, Mazenderan és Asserbaidzan kormányzóságokban a kozákok parancsolnak. A mai nemzedék e szomorú állapotot teljes egykedvűséggel tűri. Sőt számosan, épen a nemzet nagyjai közül, felette előnyösnek találják. Az oroszok egyenesen a leghatalmasabb központokban biztosítják befolyásukat. Aki az országban számot tesz, arról meg lehetünk győződve, hogy a cári kormánnyal egyet ért.

Ugyanezt tapasztalhatjuk egész közép és kelet-ázsiaiában. Turkesztán, Bochara, Khiva ilyen módon és hasonló esz-közökkel lett az óriási császárságba kebeleztve. Egyik Emírséget a másik után foglalták el. Az utolsó félszázad Siberia, Amur tájéka mindmegannyi érett gyümölcs hullott a cári trón elé, sokszor anélkül, hogy csak fegyvert is rántottak volna, egyszerűen megvásárlás és vesztegetés útján. Nincs olyan szomszédja az orosz birodalomnak, melynek területét ne igyekezze behálózni és korrumpálni.

Így érthető csupán; hogy egyedül az: utolsói félszázad lefolyása alatt, ami aránylag nagyon rövid idő, a Moskovita hatalom nagyobb területet hódított és foglalt el, mint egész Európa. De legyen bármi óriási a terület és váratlan az eredmény, a munka még korántsem szünetel. Az orosz terjeszkedés folyik tovább, mint ennekelőtte. Kis-Ázsia és a Balkán, a Sárga- és Jeges-tenger irányában a terjeszkedő politika [csakí olyan fáradszhatlan, mint egykoron a mongol, és e népfaj hódítási vágya nem ösmer határt...

Ismét á Kaukázuson át.

Krasnawodsk fekvése nagyon sajátos. Az öböl mélyén egy magas sziklafal; lábánál jól meg van védve. Be hiszen épen azért választották *Transkaspiá* kapujául. A kikötő bejáratat kissziget uralja. Túl a sík tenger meglehetősen hullámos és a zivatarok nagyon gyakoriak. A Káspi-tenger híres váratlanul felkerekedő zivatarairól és csakolyan híres a partjain elszórt lakosság vadsága.

A hajó kiçi de tekintve hogy ázsiai Oroszország vizein vitorlázok, türhető. Igaz, hogy az árák aránytalanul magasak. Utas persze csak hivatalnok vagy katona. De hiszen Turkesztánba nem engednek idegent és így a forgalom csak korlátolt lehet. Vajon meddig fog még a teljes elszigetelés tartani, nehéz megmondani, tény azonban, hogy a mai kormányzat felette reakcionárius.

Bakuig másfél napig tart az átkelés. Erős déli szél fú, így az óriási hőség után kétszeresen jól esik a tengeri levegő. Nagyobb meleget mint Turkesztán- és Perzsiában nem tapasztaltam sehol. Igaz, hogy mindkét helyen a nyár derekat töltöttem. De teljes színpompában, teljes fényben akartam megismerni az ezeregy éj é mesevilágait.

Ha Közép-Ázsia városai Bokhara, Samarkand a világ legcsillogóbb maradványai, viszont Baku az új iparélet egyik legsötétebb telepe. A nafta-források sötét mezején, száz és ezerszámra meredeznek az ég felé a kürtök, fújva, okádvá

éjjel-nappal doglétetés sötét füstöt és fekete kormot; Bakunál gyászosabb, rettenetesebb hely képzelhetlen. Pokol sem lehetne sötétebb, fojtóbb mint e siralomvölgy. Amilyen gyászos, fekete a hely, olyan annak népe is. A munkás falanxok, akiket drága pénzért toborzanak közel és távol, egyaránt kormos és — ijesztő. Mint megannyi démon futnak és szaladnak a kohók körül. A rettenetes hőségben az izzadság csak úgy patakszik róluk. Szerencsétlen lények, kik rendesen egészségükkel, életökkel fizetik meg e pokoli munkát;

Csoda-e ha minduntalan kitör az általános elégedetlensége. Mint hallom csak most nyomtak el a seregek egy felkelést/ de valószínűleg rövid idő alatt még egy nagyobb lázadás várható. E heves talajon minden forrongani látszik. Mintha minden izzana a természet csak úgy, mint a kedélyek. A legkisebb véletlen, egy szikra élégséges, hogy lángra gyúljon.

Hazafelé ugyanazon utat teszem meg, melyet tavaly, így az újság varázsával a-vidék nem bír többé. Bakuban kivált a tenger partján azóta még több ízléstelen házat építettek. A hajdani orientális jelleg teljesen eltűnt. Mindössze a régi khánok palotájának romjai, pár mecset és a világító és őrtorony maradt meg a perzsa uralom napjaiból.

A vasútvonal a tenger partján halad. A kiterjedt naftatelepeket elhagyva kiér a homokfúvások közé. Sivatsagszerű itten is az egész környék és rettenetesen forró. Azonkívül csaknem mindig számumszerű égető szél fú, betemetve mindent porral; Tavaly erre járva épen ilyen homokfergeteg tombolt. Napokig szokott szünet nélkül dühöngeni az orkán, ha egyszer elkezdődik a száraz zivatar.

Későbbben mind közelebb érnek a Kaukázus nyúlványai. A patakok mellett, a földek is jobban vannak művelve. De erre még minden teljesen muzulmán jelleggel bír. Sok a gyümölcsös és kiterjedtek a dinnyeföldek. Csaknem Turkesztánban gondolhatnám vissza magam.

Daghestan népe mai napig meglehetősen vad maradt. Fanatikusan ragaszkodik hagyományaihoz és szokásaihoz

hûv maradt. Az oroszok nem is zavarják sokat. Hagyják a falvak és puszták népeit magára, melynek emlékében még élénken be van vésődve a nemzeti hős, az egykor sokat emlegetett *Shamil* neve.

Dertynt a főváros mint sásfészek emelkedik a hegy ormán. Falai magasán emelkednek a sziklákon. A sáncok pedig le nyulának egész a tenger partjáig. Romantikusabb helyet nehezen kereshetnénk. Méltó e nép történetéhez, dacos jelleméhez. Mert harciasabb elemet az egész hősies Kaukázusban nem találhatnánk *Daghestan* fiainál, kik mai napig se hagyják el küszöbüket anélkül, hogy fel ne legyenek fegyverkezve.

Tavaly nyáron a Kaukázust beutazva részletesebben foglalkoztam a különböző törzsekkel, melyek nagy része teljesen függetlennek tartja mostan is magát, csak mint mondják, orosz védelem alá helyezkedtek. Sőt örömmel szolgálnak zászlóik alatt is, kivált ha ütközetekre van kilátás, őseik harckedvét mai napig teljes mértékben bírják.

Petrovsk jelentékeny kikötő. A vasút lekanyarodik egészen a mólóig. Mint látom a lakosság javarésze a hullámok között lubickol. A katonaság lovak hátán vágat a habok között, régi szokás szerint. A hajók innét rendszeren közlekednek Asztrakanba, a Volga torkolatánál. Onnét a folyón visszatérhettem volna *Samarába*, hol a szibériai vonalat elhagyva, lekerültem Turkesztánba.

A Transkaukázusi vonalat is ösmerem. Tulajdonképen többet vártam a leírások után. Vannak nagyon kies részek és megragadó pontok, de a hegység általános jellege inkább egyöntetű. Még a legmagasabb csúcsok is aránylag kevésbé lepnek meg. A hegláncok rendszeren emelkedett fennsíkokon terülnek el. A nagy havasok körvonalai pedig lehetőleg lejtők./

A híres *Mineralnija-Vody*, a világhírű fürdőhelyekről ugyanezt mondhatnám. Mindenekelőtt a vidék unalmas; tekintetbe véve pedig, hogy e helyek az orosz arisztokrácia nyári találkozója, minden felette kezdetleges. Még *Jeliznowodsk*, az orosz Franzensbad a legcsinosabb. A halmokat

erdők borítják és a séták árnyasok. *Pitiagorszk* piszkos kis városra emlékeztet, hozzá garnizon városra, mert a vendégek nagy része tiszt. *Kislowodszk* mindannyi között a legkeresettebb, legelőkelőbb és a legdrágább, ennek ellenére a vendéglők a lehető legrosszabbak. De hiszen az orosz a kényelemre nem sokat ad, mert azt nem is ösmeri. Fényűzés pedig van, a sétatéren kincseket érő ékszerekkel sétálnak és mutatják egymásnak gazdagságukat.

Ahova az oroszok letelepednek, alapján véve nagyon keveset tesznek a haladás és civilizációért. De talán nem is érzik annak szükségét. Így van ez e divatfürdőkben is, hol évente százezernyi vendég fordul meg. Minden a lehető legkezdetlegesebb, kivéve a zenét és konyhát, ami keresett. Mintha e nép csak élvezeteire gondolna, ha ez megvan, mással aztán nem törődik.

Rostom, a Don tövénél, híres város. Tavaly megállottam egy egész napra. Most este érkezem. Azt találom, a villamos lámpások fényénél még jobb hatást tesz, mint nappal. Kivált a széles folyam partjáról szép a kép. Minden, mi visszatetsző és szennyes a félhomályban elmosódik. Csak, a széles körvonalak érvényesülnek.

Az orosz városok ritkán nyújtanak érdekes sajátosságokat. Egyik olyan mint a másik. Kivált itten a nagy síkságon, hol mindannyi újabb eredetű. Rendesen telepítvényesek építették minden legkisebb művészi érzék nélkül. Egy napról a másikra keletkeztek, és ezen átmeneti, kezdetleges jelleg mindekkoráig változatlan. Rendesen csak a székes-egyház és a színház emelkedik magasabban ki a szerény épületek sorából.

Ekatarinoslaw talán a legjellemzőbb mind e hirtelen épült, felfújt Potemkin-városok között. A nagy államférfi alapította ezt is, és szobra ottan áll a díszteren. Katalin császárné emlékezetes útja óta valóban várossá fejlett, de annak dacára megőrizte egykori vásári, díszletszerű jellegét.

A vidék azonban szép, ha ugyan e jelzöt lehet a nagy termékeny síkságra alkalmazni. Mondjuk, hangulatos. Na-

gyon emlékeztet a magyar aranykalászos rónákra. Napi járó határok be vannak gabonával vetve. Határtalan síkon reng a termés. Sehol egy fa, sehol egy ház, minden irányban csak szántóföld terül. A világ egyik nagy éléstára ez a természettől gazdagon megajándékozott Ukrajna.

A nép pompásan beleillik a ragyogó tájképbe. Színesebb, tarkább parasztságot a kisorosznál nem is képzelhetnénk. Ruházata csaknem olyan ékes, mint a mezőkövesdi. Nincs az a szín, melyet magokra ne rakkának, ez emberek. És amilyen rikító ruházatok, olyanok az otthonaik is. Minden porta ki van szépen pingálva. A veres és kék árnyalatok, vagyis inkább a legrikítóbb veres és kék virágok, díszítések képezik a helybeli ornamentika legkedvencebb motívumait.

Mindez felette naiv, sőt mondhatnánk; bizonyos fokig barbára. De éppen az eredetisége a nemzeti jelleg teszi Kis-Oroszországot vonzóvá. Az emberek alapjában véve hibáik mellett is nagyrészt még romlatlanok. Csak újabban kezd a város, káros befolyása érvényesülni. Mind többen igyekeznek a nagyobb központok felé, sőt nagyon sokan már Amerikába is vándorolnak a hajdan elszigetelt tájakról.

Ukrajna.*

A hanyatló nap ragyogó sugarai aranyport szórnak a hullámzó búzatengerre. Az érett kalászatot susogva himbálja

* Ukrajna neve valószínűleg a latin Acheriniából ered. A rómaiak acheronensnek nevezték a Dnjeper síkságán lakó népeket. A nemzeti irodalomban Nestor használja először e kifejezést. A British Museum és Európa híres könyvtáiraiban a legkorábbi földabrázokon ottan találjuk az Ukrajna elnevezést. Levasseur de Beauplan *Delineatio specialis et occur ata Ucrainae cum suis palatinatibus* c. műve érdekes világot vet a XVII. század ismereteire. A későbbi eredetű *Regni Poloniae et Ucrainae descriptio* (1710), *Ucrainae seu Cosakorum Terra* (1720) s *Amplissimae Ucrainae Regio*, hogy többet ne említsünk; mégannyi bizonyítéka, hogy az Ukrajna elnevezés éppen olyan régi, mint amennyire általános volt.

az alkonyi szellő. Amerre tekintek, rengő gabonatáblák terülnek el. Ameddig a szem: lát, megszakítás nélkül, határtalanul síkság környékez-; messze-messze, míg csak teljese- sen fel ,nem vész a távlat ködébe és bele nem olvad az ég párá-, hamvas-, délibábos boltozatába.

Azt hiszem, haza kerültem. Mintha csak a magyar alföldön volnék. Minden olyan ösmerős, és minden úgy meg- ragad. A róna bája, a puszta varázsa teljes közvetlenséggel kap meg. Báj, varázs, — mitt megmagyarázni, elemezni nem lehet és csak az fogja fel és érzi át, aki az alföldön született. Ilyen az első kép. Az az első-benyomás Ukrajna méla, sejtelmes földjén. Csoda-e, ha megérkezésem pillanatától fogva otthon érzem magam? Ez első, barátságos benyomá- sok napról-napra még fokozódnak. Minél jobban megösmé- rem a vidéket, minél jobban beleélem magam a viszonyokba, annál jobban kedélyemhez szól a föld és népe-egyaránt.

A lankás, ingoványos völgy közepett a szőke Dnjeszter csak olyan lustán kanyarog, akár a-Tisza, A partok mentén imitt-amott hagy távolságra csak olyan vályogból épült és fehérre meszelt helységek húzódnak meg, mint odahaza. Még a virágzó veres muskátlik sem hiányoznak az ablakok párkányá- ról; a pitvarok is olyan tarkára vannak kipingálva, mint minálunk. Hogy a hasonlat teljes legyen, még a hagyomá- nyos komp sem hiányzik a falu végén és alkonyatkor a báránybörgubás, högyessüvegű révész ép olyan nótás népet és címeres jószágot lapátol át éjszakai nyugalomra.

Hogy mi tesz egy tájat valóban:rokonszenvenessé, megha- tározni felette nehéz. Van számtalan szép vidék, mely mégis hidegen hagy, viszont a sivatag sok helyen megragad. A tájék- nak sem rajza, sem:színe nem elegendő arra, hogy lebilincsel- jen. Kedély világunkhoz az elvont értékek szólnak. Az álma- tag, mélabús,'költői kifejezést megmagyarázni nem lehet. A délibábos, rezgő, tündöklő légkör káprázatát megörökíteni nincs hatalmában az esetnek.

Ilyen káprázatos Ukrajna délibábos síkja. A poesis, mely földjét jellemzi, természetesen erős befolyással volt népére is;

E nagy rónaság lakói emberemlékezet óta csodálatosan idealista felfogásúak voltak. Költői guzlásai, énekesei mindenkor híresek, valának. Hagyományait, történetüket a népies kobzosok nemzedékről nemzedékre megőrizték. Egész nemzeti életüket, nagyságokat, emlékeiket így mentették meg fiaik az utókor számára.

Ukrajna múltja, története kevésbé ösmert. Elsősorban fénykora nagyon régen virágzott, másodsor pedig a moszkovita hatalom, amelynél védelmet keresett, idővel teljesen bekebelezte.

Az ukrainai vagy ruthén népfajtól lakott hatalmas terület a Kárpátoktól egészen a Kaukázusig terjed, északon a Dnyeper mellékfolyói, délen pedig a Fekete-tenger határolják. Kelet-Galiczia, valamint Bukovina lakói napjainkig ukrainaiak. A Pripet, Dózna partjain és a rokitnói-mocsarak mentén mindenfelé ruthén a népesség. A háború alatt olyan gyakran emlegetett városok: Cholm, Breszt-Litowszk, Vladimir-Volhynszki lakói ukrainaiak, úgy hogy az egész termékeny alföld területe körülbelül a félmillió négyszög kilométert meghaladja.

A krimi félszigetnek lakossága is ma nagyrészt ruthén, úgyszinte a Fekete-tenger mentén fekvő kikötővárosoké is, Kherson, Odessza, Nikolajew, Rosztow megannyi kereskedelmi gócpont, a bőséges gabona-termés itt kerül hajókra. Kormos gőzösök, szárnyas vitorlások százával érkeznek messze földekről; valóban jobb minőségű gabonát nem is igen találhatnak sehol sem.

Ukrajna talajának gazdag termését már az ó-kor is ösrierte. A Dnj észter két oldalán emberemlékezet óta búzát vetettek. Az egykori skythák vagy szittyák szállították nagyrészt Hellas kenyerét, mint ma kisorosz földről keiül a legnagyobb mennyiségben a búza Nyugateurópai piacára.

Herodotos érdekes adatokat említ a hajdani világkeieskedelemről. Úgy látszik, akkor is, mint ma, a Fekete-tengertől északra fekvő lapály kivétel céljaira minden irányban gabonával volt bevetve. Krisztus születése előtt az ötödik és negye-

dik században a művelés alatt álló területek kinyúltak - egészen az Azovi-tenger mellékére. Teodosia volt a leg-élénkebb kikötő és a forgalom Byzánccal ép olyan mozgalmas lehetett, mint ma Odessza és London között.

Az élet e tájon, mint látjuk, keveset változott. Mint hajdan, úgy ma is az anyaföld a megélhetési forrás. A nép csak szánt, vet és arat ma is, mint évszázadok és évezredek előtt. A természet öln az élet is természetes marad. Ha az idő folyása változtat is egyet-mást és a formák, külsőségek sok tekintetben átalakulnak, ami alapjában lényeges, ami benső, az megmarad.

A faj maga, mely e kiterjedt területet lakja, felette régi, de elnevezésök többször változott. A klasszikus ó-kor scytháknak ismerte őket és folytonos érintkezésben állott velük. Görögországnak számos virágzó kikötővárosa és gyarmata terült el szomszédságukban. Mind megannyiról tudjuk, hogy a kultúrának magas fokán állottak. Lassankint a partvidék valódi világközponttá emelkedett. Az ásatások leletei megragadó bizonyítékai a helybeli művészetnek. Az Azovi-tenger mentén talált plastikai és iparművészeti tárgyak a művelődés legmagasabb fokát árulják el.

E szomszédság természetesen nem lehetett hatás nélkül az eredeti lakosságra sem. A görög és latin világhatalom megszüntével lehanyatlott az ő kultúrájuk is. A népvándorlás hoidái elsepertek mindent, ami útjukban állott. Ukrajna síksága századokon át szolgált útvonalul a Keletről Nyugatra húzódo tömegek számára. Végre a nagy áramlat kissé megcsendesedvén, a helyzet kiforrván, Ukrajna népei a IX. század derekán országot alkottak.

A nép tehetségét, erélyét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy felette rövid idő alatt az akkori Európa egyik vezető hatalmává emelkedett. Az első uralkodók megannyi kiváló egyéniségek, kik ritka ügyességgel használták fél nemcsak népük életrevaló tulajdonságait, hanem az akkori politikai helyzeteket is. 988-ban Szt. Volodimir, Szt. István kortársa, a keresztyénség apostola volt. Utódja, bölcs Jaros-

law, a művelődés lelkes, terjesztésen-fáradozott. Uralkodása alatt városokat emelt és ezen építmények közül nem egy a későbbi századok csodálatát is felelítették. Az uralkodó ház híré, nagyságát eléggé mutatja, hogy Volodimir-Monomachos neje Harold angol-szász király gyermeke volt, leányát pedig Franciaország uralkodója jegyezte el.

Ukrajna területe a középkor második felében meghaladta a nagy német császárságot. Hatalma megfelelt területének. Műveltség tekintetében pedig egy fokon állott az akkori vezető államokkal, Írországgal, Dániával és Itáliával. E teljes virágzást a tatárjárás tarolta le. Kiew, a csillogó főváros elhamvasztása után a kormányzat székhelyét Galiciába helyezték: át.

Mind e viszontagságok ellenére egészen a XIV. század közepéig az ország területileg a legnagyobb maradt egész Európában; Keletről a Dnieper, délről pedig az Al-Duna határolta. Újabb ázsiai betörések, és elsősorban az északon fenyegető litván terjeszkedés hatalmi állását megingatta. Végre. 1569-ben a litvánok és ruthének Lengyelországgal egyesültek.

A lengyelek ekkor érték et hatalmuk fénykofát. De e hatalmat túlságosan éreztetve társországaikkal, ezek zúgólni kezdtek. Az elégedetlen ruthének élére Chmielnicki Bogdán állott s lerázták a lengyel igát. Védelmül a szomszédos moszkvai nagyherceghez fordultak, ki a nemzet teljes függetlenségét biztosítá 1654-ben a nevezetes pereyaslavi szerződésben.*

* A pereyaslavi, vagy mint általánosan nevezik a Chmielnicki-szerződés pontjai: 1. A cár ő felsége legkegyelmesebben elismeri Ukrajna függetlenségét és törvényeit, amint azok ab antiquo léteztek. Továbbá sem fogja megengedni sem vojvodáknak, sem bojároknak, sem stolniknak vagy egyéb moszkovita méltóságoknak, hogy ügyeikbe beleszóljanak. 2. Ha a hetman Isten akaratából meghal (mert hiszen minden ember halandó, ez lévén a természet törvénye), válasszon a neiuzet saját akaratából honfitársaik közül s csak a választás eredményéről értesítsék a cárt. Ő felsége ne tekintse gyanúval ezen el-

E szerződés egyúttal a mai orosz birodalom egyik alapvető tényezője, Chmielnicki Bogdán így akaratan kívül többet használt ellenségeinek és elnyomóinak, mint hazájának. Alig lépett életbe a megegyezés a két szomszéd nemzet között, az oroszok mint hódítók kezdtek parancsolgatni. A hajdani függetlenségére büszke nép így minduntalan felázadt elnyomói ellen és 1709-ben a mai napig legnépszerűbb hetman, Mazeppa, alatt nyílt háborút üzent a moszkovitáknak.

XII. Károly svéd király szereplése, a szerencsétlen kiemeneteli szabadságharc, Mazeppa tragikus halála a világtörténelem jól ismert fejezetei közé tartoznak. A hősiesség, megragadó eseményeket olvasta mindenki. A Poltava vértől áztatott mezején elvesztett ütközet méltán ragadja meg a képzeletet. És. Portavánál nemcsak a csata veszett el, hanem elvesztett maga a nemzet sorsa is. Portavánál oszlott fel, szűnt meg Ukrajna.

Az egykor önálló nemzet teljesen Oroszországba kebeleztetett. Az egész területet kormányzóságok-és járásokra

járást, mely ősi nemzeti szokás. 3. Legyen a hetmanriak jogában udvarában fogadni mindazon követeket, liik — ab antiquo — küldettek idegen hatalmak részéről. A hetman viszont köteles tudpmásul szolgáltatni, ha bármilyen Moszkva-ellenes érzelmeket tolmácsolnának. Á cár teljes jogot ad a követek utazását illetőleg. Érkezhètriék és távozhatnak akadálytalanul. Ha azonban a cári hatalomra káros lépéseket kísérténe meg, visszatartandók és a cári udvar értesítendő. A török szultánnal és lengyel királlyal egyáltalán csak cári engedély mellett engedhető meg az érintkezés. 4. Ukrajna, hadserege 60,000 főre van megszabva, 5. A kievi nagyhercegek és később a galíciai és lodomeriai királyok, valamint a litván nagyhercegek és lengyel királyok által az egyházi valamint polgári életnek biztosított jogok és törvények nem változnak meg. 6. Az adók, miként más országokban, Ukrajnában is megállapítandók és csak így szedhetők. De ne küldjön ki Moszkva e célra orosz vojvodát, hanem bizza meg a nép előljáráját, ki az egész összegyűjtött összeget a cári főpénztárba szolgáltatja.

A Chmielnicki-szerződést pátens alakjában Alexis Michaelavies' Romanoff cár 1654 március 27-én szentesítette.

osztották és Kisoroszország elnevezést kapott, megkülönböztetésül a Nagy- és Fehéroroszországtól. A nyugati határ később, Lengyelország felosztása alkalmával, Ausztria tulajdonába került, négy millió ruthén lakossal. Lodomeria és Galícia Szent István koronájának bizonyos örökösödési jogait egyébként az ukrainaiak soha sem tagadták.

A XIX. század elején jelentkező szabadságmozgalom nem maradhatott hatás nélkül Ukrajna elnyomott népére sem. A görög felkelés, balkán népek mozgalma, lengyel szabadságharc visszhangra találtak a Dnyeper partjain. A fegyverek csörgése elhallatszott messze a határokon túl. A rabszolga-láncok lerázásának tompa moráját hozta a szabadság hajnalának reménykeltő szellője.

Ez időben nyugat hatalmas irodalmi tevékenysége napról-napra nagyobb tért hódított. Egy Byron, Hugo, Lamartine eszményei, szabadságszeretete, romantikájának varázsa világszerte visszhangra találtak. Nem volt nép, mely ne lelkesedett volna a ragyogó eszmékért. Nem volt nemzet, mely ne küzdött volna azokért.

Ukrajna álmatag költői lelkületét sem hagyhatta hidegen a delejes áramlat. Mint varázslatra éledt fel országszerte a hazaszeretet lángja. Egy napról a másikra kezdtek társulatok, körök, bizottságok alakulni. Nevük lehetett eltérő, de kivétel nélkül ugyanazon eszmékért hevültek. A már csaknem feledésbe ment nemzeti történelem általános olvasmány tárgya lett. Ukrajna népe önállóságának tudatára ébredt.

Sevcsenkót, a nemzet legnagyobb költőjét, tekinthetjük az újra nyilatkozott hazaszeretet legméltóbb kifejezőjének. A nép fia, a puszták szülötte nyelvének zamatja, érzéseinek közvetlensége által csodálatosan le tudta bilincselni honfitársait. Érthető tehát műveinek rendkívüli hatása. Ukrajna újra ébredésének hírnöke Sevcsenkó. Nagyon gyorsan terjedő népszerűségét az orosz kormány gyanús szemmel nézte. Az egyszerű paraszt fiúból híres emberré, nemzeti hőssé növekvő költő így mind kegyetlenebb üldöztetésben

részegült. De nem csak élete „folyamán, még halála után is félt befolyásától a cári kormány. 1914-ben, születésének századik évfordulóján a parlamentáris Oroszország eltiltott minden ünnepélyt és eltiltotta még azt is, hogy tisztelői, honfitársai a templomokban imádkozhassanak lelki üdvéért.

Amilyen élénk visszhangra találtak a művelt körökben Sevcsenkó költeményei, éppen oly népszerűségnek örvendtek a nép rétegeiben a kobzások dalai. Megannyi falusi regélő, kik kezdetleges hangszereik, a kobzok pengetése mellett mondták el ünneplő társaságoknak vagy a vásári tömegeknek a régi nagy idők eseményeit. Mint az ioni tudósok, a kelták bárdjai, a skandináv skaldok, avagy Provence troubadour jai a kobzar is néha saját szerzeményeit adta elő, bár rendszeren a nemzeti eposnak voltak hivatott terjesztői.

Hogy Ukrajna egykori hagyományai, hőstetteinek emléke mai napig oly elevenen van a nép emlékébe vésve, azt elsősorban e vándor zenészeknek köszönhetjük. Számuk napról-napra fogy. Kihalóban vannak ők is, mint ahogyan kihalt a régi költői felfogás. A múlt század folyamán még nem egy tett közülük híres névre szert. Orgitski, Arkip, Csut András, Veresai Ostrap megannyi felette népszerű dalnok.

Az előadás recitációszerűen folyt órákon át. A scala lágy mollhangban maradt, csak helyyel-közzel, erősebb hatások kedvéért váltották keményebb akkordokra. A melódiának különben csak másodrangú szerep jutott. Lényeges a költemény, az epos értelme volt, amelynek minden egyes szavára áhítattal figyelt a közönség. Kicsi és nagy egyaránt a kobzároktól óhajtott megismerni őseinek viselt dolgait, hazájának történetét.

A kobzar rendszeren koldus, sőt legtöbb esetben vak volt, mint maga Homer. A steppék másik lantosa a harcos, a katona. Mint a középkor lovagjai, az ukrainai kozák is poéta. Kardja mellett mindannyinak ott vala a lantja is. A mandolinra emlékeztető kobza hű kísérőjük békében, harczban egyaránt. Jó és balsors közepett hol víg, hol szomorú bajtárs. Az élet viszontagságai közepett a hol síró, hol meg nevető

kobza a legőszintébb barát. A mélabús hangú nemzeti lant a nép érzelmeinek, lelkiület ének kifejezője.

Ukrajna alapítójául Oleget tekinthetjük. Kiewben telepedve le, igyekezett a részbeni vándor szlávjakosságot nemzeté csoportosítani és az országhatárt megállapítani. Sikertült összeköttetések tartani fenn Kelet és Nyugat irányában egyaránt. Kivált az akkor még hatalmas Byzánccal folytatott élénk csere viszonyt. Sőt Byzánzból szivárogtak át a keresztyén tanok is.

A XIII. század elején a nemzet túlsúlya a nyugati határ felé húzódva; az egész ruthén birodalom a Lodomeria és Galícia, illetőleg Volhynia elnevezést kapta., Lodomeria vagy Wladimiria az eredeti fővárosból, Wladimirből alakult. Az uralkodó-család egyenes leszármazottja volt a nagy Wladimirnek, kinek emléke mai napig a nemzeti kegyelet tárgya. A kiewi fényes korszak után bekövetkezett hanyatlás alatt az egykor a Dnjeperig terjedő jelentékeny birodalom számos független hercegségre oszlott.

A kormányzat székhelyének nyugatra való áttétele után a Galíciában székelő királyok Kiewben kormányzókat tartottak. Ebben az időben épültek Przemysl, Halics és első-sorban Lemberg vagy Leopoldis, mely Danylo király fiának, Leo hercegnek nevét viseli napjainkig. A királyi címet a fejedelemnek IV. Innocent pápa ajándékozta. A ruthének politikai jelentősége ebben az időben tetőpontjára emelkedett. A nép jóléte, művelődése ritka fejlődést ért el és mint egykoron a kiewi fejedelmek Skandináviával, Byzánccal Normandia val folytonos érintkezést tartottak fenn, szintúgy a későbbi Galícia-Lodomeria királyság is a legszorosabb viszonyba jutott Magyarországgal, Lengyelországgal, Velencével és a Vatikánnal.

Hogy történelmi művek mindekkoráig meglehetősen mostohánbántak Keleteurópának e hajdani kulturnemzetével, annak első oka, hogy kevésbé osmerték. A nyugat tudósai csak elvétve kerültek e távoli vidékekre. Ruthenia, Galícia, Lodomeria, csak mint Erdély vagy, mi tagadás, Magyar-

ország is bizonyos fokig mesebeli országokat jelentett. Országokat, melyekben nagy csaták folytak hol törökökkel, hol tatárral országokat, melyeknek népe hősi, bátor és elszánt; — de hogy e népeknek magasabb kultúrája, avagy saját kifejlett nemzeti léte is lehetett, azt nem igen sejtették.

Az eredeti dynasztia a XIV. század derekán kihalván, mint történelmünkben tudjuk, rokonság révén a magyar és lengyel uralkodók hangoztatták elsősorban jogukat. Végre 1349-ben Nagy Kázmér lengyel királynak sikerült jogcímét érvényesíteni. Ünnepelesen bevonult Lembergbe, hogy a ruthén trónust elfoglalja. És ezzel kezdetét vette a két szomszéd ország egyesítése.

Ukrajnának azonban nem egész területét kebeleztek be Lengyelországba, csak a nyugati tartományokat, Volhyniát és Podoliát. Az egykori főváros, Kiew és a Dnjeper melléke már előzetesen külön birodalommal alakult litván fejedelmek alatt. Csak 1385-ben történt Litvániának Lengyelországgal való egyesülése. És ettől az időponttól kezdve csaknem három századon át volt a két nemzet, ukrán és lengyel, egyesülve.

Ma Galícia és Lodóméria uralkodói címét az osztrák császárai és magyar király viseli. Lengyelország felosztása alkalmával ruházták e címet uralkodóházunkra, mint örökét Szt. István koronájának.

A fentebbiekből is világosan kitűnik, hogy az ukrainai soha sem volt az orosz nép leszármazottja, vagy mellék-ága. Ellenkezőleg, közelebről tanulmányozva a kérdést, világosan látható, hogy az ukrainai ép úgy külön nép, mint a lengyel. Anthropologiai vizsgálatok bizonyossága szerint is más faj, mint az orosz. A nyelv maga nagyobb eltéréseket mutat a moszkovitától, mint a csehtől s horváltól. Költészétök, művésztök eredeti maradt. A nép megőrizvén nyelvét és ukrainai iskoláinak száma nem lévén elegendő, az analfabéták száma természetesen magas. Innét van, hogy Podoliában a sem írni, sem olvasni nem tudó ruthén lakosság száma

84 %-ra emelkedik. Ukrajna többi részeiben pedig 72 és 83 % között váltakozik.

Hogy Ukrajna nyelve különböző az oroszról, azt egyébként a híres szláv nyelvészek egyhangúlag elismerik, sőt ezt a pétervári tudományos akadémia is, mint legfelsőbb fórum elfogadta.

Pánszlávizmus.

Mint e rövid történelmi áttekintésből is láthattuk, a két nemzet fejlődése külön utakat követett. A népek lehetnek bár szomszédok, de életük eltérő volt. Már a IX. század folyamán megtörtént a szakadás. Az északra fekvő és finn-mongol elemekkel vegyült ágból származnak az oroszok, míg a délre szakadt ág a későbbi Ukrajna népét adta. Az előbbi csoport Moszkva körül csoportosulva sokáig tatár fennhatóság alatt maradt, míg végéig mindjobban megerősödvé, Nagy Péter császársággá kiáltotta ki.

Nagy Wladimir alatt hajdan egy birodalmat alkotott az egész óriási terület, de a századok folytán a két elem, az északi és déli, éppen úgy elszakadt, mint a Nagy Károly alatt még egy monarchiát alkotó mai francia köztársaság és a Német császárság. Ennek ellenére a moszkovita koimány soha sem szűnt meg szomszédját eloroszosítani és minden kínálkozó alkalmat megragadott hódítási vágyainak kivételére.

A Lengyelországgal való folytonos vetélkedés nyújtotta a legjobb alkalmat a beavatkozásra. Mint jóakaró pártfogó és a nemzet szabadságának megőrzője közelítette meg Ukrainát, miként később a Kaukázus vagy Közép-Ázsia népeit. 1654-ben szuverén jogaiknak biztosítása mellett egyesültek az ukrainaiak az oroszokkal. Hogy miképpen végződött ezen dualizmus, ismeretes. Lengyelország feldarabolásával Ukrajna nyugati határa elszakadt. A többi rész pedig kormányzó-ságokra osztva, egyszerűen a császárságba kebelezetett.

Hogy az ígért szabadságról szó sem esett többé, az előre

látható volt. De nemcsak a nemzet szabadsága szűnt meg/hanem valóságos zsarnokság és üldöztetés napjai következtek el. A muszkák feltett szándéka volt, hogy nemcsak bekebelezik az óriási területet, hanem azt teljesen el is oroszosítják. Elsősorban a hazai nyelvet igyekeztek elnyomni és egy 1876-ban megjelent császári ukáz megtiltotta, hogy ruthénül bármit is kinyomtassanak.

A nemzeti vallás ellen éppen ilyen kérlelhetetlen harc kezdődött. A ruthének nagyrésze az egyesült görög katolikus egyházhoz tartozik. A pétervári szent synodus az összes rendelkezésére álló eszközöket felhasználta, hogy a népet az orthodox hitközségekbe kebelezze. Hol erőszakkal, hol vesztegetéssel sikerült is egész tartományokat áttéríteni.

Mindezt tekintetbe véve érthetőbbé válik az oroszok állásfoglalása Galícia múlt évi megszállásának hónapjai alatt. Elsősorban az egyesült egyházra óhajtották kezüket rátenni. Az ellentálló papságot egyszerűen elmozdították helyéről és pópákkal helyettesítették. A templomokat, ha csak módjában volt, az orthodox rítusnak megfelelően alakították át. Kik nem hajlottak meg oroszosító parancsaik előtt, egyszerűen száműzetésbe küldték. Így hurcolták el székhelyétől magát a ruthén görög egyesültek érdemes érsekét, Szeptycki grófot.

A ruthének meghódítása az egész jelen háború egyik főfeladatául volt kitűzve. Galícia keleti csúcsát, Bukovinát és egyáltalában mindazt a területet, hol ruthének laktak, mint az orosz birodalom természetes kiegészítését tekintették. Évtizedek óta a legerősebb propaganda működött e nép megnyerésére. Földművesek, kereskedő osztály, első sorban a pópák nagy része az orosz titkos ügynökség kezében volt.

E felette ármányos tevékenységnek állott élén a sokat emlegetett Bobrinsky gróf. A panmoskovitizmus benne találta meg legfáradhatatlanabb ügynökét. Nem volt mód, melyet igénybe ne vett volna és nem volt eszköz, melyet meg ne ragadott volna céljai elérésére. Mind az alsó, mind a felső néprétegekkel egyforma ügyességgel sikerült érintkeznie.

Kiváltságos társadalmi állása, sokoldalú műveltsége, sima modora megannyi előnyös ajánló levélül szolgáltak.

Bobrinszky grófnak előkelősége és személyes tulajdonai egyaránt megkönnyítették széles körökben megkezdett tevékenységét. A legfényesebb paloták ajtai feltárultak előtte és légi barátság fűzte nem egy befolyásos személyiséghez. Mint később kiviláglott, éppen e legfelsőbb körökben sikerült is eszméinek híveket biztosítani. A pétervári udvar kecsesítő ígéreteinek ő volt a legalkalmasabb hirdetője. Innét magyarázható, hogy az oroszok betörésekor olyan sok nagyúr felette kétszínű magatartást árult el és nem egy ízben ellenség helyett mint honfiakat fogadta a kozák seregeket.

A nép körében évtizedek óta folytatott munka szintén nem maradhatott eredmény nélkül. Sorsával elégedetlen elem sehol sem hiányzik. A falu egyszerű népét ígérekkel könnyen meg lehet nyerni bármi mozgalommá, kivált ha foglalóul csengő ezüst tallérokat nyomnak a markába. Így a műveletlen, felette elmaradt ruthén munkás nem igen kérdezte a propaganda titkos szándékait. Elhitte, amit hallott, hogy az oroszok a testvérei, kik mostan felszabadításukra érkeztek.

A hitegetés annál könnyebben terjedt, mert hirdetője maga az orthodox papság volt. A szegény, családos pópáknak nagyon kapóra jött a pétervári titkos alap bőkezű segélye. Jutott elég mindenki számára. Templomokat pedig építtetett mindenfelé a szent synodus. Valahányszor Galíciában jártam, mindenkor feltűnt a sok zöldkupalás, fehérre meszelt templom, a terjedő pánszlávizmusnak megannyi védbástyája és előőrsé.

A pár év előtt lefolyt és nagy port fel veit máramarosi per eléggé világos képet adott az elszorító helyzetről. Bele volt abba keverve Bobrinszky gróftól kezdve sok mindenki, Sok név ismeretlen maradt és számos részlet soha sem fog nyilvánosságra kerülni, de ami kiviláglott, ami köztudomásra jutott, elegendő arra, hogy fogalmat nyújtson a moszkovita kormánynak semmi eszköztől vissza nem riadó akna-

munkájáról. Bobrinszky gróf valóban büszke lehetett sikereire.

Az egykori ruthén, vagy mondjuk, ukrainai arisztokratia eredete ősi és előkelő. Már maga a nép jelleme felette egyéni és csaknem túlzottan önérzetes. E tekintetben feltűnő a hasonlóság a tőzgyökeres magyarsággal. Eredetére, múltjára, kiváltságaira az utolsó földművelő is büszke. A steppek lakói ép oly önállóak és büszkék, mint a mi parasztjaink fiai.

Érthető, ha a kiváltságos osztály a knaz állására felette sokat tartott. Óriási kiterjedésű földbirtokok tulajdonosai, a vagyon és hatalom összes előnyeit élvezték. A legelőkelőbb nemzetségek rendszeren a két uralkodóház, a Wladimirok vagy Guedyminek leszármazottjai. Sőt a leghíresebb lengyel családok is ukrainai eredetűek, mint a Sanguszkok, Ostrogskik, Wysznoweckik és mások.

A ruthén nagy családok a politikai átalakulások következtében részben lengyel, részben orosz alattvalókká lettek. A galíciai olygarchák féktelenségeiről a történelem sok szomorú adatot jegyzett fel. Nem egy ízben fosztották meg koronájától magát a fejedelmet, ha megalégedésüket nem nyerte el vagy esetleg érdekeiknek nem felelt meg. A legtöbb, a közép-korban szerepet játszó nemzetség vagy elszegényedett vagy teljesen kihalt. A ma sokat emlegetett hercegek újabb eredetűek. A még virágzó ruthén főúri családok közül Dzie-duszycki, Drohojowski, Szeptycki a legismertebbek. A bukovinai főurak közül sokan teljesen elrománosodtak, vannak azonban, mint a Wassilkok, kik hívek mai adtak nemzeti-ségükhöz.

Ukraina gazdag síkján éltek a leghatalmasabb családok. Kisebb-nagyobb számú seregeknek tulajdonosai, megannyi zászlós úr, kik a fejedelmek oldalain állottak. A Panowe khorugowni, amint nevezték, háború esetén ép úgy, mint Magyarországon, a korona védelmére siettek. Előjogaik, kiváltságaik is felette hasonlóak a mi főnemességünkéihez. Váraikban igazságszolgáltatást és pallos-jogot gyakoroltak ők is.

Hogy némi fogalmat adjunk a nagyúri vagyonok kiterjedéséről, érdekes felemlíteni, hogy Ostrog hercegeinek 56 városuk és 2700 falujuk volt. A Wysznioweckik az egész mai poltavai kormányzóság tulajdonosai voltak, a Sanguszko-család pedig mai napig megőrzött egykori birtokaikból több százezer hektáryit.

Az Olelkovicz, Olgimuntowic, Ostrogskik, Kiew hei cégei és nádorai. Ugyané címeket viselték a Chorkie vicék, Nemyricek és Tyszkiewiczék is. Ezen családok Brest-Litowszk, Podlachi és Tchernigow kormányzói címét viselték. Magánvagyonukon kívül az előkelő nemzetiségek még korona-birtokokat is kaptak birtokba és ezeken teljes függetlenséggel parancsoltak. Hogy e mértéktelen hatalom és kivételes vagyon nagy visszaélések forrásává lett, az a helyzetből következett. Érthető, ha az olygarchák könnyen zsarnokokká lettek.

A ruthén főnemesség kivételes állását mi sem bizonyítja jobban, mint folytonos házassági viszonyuk a szomszédos uralkodócsaládokkal. Így Kegyetlen Ivánnak Bilinska Ilona ruthén hercegi család leánya a felesége. Olgimuntowicz Zsófiát Jagelló László vezeti oltárhoz, nővérét pedig Moldava uralkodója veszi el. Czartoriski Sándor Demeter moszkvai nagyherceg leányával lép frigyie. Wyszniowecky Mihály Raina oláh hercegnő férje. Unokáját lengyel királylyá választják és Habsburgi Eleonóráat vezeti oltárhoz.

E történelmi családok feljegyzései felette lebilincselők. Eltük folytonos harcok és cselszövések láncolata. Hol az ellenség, hol egymás ellen küzdöttek, de békességet nem ismertek. Életük amennyire mozgalmas, éppen annyira fárasztó lehetett. A tatár és török betörésektől soha sem érezhették magukat biztonságban. Egész községek, kastélyok estek az időben a muzulmánok martalékául. 1506-ban Czartoriski herceg gyermekeit hurcolta el egy portyázó csapat. Négy évvel később Kiew akkori nádora, Chorkiewicz Iván herceg feleségével, gyermekeivel került fogságba anélkül, hogy valaha kiszabadultak volna. Wolhynia kormány-

zója Zahorowsky herceg tíz évig sínylődött rabságban és hazatérve hitvesét, ki őt halottnak hitte, másnak oldalán találta.

Érthető tehát, ha a főnemesség folytonosan fegyverben állott. Csak a legnagyobb áldozatok és hősi bátorság árán voltak képesek a tatár betöréseknek ellent állani. A férfiak mellett nem egy ízben harcoltak asszonyok is. Olekowicz Anastazia, Luck hercegnője, akárcsak Zrínyi Ilona, védte ostromlott várát.

E harcos életmód kétségkívül kifejleszté e nemzedéknek nemcsak fizikai, hanem morális tulajdonságát is. A folytonos veszély tudata feszültségben tartotta az egészségrendszert. Nem volt senkinek ideje, hogy elpuhuljon. Legtöbbször saját létükért küzdöttek, avagy megtorlási háborúkra indultak a szomszédos khánságok vagy Szultán-ságok ellen. Délről a veszély soha se szűnt meg és mindig harcra készen kellett állani a betörő félhold ellen.

Ilyen mozgalmas napok természetesen a szellemi életre is kihatást gyakoroltak. A folytonos politikai súrlódások élesítették az államférfiak tehetségét. A helyzet folytán hol a moszkovita, hol a lengyelekkel egyesülve nemzeti függetlenségüket szünet nélkül kellett védeniök. Jogászaik közül ha nem egy tett hírnévre szert, könnyen érthető. Mai napig meglep e nép gyors felfogása, ritka éles esze és kivételesen simulékony egyénisége.

Hogy Ukrajna fiai milyen magas műveltségi fokon állottak, azt semmi se bizonyítja jobban, mint az a nagyszámú fiatal ember, kik külföldi egyetemeken nyerték kiképzésüket. Padua, Párizs és Oxford hallgatói között egyaránt találunk ruthéneket. Sokan tértek hazájukba vissza sorbonne-i, vagy római doktori címeikkel. Szinte csodálkozva kérdezzük, azon viszontagságos időkben hogyan jutottak a Dnjeper síkságról vagy a Don tövéből Itáliába vagy a brit szigetekre.

A hajdani nemzetközi érintkezést illetőleg sok esetben nagyon tévesek az ismeretek. Még tévesebbek a fogalmak a

középkort illetőleg. A ma rendszerint úgynevezett sötét középkor sokkal kevésbé sötét, nem egy eszmét illetőleg,, mint a modern újkor. Jóllehet gyakorlati téren el volt maradva és a kereskedőszellem nem érvényesült, de eszményi célok ritkán tündököltek fényesebben, mint a lovagok és bölcsészek, asketák és troubadourok sejtelmekre törekvő, költői korszakában.

A nyugati szellemi élet központjairól visszatért fiatalság az új tanokat és új világnézletet is elterjesztette. Ki humanista lett, ki a reformáció tanait hirdette. Korának egyik legismeretesebb alakja, Ponski Frigyes herceg, az orthodox vallás kebeléből az evangélikusba lép, míg végre római katolikussá lett. Vallásos és bölcsészeti kérdések foglalkoztatták a szellemeket. Az egyesült és nem egyesült görög egyházak összeolvasztásán számos püspök fáradozott.

Ostrog, az udvartartás egyik székhelye, az orthodox mozgalom központjává lett. Wasył Constantin herceg egy akadémiát, úgyszinte nyomdát létesített, hol az ismert ostrogi bibliát adták ki. Környezete nagyrészt archimandritákból és theologusokból állott. Tartományában mindenféle templomokat építtetett és plébániákat alapított. Fia később az orthodox rítust elhagyva a római egyház kötelékébe lépett.

A vallásháború mind nagyobb kiterjedést nyert ezidőben. Az ellentétek azonban inkább társadalmiak és nemzetiségiek, mint hitbeliek. Az olygarchiák meghasonolva, pártokra szakadva küzdöttek egymás ellen. A Lengyelországgal való egyesülés még hatalmasabb csapást mért a ruthén nemessegre. A nagybirtokokat lengyelek igyekeztek megvásárolni és gyarmatosítani. Másrészről a régi ukrainai főurak a lembergi udvar fényében teljesen ellengyelesedtek.

Az 1648-ban kitört kozákforradalom másik kegyetlen érvágás volt a főurakon, melynek hatását soha se tudták teljesen kiheverni. Még végzetesebb volt, hogy maga a nép elnyomatásából felocsúdva az insurgens elemmel egyesült. Most már ők képviselték a nemzeti, ukrainai érdekeket első sorban. A régi hazafias főúri nemzetségek nagyrésze vagy

kihalt, vagy tönkre ment. Helyüket újjonnan feltűnt, hirtelen meggazdagodott udvaroncok pótolták, mint a Kalinowskik, Potockiak, Jablonowskik.

A részben ellengyelesedett, részben idegen arisztokráciát mindinkább a vidéki kisnemesség pótolta. Az úgynevezett kozákok hívek maradtak szülőföldjükhöz, régi hagyományaikhoz, kiváltságaikhoz. Megannyi az ország szívében felnőtt, megerősödött és gyakran híressé vált nemzetség. Ez eredeti kozák elemet nem szabad összetéveszteni a később bevándorlóit, szedett-vedett vad tömeggel, melyet ma kozákoknak neveznek.

Az eredeti ukrainai kozákság a magyar gentryvel hasonlítható össze. Ha szegények is, de nemesek és felette büszkék leszármazásukra s még inkább arra, hogy hazájukat ők védték meg az ellenségtől. Alapjában véve megannyi harcos, de béke idején kedvvel gazdálkodnak. Hosszan elnyúló, földszintes, meszelt Datsájuk is az alföldi kúriát juttatja eszünkbe.

És ép úgy, mint nálunk, e kis nemességnek nem egy tehetséges, kiváló tagja emelkedett a legmagasabb polcra. A törökök elleni folytonos harcok kitűnő alkalmat szolgáltatottak érdemeket szerezni, kiválni. Így felette rövid idő alatt szaporodtak ez újabb eredetű fényes családok, melyek a kihalt ősnemesség helyét foglalták el, sőt nevük csengése nem egy ízben messze a határokon túl elhallatszott és a Bezbrodok, Zawadowskyk, Razumowskyk, Kotchubeyk ép oly gyorsan emelkedtek a mozgalmas napok alatt, mint Magyarországon a Pálffyak, Esterházyak, Erdődyek és a XVII., XVIII. század több más vezető nemzetsége.

A hatalmassá vált kozákság a néppel egyesülve végig 1654-ben nyíltan felkelt a lengyel malom ellen, mely nemesak hogy visszaélt hatalmával, hanem teljesen el akarta nyomni a nemzetiségi mozgalmakat is. A lengyelek saját népükkel szemben sem mindig használtak szerencsés módokat, az idegen eredetű alattvalókkal vagy hódított népekkel szemben pedig még szerencsétlenebb volt kormányuk.

Az általános insurrekció végeredménye ismeretes. Az ukrainai seregek, miután a lengyeleket több ízben megverték, a nemzetet függetlenítve, a moszkvai trónus védnökségét kérték külellenségeik ellen. Ez tehát az orosz aera kezdete. A XVII. századtól indul meg a kisorosz föld bekebelezése a minden oroszok cárijának birodalmába. Ez időben fogamzott meg az általános imperializmus eszméje. Az orthodox propaganda összes hatalmas eszközeivel akcióba lépett nagyszabású eszméi keresztülvitelére.

Péter cárt tekinthetjük ez eszmék megtestesülésének. Az ő erős egyénisége fejezte ki legközvetlenebbül a pánszlávizmust. A vad energia, az akadályoktól vissza nem riadó, félelmet nem ismerő zsarnok és patriarcha személyiségében bámulatosan egyesült. Kiváló észbeli tehetség, de hézagos kultúra, törhetlen akaraterő és gyermekes hiúság egyaránt hozzájárultak elért sikereihez. De talán semmi sem használt közvetlenebbül, mi sem volt erősebb tényezője e szerencsés uralkodó kivételes tevékenységének, mint éppen az ellentétes tulajdonok. Péter cár nagygyá elsősorban azáltal lett, hogy minden ízében nemzetének fia, ki elsősorban népének erényeit és hibáit tükrözte vissza. Céljai és eszméi mindenekelőtt az orosz nemzet céljai és eszméi voltak.

Hetmanok kormányzata.

Ukrajna eszményei azonban mások voltak, erőforrása, mint láttuk, más földben fakadt; fejlődése más mederben folyt. Az első, legendaszerű korszak a Skytha-Sarmata elnevezést kapta. Visszamegy nagyon messzire, egészen hétszázig Krisztus születése előtt. A nép hőskora ekkor is folytonos harcok, vándorlások és egyéb mozgalmak között folyt le. Ezen századok közepette egyesültek a különböző törzsek és így alkotják a ruthén népet.

Az aranykor, a nemzeti virágzás időszaka a IX. és XIV. századok közé tehető. Ekkor volt Ukrajna leghatalmasabb, legnagyobb és legmegelégedettebb. Európa nagyhatalmai

között csaknem vezető szerepet vívott ki. Byzánc befolyásának mintegy természetes örökösül tekinthetjük. Keleti Európa súlypontja a kiewi udvarba helyeződött át.

Az idegen uralom a XIV. században vette kezdetét. A litvánlengyel fennhatóság kétszázötven évig tartott és a kozákok felkelése szüntette meg.

Ukrajna reménye, hogy teljesen független állam legyen a moszkvai cárok alatt, nem valósult meg. Ellenkezőleg, az oroszok még a lengyeleknél is jobban elnyomtak minden szabadsági kísérletet, míg végre II. Katalin 1775-ben egy császári ukázban hirdette ki Ukrajnának bekebelezését Oroszországba.

Hogy Ukrajna eredeti alapítói mennyiben voltak skythasarmata telepések avagy gót harcosok, eldönteni nehéz volna. Tény azonban, hogy e kiterjedt síkon élő törzsek már a IX. század folyamán országot alkottak. Az állam kormányzó-ságokra és járásokra oszlott és a kiewi nagyhercegség neve alatt volt ismert. Mindannyit egy-egy külön rokontörzs lakta, de valamennyi ugyanazon fejedelmet ismerte el, ki Kiew nagyhercegének címét viselte.

Nestort, egy szerzetest tekinthetjük a nemzet első krónikásának. Ő mondja el, hogy a fejedelmek miként törték meg az egyes törzseket és egyesítették a birodalmat. Nestor a népet már ruthénnek nevezi, de megemlíti, hogy közöttük sok az északról bevándorlott. Szerinte maga az uralkodóház is viking-eredetű. A nemzeti elem ellenkezőleg szláv és Poliani, Drevliani, Sieveriani, Dulibi, Tryverei, Ulychi elnevezése volt.

A történelemben először szereplő fejedelmek a három hős testvér: Kyri, Sek és Horiw. A legidősebb Kyri a hagyomány szerint Kiew vagy Kyiw alapítója. A normán Oskold állítólag 860-tól 867-ig uralkodott. Dyr, egy másik uralkodó pedig 680 körül foglalta el a kiewi trónust.

Oskold, korabeli görög leírások után ítélve, tősgyökeres kozák képét nyújtotta. Tar feje beretvált, koponyája közepén hatalmas üstökkel. Bajsza hosszú és tatár módra le-

csüggő. Úgy látszik, ilyen volt az általános viselet a keleti népek között. És ilyen volt sokáig a mi őseinknél is. Űstököt és lecsüngő bajuszt viseltek a középkor magyarjai is.

Oleh vagy Oleg, ki Oskold után uralkodott, népszerű nevet hagyott hátra. De mint a feljegyzésekből kitűnik, voltak kiváló uralkodónók is. Bölcs Olga, kinek számos eszélyes intézkedéseiről emlékszik meg a nép kegyelete, minden tekintetben kivételes tehetségű volt. Fia, Sviatoslav is erélyes fejedelemnek bizonyult. Higgadt, komoly, előre-látó intézményei vetették meg a későbbi Nagyukrajna alap-ját. Sok tekintetben Gejza fejedelemhez hasonlítható. Svia-toslav volt atyja a nemzet apostoli hithirdetőjének, Szent Wladimirnak.

Wladimir kormányzása alatt terjedt el a keresztyénség és lett hivatalos vallássá ép úgy, mint nálunk István korában. De míg ez utóbbi Rómában keresett támaszt, Wladimir a szomszédos Byzáncz felé fordult, feleségül véve a császár leányát, Annát. A Boszporus partjáról nemcsak szerzetesek, hanem művészek is érkeztek nagy számmal. A főváros így rövid idő alatt teljesen megváltozott és lehetőleg fényes és előkelő központtá emelkedett.

Nem kisebb érdemeket szerzett mint tapintatos és erélyes kormányzó. Elsősorban jogara alatt tudta egyesíteni a különbözö kormányzóságokat és rakoncátlan főnököket. Hatalmát érvényesítette messze a határokon túl is. A szomszédos északi népek, kik később a mai Oroszország megalapítói lettek, kivétel nélkül elismerték fennhatóságát. Így a kiewi nagyhercegség ez időben messze a Dnjeperen túl az egész óriás kiterjedésű birodalmat magában foglalta.

Sviatopolk alatt tört ki először a ruthének és lengyelek között a viszály, mely a későbbi századok alatt oly szomorú arányokat öltött. Uralkodása nem volt egyéb tekintetben sem szerencsés. Jóllehet nem uralkodott sokáig, ennek ellenére is volt ideje több testvérének meggyilkoltatására, kiket össze-esküvéssel gyanúsított. Utódja, Jaroslav, hosszú uralmát (1019—1064) az ország belügyeinek rendezésére szentelte.

Elsősorban a törvényhozást rendezte és az igazságszolgáltatást igyekezett megjavítani s a nemzet társadalmi viszonyait magas színvonalra emelni.

Kiew fénykora II. Wladimirral ért véget. Uralkodása (1054—1125) folytonos harcok között folyt le. Kelet felől mind számosabb, mind vadabb hordák nyomultak előre. Mint krónikásai feljegyezték, nyolcvanhárom csatában vett részt és tizenkilenc szerződést kötött ellenségeivel. Halála után mint vészes fergeteg zúdult a nemzetre a feltartóztatlan veszély.

A tatárjárás elsősorban Ukrajnát árasztotta el. A távoli mongol pusztítók Ukrajna határain mutatkoztak először. Emberek, kiknek létezését nem is sejtették, jelentek meg váratlanul a történelem színpadán. Harcosok, kik csak harci kedvből gyilkoltak és pusztítottak. Hadvezérek, kiknek céljuk a hódítás volt, egyszerűen csak azért, hogy hódítsanak. Egy Dzsengis-khán, Timur- vagy Baku-khán neve örök időkre a pusztítás és vérengzés borzalmait fogja felidézni.

E gyászos emlékezetű küzdelmektől kezdve Ukrajna síkja folytonos betöréseknek volt kitéve. Így könnyen érthető, hogy bel viszonyai hamar züllésnek indultak. Az ázsiai támadásoknak legjobban kitett keleti határ csaknem teljesen elveszett az országra nézve. Kiew sem látszott többé biztosnak és a kormányzat székhelyét áthelyezték távolabb nyugatra.

A lengyel szomszédság nem lehetett kihatás nélkül a nemzeti életre. Galícia és Lodomeria uralkodói mind nagyobb befolyást nyertek az ország ügyeiben. Még veszedelmesebb vetélytársul jelentkezett az új eredetű, finn-szláv jellegű moszkvai fejedelemség. 1169-ben Kitán András herceg vezetése alatt moszkovita seregek egészen Kiewig portyáztak és az egykoron fényes fővárost teljesen kizsákmányolták. Ami régi nagyságából emlékül még megmaradt, azt pedig az 1240-iki tatár betörés hamvasztotta el.

Az elpusztult, megsemmisült Kiew szerepét ettől fogva Halics és Lemberg váltotta fel. Ezen úgynevezett galíciai

korszak alatt Roman és Dániel fejedelmek a legkiválóbbak. Az előbbi 1199-től 1206-ig uralkodott. Az ő érdeme a már-már elszakadó Podoliának, Cholmnak és Lodomeriának Galíciával való egyesítése. Országá leért a Donig és a Fekete-tengerig. Kiterjedése így kétségkívül felülmúlta a legnagyobb európai birodalomét és így méltán nevezhette magát az egész ruthén föld urának.

Fia, a sokat emlegetett Dániel, valóban megérdemelte ritka népszerűségét. 1228-tól 1264-ig tartott uralkodása a galíciai időszak fénykorát képviseli. Ez évek egyszersmind a ruthén függetlenség utolsó esztendei.

Dániel halála után a belső elégedetlenség és felbomlás tünetei jelentkeztek. Száz évvel később pedig mi sem maradt az egykor hatalmas önálló Ukrajnából. A lengyelek, litvánok befolyása folytonosan nőtt. Békés foglalási törekvések annál könnyebben érvényesülhettek, mert a nemzet első-sorban a tatár betörések ellen fegyverkezett.

A lengyelek és litvánok különböző területeket foglaltak el. A lengyelek Galíciába telepedtek, a litvánok a Dnjeper mellékét szemelték ki. 1568-ban e két fejedelemség szövetségre lépett, mely szövetségbe Ukrajna is belépett. A lengyelek azonban nagyon rövid idő alatt a szövetség élére emelkedtek s a litvánoknak alapos jogait kijátszva, Ukrajnát egyszerűen bekebelezték. Innét magyarázható a ruthének és lengyelek közt a mai napig fennálló ellenszenv.

A lengyel uralom legnevezetesebb eseménye kétségkívül a görög egyesült egyház megalakulása. Az 1596-iki, Brestben ülésző zsinaton jelentette ki a püspöki kar egyrésze, hogy kiválik az orthodox egyházból és Rómát ismerik el szellemi fejkül. A nagyjelentőségű kezdeményezés nemcsak kizárólag vallásos, hanem kulturái szempontból is döntő befolyású volt. A nemzet mindenekelőtt szorosabb viszonyba lépett a Nyugattal. Az eddig Byzáncz hagyományait, szellemi befolyását megőrzött Ukrajna Róma felé tekintett és kért irányítást.

A társadalmi alakulásoknak másik, felette fontos moz-

zanata a kozákság mozgalma volt. E szabadságára büszke, Ukrajna zömét alkotó hazafias elem mind türelmetlenebbé lett a lengyel hatalom ellen. Igaz, hogy a nagybirtokosok, a hatalmas oligarchák a varsói udvar befolyása alatt ellengyelestedtek, de a köznemesség és a nép hűséges maradt földjéhez, hazájához egyaránt.

Konaszevycz hetmant* tekinthetjük a kozák mozgalom legelső vezérének. 1602-től 1624-ig tartott főnöksége alatt az organizálatlan, elvadult harcos elemet mindjobban hatalma alá kerítette. Bizonyos fokig állami szervezetté alakította az egész harcos osztályt, úgy hogy az országot sokáig kozákok földjének, kozákságnak hívták. Petro Konaszevycz azonban nemcsak a katonai szervezkedést tűzte ki céljául, hanem nemzetének művelődését is szíven viselte. A kiewi metropolita Petro Molát tetemesen segítette egy ukrainai egyetem alapításában. Iskolák, templomok épültek, nyomdák és egyéb intézetek létesültek, melyeknek célja kivétel nélkül az egykori nemzeti kultúra megőrzése és fejlesztése volt.

Konaszevycz Petro 1618-ban az egész kozákság hetmanjává

* A hetman cím tulajdonképpen választó-fejedelmet jelent. Ezek azonban, hol Török, hol Orosz-, hol meg Lengyelország vazaluszai voltak. Ukrajna hetmanját mindenkor és kizárólag a nép választotta. Minden tekintetben fejedelmi jogai voltak. Követségeket küldött és fogadott. Udvar tartott és személyes védelmére gárdával rendelkezett.

Chmielnickit a cár «drága barátom»-nak szólította. A szultán «Jézus vallásának legkiválóbb uralkodója», a svéd király «Serenissimus Dominus», Rákóczi fejedelem pedig «Felsőgnék» címezte. Még 1848-ban is a nagy hetman hivatalosan «Illustrissimus dux» vagy «I. G. Princeps».

Két ízben igyekeztek a hetmani méltóságot örökösödés által megőrizni. Chmielnicki fia és leszármazottjai számára szeretne volna azt biztosítani. Másodszor az utolsó hetman, a hatalmas Rasumowski családjának érdekében adott be kérvényt a nemesség, melynek eredménye azonban éppen az ellenkező vala és II. Katalin ennek következtében 1783-ban egyáltalában megszüntette a hetmani állást. Az üres címet pedig az orosz trónörökös, a carevics viseli.

nak kiáltotta ki magát. Ettől az időponttól kezdve Ukrajna nagyrésze teljesen függetlenítette magát. A varsói kormány seregeivel több ízben mérkőztek s végre kezdetben a lengyelek győztek. A szabadságmozgalom azonban váratlan kiterjedést nyert. Az elszórt lakosság mindjobban összetartott, mind nagyobb számmal csoportosult a nemzeti vezérek zászlaja körül.

Chemelnicki Bogdánnak sikerült végre a döntő ütközetet megnyerni. A lengyel sereget egyik csata után a másikban verte meg, úgy hogy kénytelenek voltak teljesen visszavonulni. A békét megkötve nagy fénnel vonult be Kiebbe és kikiáltatta magát a kozákok hetmanjának. Trónra lépését követek által tudatta az idegen uralkodókkal, kik viszont, mint Moszkva, Varsó, Konstantinápoly, Buda, Velence, Stokholm udvarai, gazdag ajándékokkal kedveskedtek Ukrajna fejedelmének.

Hogy a lengyel kormány nem jó szemmel nézte egykori tartományainak elszakadását, az a dolgok természetéből érthető. Mennél függetlenebbek és mennél erősebbek lettek a kozákok, a nyugati szomszéd annál jobban igyekezett fejlődésüket megakadályozni. Hogy e politika milyen kevésbé volt szerencsés, azt abból is láthatjuk, hogy a lengyelek mennél jobban szorították Ukrajnát, ez annál jobban közeledett Moszkvához, míg végre teljesen védelme alá helyezkedett.

Peryaslawban írták alá a szerződést. Az oroszok cárja e szerződésben elismerte Ukrajna függetlenségét. Egy évtizeddel később azonban már a lengyel kormány által tárgyalta az ország felosztását illetőleg. A Dnjeper folyót állapították meg a két állam között határuul. Az északi területek gyér lakosságukkal anélkül is gyorsan eloroszosodtak. Zsarnoki szigor a néppel szemben, kitüntetések és vesztegetés a felső osztályok között nem maradhattak eredmény nélkül.

Mazepa hetmanná választása adta meg a jelt az általános felkelésre. Mazepa segítségért a svédekhez fordult.

XII. Károly szerencsétlen kimenetelű vállalkozása azon mozgalmas időknek egyik legromantikusabb lapja. Mazeppa tragikus vége pedig örök időkre' fog az emlékezetben élni.

Portavánál elvázott a kozákság virága és megszűnt létezni Ukrajna. 1709-től kezdve az oroszok lettek az egykori hatalmas nagyhercegség korlátlan urai. 1764-ben magát a hatalmi állást is megszüntették. Csak a peryaslavi szerződés maradt meg mai napig az állami levéltárban az új nemzedékeket emlékeztetni nemzeti függetlenségükre.

A lengyelek szerencsétlen politikája eközben mindjobban saját romlásukat okozta. A megnőtt és meghatalmasodott oroszok most ellenük fordultak. Mazeppa bukása Lengyelország felosztásának eszméjét még csak jobban megízlelte és kivihetővé tette. Az egykor oly büszke, fényes lengyel király-ság nem sokáig élte túl Ukrajnát.

A nemzeti szellem ébredése.

A kiewi nagyhercegségnek a tatárjárás vetett véget. A folytonos bel villongások következtében meggyengült országot több ízben árasztották el e vad seregek. A számtalan mellékágra szakadt ősi uralkodócsalád tagjai nem voltak képesek e hatalmas ellenséget feltartóztatni. Még szomorúbb jelenség ez anélkül is keserves napokban, hogy nagy Wladimir eltörpült ivadékai a haza védelme helyett egymás ellen fordították fegyvereiket.

A tatárokat végre is a litvánok verték vissza. A szomszédos birodalom pár kiváló tehetségű uralkodó alatt gyorsan emelkedett. Guedemin, Olged, Witold megannyi jelentékeny egyéniség. Sikeres kormányzással, erős akarattal mindjobban megszilárdították trónusukat. Megannyi született katona; a Guedemin-dinasztia legfőbb támaszát fegyvereiben találta. Fegyverrel vívta ki hatalmát és fegyverrel őrizte meg.

A tatárokat kiverve, az' ország függetlenségét biztosították. Ukrajna hercegségekre osztva csoportosult a nagyherceg fennhatósága alatt. A ruthén elem minden téren

egyaránt érvényesült és az eredeti kiewi ruthén kultúra igyekezett ismét mérvadó lenni. Az egyes hercegségek a XV. század végén sok tekintetben elvesztették egykori jelentőségüket és az uralkodó ezeket kormányzóságokká alakította át.

Ezen időszakra esett a lengyel befolyás első nyilatkozása. A latin művelődés a Jagellók korában ritka magas színvonalra emelkedett. A két különböző áramlat gyorsan két párttá alakult. E két áramlat mély szakadásokat okozott a nemzetben és meghasonlásokat idézett elő osztályokban és családokban egyaránt. Így Jagelló László legelkeseredtebb ellensége saját testvére Svydrigal, ki a ruthén hercegekkel szövetségbe, fejedelmük szeretett volna lenni.

Egy másik veszedelmes vetélytárs Zsigmond herceg személyében jelentkezett, ez utóbbi a katolikus párt élére állva igyekezett a hatalmat kezébe ragadni. Troki várában székelve kérlelhetlen szigorral érvényesítette rendeleteit. Élete szomorú volt, halála egyenesen tragikus. Egyik közeli rokona, Czartoryski Sándor, a ruthének vezére, oltotta ki életét.

Czartoryski a véres büntetés után Nowgorodba menekült és ottan uralkodott, míg a litvánok Kázmér herceget vála?stották királylyá. Svydrigal a ruthéneket csoportosította és Volhyniában Lutsk városában székelte. Az előkelőbb családokat nagy birtokkal ajándékozta meg, így alkotva udvara körül egy hatalmas új arisztokráciát, kik Svydrigal szellemében kormányozták az országot, mígnem ez 1569-ben Lengyelországhoz csatoltatott.

A Guedimin-dinasztia leszármazottjai a Czartoryskik, de Sándornak nem lévén gyeimekei, a jelenleg is virágzó nemzetség Mihályt ól ered. Ezen időben történt a Lengyelországgal való megegyezés. Litvánia nagyhercege, Jagelló László, Hedvig lengyel királynét vette nőül. Ezen házasság révén a két korona egyesült. Az 1385-ben Krewyben és 1413-ban Horodlóban aláírott szerződések állapítottak meg egyes pontokat és ismerik el a litván nagyhercegség teljes autonómiáját.

A folytonos változó helyzetek, a különböző politikai áramlatok, a többféle dynasztia uralkodása adhatják csak kellő magyarázatát ez országok szövevényes történetének. Érthető tehát, ha Ukrajna és a ruthén népet illetőleg olyan sok félreértést tapasztalunk. Komoly történeti munkákban olvasunk sajnálatos tévedéseket. Minduntalan kellő tájékozás nélkül, szomorú zűrzavarban tüntetik fel a lengyel, litván, ruthén kérdéseket. A legtöbb író aszerint foglalt álláspontot, hogy melyik nemzetiséghez tartozott.

Az Ukrajnát ismertető munkák Nestor, az első chronikás óta nagy számmal láttak napvilágot. A XVIII. század folyamán több francia mű tett szert népszerűsége. Nagyon jellemző Voltairenek Ukrajnáról tett megjegyzése: «Ukrajna mindig remélte függetlenségét, de egyrésziől Moszkva, más oldalról Lengyelország és a török császárság szomszédságában, kényszerülve vala védelmet egyiknél a hárem közül keresni.» (*Histoire de Charles XII.*) Napóleon 1813-ban titkos parancsban rendelte el Ukrajna történetének megírását (C. L. Lesur) utazó könyvtára számára. A szedők egyenként kapták az egyes lapokat, anélkül, hogy a művet ismerték volna.

A XIX. század folyamán, a nemzeti szellem újra ébredésének napjai alatt egymásután tűntek fel írói tehetségek. Több történelmi munka is látott napvilágot, jóllehet a szigorú orosz cenzúra következtében számos elbokoztatott, vagy csak nagyon megcsonkított alakban jutott a könyvpiacra. Jelenleg a Schweizban működő nemzeti bizottság ad ki Ukrajnai a vonatkozó műveket. *La Revue Ukrainienne* című folyóiratuk havonként Lausanneban jelenik meg; egy másik folyóiratuk *Borotbo* címmel a szocialistáknak Genfben nyomtatott orgánuma. Célja Ukrajna autonómiájának kiküzdése. Innét a címe is (Borotbo küzdelmet jelent). Nagy ellensége a milita-

* Érdekes világot vet az akkori viszonyokra és felfogásra. Description de L'Ukraine qui est composée de provinces s'étendant des confins de la Moskovie aux limites de la Transylvanie ensemble leurs meurs façon de vivre et de faire la guerre (Rouen MDCLX). Egy másik többször idézett mű P. Chevalier 1663-ban megjelent leírása.

rizmusnak és háborúnak, mely a földművelő osztályt elszegényíti és tönkre teszi.

Ez idő szerint az orosz birodalom területén nincsen megengedve ruthén nyelven bármit is közölni és csak a Moszkvában megjelenő *Ukrainskajá Gizn* (Ukrajnai élet) kivétel. Így az összes tekintélyek e folyóirat hasábjain adnak kifejezést gondolataiknak. Bár nagyon szigorúan ellenőrizve, mégis felette érdekes ismereteket terjeszt Ukrajnának mait és jelen viszonyait illetőleg, melyekről a határokon túl oly homályosak a fogalmak.

Az Ukrajna és Lengyelország közötti viszony, mély a történelemben olyan eltérő világításban van feltüntetve, egyike azon pontoknak, melyekről a nézetek a legeltérőbbek. Tény, hogy a két ország egyesülése nem annyira hódításon, mint inkább kölcsönös megegyezésen alapult és többféle előzetes kísérlet után 1569-ben Lublinban lépett jogérvényre. A két nemzet életére oly döntő hatású egyesülést egyszerűen a helyzet parancsolta. Testvéri érzésről vagy lelkesedésről ép olyan kevésbé lehet szó, mint kényszer-rendszerek alkalmazásáról. Hogy több oldalról mutatkozott a kezdettől fogva meglevő ellenmozgalom, az kétségtelen. Elsősorban a nemzet főnemessége látta jogait kockáztatva. A hajdani palatinatusokj várparancsnokságok és egyéb kiváltságok, «starostik» megszűnése káros csonkításnak tűnt fel e kiváltságaira büszke osztálynak szempontjából. Érthető tehát, ha mindent elkövettek, hogy régi hatalmi állásukat megőrizzék. Ellentállásuk nem isvult eredménytelen és egyesek, mint például Wyszniowecky herceg, Volhynia várnagya, népe számára a legszélesebb körű autonómiát biztosította. A Lengyelországgal való egyesülésnek legőszintébb pártolóiul a ruthén kisnemesek tekinthetők. Az oligarchák járma alól való szabadulásra ezt találták a legjobb alkalomnak. Az új rendszer valóban ezen osztályt tette a legbefolyásosabbá a politika terén. A lublini egyezés Litvániától elválasztotta Kiew, Podlachia és Volhynia területét és Lengyelországba kebelezte. Ruthenia tulajdonképeni, bár rövid

tartamú egyezsége csak később, 1659-ben aláírt szerződésben emelkedett törvény erejére. E Wyhowski Iván hetmanról is nevezett egyezés Ruthenia nagyhercegségének hasonló jogokat biztosított, mint a lublini Litvániának.

Az előzetes 1569-iki megegyezés a mágnásoknak feudális jogait teljesen megszüntette, de más oldalról a többi demokratikus nemzeti kiváltságokat tiszteletben tartotta. Teljes vallásszabadság, a hazai nyelv használata, nemzeti hivatalnokok alkalmazása egyaránt biztosított. A még meglévő iratok, a levéltárakban őrzött akták világosan mutatják a nép teljes szabadságát és a nemzeti autonómiát. Úgy, hogy a ruthének az emlékezetes lengyel köztársaságba teljesen egyenjogú és rangú társakul léphettek be.

Hogy ezen párhuzamos viszony nem tarthatott sokáig, az már magából a helyzet természetéből folyt. Az egyik félnek szükségképen túlsúlyra kellett emelkednie. Az erősebb pedig a gyengébbet mindenkor háttérbe szorította. Így volt ez minden időben és minden államközösségnél, mert oka magában a dualizmus természetében rejlik.

Ez unió, a mi még szomorúbb, ahelyett, hogy használt volna, mindkét félre káros kihatással volt. Ukrajna termékeny rónája kétségkívül megszámlálhatlan értékű kincset szolgáltatott a közös háztartásba, de más oldalról erős ellenzéki szellemet ébresztett a nemzet kebelében. A főurak mindjobban ellengyelesedtek, de a kisnemesség és nép épen e körülmény folytán még hívebben ragaszkodott ősi hagyományaihoz. Viszont, hogy a lengyelek hatalmasabbakká, gazdagabbakká lettek, e váratlan virágzás volt egyik fő, habár palástolt ok az orosz beavatkozásra.

Hogy tehát Ukrajna népe az oroszok fennhatósága alá került, azt sok tekintetben a lengyel kormányzat szerencsétlen keze okozta. Viszont magának Lengyelországnak feldarabolására a végzetes pártoskodás vezetett. A két testvérnép, „kik annyira egymásra voltak utalva, kölcsönösen egymást gyengítette. Összetartás helyett irigység sugalmazta lépéseiket. Egymáshoz őszintén ragaszkodva ellentállhattak

volna legveszedelmesebb ellenségeiknek, egymás ellen fordulva mindkettő elpusztult.

Ukrajna újraébredésének munkásul elsősorban a kozákság tekinthető. E kismemesi osztály a lengyel kormánytól kiváltságait megrövidítve érezvén, más irányban keresett segítséget. A lengyelekkel való egyesülésnek nem eszméjében volt a hiba, az unió mint olyan felette erős és tartós lehetett volna, ha a szerződésileg megállapított pontokat tisztelték volna. Minden hátalmi visszaélés korábban vagy később megbosszulja magát.

A tatárok pusztításai a XIII. században és még a két előbbi század folyama alatt a potovtsik és petsenegek betörései a Dnjeper és Dnjeszter mellékét elpusztították, úgy hegy e területnek nagy része teljesen lakatlan volt. Csak a XVI. század második felében kezdtek új telepések érkezni. De ezek is csak a krími félszigettől az északabbra fekvő vidékekig merészkedtek. A folyton fenyegető török portyázó seregek a vagyon- és életbiztonságot egyaránt veszélyeztették.

Kiew, Vinitritsa, Bar, Baratslaf várainak szomszédságában telepedtek le a legtöbben, távolabb az ország szívében a föld kihalt és míveletlen maradt. A gyarmatosításra így kivételes alkalom kínálkozott. Az uralkodók egy-egy nagyúrnak szinte határtalan területeket adtak beépítésre és művelésre. Hogy hamarabb éljenek célt a gyarmatosok, számos kiváltságot élveztek. E földek éveken át adómentesek maradtak. A személyes szabadság teljesebb sehol sem volt. Sőt még a Litván, vagy Lengyelország határain belül elkövetett bűntettek büntetése alól is teljes mentesség járt. E gyarmatosítás felette hasonló lehetett az újabb eredetű szibériaihoz. Így például Zamoiski gróf minden irányban kihirdette, hogy bármely gonosztevő, még ha atyját, anyját, testvérét, vagy uraságát ölte volna is meg, birtokain minden bántalom nélkül letelepedhetik.

A végtelen pusztá, a sivatagszerű steppek így napról-napra jobban elvesztették ázsiai jellegüket. Kivált a folyók mellékén mind több helység létesült, ámbar az életbiztonság

gyenge lábon állott. A krimi tatárok szünet nélkül be-betörték Délukrajnában a helyzet nagyon sokban hasonlított a magyarországihoz. Százával és ezrével ejtettek foglyokat a muzulmánok, így 1516-ban ötezer fogoly elhurcolását említik a feljegyzések. 1537-ben harmincötezerre emelkedett az áldozatok száma. Egyes vidékeken nem volt falu, nem volt tanya, hova ne látogattak volna el e félelmetes rablóbandák és nem volt kifosztott otthon, mely ne siratott volna áldozatokat.

Védelmül szervezték a kozákokat. Teljesen szabad és harcias elem; sok tekintetben hasonlítottak ellenségeikhez, a tatárokhoz. Két főcsoportjukat kell azonban megkülönböztetni. A fegyelmetlen, vad, fékezetlen kozákságokon kívül volt egy rendezett milícia a várak és városok szolgálatában. Ezek zsoldos uraik parancsainak engedelmeskedtek. Egy másik megkülönböztetésüket a földrajzi fekvés és nemzetiségi jelleg szolgáltatta. Így a kisorosz kozákok a Dnjeper-menti, a nagyoroszok pedig a Dontövi elnevezést viselték.

Jóllehet a kozákság az ázsiai ellenség elleni védelemre szervezkedett, alapjában teljesen keleti intézmény. Harcmód, fegyverkezés, nomád ösztön, megannyi ázsiai örökség. És ázsiai maradt számos kifejezésök is. Magának a főnöknek címe (hetman), a tábornok neve (kocs) megannyi keleti reminiscencia. Dő nemcsak a szárazföldön voltak e sajátos lények született katonák, a tenger hullámain is nem kevesebb sikerrel harcoltak. Csovinak nevezett fabárkáikkal, mint a vikingek, a leghevesebb viharokkal dacoltak. Nem egyszer támadták meg a krimi, török, sőt kisázsiai partokat is.

Béke idején mint vadharcosok csendesen éltek falvaikban. Szántottak, vetettek, mint földiek és különbség nem volt életmódjukban. És így él egy részük mai napig. A Dnjepsr-táji kozákság ellenkezőleg mindenkor fegyverben állott. Feladatául a krimi tatárok pusztításai elleni védelmet tűzték ki. A folyó egyik szigetére erősített tábornok, a sokszor emlegetett «nagymezőt» építettek. Északról a folyam, délen a mocsaraktól védve teljes biztonságban érezhették magokat.

Sok tekintetben épúgy, mint a szintén az iszlám ellen szervezett, különféle elnevezésű lovagrendek, függetlennek érezték magukat és sem a lengyel király, sem más fennhatóságát nem ismerték el, parancsaira nem hallgattak. Midőn a többi hatalmas nemzetek a Fényes Porta barátságát keresték, ők harcoltak tovább. Megőrizték továbbra is szigorú életmódjukat. Táborukban asszonyoknak lakni nem volt szabad. Teljesen magukra utalva függetlenítették társadalmokat. Mint megannyi testvér osztották meg a «zaborogok» a derült és borúit napokat egyaránt.

Sajátos szervezetük, rakoncátlan kicsapongásaik érthetővé teszik, hogy hírük olyan rettenetes volt. Az írók, kik velük foglalkoztak, igen egyoldalúan jellemezték életmódjukat. A krimi khán ellen folytatott büntető portyázásaik érthető megtorlásokat vontak magok után. A szomorú emlékü 1575-iki tatárpusztításnak tulajdonkép ők voltak okozói. Ép úgy lehetlenné tették a lengyelekre nézve is, hogy veszedelmes szomszédjukkal békében maradhassanak. Nyugtalan, mozgalmas életmódjuk, szakadatlan támadásaik fegyverre szólítottak ellenük barátot és ellenséget egyaránt.

Jóllehet az orthodox-egyház tagjainak vallották magukat, vallásos ismereteik felette hézagosak lehettek. A hitet így nagyrészt merő babona pótolta. Azt mondhatnók, megvolt a saját különös felekezetük, mint ahogyan megvoltak saját eredeti társadalmi és politikai intézményeik. A «zaborog»-nak olyan állása volt, amilyent személyes tulajdonai, bátorsága, érényeivel kivívott magának. A személyes érdem biztosított egyedül felsőbbiséget, hetmannak a legkitünőbbet választották.

A regeszerű elbeszéléseket, túlzott leírásokat nem tekintve, a kozákság élete és szereplése egyaránt érdekes. Sőt azon kezdetleges viszonyok között szervezetük nem egy szolgálatot tett. Kétségkívüli érdemük az ázsiai betörésekkel szemben. Miként Lengyel- és Magyarország, a kozákság is védbástyája volt Európának. Határországot, mint az Ukrajna szó jelenti: «Unió»-t alkottak az anyaföld és honfitársaik védelmére.

A lovagias szellem barbár megtestesülésének vehetnők a kozákságot. A XI. és XII. századok fegyveres rendjeinek torzított mása. Mint a templariusok és a többi hasonló rendeltetésű lovagok, karddal és kereszttel harcoltak a félhold ellen. Sőt életmódjukban, gondolkozásukban is több rokon vonás. Az aszketizmust tekintették egyik főerényül. Teljes fegyelem és engedelmesség volt kötelező a hetman iránt. Sőt bizonyos fokig a koelibatust is elfogadták. Minden téren lemondás volt életük jellemző vonása.

A középkor idealizmusa kihatott a steppekre is. A lovagiaság fogalma egyarnát kifejezésre jutott a legkülönbözőbb népek között. Csak e kifejezés módja, formája volt eltérő aszerint, amint az illető népek művelődése magasabb vagy alacsonyabb fokon állott. És e heroikus szellem hatotta át nemcsak Európát, hanem a világ többi népeit is. A chevalier legmeglepőbb mása, a Busido és a Ritter nem méltatlan társa lehetne a spahi.

Hogy mennyire tudatában voltak e szellemnek a kozákok és mennyire igyekeztek azt soraikban fenntartani, azt mi sem mutatja jobban, mint harcбайдulás előtti kiáltásuk: «Ki keresztyén hitéért életét képes feláldozni, ki nem fél kerékbetöréstől, feldaraboltatástól, ki kész minden kínzás eltűrésére, az jöjjön velünk és kövessen.»

A nép élete.

Ukrajna népe és elsősorban népélete egyiké a legsajátosabbaknak. Erős egyéniségük, ritka szellemi képességeik, kivételes képzelőtehetségek egyaránt hozzájárultak létüknek eredeti, nemzeti jellegéhez. Az erősen kifejlett családi és társadalmi érzék teszi a kisorosz falusi életet a magyar alföldihez annyira hasonlóvá. Önérzet és hiúság itten is a legszembeötlőbb vonás.

Aki járt Mezőkövesden ünnepnapon vagy búcsú alkalmával, az könnyen nyerhet fogalmat az ukrainai parasztságról. Előkelő és festői egyaránt. Amilyen gazdag és keresett a ru-

háza, éppen olyan plasztikusak mozdulatai és illedelmes a modora. Szigorúbb előírások, hagyományok sehol se szabályozzák a mindennapi cselekményeket. Minden legkisebb dolognak megvan a maga módja és formája.

Ezen eredetiségek s erősen kifejtett nemzeti jelleg teszik e nép életét is vonzóvá. Egész honi művészetének ez adja meg igazi varázsát. És miként a nép és a nép élete, úgy művészete is felette emlékeztet a magyarra. Honi iparunk, ornamentikánk, faragványaink, hímzéseink mind megannyi közel rokonai az ukrainainak.

A stilizálás a legerősebb oldala mindegyiknek. Virágokat, növény-motívumokat szinte mértani alakokká idomítanak. A színezés megfelelő. Naturalista árnyalatok helyett csupa éles alaptónusokat alkalmaz. Ez a felfogás a mozaik díszítéseire emlékeztet. Nagyon valószínű egyébként, hogy e tekintetben a konstantinápolyi művészet mély nyomokat hagyott és erősen befolyásolta a nemzeti ízlést.

Az eredeti skytha-sarmata ősök kétségkívül a klasszikus görög kultúra befolyása alatt állottak. A steppek tumulusainak mélyén talált emlékek fényes bizonyítást tesznek a befolyást illetőleg. Az Eremitage páratlan gazdagságú gyűjteményei között méltó helyet foglalnak el az Ukrajna síkjain talált tárgyak. Az egykori zaporog tábor környékén Tser-tomlik mellett kiásott díszedény díszítése, csoportjai a legközvetlenebbül varázsolják elénk a hajdani skytha világot. A mindössze két év előtt Katerinoslaw mellett felfedezett skytha királyi sírok padig a legteljesebb arany fegyver- és ékszer-gyűjteményt nyújtották, mely e korból egyáltalában megmaradt.

A klasszikus befolyás egyébként mai napig látható a egyszerűbb használati tárgyaknál. Cserépkorszók, ékszerek, hímzések egyaránt eszünkbe juttatják az eredeti görög alap-gondolatot. A későbbi északi befolyás csodálatosan vegyül egybe a déli formákkal. Épúgy, mint Sziciliában a normán és bizánci irány, itten is egyesült az eredeti a hellén eszméssel.

Így látjuk, hogy Kiewben a skandináv országalapítók

görög és bizánci stílusú templomokat építtetnek, amelyek díszítései a konstantinápolyi Aja sophia-t avagy a palermói Capalla-realet juttatják eszünkbe. A művészettörténetíró számára megannyi szövevényes tanulmány tárgya, de hatásuk mindenkor egyaránt lebilincselő. Sőt azt mondhatnám, hogy e stílus egyik fővarázsa éppen az ellentétekben rejlik. Velence St. Marco egyházát a váratlan, csillogó, kábító, ellentmondó hatások teszik a világ egyik legpáratlanabb építményévé.

Az iszlám fénykora természetesen szintén nem maradhatott hatás nélkül. A krimi khánság szomszédsága, Konstantinápoly közelsége világos nyomokat hagyott a nép ízlésén, bár még sokkal erősebb lett a későbbi nyugati befolyás. A latin eredetű kultúra minden irányban érvényesült. És éppen ezen latin vonás teszi Kisoroszország művészetét a nagyorosztól olyan eltérővé.

Az egyházi építészet terén idővel külön népszerű feK fogás érvényesült. A végtelen kiterjedésű területen Przemysl-től egész a Don vidékéig, a Kárpátoktól a Kaukázus hegyláncáig mindenütt többé-kevésbé azonos felfogású egyházakat találunk. E szerény templomok, melyek rendesen fából épültek, a nemzeti stílus legjellemzőbb kifejezései. Mindenfelé ugyanazon öblös kupolacsoportok koronázzák az egyébként alacsony épületeket.

A XI. században épült kiewi Szent Zsófia egyháza az ukrainai építészet legbecsesebb kincse. Az alapterv a konstantinápolyihoz hasonló. A csillogó kupolák azonban teljesen megváltoztatják jellegét. Belsejében a legbámulatosabb összhangba vegyülnek oszlopsorok, ívek, fülkék, emlékek, faragványok és elsorolhatlan egyéb részletek. Részletek, melyeket külön-külön megmagyarázni, felfogni nem tudunk, de amelyeknek mindannyija egyaránt hozzájárul és tényezője a leírhatlan összhatásnak.

A Petscherskben Mazeppa által építtetett Szt. Mihály-templom egy másik érdekes építészeti emlék. Podoliában a sutkovci erődített egyház, valamint a Novomoszkowkban

látható másik érdekes példánya az ukrainai egyházi építészetnek. Mind e templomok belseje sok tekintetben hasonló. A főgond az oltárt a hívektől elválasztó Ikonostas díszítésére irányul. Gazdag rajzával számtalan eredeti nemzeti motívumot tár elénk.

Ezen nemzeti jelleg okozza, ha ma az orosz kormányzat minden módon igyekszik megakadályozni ilyen templomok építését. A hajdani roskadozó egyházakat is kivétel nélkül a synodustól előírt moszkovita minták után kell kitatarozni. Podolia volt érsekét, ki egyházmegyéje területén ruthén ízlésű templomokat építtetett^ áthelyezték Oroszország egy távoli kormányzóságába.

A világi építészet terén természetesen sokkal kevesebb régi emlékekkel találkozunk. A legjellemzőbb néhány félig rombadőlt vár. Kiewben a metropolita palotája érdemli meg a közelebbi tanulmányozást. A város számtalan intézete és kolostora között is akadnak érdekes maradványok. A nemesség otthonai mind újabb eredetűek. Baturinban a Razomovsky palota előkelő jellegű. A falusi kastélyok felette emlékeztetnek a galíciai és magyarországi tágas, de egyszerű, fehérre meszelt, oszlopsoros, tornácos kúriákra.

A belső berendezés több eredeti vonást őrzött rr.eg. Elsősorban a gazdag szőnyegek, élénk színekkel hímzett drága szövetek tűnnek fel. A keleti jelleg mai napig félreismerhetetlenül nyilvánul. És keleti maradt bizonyos fokig maga az életmód s a szokások nagyrésze is. Az ukrainai otthon jellemzőes vonását éppen az orientalizmus adja. A festői jelleg, a művészi megnyilatkozás egyaránt sajátos.

A fiatal nemzedék, a mostani építészek, mint nálunk, itten is igyekeznek új nemzeti stílust teremteni. Kísérleteik azonban nem haladnak szerencsésebb utakon, mint a Kárpáton innen. Az úgynevezett hazai ízlés inkább a sajnálatos szecesszió túlzásaira emlékeztet.

A festészet világában az egyházi művészet képviselte legközvetlenebbül a nemzeti szellemet. Kiew kolostoraiban nagy számmal készültek oltárképek. A forma természetesen

híven ragaszkodik a szigorúan előírt szabályokhoz, de a kifejezésben néha ritka közvetlenséggel nyilatkozik a sajátos helybeli felfogás. A XVIII. század folyamán pár ismert nevű arcképfestővel találkozunk. Borovikowsky és Levitsky vásznait nem egy külföldi gyűjtemény őrzi. Levitskynek a francia bölcsész, Diderot-t ábrázoló műve a genfi képtár egyik dísze.

A sejtelmes, álmatag tájkép is lekötött nem egy tehetséget. Riepin, Makowski, Pimonenko megannyi jól ismert név. De maga a nagy nemzeti költő, Szevcsenko is mesterileg kezelte az ecsetet. Mind e munkákat ugyanaz a mélyen átértett természetszeretet jellemzi. Mindannyian a vidék sajátos jellegét, az anyaföld hangulatát igyekeznek megörökíteni. Az érzés mesterei elsősorban, kik a szemlélő kedély világában a haza földjének szeretetét óhajtják felébreszteni.

Ukrajna művészei negyedszázad előtt nemzeti iskolát alapítottak, kiállításokat rendeztek Kiewben és Pcltavában. Wasilkowsky, Krytchewsky, Kholodny, Truch a tájképfestő, a háborús képekről híres Samokich Severin, Krasky megannyi törekvő tehetség. E fiatal csoport egy sikerült művészeti folyóiratot is adott ki, de ezt az orosz kormány betiltotta.

Kiew gazdag gyűjteményei nyújtják a legjobb alkalmat a nemzet művészeti tevékenységéről való tájékozódásra. Nem kevésbé érdekes a leMBERGI érseki múzeum, melynek termeiben Septyczki érsek gyűjtött ritka éitékü egyházi tárgyakat. A ruthén tudományos társaság is számos becses tárgyat őrzött, de mindkét gyűjteményt magukkal vitték az oroszok. Még a Tchernigow és Katerynoslaw múzeumai érdemelnek említést. Az előbbi kivált történelmi szempontból méltó figyelemre, az utóbbi pedig fegyverekben gazdag.

Mind e gyűtemények a legjobb alkalmat nyújtották e nép hajlamainak, felfogásának, egész esztétikai érzékének megismerésére; ha az egyes műtárgy nem is ér el magas fokot és kivétel hagy is kívánni valót, de az érzés, mely abban kifejezést keres, mindenkor nemes. A legegyszerűbb haszna-

lati tárgyaktól kezdve, a háziipar összes termékéig kivétel nélkül az érzés, a felfogás előkelősége lep meg.

Az eszményi vonás kölcsönzi alapjában véve mind a nemzeti művészetnek, mind magának a nemzetnek kimondhatatlan varázsát. A magasba törekvő idealizmus egyaránt ott él minden igaz ukrainai szívében és ez teszi a népet annyira rokonszenvesse. Az az elvont iránti vonzalom jut minduntalan kifejezésre, a spirituális, a természetfeletti érzék lep meg elsősorban.

Annyi megpróbáltatás, kegyetlen üldöztetés, zsarnoki elnyomás közepett az erős hit és törhetlen remény adhatott egyedül támaszt és erőt. Hogy Ukrajna nem söprődött el teljesen a föld színéről, ezt elsősorban lelkierőjének köszönheti. Ezen csüggedetlen lelkierő, tántoríthatlan meggyőződés, lángoló hazaszeretet vívta ki a múltban nagyságát és nyújt reményt a jövőre.

Podolia.

A *Dnyeper* lapálya talán még mélyebb, mint a *Volga* vidéke. Mindkettő kevésbé lakott, és mindkettő felette termékeny, valódi báját az egyiknek, mint másoknak a leírhatatlan világítás adja. Így van az a mi Alföldünkön is. A Tisza-hátat hogyan lehetne leírni annak, ki nem látta. Varázsát pedig őszintén csak az érezheti, ki ottan született.

Kiev e tájéknak a Mekkája. Az orosz kereszténység itten vetette meg alapját. Wladimir nagyherceg a kisoroszországi síkon tűzte le a kereszt jelvényét. *Kiev* hagyományaihoz hűen mai napig az orthodox egyház egyik leghatalmasabb bástyája. Templomai, kolostorai csaknem megszámlálhatatlanok. Ottan emelkednek egymás mellett végtelen sorban a folyóparti dombokon. Vannak közöttük nagyon régiek és felette gazdagok. Befolyásuk sok tekintetben mai napig döntő, sőt azt merném mondani, hogy ma döntőbb még mint volt pár évtized előtt.

Az orosz mérvadó körök újabban szoros összekötte-

tésbe léptek egyházok fejeivel. Elsősorban maga az uralkodópár teljesen a befolyások alatt áll. A sokat emlegetett Szent-Szinódus hatalma érvényesül minden téren. A pánszlávizmusknak főforrása ottan ered és ágai messze-messze elnyúlnak két világrészre. Eszközeikben nem válogatva és mérhetlen kincsekkel rendelkezve rendszeren, ha sokszor kerülő utakon is, de célt érnek.

A St. Sofia egyház *Kiev* templomai között is a legrégibb és legérdekesebb. A kolostorok közül, melyek nem egyszer egész kis város hatását keltik, a Lowno a legjelentékenyebb. Felette szép *Kiev* a közeli dombokról tekintve, kivált estefelé, midőn a sok megaranyozott csúcs, torony és kupola csillogva emelkedik ki a mérhetlen sík közepett és ragyogón válik el a vérbe fürdő veres naplementtől izzó láthatártól.

A városba érve, e páratlan panorámának látása után a csalódás érhető. Ami messziről ragyogott, közelben nézve sokszor elsötétül. Keletről vándorolva az orientalizmus, mit itten találunk, már nem elégíthet ki. Oroszországban soha se volna szabad Ázsiából érkezni, mert ami még festői, nagyon megfogyott. Ami színes volt mind jobban elfakul, a nyugati kultúrának pedig még csak első kísérleteit találjuk.

Kievtől Galícia határa mindössze egy éjjeli út. Ragyogó nyári reggelen robog be a vonat *Volositzk* állomására. Az összes kocsikat hirtelen bezárják. Katonaság sietve ugrik a hágsókra. Végig mennek minden szakaszon. Elszedik az útleveleket. Az enyémet látva, a kozák kérdőre von, mért nincs utolsó tartózkodási helyem jelölve. Az orosz törvények az útlevelek hitelesítését nemcsak az érkezők, de az elutazóktól is megkívánják. De hiszen éppen annak a körülménynek köszönhetem, ha Turkesztánt felkereshettem, hogy sehol meg nem háltam.

Csak most jövök teljes tudatába, hogy Peking óta sehol sem szállottam meg. Éjjel mindég úton voltam, vagy egyszerűen az állomásokon tartózkodtam. E módon kikerültem a rendőrség intézkedését, amely minden érkező és

a városokban meghált az idegenek útleveléit átvizsgálja és hitelesíti.

Szerencsére a szolgálattelvő tiszt művelt embernek látszik. Hosszas lapozgatás után szó nélkül adja át a megviselt útlevelét. A kozákok még egyszer végig mennek az egész vonaton és megvizsgálják tüzetesen minden egyes kocsit. Az állomás harangja utolsót kondul és a vonat lassan, méltóságteljesen áthalad a kis határpatak vashídján. Isten veled Oroszország — Isten veled Ázsia.

Így ért véget hosszas bonyodalmas vándorlásom. Felkarolta Ázsia egész terjedelmét. A legdélibbttől a legészakibb zónákat hasította át. Az Indiai-óceán szigeteit és Szibéria mérhetlen földjét, a Csendes-tenger partjaitól a Fekete-tengerig egyaránt bejártam. A Pacific-óceán legtöbb vidékét már régebről ismertem, de voltak országok, melyeket most kerestem fel először.

Tanulmányaim, úgymint tevékenységem különböző irányban volt lekötvé. Ha utam első része, mely tengeren folyt, a nagy kikötő városokban a patronázs megalapítását tűzte ki célul, hazafelé, a nagy kontinensen át, műtörténelmi kutatásaimat folytattam. Japán és Kína még az évek előtt megkezdett műgyűjteményei a legjobb alkalmat nyújtják ösmereteink terjesztésére. Az újabb turkesztáni leletek pedig felette fontos adatokkal egészítettek ki nem egy történelmi feltevést.

November végén indultam Triesztből. A dalmát partok és görög Archipelago mentén haladva értem Egyiptomba, hol előzetesen több ízben tartózkodtam. Aztán a Szezi-csatornán és Veres-tengeren át jutottam Bombayba. Ceylonból a Maláji-félszigetre, onnét az Indiai-óceán szigeteire vitorláztam. Sumatra, Java, Borneot felkeresve Indo-Kínába kötöttem ismét ki. A félszigetet előbbi utazásaim alkalmával nem volt érkezésem felkeresni. Siam, Cambodgia, Kokinkina, Tonking és elsősorban Annám így kétszeresen érdekelt.

Innét Kínába, Japánba és Koreába — hova mindenkor

szívesen térek vissza. A még tíz év előtt tervezett Fusáni misszió immár létesült. Mukdenből átrándultam Pekingbe is, hogy meglássam az új viszonyok között a hajdani khanok büszke városát. Hazafelé aztán Mandsuria és Szibérián át igyekeztem. Az Urai-hegységen túl a Volga partjaitól még egyszer visszafordultam az Arai tavához, honnét Turkesztánt és Bocharat kerestem fel. Végre a Kaspi-tengeren átkelve a Kaukázus mentén haladva értem el a Don tövét, ahonnét már csak Ukrajna és Podolia választottak el Lengyelország határától.

Visszatekintve ennyi megjárt földre és behajózott tengerre, szinte hihetlennek tűnik, hogy mindezt aránylag ilyen rövid idő alatt tehetjük meg. Az élet *«intenzivitása»* a jelen kor egyik legbecsesebb előnye. A *távolság* és *idő* fogalmai mindinkább átalakulnak. Mi hajdan messze tetszett, ma könnyen elérhető — és hosszú évek fáradalma utazásai most gyorsan elvégezhetők. És megszűnnek mindinkább a gátak és határok. Tevékenységünket kifejthetjük bárhol, ha arra szükség mutatkozik. Eszméinket hirdethetjük, megvalósíthatjuk mindenfelé e nagy világon..

FÜGGELÉK.

(11. oldal.)

A Szezi csatorna 1869 aug. 15-én készült el tízévi munka után. A Veres tengert a földközivel a legrégebb idők óta kötötte össze csatorna rendszer. Már I. Sethos és II. Ramses K. e. 1400 ásattak egy vízi utat, későbben 695 II. Necho uralkodása alatt építettek egy másik csatornát. Későbbi írok többször megemlékeznek e közlekedési rendszerről, mely a Nilus medréből ágazott. Közvetlen a Földközi-tengerrel való összeköttetés első ízben Ali Bey uralkodása idejére esik. Maga I. Napóleon lett az eszme egyik leghatalmasabb terjesztője. Végre a XIX. század második felében Lesseps kezébe véve az ügyet, valósította meg az eszmét.

(12. oldal.)

Aden jelentősége a Szezi-csatorna megnyitása óta felette emelkedett. Előnyös fekvése sok tekintetben Gibraltáréra emlékeztet. Már a görögök és rómaiak is felkeresték. Az angolok 1839-ben foglalták el. A kopár sziklát hatalmas erőddé alakították, innét uralva Keletafrika és Arabia partjait. A város két külön részre oszlik. Az angol hivatalos világ villái és kaszárnyák a belső öböl mentén emelkednek.

(17. oldal.)

Vasco di Gama 1498-ban kötött ki Kalikotban és két évvel későbben hozzá kezdett hódításaihoz. Albuquerque 1510. a nyugati partok jelentékeny részét is elfoglalta. A XVII. században a Portugál hatalom hanyatlásával gyarma-

taik nagyrészen a Holland tulajdona lett, de idővel az angolok vették át. Az első brit kereskedő társulat már 1599-ben alakult meg. 1612-ben a portugálokat megverve Szuratot tette székvárosává. A tovaterjedés e pillanattól kezdve rohamosan folyt. Hadvezérek mint Clive, Wellesley, Auckland elfoglalták az egész félszigetet.

(31. oldal.)

Birma csak 1886-ban jutott angol tulajdonba. Dufferin lord alkirálysága alatt csatolták Indiához. Thibo királyt elfogva kormányzóssággá alakították. Burma egész Ázsia egyik leggazdagabb országa. A föld termékenysége példabeszédszerű, a hegységek nagymennyiségű aranyat és drágaköveket tartalmaznak. A nép így jómódú. Mandalay udvara híres volt fényéről. Európai utazók csak a XVIII. század folyamán kezdték felkeresni, mindaddig teljesen elzárkózott nép a budhizmus szigorú követője. A lámák vagy pünyk száma nagyon jelentékeny és befolyások döntő.

(63. oldal.)

Ceylon szigetét a szárazföldtől mindössze a 70 km. széles Galk-szoros választja el. Területe 63,333 km., lakóinak száma közel három millió. Nagyrészen singalezek és tamulok. Békés, simulékony emberek, kiket hajdan saját uralkodóik kormányozták. Az angolok a XVIII. század végén foglalták el a hollandusoktól Ceylont. 1815-ben az utolsó királyt Sri Vicramat trónjától megfosztva korona gyarmatnak nyilvánították. Ceylont tekinthetjük Burma és Siammal a budhizmus gócpontjával. *

(73. oldal.)

Az Andaman és Nicobar csoport négy nagy és ötvennél több apró szigetekből áll. Felületét hegyes és tropikus erdőség fedi. Az őslakosok negritok. Apró, de arányos természetű néger, kikben több tudós Ázsia őslakóit véli felismerni. Mindekkoráig a legkezdetlegesebb létet folytatják. Egy

részők rendes otthonokkal sem bír. Kizárólag halászat- és vadászatból élnek. Ha alkalom kínálkozik, kanibal ösztönüknek is eleget tesznek. Szellemi fejlődésük egy hat-hétévés európai gyermekét nem lépi túl.

(74. oldal)

A Malakka-félsziget területe 212,000 km. mintegy egymillió lakossal. Felülete hegyes-völgyes, növényzete tropikus. Az állatvilág az elefánt és tigrisen kívül á^v legtöbb nagy vaddal bír és a vadászok mind é vidéken híresek. Termények közül-kivált a rizs; cukornád, pamut, kókuszdió és újabban a ruggyanta foglalják el az első helyet. A félsziget éázaki feffl Sziámhoz tartozik. A többi rész szultánságokraoszlík és többé-kevésbbé szigorú angol fenhatóság alatt áll.

(80. oldal.)

Szúmatra a gazdag németalföldi gyarmatok egyik legértékesebb szigete. Völgyeiben megterem a meleg földöv összes terménye. Kávé és cukornád ültetvényei nagy hírnévnek örvendenek. A hegyek érc és széntartalma csaknem kiaknázhátlan. Az őserdők pedig sehol se tárnak fel gazdagabb faunát mint Szumatrában. A sziget területét magas¹ hegylán-cok hasítják keresztül és kasul. Több vulkán mindekkoráig tevékeny. Az Indrapura csúcsa 6766, a Dempo 3167 m. A sziget területe 430,000 km. Lakóinak száma négymillióba ván megállapítva.

(83. oldal.)

Java a németalföldi gyarmatok legbecsesebbje. Területe 130,000 kilométert meghaladja és lakóinak számát ezidőszerint a mellék szigetekkel 30.000,000-ra becsülik. A sziget gazdagsága csaknem kiszámíthatlan. Cukor, kávé, gyapot, indigo, tea, fahéj mind nagy mennyiségben kerül kivitelre. A lakosok három nagy csoportra osztályozhatók; szundai, mardüaiak és a tulajdonképpeni jávaiakra. Közigazgatásilag huszonnégy területre Van felosztva és élén a királyi hatalommal

felruházott főkormányzó és öttagból álló tanács áll. Európával a hajóösszeköttetés gyakori. A kitűnő hollandi postahajókon kívül: a legtöbb nagytársulat gőzösei megfordulnak kikötőiben,

Jáva egykori kultúrája felette magas színvonalra emelkedett. Eredete ősi és Indiában gyökeredzik, A brajnan művészet és, művelődés nyomait ottan találjuk minden irányban, megörökítve. A nyelv mint műemlékek a sanscrit'felfogást; juttatják kifejezésre. A nép gondolkozásmódja, eszmeköre minduntalan Hindosztan vonásokat tárnak fel. Boro Bodur, Bram-banam, Madsapahit pompás építészeti emlékei India szellemére Vallanak. Az ujjon épült múzeumban nagy mennyiségben gyűjtötték össze a sziget különböző részében tájt műemlékeket. Az ősi braman befolyást a XII. századtól kezdve az izlam pótolta, mely az egész szigetsoporra kiterjed. Az európai foglalás a XVI. századra tehető. Elsőnek 1522-ben a portugál Henriquez Lerne és 1596-ban Houtman hollandus kötött ki.

*

(118. oldal.)

Szingapúr sziget területe mindössze 577 km. Az angolok midőn 1819-ben elfoglalták alig számlált húsz családot, ma 200 000-re emelkedett a lakosok száma. Előnyös fekvése a világkereskedelem egyik gócpontjává fejlesztette, úgyhogy közel tízmillió tonnára becsülik a kikötőjében megforduló hajók súlyát. Szingapúr valódi megalapítója és első kormányzója Sir. Stamford Raffles volt. Az ő nevét és emlékezetét hirdeti az egész város. A népesség a kelet legkülönbözőbb fajait egyesíti; legtöbb a kínai és maláji, de vannak nagy számmal hinduk, sziámiak, négerék japánok is; A hajóforgalom innét á; szélrózsát; minden irányába egyaránt-elénk.

(122. oldal.)'

Sziám az utolsó állam Indokínában, mely mai napig megőrizte függetlenségét. Kiterjedése 200,000 négyszög kilo-

méter, lakói pedig lehetnek kilenc millió. A jelen népesség északról nyomultak előre. Fénykorát a nemzeti történelem a XIV. századra teszi. Európával már XIV. Lajos uralkodása alatt lépett összeköttetésbe. 1893-ban a Mekongtól balra eső területről Franciaország javára mondott le. Tsulalongkoron király Japán példáját követve a nemzet kormányzatát és nevelését nyugati mintára igyekezett átalakítani. A felette termékeny ország mindekkoráig nagyon hézagosan van művelve. Népe tehetséges, de tétlen. A kereskedelem is naggyára a nők kezében van, kik mint ügyes bankárok is el vannak ösmerve.

*

(167. oldal.)

Kokinkína a francia indokínai gyarmatok legrégebbi tulajdona. Anamtól délre, Kambodzsától keletre a Sziámi öbölig terjed. Területe a szigetekkel 60,000 km.-re tehető, lakóinak száma két millió. A termékeny tartományt a hatalmas Mekong öntözi. A széles völgy főterménye a rizs, bors, gummi, kókusz és egyéb gyarmatárú. A kormányzat négy kerületre és 21 járásra osztja Kokinkínát. A katonaszolgálat kötelező, de csak korlátolt mértékben. Az összeköttetést Franciaországgal a Messagerie-maritimes társaság közvetíti. Az új hajók berendezése sokszor fényűző, de rendszeren szennyes. Francia társulatok hajói a mai követelményeknek nem felelnek meg.

*

(168. oldal.)

Laos egész Indokína legvadabb területe. Népe napjainkig a legkezdetlegesebb életet folytatja őserdei közepett. Hajdani feljegyzések kivált Sziám és Birmával folytatott határvillongásairól tesznek említést. Csak legújabban a francia védnökség kiterjesztése óta utazták be vadonjait. Az elefánt és tigrisvadászokat a legjobbak közé számítják. A francia École asiatique újabban több közleményt tett közzé ösmertetésére.

(166. oldal.)

Kambodzsa csak 1884-ben ösmerte el a francia védnökséget. A több mint százezer kilométer területű és közel kétmillió lakossal bíró királyság ma teljesen elvesztette függetlenségét. Múltja a regék korszakába vész el. Tény, hogy őslakói a kmerrek egykoron Indokína leghatalmasabb népe vala. Emlékeik nagyszabásúak. Angkor romjai mai napig csodálkozást keltenek és méltán sorakoznak Java vagy Ceylon épületmaradványai mellé. Angkor-Watt és Bóro-Bodur az elmúlt nagyidők két legbámulatosabb hirdetője.

*

(177. oldal.)

Anam császársága gyarmat helyett védnökség címmel bír. A jelenleg kiskorú uralkodónak mindekkoráig meghagyta trónját a francia kormány. A hatalom természetesen a «Resident» kezében van. A kínai kultúra e vidéken nagyon mélyre hatolt. A társadalmi és családi viszonyok egyaránt magukon viselik a finomulás kifejezését. A nép intelligens és a fiatalság könnyen tanul. Az ország belseje festői. A természet bája elragadó. A főváros Hue régi császári palotáival és elsősorban a császár sírokkal megérdemli a fáradságos utat, hogy felkeressük.

*

(180. oldal.)

Tonking százezer kilométernyi terület és átlag tizenöt milliót számláló lakosaival a francia indokínai gyarmatok legjelentékenyebbje. Gazdag jövedelmi forrásai között a kőszéntelepek a legbecsesebbek. Hajdan független ország, később Anam császárjainak uralma alá került. A franciák birtokába hosszas küzdelmek után 1885-ben jutott. Az új vasútvonal kiépítése és hajóösszeköttetés a kereskedelmet rohamosan fejlesztette. Haiphon kikötőjét rosszul választott helyi viszonyok ellenére számos hajó felkeresi. Hanoi nemcsak Tonking, de az egész francia Indokína fővárosa. A főkormányzó palotája ottan emelkedik. Operaházzal, fényes kereskedések és széles boulevardokkal bír. Ha átlag olyan

ritkán keresik fel idegenek a francia gyarmatokat, magyarázatát a nagyon rossz összeköttetésben találja. A tonkingi öbölben közlekedő hajóknál rosszabbakat nem ösmerek.

(203. oldal.)

Hong-Kong szigete az 1841-iki nankingi szerződés óta Anglia, tulajdonába mént át. Területe 83 km, lakóinak száma közel 300,000. A cukorsüveg alakú sziget a Canton-folyó torkolatánál Jæreskedelmi, mint hadászati szempontból felette fontos. A keleti tenger brit flottájának fő állomása. Ki- és bevitelle egyaránt jelentékeny. A szabadkikötőben évenként horgonyozó hajók számát átlag Ötezerre becsülik. A gyarmat vezetésének élén kormányzó áll hat tagból álló tanáccsal,

(210. oldal.)

Shanghai, Kína, sőt egész Keletázsia legmozgalmasabb kikötője. A kínai város mellett sorakoznak az idegen nagyhatalmai negyedei, mindannyi saját konzuli, fenhatóság alatt áll és nemzeti postával bír. Az évente érkező hajók közel hétmillió tonnát képviselnek. A tea és selyemkivitel még folyton emelkedik. A beviteli árak elsősorban gyapotszövetek. Anglia, Amerika, Németország kereskedelmének újabban Japán lett komoly vetélytársa. Shanghai fő kereskedelmi kikötő e mellett Kína egyik nagy politikai központja. Az új irány követői, a száműzött forradalmárok az úgynevezett nemzetközi Concession-okban tartják összejöveteleiket. A népszerű sajtó, mely Kínában nem kevésbé döntő szerepet játszik, mint akár Amerikában, hasonlóképen Shanghaiban bír számos nyomdával.

(212. oldal.)

Dai-Nippon, vagy nagyjapán magába zárja ez idő szerint az anyaországon kívül Formosa szigetét, Korea egykori császárságát. Bérlet cím alatt ezenkívül bírja Mandshuria déli felét és legújában elfoglalta a német kínai gyarmatokat Csingtau városával, úgy hogy a Sárga-tengert

teljesen uralja és jövő hódítási terveinek alapját igyekszik még szilárdabban megvetni.

*

(300. oldal)

Kelet császárai című munkámban részletesebben; írom le a császári palotában tett látogatásomat. Mutsu Hito császár uralkodásának sikere abban rejlett, hogy ügyes minisztereinek és kitűnő hadvezéreinek teljesen szabad kezét adott. A császárné kétségkívül tehetségesebb benyomást keltett.: Szélesebb; látókörrel tett tanúságot és érdeklődése kitejédt társadalmi kérdésekre is. Boldogtalan családi élete közepett kárpótlást művészi és irodalmi hajlamai nyújtottak.

(300 oldal)

Okuma gróf a modern Japán egyik legérdekesebb alakja. Életé folyása amennyire változatos épen annyira sokoldalú. Érdeklődik minden iránt. A politikán kívül köznevelési kérdések kötik le elsősorban figyelmét. Ezenkívül foglalkozik az irodalom és szépművészetekkel is. Mint botanikus nemkevésbé jelentékeny és kertjében az orchideákat méltó büszkeséggel mutatja vendégeinek* È. sokoldalúság teszi. társaságát felette kellemessé-

(300. oldal.)

Ito herceg politikai erényei mellett számos egyéni árnyoldallal bírt. Kegyetlensége ösmert volt mindenfele hol hivatalt viselt. Magánélete nemkevésbé keltett visszajátszást. Megjelenése, modora se volt rokonszenves; De ugyanezt mondhatnánk a modern Japán többi nagyságai, az Öyamak, Togok, Nogykról. Mindannyin nagyon meglátszik az alacsony származás és az élet viszontagságos pályája mély nyomokat hagyott mindannyinál.

(306. olda)

Ha Japán politikája a világháború kitörésekor, meglepetést keltett mérvadó helyeken, ebből látjuk legjobban,

milyen hézagos és felületes ösmeretekkel bírnak Európa külügyi hivatalai Ázsia viszonyait illetőleg. A hiba talán kevésbé terheli magokat az egyes diplomatákat, mint az egész elavult mai diplomáciai rendszert. A követek és titkárok egyenesen érkeznek a nyugatról, anélkül hogy a keletet közelebbről ösmernék. A nyelvet nem értik, a viszonyok idegenek. Pár éve alatt kevés alkalmok van a dolgok mélyére hatolni és így teljesen tolmácsaik szolgálatára szorulnak, kik a legtöbb esetben megannyi engedelmes zsoldosai a saját kormányának. Japán létezéséről Európát Marco Polo ösmertette meg, ki partjain ugyan nem kötött ki, de Kínában szerzett arról tudomást. Végre 1542-ben Mendez Pinto portugál hajósokkal kereste fel az addig ösmeretlen szigeteket.

*

(313. oldal.)

Koreát Chosen név alatt Japán teljesen bekebelezte. A kormányzat vezetése felett főkormányzó áll. A nenizet kerületekre lett osztva és mindenfelé nagy számú nippon-hivatalnokok vannak az ügyvezetés élére állítva. Még serényebb a társadalmi úton való munka. A^ gyarmatosítás mind nagyobb méreteket ölt. A félsziget egész területét ellepik a japán vállalkozók, munkások, földművesek, kik egyaránt magas állami segélyben részesülnek.

*

(315. oldal.)

Korea kiterjedése 223,323 km és lakóinak számát a bizonyatlan cenzus 12,000-re teszi. A föld termékeny. A hegy-ségek érc tartalma gazdag. Kivált jövedelmezők az ezüst és rézbányák, ámbar aranyat is találnak nagy mennyiségben. A nép mongol eredetű, de testalkata magasabb, mint a japánoké, arcszíne is fehérebb. Bár századokon át teljesen el volt nyomva és a köznevelés elhanyagolva, ennek çllenére természetes képességei kitűnőek. Alapos képzés visszaszerezhetné egykori tulajdonaikat. A nemzet jövője, alakulása elsősorban ettől függ.

*

(318. oldal.)

Korea egykori császára, mióta a japán kormány 1907. év nyarán trónjától megfosztotta, tulajdonképpen mint fogoly él hajdani palotájában. Hasonló sorsra jutott fia is, ki mindössze pár hónapig uralkodott. Így végződött az egykor híres Ny dinasztia, mely eredetét a XIV. századra viszi vissza. Korea történetével múltjában, «Kelet császárai» című munkámban foglalkoztam részletesebben.

*

(321. oldal.)

Mukden közelében folyt le az emlékezetes orosz-japán döntő ütközet. Háromszáztízezer orosz állott körülbelül ugyanannyi japánnal szembe. Kuropatkin, Linevics, Oyama, Nodzu harcoltak a seregek élén, míg végre az emlékezetes hetedik márciusán végképen eldőlt a nagy mérkőzés. Ettől kezdve a japánok vetették meg lábukat egész Dél-Mandsuriában.

*

(321. oldal.)

Mandsuria a Keletázsia egyik leggazdagabb területe. A föld termékenysége híres. A legkülönbözőbb vetemények nagy mennyiségben teremnek. A kivétel a jelen átmeneti viszonyok közepett is dacára rohamosan emelkedik. Bányái nem kevésbé gazdagok. Maga Fushun szentelepe átlag évi másfél millió tonnát ad.

*

(322. oldal.)

Mukdentől Pekingig az új vasútvonal hossza 850 km és a Liao öböl mentén halad. Naponként több személy vonat és hetenkint kétszer a nemzetközi gyorsvonat közlekedik. Mindannyinak berendezése kényelmes. A közbeeső nagy városok, mint Shan-hai-kwan élénk kereskedelmével, Tangsan szép vidékével és számos nyári lakásával, elsősorban Tientsin közel egy millió lakosával mind megérdemlik, hogy az utazó felkeresse.

(323. oldal.)

Peking tulajdonképen öt teljesen külön városra, oszlik. Középett a szabályos téglányt képező tiltott városrész a császári palotákat zárja magában. A tiltott várost a császár-város környezi a melléképületekkel, hivatalokkal; előkelő családok palotáival. A császárvárosba ismét a Mandsu város van ékelve, az alsóbb tisztviselőknek és katonaságoknak szolgálva otthonul, mellette pedig az épen olyan nagy kínai város terül el, csillogó üzletei és zibongó kereskedésével a legélénkebb életet tárva elénk. Végre még az idegen negyed sorakozik. Mindegyik várost külön magas kőfal és víz-árkok környezik. Á. külső falak hossza harmincnégy km és tizenhat óriási bástyákkal és tornyokkal ellátott kapu szolgál bejáratul, Pekinget méltán tekinthetjük a világ legnagyobb-szerűbben tervezett székvárosának.

(324. oldal.)

Az utolsó nagy forradalom Pekingben is otthagytá szomorú pusztításainak emlékét. Ki az egykori Pekinget nem ösmerté, nehezen tudja elképzelni a régi fényt. A külső változatoknál talán még meglepőbbek a belsők. A mai köztársaság polgárai, mintha egy napról a másikra vesztenék, el mindazt, mi eredeti és vonzó volt. Csak olyan rombolóan hat az idegen befolyás a hajdan példás családi és társadalmi viszonyokra is.

*

(332. oldal.)

A szibériai vasút hossza Moszkvától; Vladivosztokig 86787 km, Gyorsvonatok kilenc, személyvonatok átlag 14 napig teszik meg az utat. A jegyek ára első osztályon a nemzetközi gyorsvonaton 330 rubel, a személyvonaton 158 rubel első és 96 rubel a második osztályon. Harbihtól a vonatok egy része délre: ágazik és Pört-Arthuron vagy Seoul-Fusánon át Japánnal, Mukden—Tientsinen át Pekinggel tartja fenn az összeköttetést. A gyorsvonatoknak mindenkor van csatlakozása a kikötőkben várakozó hajókkal. Ez idő

szerint; tizenkét, tizennégy napot számítanak Közép-Euróból Kína, *illetőleg* Japánig.

(335. oldal.)

Szibéria óriási területe másfélszer nagyobb, mint egész Európa és 12.393,870 □ km van megállapítva. Megannyi kormányzóságra oszlik egy-egy központi székhelylyel. Az első hódítás a XVI. századra tehető; A vállalkozó Strogonoff kereskedő és bányász családnak köszönheti, Oroszország. Catalinas cég épen úgy mint Kanadában a sokat emlegetett Hudsonbay Company mindenféle várakat emelt és zsoldosaival nemcsak kezdetleges népek kereskedelmét, de országait is megszerezte.

*

(336. oldal.)

A lakosok eltérő mongol fajokhoz tartoznak és bevándorolt szlávok. Vannak kurgisek, vogulok, ostiákok, jakutok, buriatok, szamojédok, tungusok és egyéb tatár keverékek. A népesség számát nyolc és fél-millióra becsülik és csaknem fele az utolsó két évtizedben bevándorlott orosz gyarmatos. A talaj mindenféle gazdag. Keleti Szibéria halmos és elsősorban marhatenyésztésre alkalmas. Délen az Altai heglánc emelkedik ötödfélezer méter magasságot meghaladó csúsaival.. Közép Szibériát a híres Taiga, nagy őserdő fedi, mely északra mind jobban eltöprül. Nyugaton a határt az Urai-hegység képezi.

*

(337 oldal.)

A szibériai városok jellege felette egyöntetű., Mindannyi fából épült. Csak újabban készülnek vas és cement házak. Az Utcák szélesek, de nagyon rosszul és legtöbb esetben egyáltalában kövezve nincsenek. Az épületek szerények. Megannyi alacsony *datsa*, mely családi otthont képez, A lakók felette vegyesek. De csinos rendszeren fekvésük. Legtöbb esetben a nagy folyamok, mint az Irtis, Ob, Jeniszei., Angara, Amur partjain emelkednek. Habarovszk, Blagovestsensk, Xsita, Verneudinszk, Irkutsk, Nijneudinszk, Kanszk, Krasznojarszk,

Atsinszk, Tomszk, Kainszk, Novo-Nikolajevszk, Barnaul, Semipalatinszk, Omszk, Tobolszk, Petropavlovsk, Tseljabinszk, Kurgan megannyi jelentékenyebb központ.

*

(339. oldal)

Turkesztán nemcsak a legrégebb néptörzsek, de a világ egyik legrégebb kultúrájának, a turáninak volt bölcsője. Mint az újabb ásatások mindjobban bizonyítják az Assyr, Persa, Babylon művelődés innét eredt. Maga Herodot több helyen foglalkozik e tájakkal. Zoroaster Avestája szintén tesz említést az Oscur vidékeiről. Később a nagy hódítók: Cyrus, Nagy Sándor, Dsingiz khán és Mohamed követői mind felkeresték seregeikkel és hosszabb-rövidebb időre kitűzték diadalmas zászlajaikat.

*

(343. oldal.)

Szamarától ágazik délfelé az újonnan kiépített turkesztáni vasút, mely egyenes összeköttetést létesített Közép-Ázsiával. Hetenkint egyszer gyors, naponként több személyvonat közlekedik Pétervárról Szamara, Orenburg, Taskent, Kokand, Samarkand, Bokhara, Mérv, Krasznovodszkon át a Kaspi-tenger partjáiig, áthatva egész Turkesztánt. A távolság Krasznovodszk és Taskent között 1748 verst és 62 óráig tart; Taskenttől Szamaráig 2030 verst és a gyorsvonat harminc órát vesz igénybe.

*

(346. oldal.)

Turkesztán városai közül legnépesebbek Taskent 200,000, Samarkand 80,000, Kokand 140,000, Bokhara 80,000 és Ashabad 50,000 lakossal. Mindannyi sárból és agyagból, de ritka művészi érzékkel van építve. Kivált Buchara és Samarkand festői hatásai páratlanok. Vámbéry Ármin 1863-ban e helyek egyrészt felkeresve, nagy feltűnést keltett világszerte élénk tollú leírásaival. Vándorlásai a sivatagon át amennyire ez megragadóan épen olyan hüen vannak vázolva.

*

(350. oldal.)

Az orosz foglalást először már Péter cár 1717-ben, későbbben 1839-ben I. Miklós cár kísérelték meg. Végre 1865-ben Taskent tényleg orosz kézre került. Pár évvel később Samarkandot és Chodchent hasonló sors érte. A hetvenes években Kaufmann tábornok folytatta az előnyomulást Khina és Kokand khánságai ellen. A nyolcvanas években pedig a kegyetlenségeiről emlékezetes Skobeleff verte meg az ellentálló Turkmeneket és Merwtől délre egész a Pamir fensíkig összesen 1.800,000 □ verst területet az óriási orosz birodalomba kebelezett.

*

(350. oldal.)

Turkesztán lakóinak nagy része mindekkoráig nomádéletet folytat és sátrakban tanyáz. Baromtenyésztés a legnépszerűbb foglalkozás. Az oázisokban felette virágzó a földművelés sőt a kertészet is. Búza, rizs, első sorban pamutot nagy mennyiségben termel. Híresek a gyümölcsfélék is. Újabban nagyobb szabású csatorna rendszert terveznek. Jól berendezett öntözési művek segélyével Turkesztán Ázsia egyik leggazdagabb földjévé lehetne.

*

(357. oldal.)

A Krim vagy Tauri félsziget területe 25,262 II kilométer. Északi része sík, délen magas sziklás hegyek határolják. Legmagasabb csúcsok a Romankosh 1541 m és Tsatir-Dagh 1521 m. Az eredeti lakosok taurinak nevezte magát és pásztoréletet folytatott. A görögök már VI. században Kr. e. kezdték e tájat gyarmatosítani. Feodosiát joniak, Kersonest dóriak alapították. Később az egész tenger mellék a keletrómai császárságba kebelezetett. Majd a középkorban Genua foglalta el az élénk kereskedést folytató kikötőket. Genua hatalmának hanyatlásával a tatár khánok uralták a félszigetet, mígnem 1783-ban az oroszok megdöntötték az ízlam hatalmát. Azóta az egykori lakosság nagyrészből a Fekete-tenger déli partjaira vándorolt át és szláv elem mind erősebben nyomul északról délre.

(364. oldal.)

Az úgynevezett Orosz-Riviéra Balaklavától Aju-Daghigh terjedd Európa egyik; legszebb vidéke. A festői, sziklás hegyes partokat a legdúsabb növényzet fedi. Jaltában, Alupka Gursuf és a látogatott pontokon nagyszabású vendéglők emelkednek. Tavasszal és ősszel legjelentékenyebb az idegenforgalom. A gyorsvonatok Sevastopolból Moszkvába 28 óra alatt közlekedne k. Bembergből Odesszán át szinte kényelme gyorsvonatok állanak az utazók rendelkezésére.

(368 oldal..)

A Kaukázusnak nevezett-terület hét kormányzóságra oszlik. Kiterjedése 412,311 □ verst. Lakóinak száma H.740,000. Rendszeren a kis vagy déli és Nagy-Kaukázust vagyis az északi hegyláncot kűiömböztetik tnegr Ez utóbbi rendszerben a legmagasabb csúcsok az Elbrus 5643 m, Kasbek 5043, Bych-Tau 5198 m, Schkare 5184¹ m. A Dych-Táü gletscher hossza 15 km.

(370. oldal!)

A kis vagy Antikaukázust, mely az örmény fensíkig és Persiáig terjed, a Nagy-Araret 5160 m magasra emelkedő szirtjei uralják. A szomszédos Kis-Araret 4098 m. Mindkettő mint óriási cukorsüvegek váratlanul és merédékén.erhelkednek ki a környező bazaltsziklák közepett. .

(371. oldal.)

Kaukázus, az egykori Kolhis földje, a legrégebb-idők óta szerepet játszott a történelemben. A Prometheus és Jason mondák a mythológikus múltba vesznek. Georgia és Macedónia küzdelmeiről a görögök több műben emlékeznek még. Később a perzsák, majd Bysanzzal folytak a küzdelmek. A nemzet végre fénykorát a XI. és XII. században élte Dávid király és a nagy Tamara királyné alatt; A XV_{ti} századtól kezdve a birodalom több-kevesebb országra oszlott. Az oroszok előrenyomulását nagy Péter cár; kezdette még Kinek a perzsa foglalás elleni biztosítékul a nemzet önként

helyezkedett védnöksége alá. Az 1829-iki adrianopoli békekötés a Kaukázus nagy részét Oroszországnak juttatta. Amire a hosszantartó és emlékezetes szabadságharc következett.

(372. oldal.)

A kiiakázusi fürdők, az úgynevezett «Mineralni Vody» Oroszország leglátogatottabb nyári állomása. A négy közel egymáshoz fekvő fürdőhely Vasúttal van esszekötve. Pjatigoçsk kénes vizeit tartják a leghathatósabbnak, Shelesnowodsk vasat, Esentuki vizei alkalikot tartalmazta Kiszlowodszk mindannyi között a leglátogatottabb és társaságába legelőkelőbb. Nyáron át szalon hálókocsik közlekednek Moszkva és Szt. Pétervárig, és tekintve a nagy távolságot, felette olcsó árakért!

(376. oldal.)

Perzsia jelen megfogyott határain belül kilenc milliónyi lakost számlál. Részben mai napig nomád életet folytatnak és *iliat* névét viselik; A letelepült polgárságot *iadsik^nák* hívják. Az ősi iráni fajon kívül nagyszámmal vannak a kurdok, arabok, örmények és zsidók. A kereskedelem főleg az utóbbiak kezében van. A legjelentékenyebb piacok Teherán, Ispahan és Tábriszben találhatók. Az egykor híres szőnyegszövés még ma is hasznos kereseti forrás. A vasút teljes hiánya és rossz utak felette megnehezítik az utazást. A nép teljes megbízhatatlansága a másik leküzdhetlen akadály.

*

(391. oldal.)

Teheránt a jelenleg uralkodó Kadsar-ház öse, Aga Mohamed a XVIII. század folyamán tette székhelyévé. Fath-Ali shah alatt a lakosok száma tizenötezerrel hatvan-ezerre emelkedett. Mai jelentőségét azonban minden tekintetben Nazr ed Din Shahnak köszöni, ki felette jelentékeny összegeket költött építkezésekre. A város új volta dacára máris romladozó jelleggel bír.

*

(399. oldal.)

Musaffer-ed-Din shah adta meg népének az alkotmányt és nyitotta meg az első parlamentet. Tíz évi uralkodás után 1907-ben mint tudjuk lemondásra kényszerítették. Utóda Mohamed Ali shah kevésbé volt szerencsés és nem tudva magát a trónján tartani, már 1909-ben fia javára letette jogarát és nyugalomba vonult. A jelenleg uralkodó Achmed shah 1898-ban született. A közügyektől távol, hol egyik, hol másik kastélyában él gyermekes kedvteléseinek. Az orosz és angol befolyás ilyen körülmények között akadálytalanul érvényesíti messze elágazó terveit.

*

(406. oldal.)

Kisoroszország vagy Ukraina az egykori Wolhynia és Podolia területét zárja magába, hozzáértve a mai Tsernigow, Charkow, Poltava és Kiew kormányzóságait. A lakosok száma húszmillióra tehető. A nagy róna termékenységéről ösmert. A vidék nagyon emlékeztet a magyar Alföldre. A falvak is nagyon emlékeztetnek agyagból vert szépen kimeszelt házaikkal a mieinkre. A nép tehetséges és eleven. A nemzeti költészet felette érdekes épen úgy a zene terén is, nem mindennapi hajlamról tesznek tanúságot

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abbas-Tuman 372.
Abu 25.
Achilleion Corfuban 10.
Aden jelentősége 12, 448.
Afganisztán 21, 350.
Agra műemlékei 19.
Agrai mogul várkastély 26.
Ahmedabad 53.
Ájtatosok a Sheve-Dagonban 35.
Ajutia 128, 153 s köv.
Albuquerque 80.
Alexandra-park Odesszában 357.
Alis Msgr. 184.
Alkirály indiában 54.
Államhivatalnokok fizetése
 Indiában 45.
Állami élet Indiában 44.
Altai hegység 335.
Általános benyomások Siamról
 125.
Alupka 363.
Alwar 20.
Amaterasu szentélye Izében 231.
Amritsar műemlékei 19.
Annám császárszág 453.
Annám 177.
Annám függetlenségi törekvései
 195.
Annamita-templom Bankokban
 138.
Annám, népe 184.
Andaman-fegyencrendszer 31.
— szigetek 30, 63, 44p.
— sziget őslakói 31.
Angloindian családok 46.
Angol hivatalnoki kar Indiában
 18.
— katonák helyzete Indiában
 36, 45-
— nyelv tanítása az indiai kö-
 zépiskolákban 5J.
Angol nyelv Siamban 157.
Angolok és japánok elhidegülése«
295-
— magaviselete a gyarmatokon
 77-
Anson 42.
Antikaukázus 462.
Antung 320.
Anya helyzete Japánban 241.
Aoyama palota 304.
Arab-perzsa főiskola Calcuttában
 60.
Arai-tenger 338.
— tó menti lakosság 340.
— tó vidéke 340.
Ararat hegye 371.
Archipelago 10.
Arcot 28.
Aristokrata vagyonok Ukrajná-
ban 420.
Aritai pocellán 216.
Árnyszínház Takuamban 159.
Árvaház Buitenzorgban 112.
Asikaga 227.
Askabad 351.
Átalakulások Siamban 128.
Ava 19.
Azovi-tenger 367.
Baikál-tó 334.
Baksi-Serai 360.
Baktiari lázadás Perzsiában 400.
Baku 375, 402.
Balaklava 362.
Bandabas 40.
Banditák Sanghai környékén 211.
Bandoeng vidéke 92.
Bangalor 53.
Bankok 124.
Bankoki tartózkodás 126.
Bankok város eredete 128.

- Baroda 20.
 Batavia 83.
 Batavia kultúrája 88.
 Bat um 370.
 Bauda-szigetecsoport 116.
 Baud-hajó 116.
 Baudveng 89, s köv.
 Bazár Bandoengben 90.
 Bazárok Bokharában 347.
 — Colombóban 67.
 Bazár Kazvinban 382.
 Benares 19.
 Bencések ipariskolája Seoulban 315.
 Bengali-öböl 30.
 Benschülöttek viszonya a franciákkal Indo-Khinában 170.
 Benschülött katonák az angol hadseregben 44.
 Belháborúk Perzsiában 386.
 Bell Hamilton 309.
 Besszarábia 355.
 Bibi-khan mecset Samarkandban 344.
 Bikanir 20, 53.
 Bikaniri nyári palota 27.
 Billiton 116.
 Birma vagy Burma 18, 30, 31.
 Birma angol tulajdonban 449.
 — földje 38.
 — lakosai 32.
 Bisitr siami hercegné 131.
 Bobrinszky gróf 417.
 Bodobudur dagobeja 97.
 Bokhara 345.
 Bokharai emír 349.
 Bombay 14 s köv.
 Bombayból Calcuttába vezető vasút 23.
 Bombay-i magánépületek 22.
 Bonaparte Lajos 86.
 Bonifacius páter 62.
 Bonzok Takuamban 159.
 Bopal 53.
 Bordeaux (Austin de —) 26.
 Borobudur 104 s köv.
 Borotbo ukrainai folyóirat 433.
 Borshom 372.
 Boszúállás Djogjakartában 99.
 Boyscout Siamban 132.
 Brambaman 104, 106.
 Bruxellesi kongresszus 7.
 Búcsú Takuamban 158.
 Buddhista világlegenda dombor-
 művü képei Borobudurban 105.
 Buddhismus Japánban 223.
 Buitenzorg 109 s köv.
 Büntetőrendszer Japánban 261.
 Byron 412.
 Calcutta 21.
 Calcuttái központi kormány 54.
 Cambodgia 161, 169, 171 s köv. 453.
 Camoens 206.
 Campbell 42.
 Canton 206.
 Cantonement (angol katonai tábor) Adenben 13.
 Cap-Mail-fok 164.
 Cap St. Jacques 164.
 Cári paloták Livádiában 364.
 Castelnuevo 9.
 Cathay 181.
 Celebes 116.
 Ceylon 63 s köv.
 — múltja 66.
 — sziget leírása 449.
 Cha vanne 309.
 Chang-Chung 331.
 Chelipalatinsk 337.
 Chin g herceg 322.
 Chmielnicki Bogdán 44, 430.
 Chofu szigetei 217.
 Cholon 166.
 Chulalongkorn siami király 129.
 Chuzengi 302.
 Citadella Bokharában 348.
 Clive kapitány 28.
 Clubok Bankokban 157.
 Col-Jakob 27.
 Colombo 63.
 Coloniális barakk-építkezés 115.
Comorin-fok 62.
 Confucius 238.
 — pagoda Húében 187.
 — pagodája Pekingben 324.
 Costa-Ricca 89.
 Corfu 10.
 Country beyond the Seas 47.
 Cryptomeriák a narai erdőben 230.
 Családapa helyzete Japánban 241.
 Családi élet Japánban 237.
 — fegyelem Japánban 240.
 — ünnepek Japánban 284.
 — élet Perzsiában 380.

- Császársírok Húében 188.
 Császárné temetése Tokyóban 304
 s köv.
 Csatomázás Indiában 39.
 Csatomahálózat Weltevredében
 85.
 Császári palota Pekingben 326.
 — palota Teheránban 393 s köv.
 Császársírok Mukdenben 321.
 Cseresznye- virágzás Joshinóban
 233.
 Cserkeszek 372.
 Cunning lord 42.
 Curzon lord 18, 163.
 Cyklonok a bengáli öbölben 30.
 Czartoryski Sándor ruthén vezér
 432.
 Daghستان 403.
 Daibutsu 228.
 Dai-Nippon 454.
 Dalhouseé-park 34.
 Dalmann tanár 300.
 Dalmát szigetek 9.
 Daniel ruthén fejedelem 428.
 Darjeling 19.
 Daymio 247.
 Deccan 27.
 Delhii serail lerombolása 27.
 Deli műemlékei 19.
 Démange msgr. 314.
 Derteul 404.
 Devavongsi siami külügyminisz-
 ter 140.
 Diplomáciai testület Siamban
 132.
 Díztér Hongkongban 203.
 Djemsid 382.
 Djogj akarta 94.
 Djonkák 169.
 Domborművek Borobudurban
 105.
 Dotombori 221.
 DoAvawongse siami herceg 131.
 Dufferin lady 52.
 École d'extrême orient Hanoiban
 194.
 Egyetemek Indiában 56.
 Egyetem Hongkongban 205.
 Egyiptomi tájak 11.
 Elbrusz 374.
 Elefanta sziget 14.
 Elemi iskolák Indiában 56.
 Elliot, Sir Charles 205.
 Ekaterinoslaw 405.
 Ékszerészek Cambodgiában 174.
 Enseli 374, 376.
 Érintkezés a japán társadalom-
 mal 204.
 Érkezés Calcuttába 21.
 Eta-osztály Japánban 246.
 Étkezés Perzsiában 381.
 Esztétikai érzék a japáni nép-
 ben 268.
 Eupatoria 359.
 Európaiak térvésztese Ázsiában
 185.
 Evrard pater 299.
 Ex voto-k Shigisanban 232.
 Ezerpagoda Brambamanban 108.
 Faépítészet Japánban 228.
 Fatehpur-Sikri újraépítése 26.
 Fa vier msgr. 323.
 Fehér és színes lakosság viszonya
 a hollandus gyarmatokon 91.
 Fehér elefántok Siamban 136
 Fekete-tenger 357 s köv.
 «Fellegek háta» 178.
 Ferenc Ferdinánd meggyilkolása
 336.
 Ferrand 299.
 Ferdinánd király 9.
 Festészet Ukrajnában 442 s köv.
 Fiúk ünnepe Japánban 282.
 Francia gyarmati építkezés 164.
 Francia gyarmati egyenruha 190.
 Francia helytartó Annámban 184.
 Francia hivatalnokok Indokhiná-
 ban 165.
 Francia uralom Indokhinában
 161.
 Franfurter dr. siamologus 136.
 Fresco-festmények Horiujiban
 225.
 Fogadás az annami udvarnál 182.
 Fogadás a perzsa sahnál 394.
 Formosai szoros 209.
 Forradalmak okai 43.
 Forradalom Pekingben 458.
 Főláma Siamban 141.
 Földalatti templom Karliban 25.
 Főiskola Tokyóban 300.
 Főispáni kastély Siamban 155.
 Főkormányzói palota Buitenzorg-
 ban in.
 Földművelés Indiában 39.

- Főtanfelügyelet Indiában 56.
 Fujiwarák 224.
 Fujiwara Kamakura 227.
 Fukuoka 216.
 Fusan 314.
 Fusuma 311.
 Fürdőélet Jaltában 365.
 Fűvészkert Singaporban 118.
 Fűvészkert Penangban 74.
- Gagry 369.
 Gamellan-tánc 95.
 Gautama 33.
 Gengi-Monagatari 253.
 Gety 309.
 Ghat-hegység 14, 22.
 Gilan 384 s köv.
 Ginka-Kugi 308.
 Golkonda 28.
 Goa 57.
 Goto-szigetcsoport 212.
 Görög egyesült egyház megalapítása 428.
 Görög művészeti hatás Ukrajnában 440.
 Grisaille 214.
 Guedimin dinasztia 432.
 Gyárak Bankokban 149.
 Gyarmatélet Ceylonban 68.
 Gyarmatszellelem Indiában 46.
 Gyermek-uralkodó Perzsiában 399-
 Gyümölcs piac Perzsiában 389.
 Gyümölcsvásár Bokharában 347.
- Hadügy Indiában 41.
 Hajózás nehézségei az Indiai Óceán szigetei közt 117.
 Hajó-út Hongkong felé 196,
 Haiphon 190.
 Hakazéki 216.
 Hakuko-kori művészet 226.
 Hals Franz 82.
 Hanoī 192 s köv.
 Harbin 332.
 Harcsi szellem Japánban 261.
 Haruko japán császárné 304.
 Hassein sirmecsetje Kazvinban' 384.
 Hátamén 323.
 Hawelock 42.
 Házbontás Japánban 258.
 Hazudozás Perzsiában 386.
- Herodotos 408.
 Hetmanok kormányzata Ukrajnában 424.
 Hideoshi 318.
 Hiesani misszió Japánban 243
 Himalaya 19.
 Hindosztán emlékek Hanoiban 194.
 Hindosztán kézművesek 26.
 Hindosztán plasztika 103.
 Hindosztán tanulók 55.
 Hiroshima 218.
 Hisoshigé 221.
 Hivatalnoki házak Indiában 49.
 Hivatalnokok otthonai Indiában 48.
 Hivatalnokok utazása Indiában 5°.
 Hobbema 116.
 Hódítók és hódítottak viszonya Perzsiában 389.
 Hokusai 221.
 Holdas éjek Bankokban 147.
 Hollandus nemzeti jelleg a gyarmatokon 117.
 Hollandusok az ázsiai gyarmatokon 83.
 Holtak kultusza Annámban 186.
 Hong-Kong 203 s köv.
 - sziget 454.
 Horinura-hegy 296.
 Horiuji szentélye 224.
 Horiuji 226, 223 s köv.
 Hué 179 s köv.
 Hue császárváros 180.
 Hugo Viktor 412.
 Hyderabad 27.
 Hyemi várkastély 220.
 Hyogo Daibutsa 219.
- Illatos-folyó 186.
 Illem-szabályok Jávában 93.
 Imam Ali és Risa fiának sírja. Kapoinban 383.
 Imperial hotel Tokyóban 299.
 India földje és népe 21.
 India jövedelmei 39.
 Indiai császárság 20.
 Indiai tartózkodás 17.
 Indiai hivatalnokok nomád élete 40.
 Indiai Óceán szigetvilága 115.
 Indian office 39.
 Indokhina 160 s köv.

- Ingóé 253.
 Ipari munkások Japánban 293.
 Iparművészet Japánban 265.
 Irkutsk 335.
 Irravady-folyó 19, 34.
 1rs 22.
 Ito herceg 300, 455.
 Itsukushima szentélye Miyajinában 218.
 Itunadu-daulah 26.
 Iwakumi 218.
 Iwasowsky 361.
 Iwasowsky-múzeum Feodosziában 368.
 Ize 296.
 Ize, a napistség csarnoka 229.
 Ízlam hatása Ukrajnában 441.

 Jagellók 432.
 Jain ízlés 25.
 Jaipur 20.
 Jaipuri múzeum 27.
 Jakushi 225.
 Jakushi-ji 226, 232.
 Jaliznowodsk 404.
 Jalta 365.
 Jawato 223.
 Jamamoto-minisztérium 292.
 Japán átalakulása 223.
 Japán ipar és kereskedelem megbízhatósága 294.
 Japán, Kína tanítványa 239.
 Japanese mesalliance 295.
 Japán önhittség 236.
 Japán politikája 455.
 Japánban partraszállás 212.
 Japán vérmérséklet 254.
 Japán testalkat 254.
 Jaroslav ukrajnai fejedelem 426.
 Játékbarlangok Bankokban 149.
 Jáva 80, 450.
 Jávai kultúra 114, 451 .
 Jáva benszülött népe 92.
 Jávai falvak 93.
 Jáva régi kultúrája 93.
 Jávai ballet 102 s köv.
 Jelen viszonyok Japánban 292.
 Jemitsu 257.
 Jeyashu, az első Tokugawa 257.
 Jézus-társaság Tokyóban 299.
 — Jávában 86.
 Jimmu-Tenno 223.
 Jingo császárné 216, 318.
 Jodpur 20.

 Johore 118 s köv.
 Johorei szultán palotája 120 s köv.
 Joshino 231.
 Joshino-folyó völgye 234.
 Juansi-kai 210.

 Kaiyo 319.
 Kakasviadalok Djogj akartában 95.
 Kamakura 228.
 Kanaya hotel Nikkóban 302.
 Kano-Jusho 311.
 Kano Motonobu 214.
 Karli 25.
 Karuizava 296.
 XII. Károly svéd király 411.
 Karszt 7.
 Kazbek 374.
 Kaspi-tenger 350 s köv.
 Kasmir 21.
 Kasuga no Tsuboné 253.
 Kaszt 51.
 II. Katalin cárnő 425.
 Katholikus egyház Hanoiban 193.
 Kath. egyház intézményei Siamban 137.
 Katholikus munkásvándorlás Ázsiában 61.
 Katholikus székesegyház Weitevredében 85.
 Katholikus misszió Penangban 74-
 Katholikus misszió Jávában 86.
 Katonai tábor Bandoengben 91.
 Katsura japán államférfi 300, 308.
 Kaukázus 368, 462.
 Kázmér litván király 432.
 Kazvin 379 s köv.
 Keloni 67, 68.
 Kelet-indiai társaság megszűnése 42.
 Kémrendszer Japánban 258.
 Kénforrások Ikahóban 297.
 Kereskedelem, pénzügy, posta Indiában 40.
 Keresztén y szerzetesrendek Indiában 57
 Keresztény telepek Indiában §η.
 Kereseti viszonyok Singaporban 79-
 Kertek Weitevredében 85.
 Kerts 367.
 Khandala 23.

- Khánok palotája Baksi-Seraiban 360.
 Kholoduy 443.
 Kiállítás Kolsében 220.
 Kiállítás Tokyóban 301.
 Kiev 444.
 Kiev művészeti gyűjteményei 443.
 Kinnel 338.
 Kína 319 s köv.
 Kínai-japán háború 289.
 Kínai-tenger 161.
 — plébánia Cholonban 166.
 — kereskedők 169.
 — kereskedelem terjeszkedése 185.
 Kínaiak európaisodása 210.
 Kína új kiadásban 205.
 Kínai psyche 78.
 Kínaiak öltözködése Singaporban 79.
 — Jávában 87.
 Kinka-Kugi 308.
 Kipling Rudyard 44.
 Királyi család Siamban 134 s köv.
 — hercegek Siamban 129.
 — könyvtár Siamban 136.
 — nyárilak Siamban 155.
 — paloták Bankokban 126.
 Király város Bankokban 133 s köv.
 — Pnom-Penken 172.
 Kis-kalé őrtorony Bakuban 376.
 Kisnemesség Ukrajnában 423.
 Kiong-Csiu szoros 199.
 Kíva 350.
 Kivándorlótelep Triesztben 8.
 Kiza 296.
 Kiyomizudera 214.
 Kobe 219.
 Kobo-Daishi japán szent 310.
 Kobzárók dalai Ukrajnában 413.
 Kokand 341.
 Koninglilje Paketvart 81.
 Konzulunk Singaporban 78.
 Kokinkhina 167, 452.
 Kondók Narában 229.
 Kondo vagy imacsarnok a horiuji szentélyben 225.
 Konaszveycz ukrainai kozák hetman 429.
 Korea 313 s köv., 456.
 Koreai festészet 315.
 Kormányzat Indiában 37.
 Kormányzat Siamban 139.
 Kormányzói palota Hanoiiban 194.
 Kormányzó palotája Colombóban 65.
 Kormányzói palota Hongkongban 206.
 Kormányzó palotája Singaporban 76.
 Kormányzói palota Weltevredében 85.
 Kozákforradalom 1648-ban 422.
 Kozákmozgalmak Ukrajnában 429.
 Kozákság intézménye 437.
 Koyasan 230, 234, 309 s köv.
 Königsplein Weltevredében 87.
 Köves Arábia 13.
 Követségek Bankokban 148.
 Követségünk palotája Pekingben 324.
 — Siamban 125.
 Közegészségügy Indiában 24.
 Közigazgatási beosztás Indiában 37.
 Köznevelés Indiában 55.
 Krakó 353.
 Krasky 443.
 Krasnojarsk 335.
 Krasnawodsk 352, 402.
 Kraton Djogjakarbában 96.
 Krim 357.
 Krimi félsziget 461.
 — háború 360.
 — tájkép 358.
 Krytchewsky 443.
 Kuba ta, a narai múzeum igazgatója 226.
 Ku-Hun-Ming 326 s köv.
 Kultúra eredetisége Japánban 229.
 Kurashi 53.
 Kutais 371.
 Kym-Myong-Kük 316.
 Kyong-Poh palota Scoulban 317.
 Kyoto' 307.
 Lahor palotája 27.
 — műemlékei 19.
 Lamartine 412.
 Laos 129, 452.
 Lázadás Annában 186.
 Lázadások Bakuban 403.
 — Indiában 42.

- Lecoque 309.
 Leh dinasztia Kokinkhinában 168.
 Lemberg 353.
 Lengyel uralom Ukrajnában 410, 415.
 Le Sauvage 214.
 Levasseur de Beauplan 406.
 Li-Hung-Chang 217, 322.
 Linkoin 372.
 Livádia 363.
 Luipen püspök 113.
 Luna-park 221.
 Lusensky báró tifliszi keresk. tudósító 374.

 Macaulay 28.
 Macao 206.
 Macassar 115.
 Madras 28 s köv.
 Madurai nép 100.
 Madura templomai 25.
 Magellan 80.
 Magyar hasonlatok Ukrajnában 407.
 Magyarok bölcsője 339.
 Mahawanso 68.
 Maharblasewa 62.
 Makao mező 360.
 Makura-no-Sashi 253.
 Makowski 443.
 Malabar-halom 14.
 Malaka félsziget 73 s köv. 450.
 Mandalay 34.
 Mandalay királyi palotája 18.
 Mandalay i csoda vár 163.
 Mandzsúria 331, 457.
 Mangalor 57.
 Maratna háború 41.
 Massandra koronauradalom Livádiában 364.
 Mayo lord halála 31.
 Mazeppa 44, 430.
 Meiji-korszak 301.
 Méltóság fogalma a koreai nép-nél 317.
 Mekong 168 s köv.
 Menam 124, 147 s köv.
 Menduti pagoda 106.
 Mérv 350.
 Messageries maritimes 177.
 Mesztic kérdés Jávában 112.
 Metropolita palotája Kievben 442.
 Miyajima 217, 219.
 Mikádó palotája 229.
 Mindon herceg 162.
 Mmeralnija-vody 404.
 Mingon herceg 162.
 Missawa 334.
 Missziók irodalmi központja Bandoengban 89.
 Misszió iskolája Saigonban 166.
 Missziók Hongkongban 206.
 Missziótelep Singaporban 75.
 Misszió Tokyóban 299.
 Misszionárius iskolák Indiában 58.
 Missions étrangères Kokinkhinában 167.
 Mitarai patak 219.
 Mítsonoo 214.
 Mitsubishi 214.
 Modern átalakulás Japánban 287.
 Modern művészet Japánban 235.
 Mogul emlékek 19.
 Mohammedan építkezés 25.
 Mohamedánizmus Jávában 114.
 Moji 215.
 Mon-Min-Wong koreai király 317.
 Mongolia orosz fenhatóság alatt 334.
 Monpensier herceg 177.
 Montenegro 9.
 Mougabour érsek 299.
 Muda 233.
 Mukden 320, 331.
 Mukdeni csata 457.
 Mukden—pekingi vasút 457.
 Muntillan 100.
 Muntsi hindu iskola 56.
 Murasaki Shikibu 253.
 Musaffer ed Din 464.
 Mutval 67.
 Múzeum Colombóban 66.
 Múzeum Odesszában 356.
 Múzeum Pekingben 326.
 Múzeum Tokyóban 301.
 Múzeum Weltevredében 114.
 Múzeum Seuolban 316.
 Műemlékek Rest vidékén 378.
 Művészet Japánban 225.
 Művészeti iskolák Japánban 265.
 Művészet Samarkandban 344.
 Művészetek népszerűsége Japánban 275.
 Mysor 27.

- Nagano 297.
 Nagasaki 212.
 Nagoya 295 s köv.
 Nagyhercegek, Jaltában 365.
 Nagyhercegi villa Barshomban 372.
 Nagy Mogul 26.
 Napóleon 433.
 Nara 226.
 Narodom cambodgiai király 171.
 Navab-bazár 28.
 Nazr ed Din 392 s köv.
 Nazr ed Din sah európai utazásai 395 s köv.
 Negrittók 116.
 Nekropolisz Koya-Sanban 312.
 Nemesi ifjúság a régi Japánban 249.
 Németalföldi gyarmatok 80 s köv.
 Német követség Siamban 130.
 Nemzeti fegyelem Japánban 251 s köv.
 Népal 21.
 Népművészet Ukrajnában 440.
 Nestor 406.
 Nestor krónikája 425.
 New-Road Bankokban 146.
 Nicholson 42.
 Nicolai-boulevard Odesszában 356.
 Nigwatsudo 227.
 Nikko 302.
 Nikko motel 303.
 Nicobar-szigetcsoport 21, 449.
 Northcot lord kormányzó 62.
 Noworózsinszk 368.
 Női orvosok és kórházak Indiában 52.
 Nők helyzete Indiában 51.
 Növényzet Buitenzorgban 110.
 Nubaki vízesés Kóbénél 219.
 Nyzam birodalma 27.
 Nyaralás Indiában 53.
 Nyaraló-állomások iskolái Indiában 58.
- Oázisok a perzsa sivatagban 391.
 Ob 336.
 Ódonászok piaca Brankokban 146.
 Odessza 356.
 Ogori vára 217.
 Okuma japán miniszterelnök 295, 300, 455.
- Oldenburgi herceg kastélya Gagryban 369.
 Oleg ukrainai fejedelem 414, 426.
 Omsk 336.
 Omara vára 216.
 Operaház Odesszában 357.
 Orleansi herceg hajóhadának pusztulása 1746-ban 30.
 Oroszországban 352.
 Oroszok beavatkozása Ukrajna ügyeibe 416.
 Oroszok Perzsiában 388.
 — Bokharában 348.
 Orosz uralom Ukrajnában 412 s köv.
 Oroszországi utazás 338.
 Orosz vasutak 355.
 Orosz Riviera 462.
 Orenburg 339.
 Oriental hotel Kóbében 219.
 — palace Colombóban 64.
 Óriási kőszéntelemek 216.
 Orsolyatestvérek intézete Weltevredében 86.
 Orthodox templom Batumban 370.
 Osakai vár 222.
 Osaka szociális viszonyai 220.
 Osakai árú selejtessége 243.
 Oskold normán vezér Ukrajnában 425.
 Ostrogbi biblia 422.
 Osztályrendszer Japánban 264.
 Oyin császár 216.
 Öregek ünnepei Japánban 282.
 Örökösödés Djogjakartában 99.
- Pagan 19.
 Pagodák Bankokban 148.
 — Brambamanban 108.
 — Birmában 35.
 Pagoda Kelaniban 68.
 Pagodák Narában 229.
 Pagoda Paknamban 158.
 Pagodák Siamban 127.
 Pailo (kinai díszkapu) 321.
 Paknam 157 s köv.
 Pánszlávizmus 416.
 Pari-Batra herceg siami tengerész-miniszter 140.
 Parsik 22.
 Patsi 369.
 Peak-hegycsúcs 200.

- Pedálon 198.
 Pegu 19.
 Peking 323 s köv. 458.
 — megváltozása 324.
 Penang 73.
 Pénz Japánban 280.
 Perdar 29, 51.
 Perzsa sivatag 387.
 Perzsia 374, 376 s köv.
 — dekadenciája 386.
 — elmaradottsága 379.
 — függetlenségének megszűnése 397.
 — külpolitikája 400.
 — viszonyok 399.
 — lakossága 463.
 Péter cár 424.
 Petroleummezők Bakuban 375.
 Petrovsk 404.
 Pestis Hongkongbani903-ban209.
 Pestis Tokyóban 301.
 Pettah 67.
 Phyon-Yang 320.
 Pidjin english 133.
 Pulakondor sziget 164.
 Pnom-Penh 168, 172.
 Piac Hongkongban 204.
 Pimonenko 443.
 Podhorce 354.
 Podolia 444 s köv.
 Podwolosciska 354.
 Portavai csata 44, 431.
 Pongikiangok 18.
 Pon-Tong kuliszállító hajó 122.
 Poona 24.
 Port Blair 30.
 Portugál gyarmatok 62.
 Portugál utazók a keleten 138.
 Portugál gyarmatosítás Kelet-Ázsiában 448.
 Port Said 10—11.
 Pra-keo, a smaragd Buddha csarnoka Cambodgiában 174.
 Püspök Osakában 221.
 Püspöki lak 184.
 Püspöki palota Colombóban 65.
 Püspöki rezidencia Weltevredében 86.
 Pungy-Kyaung 32 s köv.
 Punjab 38.
 Puskin 367.
 Raffles R. in.
 Raffles-múzeum Singaporban 118.
 Ragadozó állatok Siamban 155.
 Rajputana maharadszánál látogatás 19, 28.
 Rajputanai műemlékek 27.
 Ráma jana 114.
 Rangún 29 s köv.
 Rangsit siami herceg 132, 141.
 Rase 42.
 Reformált buddhizmus Siamban 143.
 Regestran 344.
 Rest 377 s köv.
 Revue des deux Mondes 220.
 Revue Ukrainienne 433.
 Rey msgr. 299.
 Rhian 117.
 Richelieu herceg 356.
 Riepin 443.
 River valley Rood 77.
 Roman ruthén fejedelem 428.
 Rostow 405.
 Rumphius hajó 81.
 Rusztem 382.
 Sadac 169.
 Sah kioszkjai Teheránban 396.
 Saidai-ji-i S'tennok 232.
 Saigon 162, 164 s köv.
 Sakya-Muni 225.
 Salatusk 338.
 Salsett 22.
 Saman-Burg vagy jaszmin torony 26.
 Samara 339, 404.
 Samarkand 343 s köv.
 Samokich Se vérin 443.
 Sampen 145.
 Samu császár 227.
 Sandhursti katonai iskola 45.
 Sanghai 210 s köv.
 Sangwatsudo 227.
 Sanscrit-intézetek Indiában 60.
 Sarang 98.
 Schullenburg gróf tifliszi német konzul 373.
 Seine hajó elsőlyedése 117.
 Seoul 315.
 Seshu 214, 311, 3*6.
 Sevastopol 359.
 Sevcsenko 412.
 Shamil 404.
 Shanghai 454. -
 Shanhai kwan 322.

- Shanor 21.
 Shigisan 232.
 Shigisani erdő 233.
 Shimonoseki 217.
 Shimonoseki béke 289.
 Shin-Gisha 320.
 Shosoin 227.
 Shotoka-Taishi herceg 224.
 Shugakuin 308.
 Shwe-Dagon 35.
 Siam 118, 122, 451 s köv.
 Siami király udvara 130.
 Siami világnézet 127.
 Siam őstörténete 136.
 Siami tanulók 137.
 Sikkim 21.
 Sikavc menedékház Sanghaiban 21T.
 Sill es Sultan palota Teheránban 395.
 Simferopol 361.
 Simla, a calcuttai központi kormányzat nyári tartózkodó helye 53.
 Singapor 75.
 Singapor a keleti viszonyok megfigyelő állomása 79.
 Sírok Hűében 186 s köv.
 Sissowath 172.
 Ski Sonagon 253.
 Société d'extrême orient 194.
 Sofukuji 214.
 Soja-Shonin kolostor 311.
 Stein Aurél 309.
 Suezi csatorna 448.
 Suiko-korszak 224, 226.
 Sumatra 73, 81, 450.
 Sundan népfaj 100.
 Sun-Yat-Sen 325.
 Surukarta 104.
 Suwa-jiusha 214.
 Suyematsui japán politikus 300.
 Svydrigal 432.
 Swasti siami herceg 140.
 Swedagon 68.
 St. Joseph iskola Darjeelingben 58.
 St. Tome 57.
 Sviatopolk ukrainai fejedelem 426.
 Szabadságmozgalmak Ukrajnában 412.
 Szellemi élet meddősége japánban 237.
 Szellemi proletariátus Indiában 60.
 Szentélyek Kyoto vidékén 309.
 Szt. Mihály temploma Pelscherthben 441.
 Szent színódus 354.
 Szent Wladimir 362, 426.
 Szent Zsófia egyháza Kievben 44T.
 Szerzetes-kolostorok Birmában 32 s köv.
 Szibéria területe 459.
 Szibériai lakosság 459.
 — városok 459.
 — vasút 458.
 Szingalézek Ceylonban 66.
 Színház Paknamban 159.
 Színpadi előadás Siamban 151.
 Szláv letargia 334.
 Szocializmus Japánban 281.
 Szórakozások Japánban 284.
 Szolga-személyzet Indiában 49.
 Szultán gyermekei Djogjakartában 97.
 Szultán palotája Djogj a karfában 94.
 Szülői szeretet Japánban 242 s köv.
 Taiga 335.
 Taj-Mahal 19, 26.
 Takasaki 298.
 Tako-age-kai 214.
 Taiku 314.
 Taku vára 322.
 Tamasah sah 370.
 Tanácsosok a siami kormányban 133-
 Tan-Cham 169.
 Tang-korszak 224.
 Tanítóképző iskola Muntillanban 101.
 Tanrendszer Indiában 56.
 Tansan forrása 220.
 Társadalmi *egyensúly* Japánban 279.
 Társadalmi formák Japánban 246.
 Társadalmi kultúra az ázsiai angol gyarmatokon 76.
 Társaság hiánya Japánban 260.
 Taskend 341.
 Tatajaine hegy 296.
 Tatárjárás Ukrajnában 410, 427.
 Tavasz Japánban 213.

- Tavaszi idény Indiában 53.
 Távirda Indiában 41.
 Teabódék Bokharában 347.
 Technikai iskolák Indiában 59.
 Tehén szentsége Indiában 43.
 Teherán 391 s köv.
 Teherán története 463.
 Tempio Sagusan 226.
 Tempio-korszak 225.
 Temple C. kormányzó 31.
 Tenasserim népe 21.
 Tengerész-élet 123.
 Tengerész-otthon Bombayban 61.
 Tennóji szentély 222.
 Terauci koreai főkörmányzó 315.
 Teve szerepe a perzsa sívatagban 387.
 Thatanabaing választása 34.
 Tibo király 34, 129, 162.
 Tientsin 322.
 Tiflisz 373 s köv.
 Tigrisek Indokhinában 187.
 Timur-lenk sírja Samarkandban 344.
 Todai-ji 226.
 Tokaido 296.
 Tokugawa 227.
 Tokugawák sírmelékei 302.
 Tokugawák szelleme 256.
 Tokyo 298 s köv.
 Tomsk 335.
 Tomo-sziget 82.
 Tang-korszak 237.
 Tonking 190, 453 s köv.
 Top maidan, Teherán dísztere 392.
 Tori-Bushi 225.
 Torii-k 229.
 Tosa-Njiki 285.
 Toshodai-ji 232.
 To ver of Silence 22.
 Training 44.
 Trichnopoly 25.
 Trieszt 7.
 Truch ukrán festő 443.
 Tsang-Tsi-Tung 326.
 Tsutsima hegy 324.
 Tsunenobu 311.
 Tsita 333.
 Tuapsé 369.
 Tudatosság a japán emberben 287.
 Túrán, Annám fő kikötője 178.
 Turgenyev 361.
 Turkesztán 338, 460.
 Turkesztán lakossága 461.
 Turkesztán városai 460.
 Turkesztáni vasút 339, 460.
 Udeipur 20, 343.
 Ueno 299.
 Udvari ünnepély Siamban 150.
 Udvari szertartás Bokharában 348.
 Udvari szertartások Japánban 278.
 Új-athosi kolostor Gagrynál 369.
 Új város Húében 183.
 Új-Guinea 116.
 Ukioe 221.
 Ukrajna 464.
 Ukrajna őskora 425.
 Ukrajnai nép élete 409, 439.
 Ukrajna az oroszok védelme alá helyezkedik 430.
 Ukrajnai nemzeti szellem ébredése 431.
 Ukrajna uniója Lengyelországgal 435.
 Ukrajnai kozákság 423.
 Ukrajna régi műveltsége 421.
 Ukrajnai arisztokrácia 419.
 Ukrajna története 410.
 Ukrajna 406 s köv.
 Ulevo 296.
 Unebi 223.
 Unkoku 311.
 Urga 334.
 Utaké hegy 296.
 Utazás India belsejében 21.
 Útlevelvizsgálat az orosz határon 355.
 Ünnepek a japán császári kertekben 283.
 Ünnepnep Samarkandban 343.
 Üzleti viszonyok Jávában 90.
 Üzleti élet Bankokban 145.
 Valisitszk 445.
 Vallási üldözés Japánban 212.
 — üldözés Ukrajnában 417.
 Vallásos meggyőződések Indiában 43.
 — érzés Koreában 315.
 Válságok lehetőségei Japánban 290.
 Van Diemen 80.
 Van Hemskerk 80.

- Van Houtman 80.
 Városi építkezés Hanoiban. 192.
 Városrendezés Teheránban 392.
 Vásár Ajutiában 154.
 Vasco de Gama 80.
 Vangong-Vong 114.
 Verescsagin 345.
 Veres-folyam 191.
 Veres-tenger 12.
 Viharak 25.
 Viktória-állomás Bombay ban 22.
 Viktória királynét India császá-
 rává kiáltják ki (1877 jan. 1)
 20.
 Viktória-korszak 20.
 Viktória-park Colombóban 65.
 Világnézet Japánban 262.
 Vincze-otthon Buitenzorgban 112.
 Vindhya hegység 27.
 Vinh-Long 169.
 Virágkereskedés Bankokban 146.
 Virágünnepek Japánban 283.
 Vizsgálatok indiai iskolákban 56.
 Voltaire 433.
 Vulkanikus szigetek a khinai
 archipelagusban 199.
 Wang-wei 163.
 Wasilkowsky 443.
 Waseda-egyetem 300.
 Wasyl Constantin ukrainai her-
 ceg 422.
 Wat-ok Bankokban 148.
 Wat-Bah-Kev, a smaragd
 Buddha egyháza 135.
 Waujang-Gulit 114.
 Weimari herceg Siamban 125.
 Wellesley lord 41.
 Weltevrede 84 s köv.
 Weltevrede építkezése 88.
 White City Londonban 221.
 Woloczyska orosz határállomás
 354.
 Woolwicbi katonai iskola 45.
 Woosang 210.
 Woronzow herceg nyári palotája
 Alupkában 363.
 Wyhowski Iván hetman 435.
 Xaveri Szt. Ferenc 57.
 Yalu folyó 320.
 Yamato 230 s köv., 303.
 Yamen 77.
 Yami hotel Kyotóban 308.
 Yeasu mauzóleumai 302.
 Yedo-korszak 227.
 Yemitsti mauzóleumai 302.
 Yi-San-Yun koreai festő 316.
 Yostházak Cholonban 166.
 Yuansi-kai 325.
 Yumoto 303.
 Zichy Jenő gróf 339.
 Zsigmond lengyel herceg 432.
 Zsinat Birmában 34.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
<i>I. India felé.</i>	
Indulás	7
Az Archipelago mentén	10
A Veres-tengeren	12
India	14
Visszaemlékezések	17
Az indiai császárság	20
A császárságon át	22
Deccan és Madras	27
Birma	31
Kormányzat	37
Hadsereg	41
Gyarmatszellem	46
Otthon	48
Perdar és kaszt	51
Köznevelés	55
Távozás	61
Ceylon	63
Az óserdő közepett	67
<i>II. Maláji népek között.</i>	
Malaka-félsziget felé	73
Singapor	75
Németalföld gyarmatain	80
Weltevrede	84
Jáva szívében	89
Djogjakarta szultánsága	94
Muntillan	100
Borobudur	104
Brambaman	106
Buitenzorg	109
A gyarmat fővárosában	113
Az Indiai Óceán szigetvilága	115
Johore uralkodójánál	118
Siam	122
Általános benyomások	125

	Lap
Átalakulások	128
Az udvar	130
A királyváros	133
A kat. egyház intézményei	137
A királyi család	139
A Sampen	144
A Menam hullámain	147
Udvari ünnepély	150
Ajutia	153
Paknam pagodája	157
Indokhina felé	160
Saigon	164
A Mekong-on	168
Cambodgia	171
Annam felé	177
Hué	179
Az Ujváros	183
A holtak otthona	186
Tonking	190
Hanoï	192
Kína felé	196
<i>III. Keletázsiban.</i>	
Hong-Kong	203
Ismét tengeren	208
Negyedszer Japánországban	212
Moji, Shimonoseki, Miyajima	215
Kobe és Osaka	219
Horiu-ji	223
Nara	226
Jamato földjén	230
Cseresznyevirágzás Joshinóban	233
Családi élet	237
Szülői szeretet	242
Társadalmi formák	246
A nemzet fegyelme	251
A Tokugawák szelleme	256
Világnézet	262
Esztétikai érzék	268
A művészetek népszerűsége	275
A társadalom egyensulya	279
Szórakozások	284
Modern átalakulás	287
Jelen viszonyok	292
Nagoya	295
Tokyo	298
Nikko, Chuzengi, Yumoto	302
Nemzeti gyász	304

Kyoto	307
Koya-San	309
Koreában	313
Kína földjén	319
Peking	323
<i>IV. Úton Ázsia szívéén át.</i>	
Mandzsuriában	331
Szibéria szívében	335
A magyarok bölcsője	339
Samarkand és Bochara	343
Az ezeregy éj meséinek világa	346
Kaspi-tenger mellékén	350
Oroszország felé	352
A Fekete-tengeren	357
Baksi-Seraï	360
Czári otthonok	364
A Kaukázus partjai	368
Tiflisz	373
Érkezés Perzsiába	376
Kazvin	379
Gilan	384
Perzsa sivatag	387
Teherán	391
A Sah kioszkjai	396
Általános viszonyok	399
Ismét a Kaukázuson át	402
Ukrajna	406
Panszlavizmus	416
Hetmanok kormányzata	424
A nemzeti szellem ébredése	431
A nép élete	439
Podolia	444
Függelék	448

HIBAIGAZÍTÁSOK.

- A 19. lapon az 5. és 8. sorban *Irmwady* helyett olv. *Irravady*.
- A 29. lapon az alulról 8. sorban *cast* helyett olv. *kaszt*.
- A 32. lapon a 20. sorban kimaradt az *állanak* állítmány.
- A 2>5- lapon alulról a 4. sorban *Rangúban* helyett olv. *Rangunban*.
- Az 51. lapon alulról a 15. sorban *castrendszer* helyett olv. *kasztrendszer*.
- Az 59. lapon felülről az 5. sorban *hárem* helyett olv. *hárem*.
- A 60. lapon felülről a 7. sorban *kalkuttai* helyett olv. *Calcuttái*.
- A 65. lapon felülről a 17. sorban *Jamen* helyett olv. *Y amen*.
- A 75. lapon felülről a 8. sorban *Singaporéban* helyett olv. *Singaporban*.
- A 90. lapon felülről a 14. sorban *bazár* helyett olv. *bazárjai*.
- A 108. lapon felülről a 4. sorban *Barmbaman* helyett olv. *Brambaman*.
- A 119. lapon felülről a 2. és 13. sorban *Singapore* helyett olv. *Singapor*.
- A 121. lapon felülről a 17. sorban *Raffis-hotel* helyett olv. *Raffles-hotel*.
- A 124. lapon felülről a 13. sorban *Chululungcum* helyett olv. *Chulalisng-kom*.
- A 132. lapon felülről a 3. sorban *Rangsit* helyett olv. *Rangsi*.
- A 155. lapon felülről a 18. sorban *Vatt* helyett olv. *Wat*.
- A 181. lapon felülről a 10. sorban *levágták* helyett olv. *levágta*.
- A 186. lapon felülről az 1. sorban *A nam* helyett olv. *Annám*.
- A 194. lapon felülről a 7. sorban *Iost-ház* helyett olv. *Yost-ház*.
- A 225. lapon felülről a 17. sorban *Horjugi* helyett olv. *Horiu-ji*.
- A 227. lapon alulról a 3. és 12. sorban *Fugiwarák* helyett olv. *Fujiwarák*.
- A 233. lapon alulról a 7. sorban *Jishino* helyett olv. *Joshino*.
- A 289. lapon alulról a 4. sorban *Shimonosaki* helyett olv. *Shimonoseki*.
- A 296. lapon felülről a 6. sorban *Karuizava* helyett olv. *Karuizawa*.
- A 312. lapon alulról a 3. sorban *nippon* helyett olv. *Nippon*.
- A 313. lapon alulról a 6. sorban *Shimonosaki* helyett olv. *Shimonoseki*.
- A 314. lapon alulról a 13. sorban *valógágos* helyett olv. *valóságos*.
- A 317. lapon alulról a 2. sorban *Kyong-Pok* helyett olv. *Kyong-Poh*.
- A 374. lapon felülről a 8. sorban *Kazbek* helyett olv. *Kasbek*.
- A 430. lapon felülről a 8. sorban *Chemelnicky* helyett olv. *Chmelnicky*.
- A 456. lapon alulról a 4. sorban 12,000 helyett olv. 12.000.000.
- A 460. lapon alulról a 6. sorban *Buchara* helyett olv. *Bokhara*.
- A 461. lapon alulról a 4. sorban *nevezte magát* helyett olv. *nevezték magukat*.
- A 462. lapon alulról a 17. sorban *N agy-Ar ar et* helyett olv. *Nagy-Ararat*.